Asim Peco

IKAVSKOŠĆAKAVSKI GOVORI ZAPADNE BOSNE

DIO I:
UVOD I FONETIKA

Asim Peco

Izabrana djela I–VI

Knjiga III: *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I*

Priredio:
dr. Dževad Jahić

Izdavač:
Bosansko filološko društvo, Sarajevo

Suizdavači:
Akademija nauka i umjetnosti BiH
Bemust, Sarajevo

Za izdavača:
dr. Ismail Palić

Redakcioni odbor *Izabranih djela*:

dr. Josip Baotić
dr. Senahid Halilović
dr. Dževad Jahić
dr. Hasnija Muratagić-Tuna
mr. Selena Seferović
dr. Hanka Vajzović

Odgovorni urednik:
dr. Senahid Halilović

Asim Peco

IKAVSKOŠĆAKAVSKI GOVORI ZAPADNE BOSNE

DIO I:
UVOD I FONETIKA

Sarajevo, 2007.

Objavljivanje *Izabranih djela I-VI* akademika Asima Pece pomogli su:

- Kulturni centar "Kralj Fahd" u Sarajevu
- "Time for Peace", nevladina organizacija, Pesare (Italija)
- Ministarstvo za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo
- Filozofski fakultet u Sarajevu
- OŠ "Aleksa Šantić" u Sarajevu

Uspomeni mojih roditelja:
Hajrije (*rođene Orman*) *i Jusufa*

SADRŽAJ

SPISAK SKRAĆENICA U UVODU 13

SPISAK SKRAĆENICA U FONETICI 18

SPISAK MJESTA IZ KOJIH SE NAVODE DIJALEKATSKI PODACI 23

UVOD 25

- O problemu šćakavskih govora uopšte 25
- Odnos ovoga govora prema čakavskim govorima 86
- Odnos ovoga govora prema ostalim zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima 89
- Odnos ovoga govora prema ličkim govorima. 94
- Odnos ovoga govora prema posavskom govoru. 96
- Odnos ovoga govora prema šćakavskim govorima istočne Bosne. 99
- Odnos ovoga govora prema susjednim ijekavskim govorima 101
- Porijeklo stanovništva. 104
- Islamizacija stanovništva 117
- Razlike u nacionalnoj pripadnosti i razlike u govoru 122
- Neki sociolingvistički problemi vezani za ovaj rad 125
- Dosadašnja ispitivanja zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora 127

FONETIKA 143

Vokali 143

Vokal *a* 143
Vokal *o* 160
Vokal *u* 161
Vokal *e* 162
Vokal *i* 163
Redukcija samoglasnika 163
Slogotvorni suglasnici 168
Sažimanje samoglasnika 172
Sekundarni samoglasnici 175

Refleksi vokala *ě* 177

Ikavski refleksi *ě* 181
Jekavski refleksi *ě* 202
Ekavski refleksi *ě* 213
Jekavsko jotovanje 218

Sonanti 235

Sonant *r* 235
Sonant *l* 237
Sonant *lj* 241
Sonant *nj* 243
Sonanti *n* i *m* 245
Sonant *v* 246
Sonant *j* 246

Dugi suglasnici 248

Novo jotovanje 250

Afrikate 259

Neki opštiji problemi 259
Zapadnobosanska situacija 296

Suglasničke grupe *šć* i *žđ* 326

Sudbina foneme *h* 337

Fonema *f* 376

Asimilaciono-disimilacioni procesi 378

Metateza 380

Ostaci promjena zadnjonepčanih suglasnika *k*, *g*, *h* 382

Uprošćavanje suglasničkih skupova
i gubljenje suglasnika 386

Sekundarni suglasnici 390

Izgovor zvučnih suglasnika i problem granice sloga 394

Sudbina palatalizovanih okluziva *k* i *g* u riječima
orijentalnog porijekla. 401

IKAVSKOŠĆAKAVSKI GOVORI ZAPADNE BOSNE I*

* Rad prenesen u latinicu iz *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika*, knj. I, Sarajevo, 1975, 3-264. Nisu preneseni rezime (na ruskom jeziku) i karte. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

SPISAK SKRAĆENICA U UVODU

1. Belić, *Dijalektološka karta*: А. Белић, Диялектологическая карта серб. языка, Петроград, 1905.
2. Belić, *Dijalekti*: А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905.
3. Belić, *O dijalektima*: А. Белић, О српским или хрватским дијалектима, Глас СКА, 68, 1908.
4. Belić, *Galički*: А. Белић, Гаички дијалекат, СДЗб., VII, 1935.
5. Belić, *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji*: А. Белић, О чакавској основној акцентуацији, Глас СКА, 168, 1935.
6. Belić, *Jezičko jedinstvo*: А. Белић, Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђуре Даничића и његових савременика, Даничићев зборник, Београд, 1925.
7. Belić, *Zapadnoštokavski*: А. Белић, О значају западноштокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ, XXIII, 1958.
8. Belić, *Fonetika*: А. Белић, Историја српскохрватског језика, Фонетика, Београд, 1969.
9. Brozović, *Ijekavskošćakavski*: D. Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb., II, 1966.
10. Brozović, *Dijalekatska slika*: D. Brozović, Dijalekatska slika hrvatskosrpskog jezičnog područja, Radovi Filozof. fakulteta, Zadar, knj. III, 1968-1970.
11. Brozović, *Uloga franjevaca*: D. Brozović, Uloga bosanskoher-

cegačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti... Godišnjak Instituta za izučavanje jugosl. književnosti, Sarajevo, knj. II, 1973.

12. Brozović, *O rekonstrukciji*: D. Brozović, O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrp. dijalekata, Filologija IV, 1963; kao i: O predmigracionom mozaiku hrvatskosrp. dijalekata na području BiH, Radovi Muzeja grada Zenice, III, 1973.
13. Brozović, *O jednom problemu*: D. Brozović, O jednom problemu naše historijske dijalektologije, Zbornik za fil. i lingv. IV-V.
14. Ćorović, *Historija Bosne*: В. Ћоровић, Хисшорија Босне, Београд, 1940.
15. Ćorić, *O jednom primjeru međudijalekatske adaptacije*: Б. Ћорић, О једном примјеру међудијалекатске адаптације, Зборник за језик и књижевност, Титоград, 1972.
16. Čustović, *Livno*: Đ. Čustović, Narodni govor stanovništva Livanjskog polja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, 1961.
17. Daničić, *Razlike*: Ђ. Даничић, Разлике између језика српског и хрватског, Гласник Друштва српске слов., књ. IX, 1857.
18. Dešić, *Zapadnobosanski*: М. Дешић, Западнобосански ијекавски говори (докторска дисертација, у рукопису).
19. Filipović, *Osvrt*: N. Filipović, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni, Radovi Fil. fak. u Sarajevu, III, 1965.
20. Gaković, *Prilozi*: P. N. Gaković, Prilozi za istoriju i etnografiju Bosne, Sarajevo, 1953.
21. Hraste, *O značaju*: M. Hraste, O značaju zapadnog štokavskog govora, JF, XXIII, 1958.
22. Ivić, *Dijalektologija*: П. Ивић, Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, 1956.
23. Ivić, *O nekim problemima*: П. Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ, XXI

24. Ivić, *Dialektologie*: P. Ivić, Die serbokroatischen Dialekte, 1958.

24a. Ivić, *Srpski narod*: П. Ивић, Српски народ и његов језик, Београд, СКЗ, 1971.

25. Ivić, *O govoru ličkih čakavaca*: P. Ivić, O govoru ličkih čakavaca, Zbornik za fil. i lingv. VII, 1965.

26. Ivić, *O klasifikaciji*: P. Ivić, O klasifikaciji srpskohrv. dijalekata, Književnost i jezik, knj. X, Beograd, 1963.

27. Ivšić, *Posavski*: S. Ivšić, Današnji posavski govor, Rad JA, 196, 1911.

28. Ivšić, *Dijaspora*: S. Ivšić, Hrvatska dijaspora u XVI stoljeću, Izabrana djela iz slav. akcentuacije, Minhen, 1971.

29. Jagić, *Iz prošlosti*: V. Jagić, Iz prošlosti hrvatskog jezika, Književnik I, 1864.

30. Karanović, *Pounje*: М. Карановић, Поуње у Босанској крајини, СЕЗб. књ. 35.

31. Klarić, *Kralje*: I. Klarić, Kralje (u turskoj Hrvatskoj), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, VI, 1901.

32. Kulišić, *Razmatranja*: Š. Kulišić, Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj. VIII, 1953.

33. Neveklovski, *Burgenland*: G. Neweklowski, Die kroatischen Mundarten im Burgenland, Wiener Sl. Jahrbuch, XV, 1969.

34. Neveklovski, *Akcenatski sistemi*: G. Neweklowski, Akcenatski sistem čakavskih govor u Gradišću, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XIII/1.

35. Pavičić, *Podrijetlo*: S. Pavičić, Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji, Zagreb, 1953.

36. Pavlović, *Jajce*: М. Павловић, О становништву и говору Јајца и околине, СДЗб., III, 1927.

37. Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1972.

38. Peco, *Socijativ*: А. Пецо, Социјатив без предлога *с*, Наш језик, књ. VIII, 1956, 175-183.
39. Peco, *Povodom najnovijih radova*: А. Пецо, Поводом најновијих радова о истарским говорима, Прилози за књижевност..., књ. XXXVI.
40. Peco, *Ostaci starije akcentuacije u bosanskohercegovačkim govorima*: А. Пецо, Остаци старије акцентуације у босанскохерцеговачким говорима, Анали Филолошког факултета у Београду, св. X, 1970, 265-272.
41. Petrović, *Prilog*: Д. Петровић, Прилог познавању муслиманских говора западне Босне, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, 1970.
42. Petrović, *Zmijanje*: Д. Петровић, О говору Змијања, Нови Сад, 1972.
43. Prelog, *Povjest Bosne*: M. Prelog, Povjest Bosne u doba osmanlijske vlade, I dio, 1463-1739.
44. Rađenović, *Bjelajsko polje i Bravsko*: Рађеновић, Бјелајско поље и Бравско, СЕЗб., књ. XXXV.
45. Rešetar, *Der štokavische*: M. Rešetar, Der štokavische Dialekt, Beč, 1907.
46. Rešetar, *Die čakavština*: M. Rešetar, *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, Archiv für sl. Philologie, XIII, 1891.
47. Rešetar, *Lekcionari*: M. Rešetar, Lekcionari XV vijeka, Rad JA, knj. 134.
48. Ružičić, *Tešanj*: Г. Ружичић, Један незапажени босански говор, Прилози за књижевност, књ. XVI.
49. Ružičić, *Glavnije osobine*: Г. Ружичић, Главније особине неких икавских говора западне Босне, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, књ. I, 1934.
50. Stojanović, *Povelje*: Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, Београд.

51. Sućeska, *A. Sućeska*: Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi, Pregled, Sarajevo, maj 1974.
52. Šimundić, *Imotska krajina*: M. Šimundić, Govor Imotske krajine i Bekije, ANU Bosne i Hercegovine, Djela, Odjeljenje društvenih nauka, knj. XXVI, Sarajevo, 1971.
53. Šurmin, *Sarajevski*: Đ. Šurmin, Osobine sarajevskog govora, Rad JA, knj. 121.
54. Taloci, *Studien*: L. von Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Minhen – Lajpcig, 1913.
55. Vasić, *Etnička kretanja*: Dr M. Vasić, Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini, Godišnjak Društva istoričara BiH, XIII, 1962.
56. Vuk, *Skupljeni spisi*: Вук Стефановић Караџић, Скупљени граматички и полемички списи, Београд.
57. Vukomanović, *Č i dž*: С. Вукомановић, Гласови *ч* и *џ* у говору католичког становништва у Јајцу и околини, Зборник за језик и књижевност, књ. I, Титоград, 1972.
58. Žuljić, *Vareški*: M. Žuljić, Današnji vareški dijalekt, Školski vjesnik, XV, Sarajevo, 1908.

SPISAK SKRAĆENICA U FONETICI

1. Ajeti, *Glavnije osobenosti*: I. Ајети, Главније језичке особености говора Албанаца прешевско-бујановачке околине, Врањски гласник, књ. V.
2. Barjaktarević, *Gnjilane*: Д. Барјактаревић, Говорне особине Гњилана, посебан отисак из Gjurmime albanologjike, 2, Приштина, 1965.
3. Barjaktarević, *Novopazarsko-sjenički*: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говор, СДЗб., XVI.
4. Barjaktarević, *Bihor*: Д. Барјактаревић, Бихорски говор, посебан отисак из Зборника Филозофског факултета у Приштини, књ. III, 1965/66.
5. Barjaktarević, *Priština*: Д. Барјактаревић, Приштина у говору Срба старинаца, Gjurmime albanologjike, I.
6. Belić, *Značaj*: А. Белић, О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ, XXIII, 69-75.
7. Belić, *Fonetika*: А. Белић, Историја српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд, 1969.
8. Belić, *Periodizacija*: А. Белић, Периодизација српскохрватског језика ЈФ, XXIII, 3-15.
9. Belić, *Galički*: А. Белић, Галички дијалекат, СДЗб.
10. Belić, *Prilozi*: А. Белић, Прилози историји словенских језика, ЈФ, IV.

11. Belić, *Dijalekti*: А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗб., I.
12. Bošković, *Uporedna gramatika*: Р. Бошковић, Упоредна граматика словенских језика, Београд.
13. Brozović, *Ijekavskošćakavski*: D. Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb., II.
14. Čustović, *Livno*: Đ. Čustović, Narodni govori stanovništva Livanjskog polja, posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija 1961.
15. Dešić, *Zapadnobosanski*: М. Дешић, Западнобосански јекавски говори, докторска дисертација, рукопис.
16. Filipovski, *Negotinskiot govor*: И. Филиповски, Неготинскиот говор, Филозофски факултет, Скопје, 1952.
17. Ivić, *Dijalektologija*: П. Ивић, Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, 1956.
18. Ivić, *Dialektologie*: P. Ivić, Die serbokroatischen Dialekte I, Ihre Struktur und Entwicklung, Mouton, 1958, s-Gravenhage.
19. Ivić, *Dva glavna pravca*: П. Ивић, Два главна правца развитка консонантизма у српскохрватском језику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, 1957.
20. Ivić, *Srpski narod*: П. Ивић, Српски народ и његов језик, Београд, СКЗ, 1971.
21. Ivšić, *Posavski*, *I*, *II*: S. Ivšić, Današnji posavski govor, Rad JAZU, knj. 196 i 197.
22. Ivšić, *Poredbena gramatika*: S. Ivšić, Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.
23. Koneski, *Istorija*: Б. Конески, Историја на македонскиот јазик, Скопје, 1965.
24. Kuna, *Sitović*: H. Kuna, Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa, X, Sarajevo, 1961.
25. Lopašić, *Bihać*: R. Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, Matica hrvatska.

26. Ljubić, *Rukoviet*: S. Ljubić, Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine, knj. X, Zagreb, 1878.
27. Peco, *Neke fonetske osobine*: А. Пецо, Неке фонетске особине у писмима херцеговачких Муслимана, Огледи, бр. 2, 1953.
28. Peco, *Buna*: *A*. Пецо, Говор села Буне, Зборник за филологију и лингвистику, књ. I.
29. Peco, *Centralnohercegovački*: А. Пецо, Мјесто централнохерцеговачког говора међу осталим говорима јекавске Херцеговине, ЈФ, XXV.
30. Peco, *Jekavske oaze*: А. Пецо, Јекавске оазе у западној Херцеговини, ЈФ, XXVII.
31. Peco, *Istočnohercegovački*: А. Пецо, Говор источне Херцеговине, СДЗб., књ. XIV.
32. Peco, *Alagić*: А. Пецо, Фонетске карактеристике Алагићевих мемоара, Анали Филолошког факултета у Београду, св. 7, Београд, 1967.
33. Peco, *Đerdap*: А. Пецо, Говор Ђердапске зоне, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. XV.
34. Peco, *Promene*: А. Пецо, Промене непалаталних сугласника у вези са *j* у српскохрватском језику, ЈФ, XXVIII.
35. Peco, *Uticaj*: А. Пецо, Утицај турског језика на фонетику штокавских говора, Наш језик, књ. XVI.
36. Peco – Milanović, *Resavski*: А. Пецо – Б. Милановић, Ресавски говор, СДЗб., књ. XVI.
37. Pavlović, *Jajce*: М. Павловић, О становништву и говору Јајца и околине, СДЗб., III.
38. Petrović, *Prilog*: Д. Петровић, Прилог познавању муслиманских говора западне Босне, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, Нови Сад, 1970.
39. Petrović, *Zmijanje*: Д. Петровић, О говору Змијања, Матица српска, Нови Сад, 1973.

40. Pešikan, *Neke napomene*: М. Пешикан, Неке напомене о фонетском развоју гласовних група *stj*, *zdj*, *skj*, *zgj* у српскохрватском језику, ЈФ, књ. XXIII.
41. Rački, *Dopisi*: F. Rački, Dopisi između krajiških turskih i hrvatski častnika, Starine, knj. XI i XII.
42. Ramovš, *Konsonantizam*: F. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika, II, Konzonantizem, Ljubljana, 1924.
43. Rešetar, *Der štokavische*: M. Rešetar, Der štokavische Dialekt, Beč, 1907.
44. Smailović, *Kikić*: I. Smailović, Jezik Hasana Kikića, Rad JAZU, knj. 361.
45. Ružičić, *Glavnije osobine*: Г. Ружичић, Главније особине неких икавских говора западне Босне, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић, св. I, 1934.
46. Ružičić, *Pljevlja*: Г. Ружичић, Акценатски систем пљеваљског говора, СДЗб., III.
47. Ružičić, *Tešanj*: Г. Ружичић, Један незапажени босански говор, Прилози за књижевност, језик..., књ. XVI.
48. Stevanović, *Đakovački*: М. Стевановић, Ђаковачки говор, СДЗб., XI.
49. Stevanović, *Istočnocrnogorski*: М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, ЈФ, XIII.
50. Šurmin, *Sarajevski*: Đ. Šurmin, Današnji sarajevski govor, Rad JAZU, knj. 121.
51. Stojkov, *Bugarska dijalektologija*: С. Стойков, Българска диалектология, София, 1962.
52. Šimundić, *Imotska krajina*: M. Šimundić, Govor Imotske krajine i Bekije, ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971.
53. Škaljić, *Turcizmi*: A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1965.
54. Vajan, *Gramatika*: A. Vaillant, La grammaire comparée des langues slaves, Pariz, 1950.

55. Vujović, *Mrkovići*: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат, СДЗб., XVIII.
56. Vidoeski, *Kumanovski*: Б. Видоески, Кумановскиот говор, Скопје, 1962.
57. Vukomanović, *Jajce*: С. Вукомановић, Гласови *ч* и *џ* у говору католичког становништва у Јајцу и околини, Зборник за језик и књижевност, I, Титоград, 1972.
58. Vukomanović, *Margitić*: С. Вукомановић, Језик Стипана М. Маргитића, Филолошки факултет, Београд, 1971.
59. Vuković, *Refleksi*: J. Vuković, Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora, Sarajevo, 1963.
60. Vuković, *Istorija*: J. Vuković, Istorija srpskohrvatskog jezika, Beograd, 1974.

SPISAK MJESTA IZ KOJIH SE NAVODE DIJALEKATSKI PODACI

Bihać
Bakšaiš
Blagaj
Bos. Dubica
Bos. Kostajnica
Bos. Krupa
Bos. Novi
Bos. Otoka
Bos. Petrovac
Bužim
Cazin
Ćukovi
Dobrenica
Gata
Golubić
Grmuša
Izačić
Jasenica
Jelinić
Kamenica
Klisa
Kulen-Vakuf
Miostrah
Orašac
Orljani
Ostrožac
Pećigrad
Podzvizd
Pokoj
Pritoka
Ribić
Ripač
Skokovi
Sokolac
Srbljani
Stijena
Todorovo
Trnovi
Turija
Velika Kladuša
Vinica
Vrnograč
Vrsta
Žegar

UVOD

O problemu šćakavskih govora uopšte

Početkom ovoga vijeka, kada se proučavanju srpskohrvatskih dijalekata pristupilo sa više plana, i stručne spreme, skrenuta je pažnja i na neke specifičnosti ikavskih govora Bosne. O tome pitanju, istina, u sklopu drugih problema, nalazimo ponešto materijala u radovima A. Belića, M. Rešetara i S. Ivšića, trojice naših naučnika koji su udarili temelje srpskohrvatskoj dijalektologiji. Mada nijedan od ove trojice pionira naše dijalektologije nije objavio posebnu monografiju o nekom bosanskom govoru, čak ni veću studiju, ipak se mora priznati da sva naša doskorašnja saznanja o govorima toga područja potiču ili iz njihovih radova, ili iz radova njihovih neposrednih učenika. Tačno je da su naše predstave o govorima Bosne sve do najnovijeg vremena bile isuviše oskudne. Najčešće su zasnivane na usputnim zabilješkama, ili izvještajima sa dijalektoloških ekskurzija.[1] Sve to, sasvim razumljivo, nije

[1] Od radova koji se bave i problematikom bosanskohercegovačkih govora, pored Belićeve *Dijalektološke karte* i Rešetareve sintetičke studije *Der štokavische Dialekt* (bibliografiju v. u spisku literature), ovdje ukazujemo na ove radove: M. Milas: *Današnji mostarski dijalekt* (Rad, 153, 1903. godine), V. Ćorović: *Der Dialekt von Mostar* (Archiv für sl. Philologie, 1907, knj. XXIX), Đ. Šurmin: *Osobine današnjeg sarajevskog govora* (Rad, 121, 1895. godine), kao i: *Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom* (Nastavni vjesnik, 1895, knj. III), M. Žuljić: *Današnji vareški dijalekat* (Školski vjesnik, 1908, knj. XV), J. Vuković: *Karakteristične osobine mostarskog*

bilo dovoljno da se dobije kompleksna slika o govornoj situaciji na bosanskom tlu. Tek je u periodu poslije drugog svjetskog rata i ovo područje našlo svoje ispitivače tako da danas imamo opise ili cijelih govornih područja ili, pak, pojedinih regiona kako Bosne tako i Hercegovine,[2] a treba očekivati da ćemo uskoro dobiti detaljnije opise i još nekih govora sa bosanskohercegovačkog govornog kompleksa.

Poslije drugog svjetskog rata u centru dijalektoloških ispitivanja našli su se jekavski govori štokavskog dijalekta, među njima i jekavski govori Bosne i Hercegovine.[3] Ikavski govori sve

govora (Glasnik Jugoslov. profesorskog društva, 1937, knj. XVII), Ružičić Gojko: *Glavnije osobine ikavskih govora zapadne Bosne* (Godišnjak Zadužbine Sare i Vase, 1934, knj. I), kao i: *Jedan nezapaženi bosanski govor* (Prilozi za književnost... 1936, knj. XVI), M. Pavlović: *O stanovništvu i govoru Jajca i okoline* (Srpski dijalektol. zbornik, 1927, knj. III).

[2] V. M. Hraste: *Bibliografija radova iz dijalektologije* (Hrvatski dijalektološki zbornik, 1956, knj. I), zatim: P. Ivić: *Die serbokroatischen Dialekte*, I, 1958, a od te godine v. u Južnoslov. filologu dijalektološku bibliografiju.

[3] Od novijih radova u kojima se razmatra hercegovačka govorna problematika ukazujem na ove: A. Peco: *Govor istočne Hercegovine* (SDZb., XIV), *Govor sela Bune* (Zbornik za filologiju i lingv. Matice srpske, I), *Akcenat sela Ortiješa* (Građa Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. X), *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine* (Južnoslovenski filolog, XXV), *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini* (JF, XXVII), *Refleksi* ě *u sjevernohercegovačkom govoru* (Zbornik za filologiju i lingv. knj. XI); nešto materijala o ikavskim govorima zapadne Hercegovine daje M. Šimundić u radu: *Govor Imotske krajine i Bekije*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1972.

Za bosansko govorno područje ukazujemo na ove radove: I. Brabec: *Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti* (*Ljetopis*, JA, knj. 59), *Istraživanja govora u srednjoj Bosni* (*Ljetopis*, JA, knj. 64), *Istraživanja govora stanovništva na lijevoj obali Bosne* (*Ljetopis*, JA, knj. 63), *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju* (Pitanja književnosti i jezika, knj. IV-V, Sarajevo, 1957/58), D. Brozović: *Dijalektološka istraživanja u Bosni* (*Ljetopis*, JA, knj. 64), *Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice* (*Ljetopis*, JA, knj. 63), *O problemu ijekavskošćakavskog* (*istočnobosanskog*) *dijalekta* (HDZb., II), J. Vuković: *Govorne osobine Imljana* (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1962), S. Remetić: *Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini* (Prilozi proučavanju jezika, Novi

do najnovijeg vremena nisu sistematski ispitivani.[4] Od 1968. godine ja prikupljam građu o govorima Bosanske krajine. Na samom početku toga rada postavila su se dva načelna pitanja bez čijeg rješenja nije moglo da se ide dalje. To su ova pitanja:

1. Šta obuhvatiti od širokog prostranstva Bosanske krajine?

2. Da li u ova ispitivanja uključiti i ikavske i ijekavske govore toga dijela Bosne?

U vezi sa prvim pitanjem postojala je i dilema da li ići na govorni kompleks koji se nalazi u međuriječju Vrbasa i Une, odnosno republičke granice, ili, pak, suziti to područje na "pravu" Bosansku krajinu, kako ona živi u narodu. Naime, u *Enciklopediji Jugoslavije* čitamo da Bosanska krajina "obuhvata severozapadnu Bosnu do Vrbasa. Od srednje Bosne dele je velike šume između Jajca i Drvara; još joj pripadaju Grahovo i Drvar". To bi bila B. k. u širem smislu, onakva kakvu je obično smatra i naša geografija. U narodu se često nailazi na objašnjenje da je B. k. sve ono što se nalazi između Une i Vrbasa. Ali pored te Krajine, u širem smislu, postoji i druga koja "obuhvata malu oblast oko srednjeg toka Une: Bihać, Cazin, Krupa" i koja je poznata kao "Bihaćka Krajina, Duboka Krajina, Pravi Serhat" (*Enciklopedija Jugoslavije*, I, 699).[5] U

Sad, knj. 6), J. Vuković: *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi* (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1963), D. Petrović: *O govoru Zmijanja* (Novi Sad, 1972). Poznato nam je da su urađene i monografije o govoru tuzlanske oblasti (I. Brabec), o govoru zapadnobosanskih ijekavaca (M. Dešić), o govoru u dolini Fojnice (D. Brozović), ali ti radovi do danas (mart 1975) nisu objavljeni.

[4] O problematici ikavskih govora Bosne ima do sada malo radova, a ako ih i ima, tu se obrađuje ili uža govorna oblast, ili izolovani problem, up. Đ. Čustović: *Narodni govor stanovništva Livanjskog polja* (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1961), S. Vukomanović: *Glasovi* č *i* dž *u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolini* (Zbornik za jezik Crne Gore, knj. I).

[5] Naziv Bosanska krajina prvi put se javlja u jednom zapisu iz 1593. godine, v. Lj. Stojanović: *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, 249, kao i Dr M. Vasić: *Etnička kretanja*, 234. O ovome v. Petar Rađenović: *Bjelajsko polje*, 125 i Milan Karanović: *Pounje*, 281-282.

ovom radu Bosanska krajina se uzima u onom drugom, užem smislu, proširena još sa područjem Bosanskog Petrovca, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog i Kladuše, upravo za ovaj rad prikupljan je materijal na području koje se nalazi zapadno od linije: Bosanska Dubica – Prijedor – Stari Majdan – Bosanski Petrovac – Kulen-Vakuf, a koje se nalazi u granicama SR Bosne i Hercegovine. Možda ovo područje ne čini neku kompaktniju geografsku cjelinu, ali je, čini nam se, u govornom pogledu dosta jedinstveno. Istina, niz izoglosa koje presijecaju ovo područje zalaze duboko i u druge dijelove Bosanske krajine, ali ne i sve izoglose koje bi se mogle uzeti kao karakteristične upravo za ovdje omeđenu govornu zonu.

Na drugo pitanje odgovor je, isto tako, nametnula govorna situacija. Pošto mi je bila želja da dam opis jednog ikavskošćakavskog govora, ijekavci su ostali po strani mojih interesovanja. Za ovo je postojao i još jedan razlog: upravo u to vrijeme, kada sam ja počeo prikupljati materijal sa područja Bosanske krajine, D. Petrović i M. Dešić su završavali svoja ispitivanja ijekavskih govora te bosanske zone. Da se ne bi obrađivali isti govorni tipovi, ja sam se opredijelio za ikavskošćakavske govore naprijed omeđene zone.

Jedno od osnovnih pitanja sa kojima se susreće ispitivač ove govorne zone jeste da li je to nekada bila čakavska teritorija koja se vremenom štokavizirala, tj. da li su starosjedioci B. k. štokavizirani čakavci ili su to autohtoni štokavci koji su, živeći dugi niz vjekova u blizini čakavske teritorije, poprimili neke govorne osobine od svojih susjeda čakavaca, ili su, pak, na ovom tlu razvijene neke govorne specifičnosti koje ih dovode u bližu vezu sa čakavskim govorima, ali zbog toga ovi govori nikako ne prestaju biti dio štokavske cjeline.

U *Enciklopediji Jugoslavije* čitamo da je "Staro hrvatsko, čakavsko stanovništvo između Vrbasa i Kupe gotovo (je) potpuno

iščezlo u ratnim godinama XV. i XVI. v." a da se na tako opustjelu zemlju "naseljavaju koncem XV. i u XVI. v. Srbi iz stare Raške, Hercegovine, Crne Gore i Istočne Bosne i muslimani iz celog bosanskog pašaluka" (knj. I, str. 699). To bi govorilo da je područje B. k. bilo čakavsko, da su se čakavci povukli ispred turske vojske i da se tu docnije naseljavalo ijekavsko stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti i muslimansko stanovništvo različitog izgovora.

Da su se ovamo doseljavali ijekavci u većim masama, to je nesumnjivo. To nam i danas potvrđuju mnoge kompaktne ijekavske zone u granicama B. k. Ali je isto tako nesumnjivo da nije sve starosjedjelačko stanovništvo pobjeglo ispred Turaka. Nesumnjivo je, takođe, da na ovom tlu ima dosta starinačkog stanovništva (v. o tome naprijed, kao i u poglavlju o porijeklu stanovništva) koje je i dalje ostalo u vjeri svojih pradjedova ili je, pak, primilo islam, tek je činjenica da na ovom tlu ima vrlo mnogo starinaca. To potvrđuje i govorna situacija. U vezi sa ovim vrijedno je ukazati i na mišljenje Radoslava Lopašića. U njegovoj knjizi: *Bihać i Bihaćka Krajina* – na str. 16. čitamo da je predjele "oko Une prema Bužimu, Ostrošcu i Cazinu, pa i sam Bihać, zuzela... turska sila jednim mahom" i dalje: "Naroda je doduše za ratnih godina 1530-1540, pa nakon pada Krupe g. 1565. i Ferhadove vojne g. 1576-1578. mnogo uskočilo u kršćanstvo, ali većina je, ipak, ostala na očinskoj grudi, pokorila se turskoj vlasti i primila koran. To je bilo tim lakše što su se mnogi kmetovi tlačeni do zla boga od svoje vlastele, bili uzrujali i naginjali turskoj vlasti samo da budu u životu i imetku pošteđeni" i kao zaključak Lopašić konstatuje da "nema sumnje, da su većina današnjih Krajišnika oko Une prasjedioci i potomci tamošnjih starih kršćanskih Hrvata". Jedino oko Vrnograča, Kladuše, Tršca i Izačića "oko kojih je borba dulje trajala i dovršila se konačnim opustošenjem tamošnjih krajeva" imamo u XVII vijeku doseljavanja i muslimana i "Vlaha" iz "nutarnjih strana, a poslije 1689. ovamo stižu pripadnici islamske vjere iz Like da bi im se krajem XVIII

vijeka, poslije Svištovskog mira (1791) pridružili istovjernici iz Hrvatske". "Tom prilikom", kaže Lopašić, "doseliše se muslimani iz Srba u Jezero kod Ostrošca na Uni, te se od to doba to mjesto zove također Srbljani, a muslimani od Cetina (tj. Cetine, A. P.) dođoše mnogobrojno u Malu Kladušu i u Todorovo".

Kao što vidimo, nije ova zona ostala pusta pred dolazak Turaka. Tu je ostalo dosta i starosjedjelačkog stanovništva. Većina je primila islam, ali ne i svi, a docnije je broj pripadnika islamske vjeroispovijesti pojačavan pridošlicama iz Like i drugih krajeva Hrvatske, poslije povlačenja Turaka iz tih oblasti.

Lopašićeve zaključke umnogome potvrđuje i dijalektološka slika ove oblasti. To će se vidjeti iz materijala koji se ovdje navodi. Istina, to je i ovdje već rečeno, u neke krajeve između Vrbasa i Une naseljavali su se ijekavci, i oni su tu ostali do dana današnjega, ali u tom regionu ima, i ne malo, i starinačkog stanovništva koje pripada ikavskom narječju štokavskog dijalekta, a koje od ovdašnjih ijekavaca odvaja i niz drugih govornih osobina.

II

Da bismo sagledali mjesto ovih govora u granicama štokavskog dijalekta, a prije nego što pređemo na razmatranje dijalekatske građe, potrebno se osvrnuti na dosadašnja shvatanja o dijalekatskoj pripadnosti ikavskih govora i šćakavštine kao dijalekatskog fenomena.[6]

O problemu ikavskih govora diskusija je započeta još u prošlom vijeku. U Vukovom članku *Srbi i Hrvati*, koji je objav-

[6] Termin "šćakavski" predložio je M. Rešetar krajem prošloga vijeka za one govore koji imaju sekvencu *šć* prema opšteštokavskom *št*. Istina, po Rešetaru, šća-govori bi obuhvatali i čakavske govore koji znaju za tu glasovnu skupinu (isp. *Lekcionari*, 101).

ljen 1861, a povodom Šulekove rasprave objavljene pod istim naslovom u zagrebačkom "Nevenu" 1856. (v. Vukovi *Skup. gr. spisi*, III, 443-463 i 464-468), čitamo da su svi štokavci ikavci "negda bili čakavci pak su se posrbili poslije kad su Srbi iz Bosne i Hercegovine bježeći od Turaka navalili u njihove krajeve" (str. 464), a još od ranije Vuk je ikavizam smatrao čakavskom govornom osobinom (*Skupljeni spisi*, III, 195 i 295, kao i kod mene: *Povodom najnovijih radova*, 41-43).

Ovako misli o štokavskim ikavcima i F. Miklošič. U njegovoj uporednoj gramatici slovenskih jezika (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprache*, I, 1879) na str. 329. piše: "Die ikavci sind jedoch nicht alle Chorwaten, čakavci; es gibt auch ikavci, die rein serbisch sprechen", samo što staro *ě* zamjenjuju vokalom *i*. Ostale osobine su im štokavske. Ovo naročito kod onih koji su se "odavno posrbili", kao što je još Vuk rekao. Dakle, i Miklošič prihvata mišljenja po kojima su Hrvati – čakavci, Srbi – štokavci. On čak misli da ta dva naroda govore različitim jezicima, isp. njegove misli: "Hier möge noch bemerkt werden, dass mir serbisch und chorwatisch als zwei sprechen gelten, und dass ich den ausdruck jezik srpski ili hrvatski für falsch halte" (na istom mjestu). Naravno, ovakvo shvatanje nauka nije mogla da prihvati. To nam je danas svima jasno. A to zbog toga što ono nije počivalo na činjenicama koje pruža istorija našega jezika kao lingvističkog individualiteta u sklopu južnoslovenske jezičke zajednice (isp. o tome kod Belića: *Jezičko jedinstvo*, 60-61).

Nasuprot Vuku i Miklošiču, V. Jagić je u svojoj raspravi: *Iz prošlosti hrvatskoga jezika*, branio tezu o jezičkom jedinstvu Srba i Hrvata (up. "da je jezik hrvatski i srpski bio od vieka jedan te isti"), ali su istorijske prilike uslovile postojanje razlika koje su prisutne u različitim njihovim dijalektima. Čakavski dijalekat, prema njegovom mišljenju, dio je "onoga drugoga narječja, koje dolazi pod imenom štokavštine" (str. 31). Čakavske osobine mogle su nekada biti i osobine štokavskih govora. Dakle, Jagić

ne prihvata mišljenje po kome je čakavski dijalekat hrvatski, a štokavski srpski. On smatra da oba ova dijalekta pripadaju istom jeziku, a da su čakavizmi arhaizmi (v. kod Belića: *Jezičko jedinstvo*, 45). Značaj ove Jagićeve studije je u tome, kako ističe i prof. Belić, što su njegovi pogledi bili "u jednom pravcu vrlo značajni: u njima se smatralo kao apsolutno dokazano jezičko jedinstvo Srba i Hrvata i sve jezične razlike tumačene kao poznije. Do toga postulata došla je, samo drugim načinom, i docnija nauka" (op. cit., 46).

Jagić nije išao za svojim prethodnicima ni kada je u pitanju narječje. On konstatuje da su ikavski govori na zapadu, ekavski na istoku, a južni izgovor predstavlja simbol njihovog sjedinjavanja i prožimanja (str. 34, v. i kod Belića: *Jezičko jedinstvo*, 44).

Za ovakve Jagićeve misli ima velikih zasluga i Đ. Daničić. On je već bio utro stazu za takva zaključivanja. Daničić je, naime, na osnovu dijahronog posmatranja jezičkih fakata, mada ne uvijek na cjelokupnom materijalu koji je nudila naša kulturnoistorijska baština, došao do zaključka da između hrvatskog i srpskog jezika postoje samo tri razlike: *đ* u štokavskom : *j* u čakavskom; novo jotovanje u štokavskom : neizmijenjene sugl. skupine u čakavskom; *o* u štokavskom : neizmijenjeno *l* u čakavskom. Nas ovdje ne interesuje stvarna vrijednost tih Daničićevih konstatacija (isp. o njima kod Belića, isto, 50, 51, kao i kod mene: *Povodom najnovijih radova*, str. 43), za nas je ovdje značajno da utvrdimo da Daničić ikavizam ne navodi kao jednu od bitnih odlika čakavštine, odnosno, po tadašnjem i njegovom shvatanju, hrvatskog jezika. Značajno je i to da se ni sam Daničić nije zadovoljio ponuđenim razlikama između jezika Srba i Hrvata. Problem njihovog međusobnog odnosa i za njega je još ostao otvoren. Bavećи se dalje ovom problematikom, Daničić je uskoro uvidio da se ni one tri osobine ne mogu uzeti kao stvarne razlike između štokavskog i čakavskog dijalekta. Ovo ne naročito kada se uzima njihova dijahrona slika, jer su neke od navedenih osobina u

starije vrijeme bile tipične i za štokavske govore: *l* na kraju sloga, neizmijenjene sekvence: nepalatal + *je* iz *ьje*, npr. Uz to, Daničić je već tada došao do spoznaje da ima i pisaca štokavaca koji svoj jezik nazivaju hrvatskim. Iz ovakvog saznanja slijedio je logičan zaključak da štokavskim dijalektom govore i Srbi i Hrvati, prema tome i da je jezik kojim govore ova dva južnoslovenska naroda jedan jezik. Otuda i njegov naziv: *srpski ili hrvatski*. O ovome Daničić govori u studijama: *Ć i đ u istoriji slovenskih jezika* (Rad, I, 1867) i *Dioba slovenskih jezika* (Beograd, 1874). A takvo Daničićevo zaključivanje, a, da ponovimo, ono se zasnivalo na analizi pisanih spomenika, nije prihvatao F. Miklošič, što je i razumljivo. Takvo učenje rušilo je njegovu teoriju o podjeli našega jezičkog područja, ali je takvo učenje prihvatila naša nauka o jeziku.

Iako je nesumnjivo da su mišljenja Daničića i Jagića o ovim pitanjima unijela dosta jasnoće u ovu problematiku, ni oni nisu dali odgovor na pitanje o porijeklu štokavskih ikavaca, tj. ostalo je i dalje otvoreno pitanje da li su štokavski ikavci poštokavljeni čakavci, kao što je mislio Vuk, ili i oni mogu biti štokavci koji su u evoluciji svoga glasovnog sistema došli do takvog refleksa staroga vokala *ě*. To pitanje biće još dosta dugo prisutno na stranicama naše stručne štampe da bi se tek u novije vrijeme došlo do prihvatljivog rješenja.

M. Rešetar u radu: *Die čakavština* posebno se osvrće na odnose čakavskog i štokavskog dijalekta u svjetlosti ikavskog narječja. Rešetar tu smatra da je mogla postojati uža veza između današnjih čakavskih i štokavskih govora i da su se današnji refleksi *ě* mogli razviti iz zajedničke njegove vrijednosti e^{i} (str. 163--164). Uz to Rešetar dozvoljava mogućnost postojanja miješanih dijalekatskih zona "Misch-Dialekt". Tako se nekada u Primorju i sjevernoj Dalmaciji "čisto čakavski" govorilo gdje se danas govori "ili čisto štokavski ili izmiješano čakavsko-štokavski" (str. 163). Na pitanje: da li se postojanje i čakavskih i štokavskih osobina u jednom govoru može objašnjavati na taj način što bi se

prihvatilo mišljenje da su to nekada bili čakavci koji su se docnije štokavizirali, Rešetar kaže da je to teško dokazati, iako je to bilo i Vukovo i Miklošičevo gledište. Istina, Rešetar kaže za slavonske i bosanske ikavce da su nekada i mogli biti čakavci, ali ni to nije sigurno (up... die Katholiken Slavoniens oder die Mehrzahl der bosnischen ikavci einst čakavci gewesen sein, ist zwar an und für sich möglich, doch durch nichts beweisbar" (str. 164). Kao što vidimo, Rešetar ne prihvata mišljenje koje sve ikavce smatra poštokavljenim čakavcima, iako ne isključuje, bar za neke regione naše jezičke oblasti, mogućnost da su ikavci šćakavci nekada mogli biti čakavci (up.: "dagegen will ich einstweillen nur das blosse Vermuthung die Ansicht vorbringen, es seien unter den štokavci nur diejenigen ikavci einst čakavci gewesen, welche heutzutage in ihrer Sprache *šč* für *št* aufweisen") i da su oni zadržali sekvencu *šć* (str. 165, 178, v. i kod Belića: *Dijalektološka karta*, str. 48-49).

Kada razmatra problem ikavskih govora štokavskog dijalekta, prof. Belić u svojoj *Dijalektološkoj karti* konstatuje da su govori u međuriječju Cetine i Neretve, kao i Bosne i Vrbasa "sada štokavski" jer imaju *što* i *đ* prema čakavskom *ča* i *j*, uz to i mnoge druge štokavske osobine (str. 49).

Mada ikavski govori ne čine jedinstven dijalekatski tip, kaže prof. Belić, oni još uvijek čuvaju niz značajnih osobina koje napominju njihovu davnašnju vezu sa čakavskim govorima kopna (str. 50). Razrađujući tu svoju misao prof. Belić kaže: "Svi će se složiti u tome, da ikavski govori, ma gde se nahodili predstavljaju neka odstupanja od susednih jekavskih govora. I gotovo su sva ta odstupanja čakavizmi" (*Dijalektološka karta*, str. 50, kao i *O dijalektima*, str. 124). To čak vrijedi i za akcenat i za ikavizam (*Dijalekt. karta*, 51). Ikavski govori su, piše Belić, vrlo rano postali štokavskim, još u ono vrijeme kada se štokavski i čakavski nisu mnogo razlikovali svojim unutarnjim osobinama [up. "nekada (je) bilo katolika štokavaca u Bosni i Hercegovini

koji su od okolnih čakavaca-ikavaca primili ikavizam; a čakavci su opet primili štokavske osobine" Glas, 78, str. 97]. Tako su u Bosni nastali ikavski govori: štokavci su se izmiješali sa čakavcima, otuda u njihovom govoru još uvijek nalazimo osobine čakavskih govora. Istina, Belić podvlači da se na osnovu toga ne smije izvoditi zaključak "da su osnovu tih govora činili čakavski dijalekti", a sama činjenica da je "u ikavskom govoru pobedio štokavski elemenat, pokazuje da je štokavaca bilo više nego čakavaca" (*Dijalekt. karta* 54, *O dijalektima*, 97-98).

Od čakavskih osobina koje još nalazimo u štokavskim ikavskim govorima Belić navodi sljedeće:

j mj. *đ*: *žèja*; *j* mj. *lj*: *Jùbuški*, *zèmjē*, *kȍjē*; *re* mj. *ra*: *narésla*; neizvršeno novo jotovanje: *grèbje*, *ròdjāka*; *č'* mj. *č*: *č'oč'e*; kontrakcija u korist prvog samogl. u skupini *ao* : *-ā*: *išā*; zatim: *jàmi*, *sèbōn* (iz Ljubuškog); iz Jezera, kod Jajca, navode se ove osobine: *pôjdēš*, *dôjdē*, *Jûrjev dân*, *ìspašišće*, *pûšćāj*, *vozàč'a*, *u mlini*, *bija*; a iz Banje Luke: *kȕćīšća*, *dôjdēm*, *ispríč'a*, *č'uo*, *grêblje*, *dìvjī*, *ùmr̥* (*Dijalekt. karta*, 55-56).

Kao što vidimo, ovdje imamo dva suprotna gledišta o pojavi ikavskog narječja na štokavskom tlu. Dok Rešetar dopušta da je veza štokavskih ikavaca sa čakavcima mogla biti samo u onim govorima u kojima pored *i* imamo još i *šć*, Belić ikavizam, kao dijalekatski fenomen, dovodi u neposrednu vezu sa čakavskim govorima. Prirodno, problem je i dalje ostao otvoren i oba ova naša naučnika često su se vraćali u svojim radovima na ovu temu.

Problemu ikavskih govora Rešetar posvećuje dosta prostora u svojoj sintetičkoj studiji o štokavskim govorima: *Der štokavische Dialekt*.

Navodeći Belićevo mišljenje, koje je ovdje već izneseno, o odnosu štokavskih ikavaca i čakavaca, Rešetar kaže da on takvo objašnjenje ikavštine u potpunosti odbija, jer se ikavski govori centralne Bosne i Slavonije vrlo malo razlikuju od susjednih

jekavskih, odnosno ekavskih govora, ponajmanje takvim osobinama koje bi se mogle nazvati čakavizmima (str. 14). Što se tiče njegovog ranijeg shvatanja o mogućnim bližim vezama između čakavskih i štokavskih govora koji pored *i* imaju još i sekvencu *šć*, Rešetar ovdje donekle mijenja to svoje shvatanje, jer mu u vrijeme pisanja rada o čakavštini i njenim granicama (rad je objavljen 1891) nije bilo poznato da ima ikavaca šćakavaca i na onoj teritoriji koja nije bila čakavska, uz to da ima i jekavaca šćakavaca. Pošto mu je prilikom rada na *Štokavskom dijalektu* govorna slika štokavskih govora postala mnogo jasnija, tj. pošto je konstatovao da šćakavaca ima i u dubini štokavske teritorije, koja nikako nije mogla biti pod neposrednim uticajem čakavaca, Rešetar zaključuje da se mora biti oprezan "mit der Annahme štokavizierter ča-Sprecher" i produžuje: "... ja idem još dalje i mislim da je većina štokavskih dijalekata koji još danas češće upotrebljavaju *šć* nego *št*, a tako isto i *j* delimice m. *đ*, prava 'štokavska' a ne 'poštokavljena'; jer ako se i ti... štokavski šćakavci i nahode u takvim krajevima gde se (ja mislim na severnu Dalmaciju, hrvatsko Primorje i, verovatno, jedan deo severozapadne Bosne) u starije vreme svakako čakavski govorilo, to nikako ne dokazuje da je stariji čakavski dijalekat postupno poštokavljen, jer mi znamo da se baš starije čakavsko stanovništvo tih krajeva pred navalom turskom povuklo i da su ga zamenili noviji štokavski kolonisti" (*Der štokavische*... 134, Belić: *O dijalektima*, 138), odnosno da je čakavsko stanovništvo "od XV-XVII veka uništeno od Turaka koji su prodirali napred..." (*Der štokavische*... 13, v. i kod Belića, op. cit., 138). Ovi šćakavci su ne samo katolici ikavci u Bosni i Hercegovini nego i muslimani, ali ne i pravoslavci (op. cit., 134). Uz to on ističe da je "od početka bilo pravih 'štokavskih' dijalekata koji su pored štokavskih *ć-št-žd* redovno ili samo katkada imali reflekse *j-šć-žd* koji se nahode u 'čakavskim' dijalektima" (op. cit., 134, Belić, op. cit., 139).

Dakle, Rešetar je smatrao da šćakavizam nije prevashodno čakavska osobina. Za taj fonetski fenomen mogli su znati i neki što-govori, i to bez ikakvog uticaja sa čakavske teritorije.

Što se tiče ikavizma, Rešetar postavlja pitanje zašto ne bi moglo biti i pravih ikavaca štokavaca, jer je prirodno pretpostaviti da se *ě* i na štokavskom tlu moglo različito supstituisati, pored *e* i *je* moglo je dati i *i*: "Gde stoji napisano, piše Rešetar, da se među poslednjim (tj. štokavcima, A. P.) nije mogao pojaviti (pored *e* i *je*, A. P.) i treći refleks *ě – i*" (str. 14).

Problem se, kao što vidimo, još više aktualizirao. Na Belićev odgovor nije se dugo čekalo. Samo godinu dana kasnije, tj. 1908, pojavila se Belićeva rasprava: *O srpskim ili hrvatskim dijalektima* u kojoj nije zaobiđen ni problem šćakavskih i ikavskih govora. Osvrćući se na Rešetarevu konstataciju da ima i štokavskih ikavskih govora u Bosni i Hercegovini koji znaju za *šć* (*žđ*), *j* i još poneku takvu osobinu "za koju sumnje biti ne može" da li je čakavska, bar "prema dosadašnjem shvatanju osobina čakavskog dijalekta toga biti ne može" (str. 130). Tu se ide još dalje pa se kaže: "Kad ne bi bilo, sem tih dveju osobina (tj. *šć* i *j*, moja napomena), više nijedne druge, one bi bile dovoljne da potvrde tačnost moga tvrđenja da u ikavskim govorima Bosne i Hercegovine ima (osim ikavizma) crta koje napominju čakavske dijalekte" (str. 130). A kao zaključak koji proističe iz ovih Belićevih razmišljanja možemo navesti sljedeće redove: "Kada se zna: da se ikavizam nahodi samo u onim dijalektima za koje je pouzdano da se nahode u neposrednoj blizini čakavskih ikavskih dijalekata ili da su se nekada nahodili, da se zbog čakavizama koji se još i danas u njima u nejednakom stepenu nahode mora pretpostaviti i uzajamno mešanje među njima i, najzad, da se dobar deo čakavaca u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i Hrvatskoj *poštokavio* i izmešao sa ostalim štokavcima – onda je vrlo verovatno da su i štokavci u jednom delu svojih dijalekata pod neposrednim ili posrednim uticajem čakavaca, još u vreme kada *ě* nije

prelazilo u drugim govorima u *je*, počeli da zamenjuju svoje *ě* sa *i*" (str. 134-135).

Kao što vidimo, prof. Belić i tu ikavizam dovodi u "posrednu ili neposrednu" vezu sa čakavskim govorima. Istina, on tu više nije tako kategoričan. Na Rešetarevo pitanje zašto i štokavci nisu mogli sami da razviju i ikavski refleks *ě*, Belić odgovara da je pitanje pogrešno postavljeno: nije problem da li su mogli, nego da li se tako, i u tim govorima, i desilo. Za nas je ovdje značajno istaći da je prof. Belić već tada pretpostavio postojanje posebnog govornog tipa u sklopu štokavskih govora, onoga koji će docnije dobiti poseban tretman u našoj dijalektologiji – šćakavskog govornog tipa, isp.: "Definitivnih sudova o ikavskome govoru, naravno, ne može biti, ali je svakako potrebno o njemu reći ono što proističe iz onoga materijala koji danas imamo. Na prvome ću mestu ja ovde istaći ono što se javlja kao crta čistoga starijega ikavskoga govora u Bosni i Hercegovini". Mada je taj govorni tip danas zapljusnut mnogim osobinama susjednih govora, kako jekavskih štokavskih, tako i čakavskih, on ima i svojih vlastitih osobina. To je stariji govorni tip. Pa ako se "hoće da govori o štokavskome govoru koji je ovde stajao pod uticajem čakavskoga i o čakavskome koji je poštokavljen, *jasno je da se može govoriti o štokavskome govoru arhaičnijeg tipa koji je zadržao mnoge svoje stare osobine*" (str. 141, podvukao A. P.). Ove misli nagovijestile su noviji pristup problemu šćakavštine. Mada se tu još uvijek pomišlja na čakavske uticaje, šćakavski problem sada dobija posebno mjesto u kompleksu štokavskih govora.

Nas ovdje više ne interesuje diskusija koja je vođena između Belića i Rešetara o ovim problemima. Ona je bila i duga, a često je i napuštala osnovnu problematiku. Za nas je bitno da ovdje utvrdimo da su početkom ovoga vijeka problemi ikavsko-šćakavskih govora privukli pažnju začetnika naše dijalektologije i da su se ti problemi našli u središtu njihovih interesovanja. Vidjeli smo da je još 1908. prof. Belić šćakavskim govorima, u sklopu

štokavskih govora, dao posebno mjesto. Te svoje misli on će docnije još više razrađivati i uobličavati. 1935. godine pojavila se njegova studija: *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji*. Iste godine je izašla i monografija: *Galički dijalekat*, u kojoj se također govori o ovome problemu.

U radu *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji*, a u vezi sa akcenatskim sistemom koji nalazimo u čakavskim govorima i onim što se sreće u arhaičnijim govorima štokavskog dijalekta, upravo u njegovom najarhaičnijem šćakavskom govornom tipu, u posavskom govoru, prof. Belić kaže da je taj govor, tj. posavski (a na osnovu građe koju o tome problemu nudi izvrsna Ivšićeva rasprava) "u svojoj strukturi imao: *šć* mesto praslovenskog *-stj̨* i *-skj̨* (i *-sk* + pal. vokal); *žđ* mesto praslovenskog *-zdj̨* i *-zgj̨* (i -zg + pal. vokal); *č* je zadržavalo svoju mekoću; mesto *tj̨* imao je *ć*, a mesto *dj* – imao je *đ*. Dakle, imao je *đ*, *ć*, *šć*, *žđ*, *č'* (meko *č'*). Glasovi *đ* i *ć* pokazivali su da je to štokavski govor; a glasovi *šć* i *žđ* zbližavali su ga do izvesne mere sa čakavskim govorima, jer su ostali štokavski govori uprošćavali *šć* i *žđ* u *št* i *žd*. Meko *č* bila je specifična osobina tih govora" (str. 35). Dakle, sada je riječ o jednom posebnom govornom tipu koji je u svojoj strukturi sadržavao i neke tipično štokavske osobine (*ć* i *đ*) i neke osobine koje su ga, na izvjestan način, dovodile u bližu vezu sa čakavskim govorima. Taj govorni tip, sve po Beliću, nalazio se "istočno od čakavskog dijalekta" u Slavoniji, Bosni i Dalmaciji da bi se poslije XIV v. izmiješao sa drugim štokavskim govorima u Bosni i Dalmaciji, a u Slavoniji se "sačuvao u većoj množini na jednom mestu" (op. cit.). I na kraju te svoje studije prof. Belić piše da "gde god danas u ikavskim štokavskim govorima, i Dalmacije i Bosne, ima *šć* i *žđ* mesto čakavskog *šć* i *žj* – pod pretpostavkom da *šć* ne potiče od ostataka kakvog čakavskog govora –, tu ima tragova nekadašnjih štokavskih govora onoga tipa kojeg je i današnji ikavski posavski dijalekat" (str. 38-39, za zapadnu Bosnu v. na str. 11 gdje se dozvoljava postojanje čakavskih govora u tom dijelu Bosne).

U vezi sa ovim vrijedno je istaći da tu prof. Belić potpuno napušta ideju o čakavskom porijeklu ikavskih govora kao takvih i da šćakavskom govornom tipu daje posebno mjesto u našem dijalekatskom mozaiku.

Ove svoje misli prof. Belić je još više razradio u studiji: *O značaju zapadnog štokavskog govora*. Tu se ističe da je to poseban štokavski govorni tip koji u svojoj strukturi ima podosta osobina za koje ne znaju ostali štokavski govori, a koje nisu, uzete kao cjelina, ni osobine čakavskih govora. "Utvrđeno je, mislim, definitivno da zapadni govor u svom najsevernijem delu, tj. tamo gde se on javlja u najarhaičnijim crtama, predstavlja štokavski govor izvesne vrste". A taj govor ima u svojoj fonetici *šć*, *žđ*, *ć* i *đ*. Iako i čakavski govori imaju neke od ovih osobina (*šć*), oni, za razliku od šćakavskih govora, imaju i *žj* prema šćakavskom *žđ*; šćakavski još imaju *ć* i *đ* što nije osobina čakavskih govora. Šćakavski govori imaju u svojoj strukturi i *č'*, prirodno i *dž'* – a sve te osobine, zajedno sa arhaičnijom akcentuacijom, uključujući u nju i metatonijski akut, govore o starini ovoga govornog tipa u sklopu štokavskog dijalekta.

Šćakavski govorni tip mogao se formirati u posavskoj zoni da bi se odatle spuštao na jug, do Dalmacije. Na tom putu on je mnoge osobine razvijao "u duhu štokavskih govora". Za ikavizam njegov, pak, prof. Belić tu kaže da je teško reći da li se razvio prvo u njemu ili u nekim drugim štokavskim govorima. U vezi sa ikavskim problemom tu čitamo: "Ja smatram ipak po celokupnom razvitku naših govora da se ikavizam prvobitno razvio u bosanskom zapadnom govoru, između Bosne i Vrbasa, pa da se odatle širio na sve strane... Na taj način ja smatram da je jedna od strukturnih osobina zapadnog govora i ikavizam" (str. 70). Neke od osobina ovoga govornog tipa, koje podsjećaju na čakavske govorne osobine: *j* mj. *đ*, *jt*, *jd* mogle su nastati, ili u svom postojanju biti podržane osobinama kajkavskih i čakavskih

govora i unesene u govoru doseljenika iz tih krajeva. Bosanski šćakavski ima neke osobine za koje ne zna posavski: likvidirao je metatonijski akut, ima *o* < *l*, *ć*, *đ* < *i̯t*, *i̯d*, novije deklinacione oblike u mnogim krajevima bosanske šća-zone, a njihovo *j* mj. *đ*, *i̯t*, *i̯d*, *lj* > *j*, *vrebac*, *resti*, ako se tamo nalaze pokazuju "da su se ovi govori na zapadu i jugu doticali sa čakavskim dijalektom" (str. 71, v. i *Galički dijalekat*, str. 13-14).

Iz ovoga proizlazi da su bosanski šćakavski govori mlađi od posavskih, ali su stariji od hercegovačkih jekavskih, pa i ikavskih govora. Iako je ikavizam jedna od njihovih strukturnih osobina, ne može se identifikovati šćakavština sa ikavštinom, jer ima ikavaca koji nisu šćakavci, istina ima i šćakavaca koji nisu ikavci, ali je, ipak, ikavizam jedna od osobina koja povezuje skoro sve šćakavske govore i uvodi ih "u orbitu zapadnog govora", bez obzira na to da li oni imaju *šć*, *žđ* ili ne.

Odavde se vidi da Belić više ne insistira na čakavskom porijeklu ikavskih govora, čak tu osobinu i ne dovodi u vezu sa čakavskim uticajem. To je sada jedna od bitnijih osobina njegovog zapadnog govornog tipa u čijoj fonetici može da se nađe i po koja čakavska osobina (isp. *Zapadnoštokavski*, str. 72-73).

Evolucija Belićevog shvatanja šćakavskog i ikavskog problema bila je uslovljena poznavanjem osobina tih govora. Ako je početkom ovoga vijeka, kada je počeo da se bavi proučavanjem naših dijalekata, i pomišljao na čakavsko porijeklo ikavskih govora, docnije, kada je govorna slika tih govora postala jasnija, on napušta ideju o ikavizmu kao produktu čakavskog uticaja, to isto vrijedi i za šćakavizam, mada ima rezervi prema izvjesnim osobinama koje nalazimo u šća-govorima, takve su pored očuvanog sonanta *l* u finalnoj poziciji sloga još i: *i̯d*, *i̯t*, *čr*, kao i *j* mj. *đ*. Za te osobine ne isključuje se uticaj sa strane, ili "iz neposrednog dodira ovih govora na zapadnoj strani sa kajkavskim i čakavskim dijalektom ili na osnovu novih doseljenja iz čakavskih

ili kajkavskih krajeva koja su se vršila u ovim krajevima od XV do XVIII v." (*Zapadnoštokavski*, 71).

Prof. Stjepan Ivšić u radu *Današnji posavski govor*, koji je objavljen 1913, na prvim stranicama konstatuje da je posavski govor štokavski i da su se različiti refleksi *ě* u njemu samostalno razvili, kao posljedica "unutrašnjih, fiziologijskih uzroka." (str. 132). Prema tome jasno je da iz toga slijedi zaključak po kome "ikavski izgovor ne treba da bude čakavizam" (str. 134). S obzirom na posavsku situaciju, a i opšti Ivšićev zaključak o posavskom govoru, jasno je da on ni pojavu metatonijskog akuta u tim govorima ne dovodi u vezu sa čakavskim govorima. Taj akcenat je "prahrvatski ili prasrpski, te prema tome ne držim ni akcenat ~ u posavskom govoru za čakavizam" (str. 135). Tako se gleda i na druge osobine: *l* na kraju sloga, glasovne skupine *tj*, *dj* od *tьj*, *dьj*; *jt*, *jd* u *dojt*, *dojdem* – sve su to osobine koje su ranije bile poznate i drugim štokavskim govorima. Svi su štokavci poznavali i skupinu *šć* od *stj*, a tek kasnije se disimilacionim procesima od *šć* pojavilo *št*. Prema tome ni *šć* nije nikakav čakavizam (str. 136). Ono što vrijedi za fonetske osobine posavskog govora, vrijedi i za njegove morfološke specifičnosti – u pitanju su stariji oblici koji su nekada bili poznati i svim drugim štokavcima. Iako posavski govori imaju dosta zajedničkih osobina sa čakavskim govorima, po Ivšićevom mišljenju, tu nikako, osim eventualno pojave *j* mj. *đ*, ne treba gledati ostatke čakavskog dijalekta (str. 137).

Osvrćući se na Belićevo mišljenje o ovim problemima, Ivšić kaže: "Prema tome svemu ne bih se složio s Belićem, koji drži, da su u nekim štokavskim govorima: ikavizam, stariji akcenat, *tj*, *dj* mjesto *ć* i *đ*... *šć* mjesto *št*, *j* mjesto *đ* i stariji oblici... sve sami ostaci čakavski" (str. 137, ispod teksta).

Kao što vidimo, Ivšić je bio odlučan protivnik shvatanja po kome su štokavski ikavski govori rezultat nekakvog uticaja

čakavskih govora. Za njega je pojava *i* mj. *ě* i u štokavskim govorima jedna od mogućnih zamjena ovoga našega starog vokala.

Ivan Popović u *Istoriji srpskohrvatskog jezika* (Novi Sad, 1952) prihvata mišljenje o postojanju čakavskih tragova u zapadnoj Bosni "na istoku do linije Una – Cetina ili možda čak i Vrbas – Cetina" (str. 87) jer na to upućuju brojni čakavizmi u govoru muslimana i katolika tih krajeva. Što se tiče ikavskih govora, Popović misli da smo u srednjem vijeku imali "širok pojas čakavaca-ikavaca u Lici, zap. Bosni i Dalmaciji" na koje se "u srednjoj Slavoniji, Bosni i Dalmaciji nadovezuju štokavci – ikavci, i to u zapadnom pojasu 'šćakavski', dalje na istok odatle u Bosni (zacelo između Bosne i Drine), u zapadnoj Hercegovini (zapadno od Neretve) i istočnoj Dalmaciji su obični štokavci-ikavci" (str. 94).

Prema tome za Popovića postoje i čisto štokavski ikavci kao i šćakavski ikavci.

Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika* (Novi Sad, 1956) ukazuje na postojanje u srednjem vijeku "u središnjoj oblasti bosanske države" govora sa *šć* i *j* (str. 179) koji su znali i za stariju akcentuaciju. Ti govori su tada imali prelazni karakter između štokavskih i čakavskih govornih tipova (str. 180), iako su već tada imali niz tipično štokavskih karakteristika kao *cr* < *čr*, *u* < *vъ*, *što*, *o* < *l*, a i čitav dalji njihov razvitak bio je izrazito štokavski (v. i: *Srpski narod*, 39).

Nešto šire o ovome problemu prof. Ivić govori u njemačkom izdanju svoje dijalektologije (*Die serbokroatischen Dialekte*). Tu čitamo: "In den heutigen westlichsten Gebieten Bosniens indessen, die zum der Zeit nicht zu Bosnien, sondern zu den Kroatien gehörten, hatten die Mundarten eine ausgeprägter čakavische Physionomie" (str. 196), za ikavizam tu čitamo: "Das Auftreten von Ikavismen in beiden westlichen Zonen bedeutete ohne Zweifel einen Kontakt mehr mit den benachbarten čakavischen

Mundarten" i u produžetku "Selbstverständlich heisst dies nicht, dass der ikavische Ersatz von *ě* aus dem Čakavischen hierher *übertragen* wurde wie auch die Annahme eines umgekehrten Einflusses nicht richtig wäre" (str. 196) ali na izvjesne čakavske uticaje upućuju ne samo ikavizam i pojava *j* mj. *đ* nego i forme tipa *restem*, *zajat* i sl. (str. 199).

Prof. M. Stevanović u *Enciklopediji Jugoslavije* (knj. IV, s. v. *Jezik srpskohrvatski*) konstatuje da su zapadnobosanski ikavski govori "dosledno šćakavski" i da su im druge osobine mnogo bliže ostalim štokavskim govorima nego što je to slučaj sa posavskim ikavskim govorom. Bosanski ikavski govori ne znaju za metatonijski akut, a tragove starije akcentuacije tu nalazimo "samo ukoliko je u pitanju dugi silazni akcenat (u bilo kome položaju) i kratki silazni u sredini reči" (str. 503). Šćakavski govori, kao cjelina, predstavljaju jedan "od najstarijih štokavskih poddijalekata koga je nestalo", ali koji je razvojnim putem dobio mnoge osobine štokavskog dijalekta.

Govoreći o problemima ijekavskošćakavskih govora istočne Bosne D. Brozović u drugoj knjizi Hrvatskog dijalektološkog zbornika (Zagreb, 1966) ukazuje na značaj miješanja predstavnika istočnohercegovačkog govornog tipa sa predstavnicima zapadnog govornog tipa, tj. miješanja ijekavaca sa novoštokavskim osobinama i ikavaca koji nisu u svojoj evoluciji otišli tako daleko. U toj simbiozi, kada su istočnohercegovački govori preplavili mnoge zapadnije oblasti našega jezika, došlo je do međusobnih prožimanja ovih dvaju govornih tipova. Kao posljedica tih ukrštanja imamo pojavu da se "na velikim šćakav. ikavskim područjima zapadni (se) karakter ogleda tek u izoliranim ostacima nekadašnjeg sustava" kao što su: *j* mj. *đ*, *jd*, *č'*, ili *č'* = *ć*, ostaci stare deklinacije (*Ijekavskošćakavski*, str. 126).

U radu: *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika* Brozović konstatuje da je u "četvorokutu Sava – Una – Kozara – Vrbas

morao postojati specifičan štokavski govor, sigurno s ikavskim razvojnim pravcem, šćakavski" koji je imao veze i sa posavskim šćakavcima i sa štokavcima, a i sa čakavcima s druge strane Une (str. 52).

Naše razmatranje porijekla ikavskih štokavskih govora upućuje na sljedeće zaključke:

1. Početkom XX vijeka, kada se naučno pristupilo ovome problemu, o porijeklu ikavskih štokavskih govora postojala su dva različita mišljenja:

A. Belić je pojavu ikavskih govora prvo dovodio u vezu sa čakavskim dijalektom – bilo da je u pitanju čakavski supstrat ili neposredni uticaji čakavskih govora na štokavske.

M. Rešetar i S. Ivšić su ikavizam, kao i mnoge druge osobine ikavskih govora koje podsjećaju na čakavske govore, objašnjavali ili sporijom evolucijom tih govora (Ivšić) ili su samo u izvjesnim slučajevima dozvoljavali mogućnost postojanja neposrednijeg čakavskog uticaja (Rešetar).

2. Kada je slika ikavskih govora postala jasnija, kada se malo dublje koračilo i u istoriju našega jezika i u njegove dijalekte, posebno u problematiku bosanskih govora, došlo se do saznanja da na jednom, dosta širokom prostoru, između čistih štokavaca i čistih čakavaca, postoji jedan poseban govorni tip – u osnovi štokavski, ali sa mnogim arhaizmima koji su još uvijek poznati i čakavskim govorima. To je šćakavski govorni tip koji i danas zahvata prostor od Posavine do hercegovačkih granica i čakavskih govora.

Nekoliko nesumnjivo štokavskih osobina određuju dijalekatsku pripadnost ovih govora. To su:

– *što*/*šta*, kao i: *zašto*, *pošto*, *ništa* i sl.;

– afrikate *ć* i *đ* u primjerima tipa *sveća*, *međa*; pojedinačna odstupanja mogu biti različitog porijekla i nisu uvijek prisutna na cijelom govornom prostoru šćakavske zone;

– samo *če* < *čę*: *početi*, *početak* – odnosno *č'e*; *će*;

– samo *že* < *žę*: *žetva*, *žeđa*;

– samo *izgubiti*, *izlizan*;

– sonant *m* čuva svoj bilabijalni karakter u finalnoj poziciji: *ženom*, *sa mnom*, *s tobom*;

– redovno je: *u*, *u školi*, *u kući*, *u gradu*;

– redovno je: *crv*, *crn*, *crven*/*crljen*;

– samo je: *mačka*, *banjalučki*, *staračk*i;

– *lj* i *nj* najčešće čuvaju svoje artikulacione karakteristike: *ljudi*, *polje*, *kralj*; *njegov*, *konja*, *konj*;

– *l* u finalnoj poziciji sloga, osim opšteštokavskih izuzetaka tipa *bol*, *val*, *hamal*, *general*, > *o*: *so*, *vo*, *došao-došo*, *rekao-reko*; izuzetak čine neka mjesta u posavskom (v. Ivšić, op. cit., str. 189);

– postojanost fonema *h* i *f*, kao i u ostalim štokavskim govorima, konfesionalno je uslovljena: Muslimani najčešće čuvaju obje ove foneme bez ikakvih supstitucija;

– afrikate *č* i *dž*, zavisno od govorne zone, imaju ili tipično šćakavski karakter: *č'*, *dž'* ili se supstituišu sa *ć* i *đ*; ili se jasno razlikuju od ovih posljednjih;

– novo jotovanje u kompozitama glagola *ići* često nije izvršeno: *dojde*, *najde*, *dojt*, *najt*, ali i *nađe*, *dođe* kao i *doje*, *nanije*;

– redovno *tьje*, *dьje* > *će*, *đe*: *lišće*, *pruće*, *pobrđe*, *grožđe*;

– grupe *pьje*, *bьje*, *mьje*, *vьje* > *plje*, *blje*, *mlje*, *vlje* ukoliko tu *lj* ne daje *j*;

– tu je *gdje*/*đe*/*đi*/*di*;

– *ě* se nejednako reflektuje: najčešće *i*; ali ima i čitavih krajeva gdje imamo *ije*/*je*, čak i *e*; odnosno *i*/*je*/*ije*;

– akcentuacija je prožeta novoštokavskim promjenama, ali i sa znatnim arhaizmima, uključujući i postojanje metatonijskog akuta, i ne samo u posavskoj govornoj zoni;

– tu je *krv*, *lokva*, *smokva*;

– gen. pl. je pretežno na *-a*;

– dativ, instrumental i lokativ pl. najčešće imaju izjednačene oblike i nastavke *-ma*/*-ima*/*-ama*;

– kondicional u ovim govorima najčešće glasi: *ja bi došo*, *mi bi došli*.

Uz navedene osobine treba istaći i to da na cijelom području ovih govora imamo samo vokal *a* na mjestu staroga poluglasnika; tu je redovno i *u* mj. *ļ* i mj. *vь* (*vuk*, *unuk*).

III

Sve ove osobine, bar što se savremenog stanja tiče, nedvosmisleno govore o štokavskoj pripadnosti ove zone. Drugo je pitanje, a ni ono za nas nije nevažno, da li se savremena situacija slaže, i koliko se slaže, sa situacijom ovih govora iz ranijih stoljeća, tj. da li sačuvana pisana riječ, koja je nastala na ovom tlu, upućuje na drugačije zaključke od onih koje smo mi ovdje već dali. Da bismo na to pitanje mogli odgovoriti, biće potrebno da se upoznamo sa jezičkim osobinama koje nam nude pisani spomenici iz Bosanske krajine. Na naše zadovoljstvo takvih pisanih dokumenata dosta je sačuvano, kako iz turskog tako i iz predturskog perioda. Mi ćemo na stranicama koje slijede ukazati na one jezičke značajke na osnovu kojih se mogu donositi određeni zaključci. Naravno, tu se neće navoditi one osobine koje su danas za dijalektološke kriterijume relevantne, a koje u vrijeme pisanja tih dokumenata nisu imale takav značaj, osim ako se ne želi ukazati na kontinuitet neke takve osobine do današnjih dana.

Ovdje još možemo ukazati na različite izvore koji nam nude ta pisana dokumenta, na različito porijeklo tih dokumenata, na različite škole koje su osposobljavale pisare – što, prirodno, ima i ne mali značaj za naše pitanje. Ima, naime, slučajeva da se u

istom pisanom tekstu prepliću tradicionalne pisarske osobine sa onim koje su realna slika govorne situacije, ima slučajeva da se u pisanoj riječi sreću fonetske osobine koje ni tada nisu bile karakteristične za područje gdje je pisani dokumenat sačinjen – što nije samo osobina pisama koje smo mi koristili, i što nije samo osobina bosanske ili "krajiške" kancelarije. Ali i pored svega toga, ako se i odstrane te i takve jezičke osobine, za koje se može utvrditi da su pisarski nanos, pisma nam mogu pružiti korisnih podataka i za dobijanje odgovora na pitanje: da li je ova govorna zona i ranije bila sastavni dio štokavske teritorije ili je pripadala čakavskom govornom području, ili su se, pak, tu ukrštale osobine štokavskog i čakavskog dijalekta?

Radi bolje preglednosti ovdje ukazujemo i na neke osobine pisane riječi "bosanske kancelarije", mada nam je jasno da ta pisana riječ ne odražava u potpunosti stanje koje je karakterisalo našu govornu zonu. Kao što je već rečeno, područje Bosanske krajine, u njenom užem smislu, ili tačnije područje čiji je govor predmet našega ispitivanja, nije pripadalo bosanskoj državi. Vladimir Ćorović u svojoj *Historiji Bosne*, na prvoj strani piše da "oblasti oko Dubice, Gradiške, pa sve do Une nisu ušle u sastav bosanske države u celini sve do njenog pada", tj. do propasti srednjovjekovne bosanske države (v. kartu kod Talocija). I, sasvim razumljivo, u pisanoj riječi bosanskih banova i kraljeva može biti dosta osobina koje nisu morale karakterisati i predjele koji nas ovdje interesuju (v. o ovome P. Ivić: *O nekim problemima*, 99-100).

IV

U pismima iz XIV vijeka, koja su pisali razni pisari i u različitim mjestima, uglavnom zapadna Bosna, nalazimo i ove osobine:

oko 1322, Mile, kod Jajca:

– Ст҃пань, д҃ла, в҃рнѫ, д҃динѫ, с҃ме, в҃рьнь, св҃доци;

– Влькославь, Вльчьковићь, Влькь, Влькослав$;
– ωт мее до мее, ωс$еникь;
– вь име;
– $ в·ѣки, $ д·ѣдин$, $ Босн·ѣ;
– Хрватина;
– сь братиомь, З братиомь, зь братиωмь, сь братиωмь;
– ωт $скопьла;
– Кл$чь, Вльчьковићь;
– хоще, пореħи;
– наю, дасва, у нию два града, биста, стаста;

(Taloci: Studien, 7-8).

Oko 1323.

– vь ime;
– оца;
– $ то вр·ѣме, $ вьсои Босьн·ѣ;
– Влькь, Бльч(ь)ко;
– Павьль;
– л·ѣть тис$(ча);
– Скочичь, Марьковичь;
– одь братие, сь братиемь;
– роени·ѣ;

(isto, str. 12-13).

Poslije 1323, bez oznake mjesta gdje je pisano:

– Стипань, Стипанић$, (в)ир$, прида, вирьно, $ вике викомь, свидоци, свидокь, послидни;
– ва име, $ вике;
– всим;
– що, тко, Щитковићь;
– по госпою;

– Вѕкь, Вѕчковићь, Вѕкосавь;

– ωт Домнь (= Думна, Дувна), ωт С(а)ве, ωт Цетине до Дрине, ωт Неретве, ωт Рьме;

(isto, 14-15).

Između 1323. i 1331, u Ribiću:

– вь име ωца;

– Стипань, в·ѣра, в·ѣрѕ, нев·ѣре;

– Влькцѕ, Влькославѕ;

– тько;

– госпоωмь, госпое;

– вьщине;

– ѕ наю, за наю;

– сь еговом госпоωмь и сь еговомь материю;

(isto, 15-16).

1331, bez oznake mjesta gdje je pisano:

– азь, ·ѣ бань; побиѣ;

– ва име; оу (и)ме, оу тихь;

– оу Раси, оу томь, оу Босни, оу Врбани;

– Стипань, чловику, ωби, викоу, викома, вирноу, исикоше, свидоци, невирьникь, свидок(ь), ки би при писань;

– оу почело;

– ки соу оу тихь, ки е, ка се именоу(е);

– вси... рекоше, да соу банице;

– тко;

– та листь, таа з(е)маа;

– Влка, Влькоу, Влковоу, хльмске земле, влкь;

– ѣ... и мои брать... дасва милость, нию ωсталомоу;

– ωт мее до мее;

– оузель;

– щитомь, Мрькое Шћитовланинь, Пишћеницоу;

– добри Бошнане и Оусоране;
– почело, Влкославиħь, Стипое Чельничиħь;
– не море... противоу немоу говорити;
– од Оусоре;

(isto, 17-18).

Suha – Prozračac, oko 1353:

– вь име;
– азь;
– госпо·ѣ, потврюю;
– Влькь, Влькославиħѕ, Влькославѕу, ѕ Хльмскѕ землѕ;
– в·ѣрѕ, Ст·ѣпан, Ст·ѣепань, св·ѣдоци;
– нете порећи;
– коега е писаль, кои е писаль;
– ѕ ωньзи листь, ѕ си в·ѣкь, ѕ гредѕщи;
– добри Бошнане;
– Тепчиħь, Прибиниħ;
– тко ће то порећи;
– причестникь;
– кои излиха ѕпи·ѣше;
– крьвь на немь;

(isto, 19-20).

1354, bez oznake mjesta gdje je pisano:

– вь име, вь ωно вр·ѣме;
– госпо·ѣ;
– с Влькомь, Влькославиħѕ;
– вьсе земле Босне, Хльмьске земле;
– д·ѣте, негово д·ѣте, Ст·ѣпань, чловˑѣк;
– ѕ нихь, ѕ ωномь;
– ко·ѣ, кою нев·ѣрѕ, кои;
– нищоре;

– братꙋчедь;
– зашль, допаль;
– ꙋ свое хиже ꙋ Клꙋчи;
– тко;

(isto, 23-24).

1357, bez oznake mjesta gdje je pisano:

– вь име, ꙋ име, ꙋ тои, ꙋ нашои;
– вьсемогꙋѣега;
– в·ѣра, д·ѣла, нев·ѣрꙋ;
– Влька;
– госпое, ѡ(т) проени·ѣ, пр·ѣе;
– нашихь властель, нашомь в·ѣромь;
– рꙋчникь, чинене, чинение;
– тꙋзи;

(isto, 25).

1367, bez oznake mjesta gdje je pisano:

– Влькославиѣꙋ;
– неговꙋ ѡсталомꙋ;
– нищоре, що, за що, чеса, сь щитомь;
– вр·ѣдно, члов·ѣкꙋ, ѡтс·ѣѣи, св·ѣдоци, хот·ѣль;
– ꙋ томь;
– потрьль, ꙋмориль, порекль;
– ѡт Босне, ѡт пороени·ѣ;

(isto, 26-27).

Iz pisama nastalih u XV vijeku izdvajamo ove osobine:

– *d’ > j*: *mejaši*, *mejaš’*, *Juraj*, *e*(*van*)*jelista*, *Med’věiski*;
– *šć*: *op’šćina*, *brat’šćine*, *godišća*, *ošće*;
– *vsa*: *vsaka*, *vse kaj* (!) *se b* (*ě*) *še scěnil*;

– *l*: *kupil*, *dal*, *hotěl*, *scěnil*;

– *l*: *napl'ni*;[7]

– *vь* > *v*: *v Ostroš'cě*, *v n*(*a*)*š*(*e*)*m' stolě i v' zvanom' věšće* (= vijeću);

– *brat'ja*;

– *ki*: pred' *kih* ta list' pride, *ka* e polača, *ku* e... dal;

– *čki*: *mi sudac' Ostrožač'ki*;

– *kaj*: *kaj se b*(*ě*)*še sc*(*ě*)*nil*;

– *z*: *z* edne strane, *z* druge strane;

– *muži*;

– *ě… stolě*, *v Ostroš'cě*, *svědočahu*, *věšće*;

– *ta list*;

(pisano u Ostrošcu 21. X 1403, Lopašić, op. cit., 235).

U jednoj drugoj listini, pisanoj u Lici 16. VIII 1433. nalazimo:

– *Юраи*, *такоѥ*, *меиу нами*, ali: *прегие* (?);

– *Влкотищ*;

– *Матул*, *Мулгашищ*, *Билковищ*, *Бартол*; *учинил*, *украл*, *узел*;

– *вси*, *всим*, *всаки*, *всему*;

– *видити*, *гори*, *другди*, *гди*, *смите*, *потрибу*, *наприд*, *тирати*, *напридовати*, *мисеца*, *смите*, ali i: *веровање*, *лет*; *в сенокошах*;

– *слободшщину*;

– *црикве*;

– *ча*, ча к нои пристои;

– *Влах*, *Влахов*, *хрвацких*, *хранивши*, *в Хрватих*, *в сенокошах*, *в гаих*;

[7] Vokalno *l* javlja se u XIV vijeku i u ličnim imenima dubičkog regiona, up. Dr Thallóczy Lajoš é's Horváth Sándor: *Alsó-szlávoniai akmánythán*, Budapest, 1912, gdje nalazimo: *Wlkhe*, Dubica, 17. 4. 1385, str. 10; *Wlk* iz 1388, str. 114, to čak i u XV v, str. 135. Istina, tu se može ogledati i pisarska tradicija, što nikako nije neobično kada su u pitanju strani izvori.

– *плащен*, *неплащен*, *општин*;

– *ким*, *пред ких*, *ки су*, *ки буду*, *на ку потрибу*;

– *та наш лист*;

– *Влахов*, *кметов*, *гајев*, *ни жит ни сенокош трти*, *душ*, *наших општинах*;

– *в Хрватих*, *в Лици*, *в селу*, *в Козлу*, *в сенокошах*, *в Надбрду*;

– *с нами*;

– *и ним кметом*;

– *по имени*;

– *под нашими висущими печати*;

– *видити*, *учинити*, *створити*, *тирати*, *украсти*;

– *да она мозита* (Иван Сопковић и Јурај Ружић).

(Prepis glagoljskog teksta iz XVII vijeka nalazi se u samostanu trsatskom, R. Lopašić: *Bihaćka krajina*, str. 236 v. i *Acta croatica*, br. 69). Primjeri se daju prema *Acta croatica*.

Samo tri godine kasnije 1436. "Ban hrvatski Hanž Frankopan... knez Krčki, Modruški, Cetinski i Kliški" na Klisi (?) piše listinu u kojoj potvrđuje "Vlasima njihove navadne prave zakone" (Lopašić, op. cit., 237. v. i *Acta croatica*, 432). U toj listini nalazimo ove osobine:[8]

– *va ime oca* (*vnčom = unčom*), *va litihь roistva*;

– *vsakomu*, *vsi*, *po vsih*, *vsakoga*, *vsaki*, *vsom*, *u vsih*, *vsakomu*;

– *človiku*, *prid nas*, *virne* i prave sluge, *Bilosav*, *vidivše* pravo, *naipri* da ni, *prominite*, *strilami*, *od Stipana* dne, *dva sila*, *da ne sida*, *oplinika*, ovna *prihodnika*, *nigdir*, *nima*, *virovan*, *virom*, *virno*, *viku*, *obitovaše se*, *virami*, *virno*, *miseca*, *obišenika*, *ričju*;

– *Vukčić*, *Vukat*;

[8] P. N. Gaković smatra da su ove povelje prepisi sa starijih povelja, isp. kod njega u: *Prilozi*, str. 38. Primjeri se daju prema Lopašiću.

– *u vsih*, *u Cetini*, *u zimišćih*, *u godišću*;

– *izmeu nih*, *meu nimi*, *o Jurevoi* ovna, *roistva* Isukrstova;

– *prijasmo*, *priaše*, *priasmo*;

– *krčki*, *voinički*;

– *modruški*, *kliški*, *Vlaški*;

– *Hrvat*, *dobrih i počtenih*, *svoih navadnih*, *za nih*, *Vlah*, *Vlasih*, *po vsih*, *dohotka*, *na Vlaha*, *Vlahov*;

– *išćuće*, *šćitom*, *u godišću*, *u zimišćih*;

– *nad nimi kneza posionoga*;

– *poiti*; *svoomu braćom*;

– *mačem*;

– *dopal*, *pol*, *ostavil*;

– *iskanie*, *pitanie*;

– *tko*, *nitko*; *što bi*;

– *ban Dalmacie i Hrvat*, *dobrih i počtenih zakonov svoih*, *šest libar*, *dva dila voinikov*, *ot osudov*, *dvadeset dan*, *trideset brav*, *dvornikov*, *dukatov*, *sto libar*, a *sucem*;

– *muži*, *dobre muže*;

– *strilami*, *kobilami*, *svoimi katunami*, *svoimi općinami*, obitovaše se i priaše i *obezaše virami i dušami svoimi*, *svoimi glavami*;

– *u zimišćih*, *u vsih nih pisanih zakonih*, *va litih*;

– *ki*, *kimi*;

– *pitajuće*, *išćuće*, *smislivše se i vidivše*, *bivše*;

– *s našim se knezom dogovarae*, *s nami se zgovarae*;

– *pridoše*, *prijasmo*, *učinismo*, *dasmo*, *potvrdismo*, *priaše i zavezaše se*, *a mi se nim obitovasmo i... priasmo*, *dasmo*, *obitovaše se i priaše i obezaše*;

– *damo viditi*, *prominiti*, *učiniti*, *imaju davati*, *otdati*, *tvrditi i udržati*, *služiti*.

(Original pisan ćirilicom, ali ga Lopašić daje latinicom, op. cit., 237-238).

Lopašić daje i nekoliko listina pisanih u Bihaću. Iz tih pisanih dokumenata izdvajamo ove osobine.

U listini koju su "sudac i sva obćina bihaćka" pisali u Bihaću 22. VIII 1540. nalazimo:

– *uzmožni*, *uzveličeni*;
– *prigledala*, *razumismo*, *nika ina*, *nikomu*, *človik*, *ovde*;
– *doide*;
– *spušćati*, *ki e višć*;
– *pod Kostanicom*, *da će... i nika ina dugovana nan spušćati*;
– *u Bihću*;
– *zač*;
– *ovde*, *pohvaliv*;
– *uzveličeni*, *preporučene*, *Izačići*, *zač*, *človik*, *čekamo*;
– *kamo te* (= će), *najveće*, *Izačiću*, *spušćati*, *višć*;
– *vsakomu*, *na vse*;
– *držati*, *spušćati*.

(Original pisan ćirilicom, Lopašić, op. cit., 241; Lopašić ga daje latinicom).

Tri godine kasnije "Luka zlatar, sudac bihaćki i sva obćina varoša bihaćkoga, pišu barunu Antunu Turnu...":

– *uzmožni*, *u Bihću*;
– *v zimi*;
– *razumismo*, *svidočimo*, *imali*, *zle riči*, *liti*; ali: *u senu*;
– *ča nam pisaste*, *ča pišemo*, *zač bismo*, *ča e*, *ča ni plaćeno*, *zač*, *ništar*;
– *vazda*;
– *prieti*;
– *u grajah vartlenih*;
– *i oše zato* (i jošte zato?);
– *ki su priglednici*, *koi se vazda nadiemo*, *ki mrazi*, *ku ste nam bili poslali*;

– *našav*, *tuživ*;

– *namaknuti*, *morete za istinu prieti*, *to bismo mi imali tužiti*, *zač bismo mogli doistiniti*, *prez ... pomoći biti nemoremo*;

– *stov dukat*;

– *u slamah i u grajah vartlenih*.

U pismu koje je 28. VIII 1558. "Knez Franjo Blagaj" uputio generalu Lenkoviću o približavanju turske vojske nalazimo ove osobine:

– *wzmosni*, *y zwelicheni*;

– *ye bil*, *Malkochbegowych*, *oztawyl*, *pozlal wlaka*;

– *cha mw weli*, *cha che*, *cha wchiniti*;

– *doythe*, *doythy*, *naythy*;

– *zwelicheni*, *preporwchenye*, *wzkochy*, *Malkochbega*; ali i: *pytaywchy*; *cha che... wchynithy*, *y weche*, *hochemo*;

– *tri zta kony*;

– *ywr neznamo*, *kady nam ... zpowyzthe*;

– *chynithy*, *zemlw harati*, *grade zawymathy*, *wchynithy*, *pizati*, *dopelathy*;

(Lopašić, op. cit., 244-245).

U pismu bihaćkih vojnika, pisanom 29. VI 1573. imamo i ove osobine:

– *uzmožni i uzveličeni*, *u sem milostivi*, *u martoloziju*, *u Bihać*, *u Bihću*, *u našoi zemli*;

– *vazda*;

– *gospoctvo*;

– *doli*, *nikuliko dan*, *pišce*, *vidili*, *nigdi*, *divičicu*, *povida*, *pod niki*, *zapovidal*, *vidila*, *potribšći*(*ne*), *potribno*, *nigdi*, *ovde*, *onde*;

– *oda vse zemle*, *vsoi*;

– *bil voivoda*, *zapovidal*;

– *ča e*, *zač sami* ... morete bole znati, *ča nas je*, *zač nisu*, *česa*;
– *potribšći*(*ne*);
– *doide*, *doidu*, *doiti*;
– *uhitili*, *pred...hižom*, *u Bihću*;
– *preporučenie*, *na znane*;
– *spravjom*;
– *prošav*;
– *tri junaci*;
– *nikuliko dan*, *mnogo krat*, *jednih vrat*;
– *očima gledali*;
– *zastavami*, *pred vrati*, *k ovim okolašnim gradom voiskom*;
– *ne bratu* (njenom bratu);
– *ku imamo*, *ka e oko nas*;
– *do se dobe*;
– *po vsakih blizih nadiemo*;
– *dopelali su ju u Bihać*;

(Lopašić, op. cit., 245-246).

Ripač, 1447.

– *в'си*, *в'зети*, *в' кипи својем'*, *в Неб*(*лу*)*сих'*, *в'сих'*, *в'су*;
– *у питан'и*, *у заклад'*, *у Неблусих'*, *у племену*;
– *в'сих' својих' синов'*, *отац'*;
– *браћ'е*; *у питан'и* (ali: *добровољно*);
– *в'сих' четирих' колен'*;
– *ос'видочише се*, *дитце*, *вридне*, *делу*, *колена*, *колен'* (10) *лећ'*, *вероване*;
– *ку му бише*;
– *ћа исти Ду·ћм'* ;
– *заложил*, *дал*, *Павал*, *пол реченому*, *нашал'*;
– *ча ест'*, *ча приститои*, *ча коли*, *ча проћив'*;
– *иоще*, *още*, *плащен'*;
– *Вучића*;

– *при ѣше*;
– *дит̄це*, *дит̄ци*.

(Vl. Mažuranić: *Prinosi za Hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb, 1908, str. 92; ovdje uzeto iz Šurminovih *Acta croatica*, I, 170-172).

U jednoj listini, pisanoj 24. 2. 1487. u Bihaću (Kukuljević: *Acta croatica* br. CXVII v. i Šurmin: op. cit., br. 210) nalazimo ove osobine:

– Юраи, такое, мею собом, меи нима;
– ча коли, ча ми учинимо;
– Вукшищ;
– в недилу, обидви, викувичним, дицу, оби ти дви страни;
– в Бихащ, в недилу, ва но доба;
– зибраше;
– позвал, пол;
– с Хлапова, речених;
– братию;
– Шщитар, още, иоще;
– Сатничищ, Юринищ, Марковищ, дви тисущи;
– речени, поручамо, реченима, учинисмо;
– дукатов', пет' сат, тисущи дукатов;
– своими сини, с племенитими луди, своими, поротници, са всими них поротници;
– мею више реченима странама;
– ка страна, ке би меи ними, ке биху мею ними;
– скуписта се обидви, рекоста, два пристава ... имата, пустиста;

(Šurmin, str. 315-318).

Na jednom glagoljskom natpisu iz Bužima, sa kraja XV vijeka, nalazimo:

– vrime, človika, človikom;
– zač;
– sazidal, našal, dal;
– ta grad;
– va vsei hrvatskoj zemli, vsaki;
– od tih, hrvatskoj, oće;

(Lopašić, isto, 263).

U jednoj drugoj listini, takođe iz Bihaća (12. VII 1576) (Lopašić, op. cit., 247) nalazimo:

– *zuitlozti*, *potriba*, *vernozti*;
– *zmozna*, *zvelichena*;
– *humilyeno*;
– *preporchenye*;
– *ffse i uzeste*, *vtisenye*;
– *doyde*;
– *zgaya*;
– *v Buzinu i u Cazinu*, *vzeste*, *vtissenye*;
– *pred vrati*;
– *v gradih*, (*u*) *bozyih i uasih rukah*, *k ovim dussam*;
– *zach*, *nich*;

(Franko Kaptolović, sudac bihaćki).

U pismu koje je bihaćka opština namijenila "kršćanskoj gospodi i plemenitim ljudima" a u vezi Katarine, udove kneza Ivana Čiračanina, imamo:

– vsi, vsim i vsakomu vsake vrsti, prez vsakoga prigovora;
– megju nami, meju dobrimi kršćani;
– živila, svitlosti, gdi, vrimena; pred, verovanje, gde, vere;
– ov naš list, ovaj naš list;
– verovanje, živjenje, znanje, pečatju;
– pojti;

– pred kojih obraz, duhovnim, Bihaća, strah;
– sveckim;
– poštena, poštenim ljudem, poštenu;
– općine, obćine varoša Bihaća;
– od vnogo vrimena;
– dobrim i plemenitim ljudem, megju nami živila, kako se pristoji dobrim i poštenim ljudem, meju dobrimi kršćani;
– gde bi se godi njoj imenovanoj gospe Katarine prigodalo obitati;
– da ju mi dajemo za dobru.

(Ovo je, kako saopštava Lopašić, službeni prepis iz 18. vijeka, Lopašić, op. cit., 248; a pisano je 31. 5. 1592).

Daćemo i nešto materijala iz pisama koja je objavio dr B. Čerović u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu (knj. XVII, 1905), a koja su na ovom tlu nastala krajem XVI v.

U pismu koje je uputio kapetan bihaćki Juraj Zavrar topoškome opatu Ferencu Kegleviću "na veliki četvrtak 1557" nalazimo:

– *razumim*, *razumiti*, *ne umim*, *povida*, *nigdi*, *ovdi*; *nevernika*;
– *dal*, *mogal*;
– *ki*, na *ku* stranu;
– na *vse*;
– *doiti*;
– *zač*, ako *ča* veće ne bude;
– *ezik* povida;
– *učera*;
– *bih*, *Hrvate*, *Bihća*, *u Bihću*;
– da *oće*, kamo *ote* ti Turci;
– od *mihov i* od *konopov*;
– po *puškah* razumiti;
– ove *dni*;

– ako bi se ... ban mogal s*voimi ludi* ovdi nigdi blizu primiriti;
– *paliti*, *učiniti*, *primiriti*;

(str. 218).

U drugom pismu koje krupski pop Mikula piše knezu Tudoru imamo:

– *u vsem*;
– *uhvatil*, *Malkočbeg*, *pošal*;
– *uhvtil*, *Hadumbašin*, *kihaja*, *na Dubicah*, *Mihala*;
– *povida*, *piša*(*čka*), *ovdi*, *veruite*;
– *zač*;
– na *Uskopju*;
– *konička*;
– *ki* prvi pride;

(S Krupe u subotu pred Dusi 1557).

Čerović kaže za ova dva pisma da su "pisana glagolicom s ikavskim dijalektom i čakavštinom" (str. 220).

Iz pisama, za koja Čerović kaže da su pisana bosančicom, i da su starija od onih pisanih glagoljicom ("ipak se mogu metnuti u prvu polovinu šesnaestoga vijeka"), ukazujemo na ove osobine:

– *bio*;
– *opraštamo*;
– *doide*;
– *osamdeset dukata*, *sto slati dukata*;

(op. cit., 220).

U pismu nekih zarobljenih Krajišnika nalazimo:

– *susidu*, *razumismo*, *pomrili*, *nismo*;
– *što* nam pišete, *što* se učini, *ništare*, *što* sьte pitali;
– *dal*, umriěo;

– *ki* dan pride, *ki* godi glasi buru, *ki* su pomrili, ako *ke* glase čuiemo;

– *siromaha*, *ĕahi*, *hoćemo*, *Husein*, *Demriha ćehaiina*, *Mahmot*;

– *bratji*;

– *dugovanie*, *znanie*;

– poklon... *svim junako*(*m*), kako *bratji* i *susidom* našim;

(op. cit., 220-221).

Iz ostalih pisama, a ovdje ih ima objavljenih dvadesetak, ukazaćemo na osobine koje ih objedinjuju. Istina, Čerović je na kraju ovoga priloga dao bitnije jezičke odlike tih pisama sa posebnim osvrtom na grafiju. Prema Čeroviću, sva ova pisma, osim ona dva koja su pisana glagoljicom, pisana su bosančicom, ali se i ta "bosančicom pisana međusobno razlikuju i to tako, da je ta razlika gotovo kao karakter vremena, odnosno njihove starosti" (str. 234). U jednima se čuva i poluglasnik i grafeme *ю* (*jȗ*), *ĕ* i, kao opšti zaključak, Čerović kaže: "Dijalekt je pisama naravno štokavska ikavština" (op. cit., 235). U tim pismima imamo:

– *ĕošte* (ĕ = j), *što*, *ŝto*;

– *išce* (up. *ici*, *hoce*, *urice* = vriće), *išci*, *ne pušcaite*, *kršcansku*;

– *roienom*;

– *cakamo*, *cakasmo*;

– *susidu*, *vrimena*, *lipo*, *suside*, *viru*, *suitlosti*, *lipi*, *cinu*, *cina*, *couika*, *uiru*, *urice*, *uire mi*, *uiri*, *ne uirouaste*, *do korina*, *odrisasmo*, *priko sutra*, *do misec dan*, *virovalo*, *svidočbu*;

– *posao*, *rekao*, *biĕo*, *priveĕo*, *ktio*, *prionuti*, *otišo*, *našo*, *došo*, *Biograd*;

– *otišo*, *našo*, *došo*;

pored:

– *prosil*, *pisal*, *usel*, *prionul*, *uodil*, *Antul*, *oboril*, *rušil*, *došal*, *odišal*, *dal*, *došl*;

– *dode*, *pode*;

pored:

– *doide*, *doidu*, *doidemo*, *naiti*, *naide*;

– *dugovaněe*, *virovanje*;

– *hodimo*, *si*(*r*)*omaha*, *hodi*, *nihě*, *Ibrahimaga*, *na nih*, *hoće*, *Mahmu*, *siromah*, *od naših liudih*, *muhamedoua*, *hoćete*, *uslah*, *siromaha Hasana*, *porucih*;

pored:

– *Ibraimagi*, *ktio*, *doveho*, *pisa*, *od stra*, *Feratpašić*, *Asan*, *murleiso*, *murom*, *Asanpaše*, *Alilbaša*, *oćemo*;

– *Nazufa*, *Fedriha*, *Mustafa*, *grofu*, *Faik*, *fale*;

pored:

– *Perhat čelebina*, *Perhataga*, *J͡usup Pilipović Čaper* (= *Džafer*) *Mostape*;

– *ki tamo odoše*, *ki su tamo pomerli*, *ki nih bude*, *ki su nam poslate*, *ki su pobigli od Saue*;

– *uciniěo*, *biěo*, *priveěo*;

– *nitko*;

– *slugi*;

– *hilěadu i petcatь dukat*, *dva miseca dan roka*, *dvisti dukat petьdeset dukat*, *do misec dan*;

– *po dvadeset funtoua*, *duista oka*, *deset puta pisasmo*, *duista groša*;

– *od nih dvíj͡uuh*.

Dr Čerović posebno ukazuje na neke grafijske specifičnosti ovih pisama (str. 234-235), a skrenuo je pažnju i na fonetske osobine koje ukazuju na različito porijeklo pisara. Bez ikakve sumnje u ovim pismima ima osobina koje odražavaju realnu sliku narodnog govora. I, što nije beznačajno, neke od navedenih fonetskih karakteristika ovih pisama nedvosmisleno ukazuju da je fonema *h* i tu već bila počela da se gubi iz žive narodne

riječi. Pisma nam, isto tako, nude dovoljno potvrda za zaključak da je sažimanje neakcentovanih samoglasnika u finalnoj poziciji oblika m. r. radnog gl. pridjeva tu već bilo u punom jeku, i da se vršilo u duhu ostalih štokavskih govora. Ali, u pismima ima osobina koje odudaraju od fonetske strukture štokavskih govora. To su: *j* mj. *đ*: *rojenomu*; zatim: *sa* = *ča* i još možda neka. Kako te osobine objasniti? Odgovor bi mogao biti dvojak: a) tu se ogleda pisarska tradicija. U ovim pismima, dakle, imamo jednostavno produžetak već ustaljenog načina pisanja, tj. i pisac domorodac, koji nije morao biti sa čakavskog tla, bilo pod uticajem škole koju je učio, bilo pod uticajem postojećeg načina pisanja u tom kraju, i sam je ponekad "zadrijemao" i u svoju pisanu riječ unosio pokoju osobinu koja nije bila svojstvena ni njegovom govoru ni govoru njegovog zavičaja; i b) pisari su bili sa onoga područja u čijem govoru je u to vrijeme bilo dosta tipičnih čakavskih osobina, ili je pisar bio rođeni čakavac i u svoju pisanu riječ unosio ponešto i svoga vlastitog, što nije moralo biti i govorna osobina onoga koji mu je diktirao tekst za pisanje. Ne treba zaboraviti da te razlike ni danas, pogotovo u XVI vijeku, ne predstavljaju nikakve poteškoće za međusobno komuniciranje ljudi iz različitih oblasti naše jezičke teritorije. A da se u jednom pisanom tekstu mogu sresti osobine različitih dijalekata, to je od ranije poznato (up. M. Rešetar: *Die čakavština*, 188). I dr Čerović, to smo već istakli, dolazi do zaključka da pisma odišu štokavskom ikavštinom. Sve ono što se, prema današnjim kriterijumima, ne bi moglo smatrati štokavskom osobinom, može se smatrati ili nanosom sa strane ili pisarskim manirom. Pri razmatranju ove problematike nikako se ne smije zapostaviti ni to da su i pisari, pogotovo oni u čije se ime pisalo, pripadali posebnom društvenom sloju – feudalcima, i da se njihov jezik u mnogim pojedinostima mogao razlikovati od jezika prostoga puka, seljaka i kmetova. Taj sociolingvistički aspekt problematike o kojoj je ovdje riječ nije beznačajan, a kada je u pitanju pisana riječ, on dobiva na svom značaju: pismeni ljudi

u to vrijeme nisu bili brojni i oni nisu poticali iz nižih društvenih slojeva. Drugačije rečeno, u pisanoj riječi toga vremena mogle su se naći mnoge osobine koje nisu morale biti i osobine govora širih narodnih slojeva.

Poređenja radi ukazujemo i na osobine listina pisanih u Brinjama, u kancelariji porodice Frankopan (Šurmin: *Hrvatski spomenici I*, 368-374). U listinama pisanim 4. 6. 1493. imamo:

– *видити*, *на бригу*, *свита*, *викувичним*’, *в*’ *синокошах*’, *с*’*вита*, *ч*’*ловика*, *грихе*, *чловику*, *имили*;

pored:

– *викувеч*’*ним*’ *законом*’, *ва в*(*е*)*ки*, *ва веки*, *веру*, *тела*, *телесноґа*, *вероване*, *ц*’*вети*’;

– *ча*, *ґоди*;

– *меħаши*, *по старих*’ *меħх*’, *роиства*, *роис*’*тва*;

– *приħли*;

– *в*’ *землах*’ *тежати*’*јих*’, *в*’ *блатих*’, *в*’ *синокошах*’, *в*’ *пашах*’, *ва виноґради*, *в*’ *плшинах*’;

– *с*’*л*’*нца*, *в*’ *плшинах*’;

– *раз*’*бил*’, *офици ħл*’;

– *брат*’*ю*, *од*’ *брат*’*е*;

– *сухо*, *грихе*, *да их*’ *ощемо бранити*, *в*’ *землах*’ *тежат*’*јих*’;

– *ощемо*;

– *просещи*, *помощ*, *на веще*, *видещи*, *ощемо*, *будущи*, *обещасмо крч*’*ки*, *час*’*тно*, *ч*’*ловик*, *ча*, *час*’*т*’;

– *трис*’*та дукатов*’ *златих*’;

– *са в*’*сими служ*’*бами малими и великими*;

– *в*’ *землах*’ *тежат*’*јих*’, *в*’*блатих*’, *в синокошах*’, *в*’ *пашах*’, *в*’ *виноґрадих*’, *в*’ *плшинах*’, *ва виноґради*, *по старих*’ *меħх*’.

U listini pisanoj 23. VII 1493. u Krišćićima, Podzvizd, kojom “Jalžabeta Farkašićeva predaje imanje Dolac Ivanu Ilijiću” (op. cit., str. 374-375) imamo isto stanje:

up.: *о҃тиющи*, *с мою бра҃тию*, *кщи*, *ча*, *зач*, *бил*, *заложил*, *пре҃минул*, *опоручил*, *дал*; *в пр҃во*, ali i: *у всоj* i sl.

Mi smo ovdje ukazali na neke karakterističnije osobine pisane riječi nastale u predturskom periodu uglavnom na području zapadne Bosne, pretežno u Bosanskoj krajini. Te osobine su navedene onako kako su nam ih saopštili izdavači tih pisanih tekstova, a uzimamo ih kao materijal na osnovu koga se mogu donositi zaključci i o dijalekatskoj pripadnosti ove govorne zone u to vrijeme. Istina, i ovdje, kao i u bilo kom drugom vidu pisane riječi, uvijek postoji i sumnja da li je prepisivač-izdavač uvijek vjerno prepisao, kao i to da li je pisar uvijek bio domorodac, i koliko njegova pisana riječ nosi u sebi izvjesna kancelarijska obilježja. Ali, bez takvih ograda nema arhivske građe. Pa ipak, ona se koristi, i vrlo obilato, u svim naukama, pa i u nauci o jeziku. Zbog toga i mi ovdje polazimo od navedenih jezičkih osobina kao relevantnih za dijalekatska opredjeljenja pojedinih govora i govornih područja.

Navedeni primjeri upućuju na sljedeće zaključke:

1. do XVI vijeka u pisanim tekstovima sa ovoga tla često se nailazi na osobine koje se danas smatraju isključivo čakavskim: a) *j* u *meja*, *mejaš*; b) *ča*, *zač*.

Primjeri sa neizvršenim novim jotovanjem se ne navode, jer u to vrijeme ova glasovna izmjena nije bila opšta ni u centralnim štokavskim govorima (v. o tome JF, XXVIII, 143-188).

2. U ovim pismima ima još osobina koje bi mogle upućivati na čakavske govore: kako fonetskih tako i morfoloških, samo je pitanje koliko se neka od njih, i za to vrijeme, može uzeti kao tipično čakavska. Ovamo bi, npr., išle i: neizmijenjen sonant *l* na kraju sloga, neizmijenjeno vokalno *l*, ostaci stare dvojine i sl. Sve te osobine, istina ne u podjednakoj mjeri, javiće se u ponekom pisanom dokumentu sa ovoga područja i iz turskog perioda. Da li to znači da je u pitanju isključivo čakavska govorna osobina? Po

našem mišljenju ne. Kao što se i u ovom radu često ističe – sve te osobine mogle su na ovom govornom području da se zadrže nešto duže u živoj govornoj riječi nego što je to bio slučaj sa govorima hercegovačkog tipa. U ovim govorima, znači, proces supstituisanja pojedinih glasova nije morao biti hronološki paralelan sa istom tom pojavom u centralnim štokavskim predjelima. Prema tome, svi arhaizmi – fonetski i morfološki – koje nalazimo u korišćenim pisanim dokumentima sa područja zapadne Bosne, a koji danas nisu tipični za štokavske govore, a jesu za čakavske, nikako ne potvrđuju mišljenje da je ta zona nekada bila čakavska. Oni jednostavno govore da se na tom području, pod pretpostavkom da su u pismima date govorne osobine kraja gdje je pismo nastalo, neka fonetska ili morfološka promjena vršila nešto kasnije nego u onim govorima koji čine užu osnovicu našeg književnog jezika. Drugo je pitanje kako objasniti one tipične čakavizme, kao *ča* i *meja*. Oni bi mogli govoriti da je to bilo čakavsko područje u predturskom periodu i da su docnije migracije izmijenile dijalekatsku sliku tih krajeva. Takvo zaključivanje ne bi bilo bez osnova, ali je teško vjerovati da je to bilo upravo sve tako. Mi i sa ovog terena, i iz predturskog perioda, imamo tipično štokavskih osobina, ne samo *u ime*, *u* < *l*, nego i *đ*, *što*. Sve bi to govorilo da su se na ovom tlu mogle ukrštati tipično čakavske i tipično štokavske osobine, kao i to da je ovdašnja pisana riječ mogla imati i čakavsko obilježje, ali ne kao vjerni odraz govorne situacije ove zone, nego kao slika govora onih u čije se ime piše, ili, pak, onih koji pišu, pisara. Čini nam se da ni ovaj drugi momenat ovdje nije beznačajan. Naprotiv. Dodajmo uz to da su i pisma u kojima se sreću tipično čakavske osobine prožeta duhom štokavštine što, takođe, upućuje na zaključak da ovo područje ni u predtursko vrijeme nije moralo biti integralni dio čakavskog dijalekta. Dodajmo uz to da prof. S. Pavičić misli da je na ovom tlu moglo biti miješanih dijalekatskih osobina od najranijeg vremena našega bitisanja na Balkanu. Prema Pavičiću jedna od struja, savskodinarska struja, koja je vrlo rano zaposjela

"veliki prostor između donje Drine preko poriječja Bosne, Vrbasa, Sane, gornje Une i donje Neretve pa onda i cijelo zemljište oko Gvozdova i Velebita, preko Dinare, Svilaje, Promine i Biokova sve do mora, gdje je zahvatila i sve otoke u srednjem i južnom dijelu" (Pavičić: *Podrijetlo*, 11), imala je zajedničkih osobina kako sa zapadnom, tj. panonskom (koja je imala: *kaj*, *č* < *tj*, *j* < *dj*, *šč*, *žj*, *o* < *ǫ*, *e* < *ę*) tako i sa istočnom, tj. moravskozetskom (koja je imala *ć*, *đ*, *št*/*šć*, *žd*, *u* < *a* i *e* < *ę*) strujom. Srednja ili savskodinarska struja imala je osobina koje su je vezivale i za zapadnu (*čь*, *j*, *šć*) i za istočnu (*čьto*, *ć*, *đ*, *št*, *žd*, ali i *žđ*, uz to i *u* < *ǫ*, *e* < *ę*; op. cit., 12). Iz ovoga slijedio bi zaključak da je sasvim razumljivo što danas na području te srednje, savskodinarske struje ima i osobina koje upućuju na njene veze sa zapadnom strujom. Istina, Pavičić to i posebno ističe, srednja struja je imala još jednu osobinu, koju je sama razvila, nezavisno i od zapadne i od istočne grupe naših govora, to je ikavizam. Počeci zatvaranja staroga vokala *ě* mogli su se javiti i prije dolaska na Balkan, kada su svi naši govori bili smješteni na znatno užem prostoru nego što je ovaj na novom staništu, a konačno uobličavanje ikavske zamjene izvršeno je na Balkanu (op. cit., 16-17). Zapadna i istočna struja razvijale su mj. *ě* samoglasnik *e*. Sasvim razumljivo, pored čistih talasa ovih struja bilo je i zona gdje su se različiti govorni tipovi miješali i preplitali, uz to i u granicama srednje struje postojala su dva različita tipa: istočniji, kao progresivniji, i zapadniji, kao konzervativniji. Taj zapadniji dio predstavlja tzv. čakavsku "čest savskodinarske struje" (isto, 16).

Dakle, prema Pavičiću, i prisustvo izvjesnih, danas tipičnih, čakavskih osobina na ovom pounjskom prostoru mora se dovoditi u vezu sa ranijim međusobnim odnosima između osnovnih naših dijalekata. Mi se ne moramo složiti sa svim stavovima prof. Pavičića koji su izneseni u ovoj njegovoj knjizi, ali je prihvatljivo mišljenje da je bilo govornih zona gdje su se ukrštale osobine različitih dijalekata. Moguće je, drugačije rečeno, da su se i na ovom

tlu ukrštale tipično čakavske sa tipično štokavskim osobinama. A tu je, kako i Pavičić konstatuje, osnovna govorna struktura i osnovni evolutivni hod bio prožet štokavskim, tj. istočnim duhom. Ne treba zaboraviti da su to konstatacije koje vrijede za onaj prvi period našeg života na Balkanu. Docnija pomjeranja našega življa tu su samo djelimično mogla da mijenjaju ovu sliku, bar što se naše govorne zone tiče. Ono što je bilo ikavsko, ostalo je takvo do danas; ono što je danas tu jekavsko, ovamo je dospjelo znatno docnije. Drugo je pitanje da li su savremena odstupanja od klasičnog ikavizma, koja sretamo u ovim govorima, rezultat tih novijih migracionih kretanja ili su i ona odraz ranijih stanja i međugovornih preplitanja. Stjepan Pavičić više naginje ka ovoj drugoj pretpostavci (op. cit., 18-19). Ima osnova da se takvo mišljenje prihvati. Teško je, naime, vjerovati da su naši ikavci šćakavci razvili jekavski refleks *ě* pod uticajem susjednih jekavaca u svim onim primjerima u kojima se na takvu zamjenu *ě* danas tu nailazi. Prisustvo sekvence *nje* < *ně* u *njeko*, *njekuda* potpuno isključuje jekavski uticaj na naše ikavce. To iz prostog razloga što jekavci, bar ovi zapadnobosanski, nemaju tu osobinu kao tipično svoju. Zbog toga, a i nekih drugih momenata, izgleda mi prihvatljivo Pavičićevo shvatanje da su ovi govori vrlo rano krenuli ka supstituisanju staroga vokala *ě* visokim vokalom prednjeg reda, ali su imali u svojoj fonetici i poneka drugačija rješenja od klasične ikavske zamjene, a sva ta odstupanja su plod ili njihovih ranijih miješanja sa predstavnicima drugih i drugačijih govornih tipova, ili, pak, posebnih fonetskih rješenja u određenim pozicijama.

V

Krajem XVI vijeka Krajina je bila pod Turcima. Lopašić piše da je predjele "oko Une prema Bužimu, Ostrošcu i Cazinu, pa i sam Bihać zauzela... turska sila jednim mahom" (str. 16). Od toga vremena javljaju se i pisani dokumenti koje su pisali

Krajišnici islamske vjeroispovijesti. Da bi se mogao pratiti jezički razvitak u tom dijelu naše zemlje, ukazaćemo ovdje i na osobine koje nalazimo u pismima iz toga perioda. A tih pisama ima dosta.

Već krajem XVI vijeka javljaju se i pisma, pisana ćirilicom, koja potiču iz "turske kancelarije". U jednoj listini koju je pisao delibaša sandžaka kliškog 1577. nalazimo:

– *u svem*, *svake*;
– *hvale*, *razumih*, *hoće*, *hvala*;
– *naipri*, *razumismo*, *razumih*, *lipo*, *susid*, *susida*, *obidvi*, *virno*, *gdino*, *u vrime*;
– *mil*;
– *pozdravlenje*;
– *kopja*, *kopje*;
– *mutež*, *susid*;
– *pošteno*, pored: *počtene*;

(Lopašić, op. cit., 247-248).

Istina, od kliških sandžagbegova ima i ranijih pisanih dokumenata. S. Ljubić u svojim rukovietima (Starine, JAZU, X, Zagreb, 1878) navodi iz početka druge polovine XVI vijeka takvih listina (iz 1558) gdje nalazimo:

– *присвитлога*, *пресвитлога*;
– *нетеак*;
– *ки биху*;
– *ухићени*, *коих нихова* милост;

ali i: *прићи*, *поћи*, *оће*, *оћете*, iako i: *при ћати*, *при ћасмо*;

(Ljubić, op. cit., 7-13).

Iz listina koje su pisane u Livnu (Hlivnu) i Klisu u drugoj polovini XVI v. navodimo i ove osobine:

– *иа*, *ћа*;

– *пресвитлога*, *Стипана*, *придати*, *дило*, ча коли *заповидате*, *зазаповидь*, *липа кона* (н = њ), уздана *човика*, *на сриди*, *трибуе*, *свитлому*, *побигли*, *дви*, *липши*, *место*, *намисник*, *човику*;

– *ча*, *зач*, pored: *што*, *ништар*;

– *при ћасмо*, *при ћати*;

– за овозих *ме ћашев*, *ме ћаше*, *ме ћу*, *тако ћ* pored: *мећашех*, *мећаше* (up. ћенералом, Ћур ћа Даничића);

– *всем*, pored: *уз свем*, *сваки* части;

– *узвеличени*, *узвишеному*, *узвеличеному*, *узмножи*;

– *ћошће*, pored: *оште*, *штете*, много *годишт*, *иштете*;

– *Малкоч*, *Михал*, *ходил*, pored: *жао*, *мога*, *жа*;

– *доиду*; *при ће*, pored: *пођи*, *дође*, *прићи*;

– *почтованому*, *почтовани*, *почтованога*, pored: *пошћених*, *пошћен*, *пошћованому*, *пошћене*;

– *хоћете*, *ходил*, *Ферхат*, *нихова*, *ухићени*, *ста ћахь*, *хливанског*, *у Хливну*, *коих*, *да их*, *придох*, *махраме*, *гали ћахъ*;

ali i:

– *ће*, *ћете*, *ћемо*;

– *Вукшића*;

– *Ферхат*, *Фабиу*, *уфано*, *Чафр*, pored: *Жапер*, *Херхат*;

– *Чафр*, *санжака*, *санчака*, *Жапер*;

– *ки е*, *ки се нађоше у коће* се хоће, *коьи*;

– *у здравиу*, *у веселиу*, *поздравление*, *знание*, *безаконие*, pored:

– *поздравлене*, *на знане*;

– *братиу*, *нетћака*, *нетеак*;

– *иезиком ћим*;

– не би *мога*, *жа*;

– *шесто дукат*, *тисућа дукат*, *сахра ћен ће мистов*, *речених ускоков*, *овозих ме ћашев*, *от мистов*, *изь Бнетакь*, *кнезов*;

pored:

– *од дарова*, *седамдесет литара пиринча*, *од десет дана*, *ускокова*;

– *са моима книгама*;

– *у овизих меħашех*, *за ... овозих меħашев*, *по листих кнезов*;

– *биху дошли напастовати*;

– *с ускоци*;

(op. cit., str. 7-14).

Iz prvog perioda turske uprave u Bosanskoj krajini veći broj pisama objavio je Franjo Rački u Starinama, knj. XI (Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, str. 76-152 i XII 1-41). U uvodnom dijelu Rački posebno ističe da će se "Ovom zbirkom okoristit (će se) ponajprije svaki, koji se našim jezikom zanima. Dopisi pisani su čistim pučkim jezikom, kako ga je govorio sam pisac" uz to dodaje da se jezik u tim pismima "prikazuje u svih osebinah svojih, kakovimi se on izticao u Bosni i u hrvatskoj krajini u XVI i XVII vieku" a pisma su pisana bosanskom ćirilicom (str. 76).

Pošto tu imamo veći broj pisama, mi ćemo ovdje ukazati samo na neke specifičnije njihove jezičke karakteristike, vodeći naročito računa da budu sa područja čiji nas govor ovdje interesuje – Kostajnica, Dubica:

– *уцини*, *дите*, *цине*, *виру*, *суитлости*, *липи поклон*, *рич*, *диуоика уира*, *сапоуидите*, *од чине*, *уири*, *уирни лист*, *суитоуали*, *посли*, *дило*, *на сриду*, *чину* (= cinu), *прид нами*, *на сриду*, *с дичом* (č = c), *ника ричи*, *сусиду*, *самирити* (s = z), *на систу*, *расумили*, *тисним*, *три мисеча*, *два миста истираите* i sl.;

pored:

– како *суседу*, *места*, *на средо* (o = u), *уери*, *од чене*, *од дуа месеча чену*, *на среду*, *уерном*, *уремена* i sl.;

i:

– *смиешано*, *циена*;

– да не *пушћа*, *ишче*, *милошча*, *ишчемо*, *опрощену*, *опрощену*;

ali:

– *нищо*, *що ие при*, *що* нам пишете, *щетовали*, *що*, *нищо*, *що сам щетоуал*, *щоѓод*, *ница*, *нищо*, *сащори*, *ща*, *щоѓод*, *що*, *ѓдишто*, *на што* дочи, *што*, *ништа*, ali i: *ищите*, *ище* (XI, 127).

Grafemu *щ* imamo i u: *пощене*, *пощен*, *пощтено*, *нещимаите*, *прощимати*;

– *доиће*, *дође*, *доче*, *дочу*;

pored:

– *доити*, *доидоше*, *симо доиде*, *проити*;

– *писао*, *платшио*, *био*, *поѓодио*, *окреноо* (u pismu često o = u), *прионем*, *однесао*;

pored:

– *бил*, *чул* сам, *попиѓал* (pobigal), *чинил*, *однесал*, *усел*, *щетоуал*, *толмач бил*, *придал*, *ходил*, *дошал*, *услал*, *ишал*, *слал*, *носил*, *пошал*, *писал*, *уидил*, *хранил*, *покрал*, *исгубил*, *обрекал*, *на стл* (na sto) i sl.;

– *снаху*, *Хасан аѓа*, *хоћемо*, *марху*, *хоће*, *Мухарем цехаие*, *хоче*, *сиромаха*, *остах*, *ходи*, *зуромаха*, *хуале*, *биахмо*, *Миху*, *них*, *мухамедоуа*, *старих улаха*, *сиромаха*, *хаѓи Шабана* (= hadži...), *прионух*, *сиромахе*, *Михи*, *у мархи*, *уечих*, *хаѓин Јакуп*;

– *поздравлен'ће*, *посдрауление*, *дуѓованиа*, *дуѓование* (up. i *niega*);

– *Јусуф* воиводе, *Мустафа* бега, *уфаному*, *Мустафом*, *уфамо*, *фале Мустафицу*;

– *коста*(*и*)*ничкоѓа*, *сисачкои*, *заѓребачкому*;

– *меѓтемтоѓа*;

– *отто*, *отту*;

– *тоѓаи*, *цетринаиест*, *дуанаиест*, *че*(*т*)*ринаиест*.

Način obilježavanja afrikata ne dozvoljava da se prati njihova fonetska vrijednost. Tu, naime, nalazimo:

ч = ч: *кос̄та*(*и*)*ничкоґа*, *кос̄таиничкоґа*, *час̄ти*, *чехаше*, *чул сам Турчина*, *чине*, *не учини*, *т̄олмач*, *чоуик*, *сисачку*;

ч = ц: *уранач*, *с̄тарича маш̄и*, *од чине*, ако ми сада иош коиу *чиґаншу* метне, суоие *чине*, *Кос̄таиниче*, *чина*, *уш̄ичали*, *п̄ослушничи*;

ч = ћ: Петру *Пашачичу*, *Мерконичем*, *хочемо*, *милошча* се *укинуч*(*е*) *уече* с нами лаше, *Чихорич*, *хоче*, *Улашича од Алаґича*, *да хочеш̄е*. Tako i: *ише*, *милошча*, *ишчемо*, *ижчеш̄е*;

ч = ђ: *доче*, *дочу*, нек *иче* главом на среду;

ћ = ћ: *Луцићь*, *п̄ушћа*, *Ленцовића*, *коґа ћемо*, *хоћемо*, *не ћемо*, *како ће*;

ћ = ђ: *доуће*, *доће*;

ч = ђ: *до чурчеуа*, *до чурчеве*, да ми кога *начемо*;

ц = ћ: Мехмет *цаш̄о*, од мене Мехмет *цаш̄е* Халилагича;

ћн = њ: *доћнеґа* Брода, *сужћна*, *за ћнеґово*, *дуґоваћне*, *коћна*;

ћл = љ: *п̄ошаћлемо*, *ваћла*, *боћли*, *п̄ошаћлиш̄е*.

Takvo stanje nalazimo i u pismima koja su pisana latinicom:

ch = c: *Dubiche*, doyde *z ochem* k namy;

ch = č: *chazty*, *yunachke*, *uchynyty*, *rechenomu*, *wchinili*;

ch = ć: *Niksychu*, Mihalyu *Iantolchychu*, Radouana *Merksycha*, *hochemo*, *nechemo*, *hochete*, *hoche*;

c = c: wchinili *cinom*, *Dubice* grada;

c = k: *Canounicu* zagrebachkomu.

Kao što vidimo, grafija, kako ćirilička tako i latinička,[9] ne

[9] Vl. Mažuranić u svojim *Prinosima za hrvatski povjestni rječnik*, Zagreb, 1908-1922, na str. 111 ukazuje na ovu grafičku osobinu pisane riječi bosanskih krajišnika i pita se da li je to "pogreška ili se ondje u pučkom govoru zamjenjivahu ta dva glasa" (tj. *č* i *ć*). Svakako je ovdje u pitanju nesavršenost grafije.

dozvoljava da se prate fonetske vrijednosti afrikata koje mogu i danas da čine problem na ovom području našega jezika.

– *Виче дана* (*č* = *š*), *осам аба и десет̄ имроса* и *п̄ет̄ белука*, *п̄ет̄ ст̄о т̄алира*, *т̄их сушана*;

pored:

– *п̄ет̄ ст̄о т̄алироу*, *дуи ст̄о т̄алироу*, *ст̄о и шесдесет̄ т̄алироу*, ***с**т̄о т̄алироу*;

– *п̄леменӣтум у зебранум уит̄езоуом*, *ни оуамо дужником рачона дат̄и*;

– да прид нами Петар Марцецев син с Вукашином доидоше и *с своиим г̄осп̄одари*.

Ako i pretpostavimo da su svi pisari bili domoroci i da su na hartiju vjerno prenosili ono što im se diktiralo, što je teško vjerovati, a još teže dokazati, nije isključeno ugledanje i na jezik onoga kome se piše. Prema tome može se dopustiti da su bosanski krajišnici u svojim pismima u ponekoj osobini imali za uzor riječ hrvatskih krajišnika. Zato ovdje ukazujemo i na jezičke osobine pisama sisačkih kapetana sa kojima su bosanski krajišnici bili u prepisci. Kod Račkoga (Starine, XI), u tim pismima, nalazimo i ove osobine:

– *chakali smo*, *niezmo dochakali*;

– *czienu*, *niezmo*, *uiernu*, *z tiem*, *z posteniem*; *hoteli smo*, *zuzedu*;

– *razumim*; *potribno chinu* (= cinu), *uridnu*;

– *hoteli*, *nassih*, *Miholia dne*, *hochete*;

– *sto* drugo pizali, *sto* bi se, *nistar* nie, *nesto*, *sto je*;

– lizt *oproscheni*; *puschali*, *ische*, *miloschu*, *iosche*;

– *Regep* odabassi;

– ke zmo na uas uierni lizt *puschali*;

– ia zem uam *bil pizal*, *prossal* Bosich, *nebil*, *uztavlal*, *nozil*, *bil*;

– *prijeli* zmo uas lizt;

– *Jurja*;

– *poruchbine*, *porachunali*, *chudeze*, sto *chini*, *chudimoze*;

– *bosichu*, *obechali*, *obechano*, *Dizdarevichu*;

– *Dubicze*, *Jezenoucza*, *cziene*;

– *uu habah*, *velentiah*, *popluneh*, *y zaitianeh*;

– bumo znali sto je... potriebno *uchiniti*;

– *tko*;

– *nekai*;

– *obnaide*, *obnaidete*, *doide*, *proide*;

– *zto kamenou zoli*, *50 talirou*, *sedam vidar*, *do vlaskih duhoua*, *10 vedar*, *oka 25*.

Pisma iz druge polovine XVII vijeka nude dosta podataka koji odstupaju od onoga što imamo u pismima nastalim u prvoj polovini toga vijeka (Starine, XI). Među najkarakterističnijim jeste izostavljanje foneme *h*, to i u pismima Muslimana Krajišnika. Evo nekoliko potvrda za to:

Фера̄т̄п̄ашића, *оћу*, *оћејо*, *оћет̄е*, *Дели Усеина*, *ап̄ьсит̄и*, *оди слободно Ибраим*, *ћеаиа*, *аидуци*, *оћемо и добавит̄и*, *Асанбег̄а*, *т̄ефт̄ер ћеаие*, *аидука*, *из арачки села*, *арач*, *аидучи*, *разуми шт̄о ми п̄ишет̄е*, *сиромау*, *у Арват̄ску краину*, *дооде*, *од ни*, *ради кона ваши луди*, *да и ие т̄ко видио*, *за ни*, *сиромау*, *иа добави*, *усла*, *п̄едесет̄ кожа г̄овеђи*, *од ваши кмет̄а*, *али и нисам мог̄ао нађи*, *хоће и добит̄у*, *до влашки дуова*, *ови дана*, *заради нег̄ови суза*, *муамедову*, *Ибраим*, *за ћниова*, *с п̄ут̄а доћо* (*ć* = *đ*);

pa čak i:

сиромаку, *не кт̄ист̄е*, *Меимедп̄аше*, *сиромак*.

Istu pojavu, sasvim razumljivo, nalazimo i u pismima pripadnika drugih vjeroispovijesti:

т̄е и ие, *на мои ст̄о јунака*, *оћемо*, *ии* (= ih), *оће*, *оћу* i sl.

Mora se pretpostaviti da su ova pisma, ili bar njihovu većinu, pisali pripadnici druge vjere koji su se nalazili u krugu ovih bosanskih Krajišnika. Ima i drugih osobina koje upućuju na takav zaključak, ali se u nekim pismima nailazi i na potvrde koje govore da je pisar bio domorodac i musliman (up.: piše Mehmet ćato, knj. XI, 143). Ovo govori da je fonema *h* i tu već bila na izdisaju, da se počela gubiti ili pak supstituisati. Što taj proces nije doveden do kraja, bez sumnje, razloge treba tražiti u objektivnim okolnostima: islamizacija je uhvatila dublje korijene, masovnije su učene molitve na arapskom jeziku. To je bilo dovoljno da se i u domaćim riječima zaustavi proces gubljenja foneme *h*, da se ona tu konzervira. Koliko je ona danas tu stabilna, pokazaće materijal koji se daje u ovom radu.

U pismima iz druge polovine XVII i početka XVIII vijeka naići ćemo i na:

– *доиде*, *наиде*, *ūоиду*, *изаиду*, *наидосмо*;

ali pored:

– *дођемо*, *ūрићи*, *ūроћи*.

Ova pisma znaju i za *ић*: *ишћеūе*, *ūу*(*ш*)*ћо*, iako se može sresti i: *доūушūаш* (Starine, XII, 33), ali i: *opraschaiu* (isto, 39), *ишћеūе* (str. 16).

Koliko je živa pisarska tradicija govori nam i činjenica da se sve do početka XVIII vijeka pojavljuju oblici sa sonantom *l* na kraju sloga, up.:

– *prognal* (Starine, XII, 11), *oglaszil* (isto, 38), *obetal*, *imal*, *puztil*, *oztal*, *zaporuchil* (isto 40-41), *govoril*, *pisal* (str. 20), iako tu imamo i brojne potvrde sa *o* na kraju ovoga glagolskog oblika, čak i sa sažetim vokalima *ao*:

– *оūшшо*, *чеко*, *реко*, *ūу*(*ш*)*ћо*, *казо*, *имо*, *ūисо*; čak i *ūосо*.

Nekolika puta se pojavljuje i *j* mj. običnijeg *đ*:

– *ру ћенуму* (str. 14), *ро ћенуму* (str. 15), *ру ћенуму* (str. 16);

ali i:

– *rogienem* gospodinu (isto, str. 39), uz Gyurgievcza (str. 41).

U pismima se, prirodno, već javljaju i oblici sa novim jotovanjem:

– *дуг̄оване*, *п̄оздравлене*, ради *п̄ошт̄ена* свуга, *на знане*, *дуг̄ован ѣе*, *п̄оздравлан ѣе*, ako je něe – *nje*;

iako još i:

– *на снание*, *п̄оздрауление*, *здрав ѣа*;

ali i:

– *ђецу* (isto, 35), *кће* (isto, 21), istina, ove oblike nalazimo u pismima vojvode Pilipa – *кће*, *ђе*, i kostajničkih krajišnika – *ђецу*.

I u pismima Muslimana sa tog područja javljaju se ijekavski, pa i ekavski oblici:

– *szvieh*, *niesu hoteli*, *svoieh*, *prisietio*, *prie*;

kao i:

– *odneverili*, *hoteli*, *čoek*, *lepo*, *veru*, *verovasmo*, *neveru*, *veri*, *delь*, *človek*, *zuetlosti*, *svedochtva*, *szenu* (isto).

Tu će se naići i na *ча*, *ки* (isto, str. 11); *г̄рову* (str. 26), pored i: *з г̄лавом* (str. 19), *з г̄осп̄одином* (str. 21), *з драг̄е воле* (str. 27), *ш чиме* (str. 28).

I u oblicima još ima arhaizama:

– *да не ловимо рибь*, од *нихових дужников*; *вридних т̄урак*;

– *п̄о Карлоуцханих*, *уу оних книг̄ах*;

– *како у кауури*, *п̄родао е... Чучићаномь... Млиножаном*, *п̄рид нашим бозимлап̄он* (= Bužimljanima), *освидочи и свима т̄урци*;

– *са свими јунаци*, *с ост̄алим вит̄езови*, *и с власи и с Турчи*, *с Кост̄аиничани*;

– *своими г̄лавами* i sl. (i ova su pisma uglavnom pisana ćirilicom).

U pismima iz predturskog perioda, a koja su nastala u ovoj govornoj zoni, kao važnije osobine mogli bismo istaći ove:

1. ě > i, ali se, iako rjeđe, javlja i e: vernost, vere;
2. d’ > j: grajah, meju, zgaya; ali i: megju;
3. ča, zač, nich; rjeđe: što;
4. šć: višć, u zimišćih;
5. l: naplni; ali i: Vukat, Vukčić;
6. v: v Ostrošce, ali i: u vsih, u zimišćih, uzmožni;
7. l̥: kupil, zapovidal, ali i: posionoga;
8. prijasmo;
9. kadi, ali i: gde;
10. poiti, naidi;
11. bratja, preporwchenye, ali i: znane, dugovannu;
12. Hrvatih, Vlahov, grajah;
13. krčki, vojnički;
14. muži;
15. kmetov, Vlahov, zakonov;
16. k ovim dusam, k ovim okolašnim gradom;
17. s... zastavami, strilami; pred našimi visućimi pečati;
18. v Hrvatih, u grajah, po puškah;
19. ki, ka;
20. držati, spušćati;
21. pohvaliv, prošav;
22. da ona mozita.

Navedene osobine, sasvim razumljivo, nisu podjednako zastupljene u svakom pismu. Ipak bi se moglo reći da one pružaju dosta jasnu sliku govorne strukture, ako ne zone u kojoj su pisma nastala, a ono pisara. Kada se ove osobine uporede sa onima koje

nalazimo u pismima nastalim u turskom periodu, i to u XVII vijeku (v. niže), dobija se jasna predstava ne samo o tome što je rezultat fonetske evolucije, nego i o tome šta je tu bilo tipično, a šta je nanos.

U pismima krajiških oficira, uglavnom Muslimana, kao tipične nalazimo ove osobine:

1. ě > i, skoro dosljedno. Ekavizmi su rjeđi: susedu, ueri, ali se javljaju i ijekavizmi: prisietio, smiešano;
2. d’ > j: roěenomu, ali i: rogienom;
3. ča, ali češće: što, št̑o, ništo, št̑ogod;
4. pušća, išće, milošća, ěošće;
5. Vukšića;
6. bil, čul, ali često i: pisao, platio, pošao, došo;
7. priěati;
8. u ovihь kraěihь, u lipihь, uzželite;
9. doiti, naide, ali i: prići, nade, rjeđe: priěe;
10. netěaka, hrabrostьu, kopje;
11. hoćemo, marhu, snahu, uhićeni, ali se nailazi i na: Ibraimagi, doveho;
12. pozdravleněe, dugovania (up. niega);
13. kosta(i)ničkoga, zagrebačkomu;
14. misec dan, ali češće: više dana, šet sto talira, uskokova;
15. svim junakom, plemenitum... uitezouom;
16. s svoiim gospodari, s uskoci;
17. u lipihь i dobrihь i poštenihь riči, u ovihь kraihь;
18. učiniti, pokazati;
19. ki;
20. tko.

Cijelo ovo razmatranje problematike ikavskošćakavskih govora upućuje na zaključak da je ikavizam jedna od bitnih karakteristika šćakavskih govora. Činjenica je da najveći dio ikavštine imamo upravo u granicama šćakavskog areala, činjenica je, isto tako, da ikavizam ide vrlo često zajedno sa šćakavizmima i da se te dvije govorne komponente od najranijih vremena javljaju zajedno – to potvrđuje pisana riječ nastala i na ovom tlu.

Prof. Belić, vidjeli smo, uz ove dvije osobine, kao strukturalno relevantne za šćakavske govore, navodi još i: *č'* : *dž'*; *ć* : *đ*. Ovdje se može istaći i to da ikavizam, onakav kakav se danas javlja u granicama šćakavskih govora – a najvjerovatnije je tako bilo i ranije, ako se o tome može suditi na osnovu pisane riječi – nije bio konsekventan, nije *ě* tu dosljedno prelazilo u *i*. Pored stalnih ekavizama, ima i stalnih jekavizama. Odstupanja od dosljedne ikavštine negdje bi se mogla tumačiti pravilom Mejer-Jakubinskog (v. o tome J. Ivšić: *ě u izgovoru senjskog govora*, JF, X, 171-178), ali ima i takvih odstupanja koja se teško podvode pod neka pravila. Interesantno je da skoro cijelo ovo područje zna za *nje* < *ně*: *njeko*, *nješto*, *njekakav* tu je obično i: *ćesta*, *dječko*.

Ako prihvatimo mišljenje da se ikavizam začeo u krilu šćakavštine, što se može tumačiti i evolucijom glasovnog sistema tih govora: postojanje tendencije za zatvaranje svih vokala, onda bismo mogli reći da se ovaj fonetski fenomen širio od sjevera ka jugu prelazeći i okvirne granice štokavskog dijalekta i rasprostirući se i na jedan dio čakavske teritorije. Naravno, na tom putu njegove ranije značajke mogle su i da se u izvjesnom smislu mijenjaju i da ustupaju pred tipično čakavskim osobinama. Sve ovo nije bilo teško realizovati ako se zna da se to moglo dešavati u dosta ranom balkanskom periodu istorije našega jezika kada mnoge današnje razlike između govora ovih dijalekata nisu bile prisutne i kada su međudijalekatske granice bile manje izrazite nego što su danas. Da je šćakavština mogla predati ikavizam

i čakavskim govorima moglo bi se zaključivati i na osnovu činjenice da sjevernočakavski govori imaju drugačiji refleks jata (v. o tome kod Belića: *Zapadnoštokavski*, 73). Istina, za ovu tezu trebalo bi više istorijskih podataka, ali i sada se sa dosta sigurnosti može reći da je ikavizam bio osobina prvenstveno kopnenog dijela srpskohrvatskog jezika i prvenstveno njegovih šćakavskih govora. Odatle se on mogao širiti i na ostrva. Da li su i ostali refleksi jata u granicama šćakavskih govora organska osobina tih govora ili su to osobine nastale pod uticajem susjednih neikavskih govora, to je drugo pitanje (za porijeklo ijekavskih refleksa u istočnobosanskom šćakavskom v. kod Brozovića: *Ijekavskošćakavski*, a za posavsku situaciju isp. kod Ivšića: *Posavski*). Sadašnje poznavanje te problematike, mada ne isključuje mogućnost autohtonog razvitka različitih refleksa *ě* i u granicama šćakavskih govora, dozvoljava da se tu pomišlja i na uticaj susjednih govora u kojima se mj. *ě* razvilo *ije*/*je* ili *e*. Posebno je pitanje kako u savremenim šćakavskim govorima objasniti neke tipične čakavizme: *d'-j*; odnosno u pisanim dokumentima sa tog područja pored *j* još i *ča*, *zač*. Za pisanu riječ, vidjeli smo, objašnjenja mogu biti različita. Može se, naime, reći da su to ostaci čakavskih govora koji su do dolaska Turaka zahvatali i neke predjele današnje Bosne. Takvo shvatanje, to smo već vidjeli, nalazimo i kod nekih jezičkih stručnjaka. Ako se prihvati ovo mišljenje, problem postaje riješen – svi čakavizmi u šćakavskim govorima neposredni su dokaz o prostiranju čakavske zone i na šire predjele zapadne Bosne. Ali, i to je već rečeno, ovome se protivi činjenica da i prije dolaska Turaka u naše zemlje na ovom području sretamo i tipično štokavske osobine. Znači, ni tada ovdje nije bila čisto čakavska situacija. Vrijedno je ovdje ukazati da i danas u čakavskim govorima Like (okolina Otočca, a to nije mnogo udaljeno od granice Bosanske krajine) ima niz osobina koje smo konstatovali u pisanoj riječi ove zone iz predturskog perioda. Ako i zapostavimo

prozodijske čakavske karakteristike, koje, prirodno, naša pisana riječ ne bilježi, tu imamo pored nejedinstvenog refleksa jata (*ubilil*, *bi̯ele*, *beseda*), još i: *gnjazdo*, *njadra*, ali: *i̯ezik*, *počet*; tu je: *repčan*, ali: *rastie*, *ukral*; zatim: *teplo*; *un*, *unda*, *una*; *speć*, *zgrizal*; *gloi̯eš se*, *mlai̯a*, *prei̯a*, *navai̯at*; *žigerica*, *žep*; *ognjišće*, *šćucanje*; *crni*, *pocrnil*; *doi̯di*, *nai̯de se*, iako: *doć*, *ić*; *m* > *n* u fleksivnim nastavcima; *u ruki*, *na nogi*; *kolcen*, *nožen*; stariji oblici deklinacije: *cur*, *koz*; *guskan*, *prascien*, *za prasci*, *pred vrati*, *s curami*, *u svati*, *po šuma*; *ki*, *niki*; *ča*, *nač*, *zač*; *ka tke*, *ki* (= koji); *iš*, *da se nain* (P. Ivić: *O govoru ličkih čakavaca*, 128--131). Kao što navedene osobine pokazuju, u Lici još i danas ima tipično čakavskih govora. Moguće je, a čini se i vjerovatno, da su se ranije na ovom tlu više preplitale čakavsko-štokavske izoglose. U okolini Otočca, iako je osnovna struktura čakavska, ima i niz tipično štokavskih osobina. I ovo nam daje za pravo da pretpostavimo da se u predturskom periodu sa ovoga područja unosila čakavština u govore Bosanske krajine, upravo da je tu, na ličkom tlu, bilo jezgro odakle su se mogle širiti čakavske osobine. Njih su mogli nositi i pisari, a i drugi. Neke od tih osobina mogle su se prihvatati, postati obične, a nekima se odupirala struktura domaće govorne riječi. Interesantno je da ni u govoru katoličkog življa u ovoj oblasti nema izrazitijih tragova čakavštine, ne znatno više od onoga što nalazimo u govoru muslimanskog stanovništva. I to govori da ova zona nije morala biti, ni u predturskom periodu, integralni dio čakavske dijalekatske teritorije.

Na ranije postavljeno pitanje mogao bi se dati i ovakav odgovor: čakavizmi koje nalazimo u pisanoj riječi nastaloj na ovom području, ili većina takvih osobina, uneseni su sa strane, bilo da su ih donijeli oni koji su ovdje imali svoje posjede, feudalci, bilo pisari čakavci. Ako se takve osobine jave i u pisanoj riječi domorodaca, u pitanju je uticaj škole ili ugledanje na pisare čakavce.

Posljednji odgovor, čini se, ima više realne osnove. Poznato je da su pisari često raznosili osobine svoga rodnog kraja, kao i to da je uticaj pisane riječi i ranije bio dosta jak (sjetimo se, npr. pisane riječi Dubrovnika i svih mogućih pokušaja da se objasne dubrovački čakavizmi).

Ali postoji još jedan mogući odgovor, koji nam nudi i pisana riječ sa područja zapadne Bosne. A to je: ni ovdje, kao ni u bilo kom drugom kraju naše jezičke oblasti, nisu postojale čvrste, nepremostive granice između dvaju susjednih dijalekata. Upravo u ovoj zoni ukrštale su se štokavske i čakavske osobine. Štokavska osnovica bila je nesumnjiva, ali su čakavski uticaji bili takođe prisutni, to naročito u govoru feudalnog društvenog sloja od koga upravo i baštinimo pisane dokumente. Dolaskom Turaka ti međudijalekatski kontakti su prekinuti, a znatno je pomjerena i dijalekatska granica. Na taj način je prestao čakavski uticaj i ovo govorno područje je produžilo svoju evoluciju u štokavskom duhu. Moguće je da su na to imali izvjesnog uticaja i novopridošli štokavci ijekavci, ali, to je izvjesno, njihov uticaj, bar u ovoj zoni, nije bio presudan. To potvrđuje i najpovršnije poređenje gramatičke strukture ovih dvaju govornih tipova. I na kraju, na širenje čakavskih osobina u dubinu Bosne mogli su uticati doseljenici iz Like i drugih zapadnijih krajeva koji su jedno vrijeme bili pod turskom upravom i čije se stanovništvo, ono islamizirano, povlačilo u Bosnu zajedno sa turskom vojskom.

Prema tome, čakavizmi u pisanoj riječi sa ovoga tla, i u narodnim govorima ne moraju uvijek biti istoga porijekla. Dok su prvi brojniji i, vjerovatno, uneseni sa strane, oni u govornoj riječi mogu biti nasljeđe iz onoga vremena kada su naš šćakavski govor i neki čakavski govori bili u neposrednom teritorijalnom kontaktu. A pripadnost jednoga govora ovom ili onom dijalektu nikako se ne može određivati na osnovu jedne ili dviju izoglosa.

Novoštokavske impulse ovoj govornoj zoni, da to ponovimo, nikako nisu mogli dati ijekavski doseljenici. Ovo iz prostog

razloga što su njihovi međusobni kontakti bili dosta slabi, nastanjivali su zasebne predjele ovoga dijela Bosne. Uz to, ovdašnje muslimansko stanovništvo je, pretežno, starinačko, i brojno, tako da ijekavci nigdje nisu imali većinu koja bi bila u stanju da nametne svoj govorni obrazac. Sličnu situaciju imamo i u govoru katoličkog življa. Ukazujemo samo na govor sela Kralje "u kotaru i općini bihaćkoj, na zapadu od Bišća" (I. Klarić: *Kralje*, str. 53 i dalje). Početkom ovoga vijeka Klarić je utvrdio da je govor ovoga sela "štokavski ikavskog izgovora" i da se tu vodi "borba između ikavštine i jekavštine" (str. 63). I tada, kao i danas, cjelokupna struktura toga govora bila je štokavska. Mišljenja sam da je tako bilo i ranije. Sve ono što nije bilo tipično štokavsko, tu je nekakav import sa strane, ukoliko, naravno, nije u pitanju osobina koja je nekada bila zajednička i jednom i drugom dijalektu pa se u jednom sačuvala do naših dana a u drugom je vlastitom evolucijom tu došlo do izmjena.

Odnos ovoga govora prema čakavskim govorima

Iz onoga što je ovdje već rečeno moglo se vidjeti kako je šćakavština kao dijalekatski fenomen shvatana u našoj dijalektološkoj i istorijskojezičkoj literaturi. Zaključci koji su o tome donošeni – bili oni određeni ili ne, najčešće su bili zasnivani ili na nedovoljnoj obaviještenosti autora tih radova o činjeničnom stanju na području šćakavskih govora kao cjeline, ili na već ranije usvojenom mišljenju da su dijalekatske granice bile oduvijek i vrlo precizno i jasno razgraničene. Novija ispitivanja i na tom, i na ostalim područjima našega jezika, a tako je i inače, pokazala su da je teško ostati pri takvim shvatanjima. Još od ranije je postalo jasno da čvrstih granica između govora nema – govorne osobine ne trpe gvozdene zavjese, a samo od njihove razuđenosti i frekvencije zavisi kako će se pojedina

govorna područja dijalekatski određivati. Bosna je oduvijek bila otvorena svim jezičkim strujanjima. Mada ona ima niz svojih posebnosti, u strukturi njenih govora ima znatnih arhaizama ali i tragova minulih vremena i masovnijih pokreta našega življa. I upravo zbog toga Bosna ni danas, kao ni juče, ne prihvata jezičke barijere iza kojih bi stajalo jezičko podvajanje – njena istorija ni ranije nije prihvatala takve pokušaje. Upravo nam Bosna može poslužiti kao lijep primjer za proučavanje međujezičkih dodira. Ali nam ona pruža i lijep primjer za praćenje evolucije pojedinih govornih tipova koji su bili odvojeni od osnovnih evolutivnih novoštokavskih puteva. Ako razgrnemo površinske slojeve i odstranimo ono što nije organsko, dobijamo jezičku bazu na kojoj je izgrađeno današnje govorno stanje. Prirodno, pri tome se ne mogu zapostaviti ni međudijalekatski dodiri koji su postojali u ranom periodu našeg bitisanja na Balkanu.

Ovdje je već bilo riječi i o tome pitanju, ali, priznajem, ono bi moglo poslužiti i za niz drugih i drugačije metodološki postavljenih radova. Mi se zasada zadovoljavamo onim što je bilo moguće reći u ovom radu. A sada da bacimo, makar letimičan, pogled na odnos ovoga govora prema susjednim govorima. Daćemo prvo odnos prema čakavskim govorima, mada oni nisu više neposredni susjedi.

Za čakavske govore, kao tipične, navode se sljedeće osobine:

– *j* prema štokavskom *đ* u primjerima kao: *međa*, *pređa* : *meja*, *preja*;

– *žj* : *žd* u primjerima tipa *možjani*;

– *čr* prema štokavskom *cr*: *črv*, *črn*;

– *v-va* prema štok. *u*: *vnuk*, *vavik*;

– *šć* u primjerima tipa: *dvorišće*, *kršćenje*;

– neizmijenjene skupine *jt*, *jd* u: *najti*, *dojde*;

– neizmijenjene skupine *tj*, *dj* u primjerima tipa: *netjak*, *listje*, *sudje*;

– postojanost foneme *h*: *hlad*, *ženah*, *dobrih*;

– *l* se čuva u finalnoj poziciji sloga;

– *m* gubi bilabijalni karakter u finalnoj poziciji riječi > *n*;

– skupina *čk* gubi okluzivni karakter afrikate *č*: *maška*;

– istu pojavu imamo i u sekvenci *ck*: *hrvaski*;

– akcentuacija zna ne samo za silazne akcente van inicijalnog sloga nego i za metatonijski akut, naročito sjeverniji govori čakavskog područja;

– deklinacija zna za mnoge arhaizme: gen. mn. bez nastavka *-a*, neizjednačeni dativ, instrumental i lokativ;

– *ča*, *poč*, *nač*, *zač*;

– *ki*, *ka*, *ko*;

– neke specifičnosti u tvorbi glagolskih oblika;

– neke sintaksičke i leksičke posebnosti (isp. o ovome kod Moguša u Zborniku predavanja Seminara za strane slaviste, Sarajevo, 1973). Moguš smatra da se kao relevantne čakavske osobine danas mogu smatrati: poseban vokalizam; *ča-zač*, *česa*; konstantnost u zamjeni *ě* – bilo da je *e* – *e*/*i*, odnosno *i*/*je* i akcenat.

Neke od navedenih osobina ne moraju karakterisati sve čakavske govore, ali ih ima podosta koje nalazimo u većini čakavskih govora. Takve su: supstitucija *lj* sa *j*, *re* u *rest* i *greb*, desonorizacija finalnih zvučnih suglasnika, različiti refleksi *ě*, nejednaka sudbina sonanta *l* u finalnoj poziciji (isp. o ovome P. Ivić: *O klasifikaciji*, 30-31 i kod mene u radu: *Povodom najnovijih radova o istarskim govorima*). Moguće je da će se neka od tih osobina sresti i u ponekom štakavskom, pogotovo šćakavskom govoru, što se može objašnjavati posebnim i sporijim razvitkom tih govora.

Odnos ovoga govora prema ostalim zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima

Prilikom terenskih ispitivanja ikavskošćakavskih govora, a prije nego što sam se opredijelio za zonu Bosanske krajine u njenom nešto užem obimu, ja sam prikupljao materijal iz dosta prostrane zone, praktično iz mnogih mjesta koja se nalaze zapadno od Vrbasa. Na osnovu toga materijala, kao i na osnovu građe koju nalazimo u nekim dosada objavljenim radovima, mogu se uočiti neke razlike između govora o kome je ovdje riječ i govora, isto tako ikavskošćakavskih centralne zone zapadne Bosne: Prijedor – Sanski Most – Ključ – Mrkonjić Grad. Naravno, ima niz osobina koje su zajedničke svim ovim govorima. Evo nekih od njih:

1. Ikavizam, ali nedosljedan. Pored jednog broja ijekavskih zamjena jata postoji i izvjestan broj ekavskih oblika. Istina, njihova brojnost i rasprostranjenost ne moraju uvijek biti podjednako obične.

2. Šćakavizam, ali nedosljedan. Postoji na cijelom ovom području dosta riječi koje se sporadično javljaju i sa sekvencom *šć* i *št* u primjerima tipa *ognjišće* i onima sa sufiksom *-išće*: *kosišće*.

3. Svi ovi govori imaju ijekavske reflekse jata u oblicima koji imaju u osnovi staru glasovnu skupinu *ně*: *njeko*, *nješto*, *njekada*. Istina, tu su moguća i drugačija rješenja: *njakav* i sl., ali je osnovna zamjena u ijekavskoj formi.

4. Na cijelom području ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne izrazito je prisutna redukcija neakcentovanih vokala: *govorla*, *stanca*, *punca* i sl., kao i pomjerenost artikulacije samoglasnika *a* (*ma^{o}jka*, *zna^{o}m*).

5. Kao posljedica prethodne pojave na ovom području su vrlo česte suglasničke geminacije: *volla*, *žella*, *slanna*, *planne*.

6. Česti su zamjenički oblici: *otaj*, *ota*, *oto*.

7. Nije rijetka pojava da se u suglasničkim skupovima, koji su nastali kao posljedica vokalskih redukcija u unutarnjim slogovima jedne riječi, jave u neposrednom susjedstvu suglasnički skupovi koji se inače uklanjaju redukcijama ili asimilacijom po zvučnosti: treba *radti*, *kazti*, *rodca* i sl.

8. U svim ovim govorima sažimanje neakcentovanih samoglasnika na kraju riječi vrši se u korist drugoga iz skupine: *čito*, *pogino*, *oto*.

9. Uopštavanje nastavaka *-om*, *-ovi* i u oblicima imenica sa palatalnim suglasnikom u osnovi rasprostranjeno je na cijelom području ove govorne zone: *ocom*, *konjom*, *pištoljom*, *kovačom*; *nožovi*, *panjovi*.

10. Pojava sekvence *re* u *grob* i *vrabac* sasvim je obična u ovim govorima: *greb*, *greblje*, *vrebac*.

11. Foneme *h* i *f* poznate su na cijelom ovom području, iako i tu njihova upotreba zavisi od konfesionalne pripadnosti govornika.

12. Muška lična imena tipa *Jovo*, *Rade* ovdje imaju promjenu samo po tipu imenica ž. r. na *-a*. To vrijedi i za prisvojne pridjeve izvedene od takvih imena: *Jovin*, *Mehin*.

13. Ovi govori znaju za takvu promjenu i kod imena tipa *Marko*: *Marko-Marke-Marki*; *Markin*.

14. Ženska lična imena tipa *Fata*, *Hanifa* u nom. sing. imaju završetak *-e*: *Fate*, *Mejre*, *Hanife*.

15. Ovdje su obična i ženska lična imena na *-o* u nom. sing.: *Dervo*, *Hajro*.

16. I muška lična imena tipa *Huso*, *Osmo* ovdje znaju za završetak na *-e*: *Hase*, *Huse*, *Osme*.

17. Svi ovi govori znaju za Vukov akcenat u infinitivu glagola tipa *náći*, *póći*; *pèći*, *rèći*. To čak i poslije redukcije krajnjeg samoglasnika: *nàć*, *rèć*.

18. Tu je *umrt*/*i*, *satrt*/*i*.

19. Trpni glagolski pridjev glagola Belićeve V, VII i VIII vrste ima uopštene nastavke: *-t*, *-ta*, *-to*.

20. Svi ovi govori imaju: *vìđat*/*i*: *vìđām*, *vìđāj*.

21. U svim ovim govorima još uvijek se nailazi na ostatke starije akcentuacije, uključujući i metatonijski akut.

22. Svi ovi govori znaju i za ostatke starijih deklinacionih oblika.

23. Ovo govorno područje karakteriše i određen broj leksema koje su ili samo njegove ili čine sastavni dio šćakavskog leksičkog fonda. Tu bi išle i ove lekseme: *vajik*, *bez* (= platno), *kuruz*, *kuruza*, *kuruzišće*/*kuruzište*, *kuruzana*/*kuruzhana*, *tuka*, *tukac*, *kumpir*/*kompir*, *kumpirišće*, *kumpiruša* (vrsta pite), *pemzija*, *lotre*, *ašlama*/*hašlama*, *misirača*, *livoda*, *dinja* (bostan, pipun), *horoz*, *horo*/*hore*, *lepir*, *hani*, *haman*, *ebejka*, *eba*, *drimavac* (= visibaba), *ulivača*, *hurmice*/*brdar*, *cvit* (prvjenac, čelja) i sl.

24. U najvećem dijelu ovih govora okluzivi *k* i *g* u riječima orijentalnog porijekla tipa *kiler*, *sergen*, a koje smo mi primili preko turskog jezika, ne znaju za izmijenjene te suglasnike, nego imamo: *kiler*/*kiljer*, *šeker*, *legen*, *sergen*, *fesligen*, *keten*, *jengija*.

25. Na dosta velikom području ovih govora imamo uopštenu instrumentalnu konstrukciju i za socijativna značenja: *živi mamom*, *šeta momkom*, *razgovara bratom*.

26. Široka je area i javljanja apelativa *ći*, sa promjenom: *ćere-ćeri*.

27. Svi ovi govori znaju za izrazito čestu upotrebu bezličnog oblika krnjeg perfekta za sva lica obaju brojeva: *ublo ga*, *satrlo je*, *protiralo i*/*h*, *namistilo nas*.

Ovo, svakako, nisu i jedine osobine koje povezuju ikavskošćakavske govore zapadne Bosne, ali i one rječito govore o njihovom zajedničkom i dosta usklađenom razvitku. Pojava osobina

karakterističnih samo za uže govorne oblasti ovoga dijela Bosne i razumljiva je i objašnjiva. I da nije istorija ovih krajeva bila onako bremenita ratnim vihorima, na ovako prostranom području morale bi postojati neke govorne specifičnosti. U strukturi ovih govora naći će se i osobine koje su karakteristične za sve šćakavske govore, naći će se i osobine koje ove govore vežu sa jekavskim govorima Hercegovine, naći će se i osobine koje su im zajedničke sa ikavskoštokavskim govorima – sve je to lako i shvatiti i objasniti ako se zna da su to štokavski govori koji u svojoj strukturi pored opšteštokavskih imaju i opštešćakavske i pored svih njih i svoje vlastite karakterne osobine. Uz to se, prirodno, ne može zanemariti ni faktor porijekla stanovnika.

Ova govorna zona, dakle, pored osobina koje je uvode u "orbitu" šćakavskih govora Bosne, ima i svojih specifičnosti, koje nisu opštešćakavske, pogotovo na bosanskom šćakavskom tlu.

Jedna od takvih osobina, koje ovo govorno područje odvaja od šćakavskih govora centralne Bosne, pa i istočnijeg dijela Bosanske krajine, jeste priroda afrikata, glasova *č* i *dž*, u prvom redu. U našem šćakavskom govoru ovi se glasovi, po pravilu, i na fonetskom planu odvajaju od glasova *ć* i *đ*. Istina, kako će se vidjeti na stranicama koje slijede, i tu će se naići na odstupanja od našeg fonetskog standarda, ali su sva ta odstupanja lako objašnjiva. Osnovno je da se konstatuje da u našem govoru postoje dva afrikatska para. U istočnijim šćakavskim govorima, situacija nikako nije ovakva. Tamo imamo ili svođenje ova dva afrikatska para na jedan, obično onaj palatalniji: *ć* i *đ*, ili tu glasovi *č* i *dž* imaju očuvanu stariju svoju fonetsku vrijednost: *č*, *dž*. Potvrde za ovakvu fonetsku vrijednost afrikata *č* i *dž* nalazimo na cijelom prostoru istočno od linije Bosanska Dubica – Bosanski Petrovac.

U zoni Prijedor – Mrkonjić, izgleda, brojniji su jekavizmi nego u našem govoru.

Istočniji šćakavski govori, naročito oni centralnobosanski, znaju i za hiperjekavizme tipa: *mijer*, *pijer*. Naš govor ne zna za takve oblike.

U zoni Prijedor – Mrkonjić bilježio sam i kod ikavaca šćakavaca oblike *ovijem*, *tijem*. U našem govoru takvi oblici predstavljaju izuzetnu rijetkost.

U dolini Sane javljaju se i oblici: *oviju*, *tiju*, *oniju*. Naš govor ne zna za takve oblike. I u livanjskom govornom tipu imamo: *tiju*, *oniju*, *njihu*. Naš govor ne zna ni za takve oblike.

U dolini Busovače zabilježeni su oblici: *tija*, *ovija*. Naš govor ima: *tih*, *ovih*.

Govor sanske doline zna i za oblike: *po leđije*, *po kolije*, *po zubije*. Takve oblike ja nisam našao u svom materijalu sa zapadnobosanskog šćakavskog područja.

Ni priroda vokala nije u ovim šćakavskim govorima uvijek ista. Čini mi se da je pojava zatvorenosti otvorenih vokala običnija u centralnoj bosanskoj zoni nego u našem govoru.

Materijal kojim raspolažem upućuje na zaključak da je u centralnoj šćakavskoj zoni frekventnije *j* u primjerima tipa *tuji*, *mlaji* nego što je to slučaj sa našim govorom. Dosta potvrda za *mlaji*, *tuji* ja imam iz govora doline Vrbasa i Busovače.

U govoru hrvatskog stanovništva Livanjskog polja zabilježeni su i primjeri: *tega*, *onega*. U ovom govoru ja sam zabilježio *s tebom*, inače je *toga*, *onoga*.

Livanjska govorna zona zna i za oblik starog dativa: *donesi Turkom*, ako i tu nije u pitanju oblik preuzet, ili zadržan, pod uticajem narodne pjesme. Na takve oblike i suviše rijetko će se naići u našoj govornoj zoni.

U govoru Muslimana, tj. ikavaca šćakavaca, od Prijedora do Ključa imamo i pojavu samoglasnika *u* mj. *o*: *un*, *kunj*, kao i: *ja som*, *nisom*, *sedom*, što je tipična osobina ijekavaca ove zone. Naš govor skoro da i ne zna za tu pojavu.

U toj govornoj zoni (Prijedor – Mrkonjić) i ikavci znaju za pojavu tvrdog sonanta *ł*.

Materijal kojim raspolažem upućuje na zaključak da je tu i desonorizacija češća i običnija nego u našem govoru.

Upotreba partikula poznata je i našem govoru, ali je, izgleda, ta pojava frekventnija u istočnijim šćakavskim govorima.

U dolini Sane običan je infinitiv sa infiksom *-ni-*: *makniti*, *metniti*, *vikniti*. U našem govoru preovlađuju oblici sa infiksom *-nu-*.

Postoje i lako uočljive razlike u akcentuaciji između našega govora i ikavskošćakavskih govora koji se nalaze istočno od linije Bos. Dubica – Bos. Petrovac.

Sve ovo govori da u granicama zapadno od rijeke Bosne do republičke granice prema S. R. Hrvatskoj nemamo jedinstven govorni tip šćakavskog obilježja. Ako svemu ovome dodamo i činjenicu da je priroda afrikata u našem govoru znatno stabilnija i bliža standardnoj fonetskoj normi, ako nije upravo standardna, nego što je to slučaj sa istočnijim šća-govorima zapadne Bosne, slika razlika će nam postati još jasnija i uvjerljivija.

Odnos ovoga govora prema ličkim govorima

U susjednim ličkim govorima ima štokavaca i čakavaca. Od govora prvih naš govor odvaja pored glasovnih skupina *šć* i *žđ* u primjerima kao: *štap*, *štuca se*, *ognjište*; *moždani*, jekavizam, mada ni u ličkim govorima nemamo dosljednu jekavštinu (v. Sv. Georgijević: *Jat u govoru Ličkog polja*, JF, XIX), zatim: zatvaranje samoglasnika *o* u izvjesnim položajima u riječi: *kunj*, *nusiti*, *muje* (= moje), *mutati*, *nuga*; sažimanje samoglasnika *ao* u obliku m. r. radnog glagolskog pridjeva u korist prvoga iz skupine: *poša*, *iša*, *priša*; *njesmo*; nepoznavanje foneme *h*; oblici: *esam*, *esi*, *es*; *edno* bez inicijalnog *j*; izgovor finalnog *m* kao *n*: *s nogon*, *ja te čekan*;

često neizmijenjeni zadnjonepčani suglasnici *k*, *g* ispred nastavka *-i* u dativu i lokativu jednine imenica ž. r.: *dojki*, *snagi*, *slugi*.

Neke od ovih osobina nalazimo i u govorima našeg područja uz ličku granicu (Dobrenica, Skočaj), što jasno pokazuje odakle su te osobine ovamo dospjele. Istina, i u ova dva sela, prema mojim zabilješkama, te osobine imamo samo u govoru starijih osoba koje su u češćem kontaktu bile sa susjedima iz Like, ili su, pak, otuda ovamo doselile.

Istina, u tim ličkim govorima imamo i: *vavijek-vajek-vajik* (Georgijević, op. cit., 144), kao i: *ijo*, *idu*, *pojist* < *ěsti*, *ědǫ*; zatim: *njeki*/*niki* < *něki* – što sve nalazimo i u govoru naše zone. To, isto tako, potvrđuje mišljenje da su pojedine izoglose u svom prostiranju mogle da prodiru duboko u zonu drugoga govornog tipa, čak i drugoga dijalekta, da se međusobno prožimaju.

Naravno, naš govor odvaja znatno više osobina od govora čakavaca ove zone. Ukazujemo samo na neke od takvih osobina na osnovu podataka koje nam nudi izvještaj prof. Ivića o govoru ličkih čakavaca (okolina Otočca).

Pored akcentuacije, koja u govoru ovih ličkih čakavaca ima izrazito čakavsko obilježje, a u govoru cijele ove zone Bosanske krajine ima tipične štokavske karakteristike, ove govore odvajaju još i sljedeće osobine. U čakavskim govorima imamo: *gnjazdo*, *njadra*, ovdje je: *gnizdo*, *nidra*/*gnjezdo*, *njedra*; čakavci imaju *s manon*, tu je *sa mnom*; prema čakavskom *teplo*, ovdje je *toplo*. Ovdje nema *crikva*, redovno je *crkva*, kao što je i redovno *on*, *onda* – izuzimajući doseljenike iz Like, prema čakavskom *un*, *unda*. Naš govor čuva samoglasnik *i* u prefiksu *iz*. Tu je, dakle, *ispeć*, *izgrizla*. Čakavski govori ovog dijela Like imaju: *speć*, *zgrizal*. Naš govor još uvijek dobro čuva fonemu *h*, čakavski govori Like ne. Čakavski govori Like još uvijek imaju neizmijenjen sonant *l* na kraju oblika m. r. radnog glagol. pridjeva. U našem govoru *l* u toj poziciji daje *o*. Naš govor, osim nekih pograničnih sela

prema Lici, ne zna ni za *m* > *n*. U ličkim čakavskim govorima to je sasvim obična pojava. Suglasničke skupine *kl*, *gl*, *hl* ispred samoglasnika *e*, *i* daju *klj*, *glj*, *hlj* u čakavskim govorima okoline Otočca. U našem govoru ta pojava je izrazito rijetka. Govori B. k. često imaju očuvane rezultate starije izmjene zadnjonepčanih suglasnika ispred nastavka za oblik *-i* u: *ruci*, *knjizi*. U čakavskim govorima Like tu je zadnjonepčani suglasnik neizmijenjen. Čakavski govori Like imaju znatno više arhaizama i u oblicima nego što je to slučaj sa ikavskošćakavskim govorima Bosanske krajine. Naš govor ne zna za oblike *zač*, *nač*, *ča* koji su u upotrebi u čakavskim govorima okoline Otočca.

Navedene razlike govore same za sebe. Istina, ima osobina koje su zajedničke ovim govorima, kao: nejedinstveni refleksi jata; *rasti*, *ukrao*/*ukral*; *jezik*; *počet*; *šć*, *cr* < *čr*; *jd* – *pojde*; *zelje*, *trnje*, *lišće*, *snoplje*, *isti* i sl. Ali, ako se pažljivije pogleda ovaj spisak zajedničkih osobina, dolazi se do zaključka da su to skoro sve tipično štokavske značajke koje spajaju ova dva različita govora. To, opet, govori da su se štokavci i čakavci našli zajedno na ovom ličkom tlu i da su tu neke od tipično štokavskih osobina postale tipične i za ovdašnje čakavce.

Odnos ovoga govora prema posavskom govoru

Iz niza osobina koje za govore Posavine daje prof. Stjepan Ivšić (*Današnji posavski govor*) izdvajamo najbitnije za koje ne znaju zapadnobosanski ikavskošćakavski govori (Istina, prof. Ivšić na prvim stranicama svoga rada ukazuje na neke osobine koje su zajedničke posavskom i govorima Bosne, uglavnom centralne Bosne, na osnovu materijala koji nalazimo u Rešetarevim radovima: *Die serbokroatische Betonung* i *Der štokavische Dialekt*; zatim u Žuljićevom opisu vareškog govora (Nastavni vjesnik XV) i Đorđevićevog rada o jeziku Matije Divkovića (Glas SKA knj. 52 i 53). Među tim zajedničkim osobinama nalazimo i ove:

stari akcenat, *ir* > *ijer*, *ně* > *nje*, *d'* > *j*, *gnjizdo*, sačuvani neki stariji oblici deklinacije, promjena muških imena tipa *Pavo* po promjeni imenica ž. r. na *-a* i sl.):

1. Posavski govor "ima mnogo staroga akcenta". Pored očuvanih silaznih akcenata na nekom od unutarnjih slogova višesložnih riječi u posavskom se često javlja i metatonijski, čakavski, akut. U zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima još uvijek će se naići na silazne akcente van inicijalnog sloga višesložnih riječi, ali tu ova pojava nikako nije onako obična kao u posavskom govoru. Metatonijski akut u ovim govorima je prava rijetkost.

2. Sonant *l* u finalnoj poziciji sloga "u posavskom govoru... često ne prelazi u *o*": *dal*, *kopal*, *rekal*, *plel*, *posal*, *mislil* (*Posavski*, str. 135 i 189), *posal*, *kotal*, *kabal* (str. 190). U našem govoru sonant *l* u finalnoj poziciji sloga, osim opšteštokavskih izuzetaka, redovno je prešao u *o*. Tu je, dakle: *dao*, *kopao*, *posao*, odnosno: *kopo*, *poso* i sl.

3. Posavski govor često čuva neizmijenjene suglasničke skupine *pj*, *bj*, *vj* < *pьj*, *bьj*, *vьj* u primjerima kao: *grobje-grebje*, *zobjom*, *krvjom*, *Zadubravje*, *Filipje*, *divjake* (op. cit., 195). U našem govoru rijetko se sreću potvrde za ovakvo stanje.

4. Posavski govor zna i za pojavu *j* < *d'* u: *mlaji*, *tuji*. U ovom govoru imamo tu izvršeno jotovanje: *mlađi*, *tuđi*. Vrlo rijetko će se javiti: *tuju kožu* (Izačić), ali je *Jujrev-Jurjev*, što se javlja i u hercegovačkim govorima.

5. U posavskom mjesto *ě* imamo *i* samo u jednom broju mjesta (Ivšić: *Posavski*, I, 162), a tu nalazimo i poluikavskih govora u kojima *ě* u dugim slogovima daje *i*, a u kratkim *je* (str. 163). Tu je, znači odnos: *dite* : *djeca*/*đeca*, *lip* : *ljepši*, *vrime* : *vremena*, makar da ta pojava nije ni tu dosljedno realizovana. Ni u našem govoru nemamo dosljednu zamjenu *ě* samoglasnikom *i*, ali, za razliku od posavske situacije, tu se ne mogu utvrditi neke

zakonitosti u ovoj zamjeni. U svakom slučaju tu nemamo onakvo stanje kakvo je utvrdio Ivšić za Posavinu.

6. U posavskom "Skup *ně* u riječima *neki*, *nešta*, *nikad* i dr. govore ikavci *ni*" (Ivšić, op. cit., 163). Ovdje je skoro redovno *nje*: *njeki*, *nješto*, *njekada*.

7. U posavskom se često diftongizira samoglasnik *e*: *pieta*, *žien*, *sieko*, *piel* (str. 179). U našem govoru nailazimo na pojavu zatvaranja samoglasnika, ali ne samoglasnika *e*, i ne u ovoj formi.

8. Posavski konsonantizam ne zna za fonemu *f* (isto, 198). Naš govor još uvijek ima ovaj suglasnik u svom fonetizmu.

9. U posavskom likvide *l* i *n* ispred *i* često se mujiraju: *diljit*, *biljit*, *moljit* (isto, 191), *začinjila*, *divanjit*, *uklonjim* (str. 193). Naš govor ne karakteriše ova pojava.

10. U jednom dijelu posavskih govora, u sjeveroistočnom njihovom dijelu, dolazi do neutralizacije fonetskih opozicija između *č-dž* i *ć-đ* (isto, 203). Ova pojava nije karakteristična za naš govor, mada će se i tu naići na takvo stanje, ali znatno rjeđe od onog standardnog.

11. Posavski zna za metatezu u primjerima kao: *garvan*, *odvale*, *grebenajla*, *okretajla*, *počimajla* (isto, 205). Naš govor ne zna za ovakvu metatezu.

12. U posavskom ima znatno više morfoloških arhaizama nego što je to slučaj u našem govoru. Istina, to se mora imati u vidu, prof. Ivšić je prikupljao dijalekatsku građu na terenu Posavine početkom ovoga vijeka – od 1905. do 1912. (v. Rad 196, str. 125-126). Materijal sa područja zapadne Bosne prikupljan je u periodu od 1968. do 1974. Taj vremenski interval, skoro punih šest decenija, mogao je i u posavskom i u ovom bosanskom šćakavskom govoru da mnogo štošta izmijeni. I, vjerovatno, ni u današnjem posavskom nije više sve onako kako je to bilo u vrijeme dijalektoloških ekskurzija Stjepana Ivšića.

Ipak, mi ovdje polazimo od materijala koji nam je pristupačan i na osnovu toga materijala dajemo sliku odnosa između ova dva inače vrlo bliska govora.

Odnos ovoga govora prema šćakavskim govorima istočne Bosne

Od ijekavskošćakavskih istočnobosanskih govora naš govor na prvom mjestu odvaja refleks *ě*. Prema zapadnobosanskom ikavizmu u istočnobosanskom imamo jekavizam sa izvjesnim hiperjekavskim rješenjima: *grjehota*, *brjezasta*, *srjećom*, *rjepa* (Brozović: *Ijekavskošćakav*. 133). Ni u našem govoru nemamo dosljednu ikavsku zamjenu *ě*, ali ipak tu preovlađuje upravo ikavski izgovor;

– u istočnobosanskom, makar i sporadično "kod starijih seljaka iz Miljačića"... imamo *uo* < *ļ*: *Postuôp*, *sa Stuópa* (Brozović, op. cit., 136). U mom materijalu iz ikavskošćakavskih govora nije se našla nijedna potvrda za takav refleks *ļ*;

– u istočnobosanskom novo jotovanje "provedeno je praktički samo uz *l* i *n*" (op. cit., 137). Naš govor nudi znatno više potvrda i za druge suglasnike, uključujući i usnene;

– na istočnobosanskom tlu imamo *dojem*, *nanijem* (op. cit., 138). U našem govoru preovlađuju oblici sa izvršenim štokavskim jotovanjem, sa *đ*;

– uprošćavanje suglasničkih skupova u ijekavskošćakavskim govorima ima šire razmjere nego što je to slučaj sa ikavskošćakavskim govorima – u prvim imamo likvidiranje suglasničkih skupova: *pk*, *ps*, *pš*, *dn*, *dnj* i *dm*. U našem govoru se samo neke od navedenih glasovnih grupa uprošćavaju, ali ne i sve. Tu je obično *gladna*, *zadnja*, *odmah* i sl.;

– fonetski lik interogativne zamjenice *tko*, koji se javlja u ijekavskošćakavskoj govornoj zoni (Brozović, op. cit., 140), ja

nisam zabilježio u sjeverozapadnim ikavskošćakavskim govorima Bosne, tu je *ko*;

– i u našem govoru može se javiti poneki primjer sa *j* mj. *d'*, ali nikako onako često kao što je to slučaj sa ijekavskošćak. govorima (v. Brozović, op. cit., 141);

– na području našega govora fonetske distinkcije između glasova *č*, *dž* i *ć*, *đ* u najvećem broju mjesta su u potpunosti očuvane i slažu se sa standardnom normom. U ijekavskošćakavskim govorima situacija je znatno drugačija: ima krajeva gdje se fonetske razlike još čuvaju, ali je veći broj onih mjesta u kojima je došlo do fonetske neutralizacije i gdje jedan par, obično *č'* i *dž'* negdje i *ć*, *đ*, vrši funkciju obaju ovih suglasničkih parova;

– i u akcenatskom pogledu ima vidnih razlika između ovih govora. Dok ijekavskošćakavska zona čuva pored silaznih akcenata van inicijalnog sloga višesložnih riječi još i metatonijski akut, u našem govoru silazni akcenti su skoro redovno povučeni ka početku riječi, a metatonijski akut je prava rijetkost;

– neki ijekavskošćakavski govori znaju i za predakcenatsku dužinu, analoškog porijekla, u primjerima kao: *Ivìna*, *Hūsīnê*, *vȓšèmo*, *izvūćèna*, *Rābìja*, *klūpìca* (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 149). U mom materijalu iz zapadnobosanske šćakavštine nije se našla ni jedna potvrda ove vrste;

– ijekavskošćakavski govori znaju i za kratki akcenat u: *sȕnce*, *kòlca*, *slȁmka*, *òvca*, *klȉnci*, kao i: *òranje*, *grȅbje*, *lȉstje*, *gvȍzdje* (Brozović, op. cit., 150-151, isp. i: *O predmigracionom mozaiku*, 84). Naš govor ne nudi potvrda za ovu pojavu, ali takvo stanje nalazimo u zoni Mrkonjić – Ključ: *klȉnci*, *pràvca*;

– u našem govoru samoglasnik *i* u sufiksu *-išće* po pravilu je dug: *stȓnjīšće*, *ìgralīšće*. U ijekavskošćakav. govorima javlja se i *-īšće* (Brozović, op. cit., 151);

– naš govor ne zna ni za sekundarnu dužinu u obliku m. r. radnog gl. pridjeva. U ijekavskošćakavskoj zoni sreće se i: *ȕzēo*, *dȍnīo*;

– ni morfološka slika ovih dvaju šćakavskih govora nije identična. Pored razlika u stepenu razvitka postoje i razlike u pojedinačnim rješenjima;

– ijekavskošćakavski govori znaju i za habitual, tipa: *ja bi reci*, *mi bi reci* (Brozović, op. cit., 159). Naš govor ne nudi takve oblike.

Odnos ovoga govora prema susjednim ijekavskim govorima

Osnovna razlika između ijekavskih i ikavskih govora zapadne Bosne ogleda se u nejednakim refleksima staroga vokala *ě*: *i*/*ije*/*je* i u sekvencama *šć*, *žđ* : *št*, *žd*. Pored tih razlika, koje same za sebe imaju ogroman značaj za klasifikaciju govora unutar štokavskog dijalekta, postoji i čitav niz drugih. Ukazujemo samo na neke od njih:

– priroda osnovnih pet vokala nije ista u ova dva govorna tipa (isp. za Zmijanje kod Petrovića, a za naš govor na stranicama koje slijede);

– govor Zmijanja ima vrlo često *a* > *o*: *nabovim*, *kuvoľe*, *doloze*, *krvovo*, *imoľi* (Petrović: *Zmijanje*, 31). Tako je i u mnogim drugim ijekavskim mjestima ove zone. Dešić navodi: *Gospova*, *esom*, *zaboviti*, *kobonica*, *sedom*, *otova* (*Zapadnobosanski*). Naš govor ne zna za ovu pojavu;

– u ijekavskim govorima imamo: *sedum*, *nisum*, pored *sedom*, *nisam*. U našem govoru samo je *sedam*, *nisam*;

– ijekavski govori znaju i za *ä*: *gledäju*, *imäli*, *ostäne*, *čekäti*, kao i: *otec*, *klepec*, *momek*, *ruček*, *jeden* (*Zmijanje*, 34). U našem govoru tu je samo *a*;

– Zmijanje zna i za *volevma*, *ječmevi*, *vukevi*, *zobevi* (str. 38). I Dešić bilježi pored *nisum*, *sedum*, *osumdeset* još i: *Damjen*, *Obret*, *pojeta* (pojata), *usteša*, *metera*. Naš govor ne zna ni za ovu osobinu;

– ijekavci znaju i za pojavu *a* mj. *o* u: *Glamač*, *pataka* (potoka), *utarak*, *jalavu ovcu* (Petrović, op. cit., 39). I Dešić bilježi: *eta* ti ga, ima pop *kadijanicu*, *naslan* za stoku, *Slabodan*, kao i: *palitika*, *satuna* i sl. U ovakvim primjerima naš govor čuva samoglasnik *o*;

– vokal *o* ispred sonanata u ijekavskim govorima zapadne Bosne često se zamjenjuje visokim vokalom zadnjeg reda *u*: *kunj*, *ja sum* i sl. Naš govor ne zna za tu pojavu. Tu nalazimo pojavu zatvaranja artikulacije dugog *ā* i *ō* ali to su još uvijek vokali *o* i *a*;

– ijekavski govori, ili bar njihov jedan dio u ovoj govornoj zoni, znaju i za sažimanje neakcentovanih samoglasnika *ao* u radnom glagolskom pridjevu m. r. u korist prvoga vokala iz ove skupine: *došā*, *mogā*. Naš govor ne daje potvrda za takvo sažimanje;

– fonema *h* je skoro nepoznata ijekavskim govorima zapadne Bosne. U govoru Muslimana ikavskošćakavske zone ovog područja, *h* se u najvećem broju slučajeva još uvijek čuva na svom starom mjestu;

– ijekavski govori z. B. znaju za supstituante foneme *h*, i to: *v*: *kruv*, *uvo*; *k*: *rekok*, *dadok*; *j*: *snaja*, *promaja*. U svim ovim slučajevima naš govor ima fonemu *h*;

– fonema *f* je stabilna u našem govoru. U ijekavskim govorima se također sreće ovaj glas, ali ima i njegovih zamjena suglasnicima *v*: *vabrika*, *vildžan*; *p*: *Pilip*, *pratar*;

– ijekavski govori ne znaju za pomjeranje artikulacije afrikata *č* i *dž*. Mada to nije osobina ni ovih govora uzetih kao cjelina, ipak se među ikavcima ove zone može naići ili na umekšane te glasove ili na njihovo jednačenje sa afrikatama *ć* i *đ*, u kom slučaju posljednji par vrši funkciju oba para naših afrikata;

– u ijekavskim govorima imamo *l̃*, ovdje je po pravilu *l*;

– ijekavski govori najčešće imaju oblik trpnog pridjeva glagola Belićeve VII vrste obrazovan nastavkom *-en*, *-ena*, *-eno*:

branjen, *kupljen* i sl. U ikavskim govorima ove zone preovlađuje nastavak *-t*: *branit*, *kupit*;

– u ijekavskim govorima zapadne Bosne znatno dosljednije je izvršena desonorizacija zvučnih suglasnika na kraju govornog takta nego što je to slučaj u našim ikavskošćakavskim govorima;

– ijekavski govori zapadne Bosne znaju i za oblički sinkretizam nom. i vok. kod imenica ž. r. na *-ica*. U govoru o kome je ovdje riječ, lična imena toga tipa imaju u vokativu *-e*: *Milice*, *Hanumice*.

Mada se u obje ove govorne zone sreću oblički arhaizmi, postoje jasno uočljive razlike između ijekavskih i ikavskih govora zapadne Bosne. U ijekavskim govorima, kako nam pokazuje materijal M. Dešića (*Zapadnobosanski*) nailazimo: u dativu množine *nami Bosancije*, rugaju se *partizanije* (rijetko), ali i: *leti janjcom*, *nosila ručak koscom*, *kazivo bi mladićom*, *odlećeli kazati Turkom* (češće). Ovakav oblik dativa množine bilježi i D. Petrović u govoru Zmijanja: *spremi se čobanom*, *odnijele su težakom*, *nemam dokturom da platim* (Petrović: *Zmijanje*, 99). Ovakav oblik dativa množine ja ne nalazim u svom materijalu iz ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne.

Dešić konstatuje oblik na *-ije* i u instrumentalu množine: *s kutije*, *sa vojnicije*, *s tvoije drugovije*, i lokativu množine: *u Bastasije*, *u bunarije*, *u gajovije*. Takvo stanje nalazi i Petrović u Zmijanju: *pred njemačkije topovije*, *s ovije tenkovije*; odnosno: *po Velagićije*, *po prsije*, *u kolije* (op. cit., 100-101). Ni ova dva oblika nisu potvrđena mojim materijalom.

I ovo nekoliko navedenih osobina jasno govori da između ijekavskih i ikavskih zapadnobosanskih govora pored refleksa jata i sekvenci *št*, *žd* : *šć*, *žđ* ima još niz drugih razlika. Detaljnije poređenje ukazalo bi i na osjetne razlike u sintaksi, pogotovu akcentu – u ikavskim govorima još uvijek ima ostataka starije akcentuacije, što nije slučaj sa ijekavskim govorima, ili nije tako

običan nepreneseni akcenat u tim govorima, a postoje i uočljive leksičke razlike.

Sve to govori da zapadnobosanski ikavci šćakavci nisu pretrpjeli znatnijih uticaja svojih susjeda ijekavaca. Prema tome neće biti u pravu oni koji evoluciju ovih govora vežu za novopridošle ijekavce. Vidjeli smo da je takvog mišljenja bio i prof. Belić. Nešto slično čitamo i kod D. Brozovića. On piše da je migraciono "novoštokavsko ijekavsko stanovništvo uspjelo... u zap. Bosni nametnuti ikavcima gotovo sve svoje osobine" osim ijekavštine (*O jednom problemu*..., str. 54). I naše dosadašnje izlaganje jasno upućuje na zaključak da ovdašnji ikavci nisu bili skloni da olako primaju osobine novopridošlih ijekavaca. Razloga za to ima više, o njima se govori i u ovom radu. Mnoge osobine koje danas povezuju ova dva govorna tipa, prvenstveno akcentuacija i deklinacija, mogle su se, a i jesu, i u govoru naših ikavaca šćakavaca razviti samostalno, bez posredstva ijekavskih govora. Da je to tako govori čitava njihova struktura. Uticaji sa strane, dakle, ovdje nikako nisu bili odlučujući, upravo oni nisu bili podstrekači izmjena u strukturi ovih govora. Sve osobine koje danas povezuju ovdašnje ikavce sa ijekavcima produkt su unutarnjih promjena u strukturi samih ikavskih govora.

Porijeklo stanovništva

Jedno od važnijih pitanja koja interesuju dijalektologa pri utvrđivanju autohtonosti jednoga govora, bez sumnje, je i porijeklo stanovništva. Ukoliko je neka oblast u prošlosti bila pošteđena imigracija, njena govorna slika biće jasnija i razvojni put njenog govora biće lakše pratiti na dijahronom presjeku. I obratno.

Za područje štokavskog dijalekta, uzetog u cjelini, ne može se reći da je u prošlosti, kako daljoj, tako i bližoj, bilo pošteđeno imigraciono-emigracionih strujanja. Poznato je da je dinarsko

područje bilo vjekovima rasadnik emigracija. Suprotna stremljenja, tj. imigraciona strujanja, manje su se kretala ka ovoj karstnoj oblasti. Razloge za to treba tražiti, u prvom redu, u teškim uslovima života – malo ziratne zemlje, bezvodica i neujednačena klima.

Područje Bosanske krajine, takođe uzeto u cjelini, nije imalo ništa ravnomjerniji razvitak u prošlosti od naše dinarske oblasti. Naprotiv. Pošto se nalazilo na međi različitih država, različitih pogleda na život i svijet, bilo je stalno izloženo stranom udaru. I upravo zbog toga je i sastav stanovništva ovoga područja dosta heterogen. Pored starinaca, koji, čini nam se, nisu tako malobrojni, ovamo su dospijevale i pridošlice iz različitih krajeva naše jezičke oblasti, a i stranih jezičkih područja.

Prema podacima koje nam pružaju etnografske studije, područje o čijem je govoru ovdje riječ, u XVI vijeku je pretrpjelo veće izmjene stanovništva, ali to još nikako ne znači da je na ovom tlu ostalo malo starosjedjelaca. Bar na takav zaključak ne upućuje govorna situacija.

Da se, najprije, podsjetimo nekih istorijskih činjenica.

Bosna se, kako nas obavještava profesor Anto Babić u *Enciklopediji Jugoslavije* (II, str. 38) "prvi put spominje sredinom X st. u Porfirogenitovom spisu *De administrando imperio*" i vjerovatno je to ime bilo vezano za područje gornjeg toka rijeke Bosne. Od tada pa do dolaska Turaka u ove krajeve, srednjovjekovna država Bosna često je mijenjala svoje granice, uz to i odnos prema jačim i moćnijim susjedima. U najvećem usponu svoje moći, kada su "oko Bosne bili... ujedinjeni znatni dijelovi srpskog i hrvatskog etničkog područja" (*Enciklopedija Jugoslavije*, II, 41), granice na zapadu Bosne nisu obuhvatale sav prostor koji danas čini Bosnu, iako su na istoku i jugu sezale daleko preko bosanskohercegovačkih međa – do Lima i Jadranskog mora, do Šibenika i Trogira, obuhvatajući i Brač i Hvar.

Kod Vladimira Ćorovića (*Historija Bosne*) čitamo: "Otkad je izišla iz svoje prvobitne vrhbosanske matice, Bosna nije nikada

imala ni potpuno prirodne granice. Ne ni u doba svog najvećeg napona. Na istoku, od XII veka, Drina se, istina, pominjala kao granična reka između Bosne i Srbije, ali ona je to u stvari bila samo u srednjem toku. Tu granicu produžio je kralj Tvrtko u XIV veku do Lima... Oblasti Soli i Usore stalno su pretstavljale sporno područje između Srbijanaca, Mađara i Bosanaca, a oblasti oko Dubice, Gradiške, pa sve do Une nisu ušle u sastav bosanske države u celini sve do njenog pada" (str. 1). Turska osvajanja ovih krajeva padaju u drugu polovinu XIV vijeka. Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković imao je 1388. godine okršaja sa Turcima koji su bili prodrli do Bileće, da bi se ratna sreća nejednako osmjehivala domaćoj vlasteli, sa Mađarima, i Turcima, čitavo jedno stoljeće. Padom Jajca u turske ruke, a to je bilo krajem decembra 1463, prestaje da postoji srednjovjekovna bosanska država. Uskoro za Bosnom, 1482, i Hercegovina gubi svoju samostalnost. U XVI i XVII vijeku Turci nastoje da prošire svoje granice na zapad da bi Ferhad-beg Sokolović "koji je bio amidžić slavnoga Mehmed paše Sokolovića" u XVII vijeku uključio u sastav Bosne cijelo područje do Une. Prelog piše da su svi vlasteoski zamci "od 1530. do 1555. pretvoreni... na toj Krajini u tvrgje i stražarnice i u nje postavljene jače ili slabije posade" ali ih je Ferhadbeg redom osvajao. Tako je Krupa "pala već za dobe Mustafa-bega Sokolovića, a Ferhat zauzme Bužim, Cazin i 1577. Ostrožac, Kladušu, Pećі". Tada su "Turci osvojili gradove i sav predjel oko Une" kada se osnova "novi sandžak ostrožački" (Dr Milan Prelog: *Povijest Bosne* str. 72). A R. Lopašić nas obavještava, kao što je to ovdje već spomenuto, da je predjele "oko Une prema Bužimu, Ostrošcu i Cazinu, pa i sam Bihać zauzela... turska sila jednim mahom" (*Bihaćka krajina*, 16), a mnoge od tih gradova, kako piše Lopašić "nije trebalo Turcima ni otimati silom, jer ih porkulabi i vojnici bez boja ostaviše, ne mogavši niodkud dobiti ni plaće ni hrane" (str. 26, v. i M. Vasić: *Etnička kretanja*, 23). Bihać je pao u turske ruke 19. juna 1592. da bi odmah postao i

sjedište bihaćkog sandžagbega, koji se tu preselio iz Ostrošca. Dakle, krajem XVI vijeka današnja Bosanska krajina je pripojena Bosni. Od tada ona dijeli sudbinu drugih predjela Bosne.

Ratni vihori koji su vjekovima vijali ovim predjelima naše jezičke oblasti, sasvim prirodno, imali su odraza i na sastav stanovništva.

U cijelom Pounju, u Bosanskoj krajini, prema podacima do kojih je došao M. Karanović početkom ovoga vijeka, a koji ne moraju biti potpuno vjerna slika stvarnog stanja, bilo je 2538 pravoslavnih porodica koje su ovamo došle u raznim etapama (v. kod Karanovića, 365-366). Pošto su to ijekavci, oni nas ovdje posebno ne interesuju (o njima v. kod Petrovića: *Zmijanje* i Dešića: *Zapadnobosanski*).

U ovoj oblasti tada je bilo 665 katoličkih kuća, 293 porodice. Starinaca je bilo samo 10,57%. Ostali su iz drugih krajeva Bosne (10,57%), iz Like (22,18%), iz Dalmacije (1,36%) a bilo ih je i stranog (13,65%), i nepoznatog porijekla (7,16%). Ni ovi doseljenici nisu iz istog vremenskog perioda: starinaca je 10,53%, prije okupacije Austrougarske ovamo je doseljeno 27,74%, a poslije okupacije 61,77% porodica (Karanović, *Pounje* 366-367).

Za muslimansko stanovništvo Karanović utvrđuje sljedeće: starinaca ima samo 2,49%; nepoznatog porijekla 1,9%, iz Anadola – neposredno ili preko drugih krajeva, 46,3%, iz okolnih mjesta, unutarnja seljakanja, 44,5% kuća (op. cit., 370-371). Broj starinaca u pojedinim mjestima Pounja je nejednak, kreće se od 1 do 31% (u Krupi 31%), nepoznatog porijekla od 1 do 20%; iz Anadola od 1 do 95,74% (posljednji podaci za Spahiće); iz okolnih mjesta postotak se kreće od 1 do 80% (u Potkalinju 80% ali, isp. o ovome i: Špiro Kulišić: *Razmatranja*, 148-149).

R. Lopašić konstatuje da je u ovim predjelima većina stanovništva "ipak ostala na otčinskoj grudi", da se "pokorila ... turskoj vlasti i primila islam" i dalje: "Po tom dakle nema sumnje, da su većina

današnjih Krajišnika oko Une prasjedioci i potomci tamošnjih starih kršćanskih Hrvata" (op. cit., 16), a samo u mjestima bliže Korduna "oko Vranograča, Kladuše, Tržca i Izačića, oko kojih je gradova borba dulje trajala i dovršila se konačnim opustošenjem rečenih krajeva", u mjestima, dakle, koja su "gotovo sto godina" bila pusta, imamo više doseljenika islamske vjeroispovijesti iz Dalmacije i Like. Lopašić kaže da su posljednji "doseljenici islamske vjere" ovamo stigli "iz Hrvatske g. 1791. nakon Svištovskog mira", tj. "iz sandžaka ličkog" (Gaković), kada je naseljeno i Jezero na Uni, kod Ostrošca, iz Srba, otkada se ovo mjesto i naziva Srbljani (str. 16, o tome v. i kod Gakovića, *Prilozi*, 21).

Lopašić ističe da su "Istovjetni s krajiškim muslimanima... katolički kršćani, madžari ili mađuke zvani, od kojih je manja čest uztrajala u starinskom zavičaju", a takav naziv nose zato "jer su jednakog (katoličkoga) s Madžarima zakona" (*Bihaćka krajina*, str. 16-17).

Kao što vidimo, ovdje ima izrazite nepodudarnosti. Dok Karanović utvrđuje da je tu većina doseljeničkog stanovništva, Lopašić smatra da ni broj starinaca nije tako mali. Čini nam se da će Lopašić više biti u pravu. Tačno je da je Karanović ispitivao porijeklo svake porodice, što Lopašić nije činio, ali je sigurno da je ponegdje tradicija mogla da izblijedi i da se prihvati nešto što ne odgovara činjeničkom stanju. Nije nemoguće, naime, da mnoge porodice pripisuju sebi "anadolsko porijeklo" iz prostoga razloga da bi time njihova porodica dobila na "namu", na ugledu. Još ranije je prof. V. Čubrilović posumnjao u takve izjave, isp.: "Verovanje u poreklo iz Azije kod muslimana u nekim predelima u Bosni tako je veliko da, kad bi se primilo, ispalo bi da je veliki deo Bosne i Hercegovine naseljen danas pravim Turcima" (Čubrilović: *Poreklo muslimanskog plemstva u BiH*, Jugoslov. istor. časopis 1935, str. 390), uz to isp. i kod Š. Kulišića koji dozvoljava da su ti osmanlijski doseljenici prije dolaska u Pounje već bili islamizirani, ali naglašava da je "većina ovoga

doseljenog stanovništva bila slovenskog porijekla" (Kulišić: *Razmatranja*, str. 154). Ja u svojim ispitivanjima nisam išao za tim da utvrđujem porijeklo pojedinih porodica, ali sam često dobijao podatke da su oni tu "odvazda", da ih ima "od Kulina Bana", "od starih kolina", "od feta". Pa ako nam ti podaci i ne mogu biti uvijek siguran odgovor na pitanje u kom odnosu stoje ovdje starinci prema pridošlicama, čini mi se da nam tu mogu pomoći jezičke činjenice, osobine govora ovih Krajišnika.

Naše razmatranje ove problematike upućivalo je na zaključak da ovo područje, kao govorna cjelina, nije nikada bilo integralni dio čakavskog dijalekta, mada se kontakti ne isključuju, niti je ostajalo pusto. U vezi sa podacima koje nam daje Karanović, treba reći sljedeće:

1. Da je ovdje tako velik broj doseljenika iz Anadola, kako to stoji kod Karanovića, mi bismo na ovom području, najblaže rečeno, očekivali nekakav bilingvizam. Teško je vjerovati da bi se tako jake i brojne turske kolonije, i to u doba turske uprave našim zemljama, odrekle svoga jezika i primile jezik malobrojnijih starosjedjelaca sa kojima ih nije skoro ništa povezivalo (isp. o ovome S. Cerić: *Muslimani srpskohrv. jezika*, Sarajevo, 1968, 45-46). Ne treba zaboraviti da je masovnija islamizacija i ovdje uslijedila tek nakon turskih osvajanja, nakon dolaska Turaka u ove krajeve (o čemu v. kod Kulišića isto, str. 149. Tu čitamo da je "prelaženje na islam otpočelo u Bosni, vrlo rano, još prije konačnog osvojenja, da je teklo postepeno u jednom dužem periodu i da je naročito pojačano u toku XVI vijeka kada je izvršena islamizacija jednog značajnijeg dijela bosanskog seljaštva"). Pa i tada, kada je došlo do masovnije islamizacije, nije došlo do uklanjanja svih razlika između Bošnjaka i "Turkuša". To su, ipak, bila dva potpuno različita svijeta, i sa potpuno različitim interesima. Za prve je Bosna bila zavičaj, zemlja predaka, za druge je to bio "crni vilajet" u kome su otaljavani dani, nekada i sa obilježjem "surguna", progonstva. Pomišljanje na bračne

veze kao put kojima je išla jezička nivelacija također ne rješava problem. Malo je vjerovatno da bi tuđini, u čijim rukama je bila i sila i vlast, tako lako prelazili na drugi jezik, pogotovo u ono vrijeme, i u takvoj sredini, gdje je bilo i poligamije i gdje je pored nevjesta domaćeg porijekla bilo i onih koje to nisu. U takvim slučajevima, i u takvim uslovima života, i domaće nevjeste bile su prinuđene da uče drugi jezik, ako su željele da ne budu prosto "hizmećarke", sluškinje.

2. Da je bio tako mali broj starinaca u ovim krajevima, a da su došljaci iz Anadola ovamo stizali posredno preko Dalmacije i Like (Karanović: *Pounje*, 377-379), dakle preko izrazito čakavskih teritorija, trebalo bi u njihovom govoru očekivati i pojavu osobina čakavskog dijalekta. Naime, sasvim je prirodno očekivati, ako je sve bilo tako kako misli Karanović, da su ti Anadolci u Dalmaciji i Lici, gdje su im bila prva staništa na našem jezičkom tlu, prihvatali jezik tih sredina, ako su ga uopšte prihvatali. To bi značilo da su oni tu čakavizirani. Kada su, zbog povlačenja turske vojske iz tih krajeva, i oni prešli u Bosnu, gdje je, kako neki misle, bilo i čakavaca, oni su i u toj novoj sredini mogli da zadrže svoje jezičke osobine, da i dalje ostanu čakavci. Uz to i da osvježe postojeće čakavske govore na ovom području. A tako se nije desilo. Zašto? Čini mi se zbog toga što ovdje ni ranije nije bilo čakavsko područje, da starosjedioci nisu pripadali tom dijalektu, a nisu bili ni malobrojni, u svakom slučaju nisu bili brojno inferiorniji u odnosu na te novopridošlice. I tu se sada desilo ono što se inače u takvim okolnostima dešava: starosjedjelačko stanovništvo, kao homogena govorna skupina, nametnulo je novopridošlicama svoj govorni tip. Koliko je bilo i inversnog uticaja, to je teško reći. Moguće je da je bilo i takvih pojava, da je bilo međusobnih prožimanja, ali je nesumnjivo da je bila i ostala štokavska govorna osnova kao jedino sredstvo za međusobno sporazumijevanje, i to ona šćakavska. Ovo mišljenje potvrđuje i Kulišić. U navedenom njegovom radu o tome čitamo:

"Izvanredno jaki uticaj starijeg muslimanskog stanovništva u etničkom razvitku Muslimana u Bosni i Hercegovini pokazuje da je bez svake sumnje asimilaciju osmanlijskih doseljenika izvršilo starije slovensko stanovništvo Bosne i Hercegovine", što se ogleda "prije svega u narodnom govoru". Sve to, uključujući i mnoge stare običaje, jasno govori da su i ovdje bili domoroci brojno superiorniji od doseljenika, pogotovo onih iz Anadola, i da su upravo oni imali odlučujući uticaj "u asimilaciji osmanlijskih doseljenika i uopšte u etničkom formiranju muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini" (str. 150-151).

3. Lopašićeva konstatacija da su predjeli oko Vrnograča, Kladuše, Tršca i Izačića, zbog dugotrajnih borbi oko njih "gotovo ostali pusti" i da su tek "oko polovice sedamnaestog vijeka nanovo napučeni muslimanima i Vlasima" iz Like, može biti zasnovano na podacima koji se mogu prihvatiti, ali samo ako se misli na srednjovjekovne gradove. Naselja oko njih ni tada nisu morala biti pusta, u osnovnom značenju toga pridjeva. I tu je bilo žitelja, onih starosjedjelaca, koji nisu napuštali rodnu grudu (isp. o tome i kod Gakovića, op. cit.).

4. Mišljenje da su se pred turskom vojskom kretale mase našega življa nije ni dokazano ni uvjerljivo. Poznato je, npr., da su o tome dugo raspravljali Belić i Rešetar (o tome je bilo govora na prethodnim stranicama). Zbjegova je, nesumnjivo, bilo, ali ne takvih koji bi vodili ka potpunoj pustoši pojedinih predjela.

5. Stjepan Pavičić ukazuje na slično mišljenje i za Slavoniju. Prema nekim ispitivačima i u Slavoniji je staro stanovništvo ili mačem uništeno ili protjerano (Rad, knj. 202, str. 195). Pavičićeva ispitavanja porijekla stanovništva i govora Slavonije, nisu potvrdila takva mišljenja (isp. na str. 206-211). Tu čak vidimo da i plemići i seljaci prihvataju vjeru tuđina (str. 213); prvi u želji da sačuvaju svoju imovinu, a seljaci i zbog toga što su uvidjeli "da turska vojska nije drukčija od kršćanske" (str. 213), a još od ranije je seljaštvo bilo ogorčeno na domaću vlastelu. Sada

se mislilo da Turci nose "oslobođenje od omraženih plemića" i od velikih nameta. Gavičić konstatuje da je samo "u brodskoj Posavini više od četrdeset tisuća" starosjedjelaca prešlo na islam. Slično se dešavalo i u ostalim krajevima Slavonije i Podravine (str. 214). Kao što vidimo, i ovi podaci za Slavoniju pokazuju da nije sa Turcima išla opšta pogibija našega življa, niti je "sve živo" bježalo ispred njih. Nesumnjivo je da su ratne prilike uticale na brojno stanje starinaca, nesumnjivo je da su plemići i crkva uspijevali u svojim nastojanjima da pokrenu ponekoga sa kućnog praga, da napusti staro ognjište (isp. o tome kod Vasića za Bosnu i Posavinu gdje piše da su iseljenje podsticale "hrvatske vlasti, naročito plemstvo koje nije moglo dozvoliti da gubeći svoje posjede, izgubi potčinjeno stanovništvo, u njemu radnu snagu i vojnike", op. cit., 236, i I. Brabec: *Govor Podunavskih Hrvata u Austriji*, HDZb., II, 31-33). Sve to govori da su teorije o masovnim zbjegovima, o masovnim progonima i pogromima u vrijeme dolaska Turaka u naše krajeve nedovoljno ubjedljive. Seljak je i tada, kao i docnije, teško napuštao zemlju. Nije isključeno da je tada bilo i prisilnih iseljavanja – plemstvo je vodilo sa sobom svoje kmetove – da bi oni radili za njih i čuvali njihove dotadašnje privilegije. Da je i ovaj momenat imao uticaja na te seobe govori i činjenica da je ekonomski položaj seljaka u to doba bio više nego nepodnošljiv, i ne samo u Slavoniji. Turci su, nesumnjivo, za to znali i oni su nastojali da svojom propagandom ublaže religioznu oštricu obećanjima ekonomskog karaktera. Ta obećanja su mogla biti privlačna. Zato je i dolazilo do masovnije islamizacije, čak i u Slavoniji.

6. Ono što vrijedi za Slavoniju, vrijedi, uglavnom, i za ostale naše zemlje. Da nije bilo i ovoga teško bi Turci zauzimali cijele naše pokrajine bez većih borbi, teško bi "Bosna šaptom pala". Da ukažemo i na to da Gaković konstatuje da je turski pohod u Bosnu "bio tako brz, da se izbjeglice iz nje (Bosne) mogu izbrojiti na prste" (isto, str. 9). Sve to kazuje da govorni kontinuitet ni

u ovim krajevima Bosne nikada nije prekidan, da je sadašnje stanovništvo u većini tu starinačko i našega jezičkog porijekla. Da je ovo područje u predtursko doba bilo čakavsko, trebalo bi očekivati čakavske govore tamo gdje su se skrasile te izbjeglice. Naravno, tu se mora uzimati u obzir i sve ono što se od XVI vijeka do danas u govoru tih naših sunarodnika desilo.

7. Na osnovu svojih ispitivanja govora Slavonije i Moslavine, Stjepan Pavičić konstatuje da su doseljenici u Slavoniju iz Bosne, uglavnom sa kraja XVII vijeka, ovamo dolazili "od Vrbasa dalje na zapad" (*Podrijetlo*, 225) i da su donosili štokavski govorni tip, isp.: "bili su štokavci, ikavci" i imali su noviju akcentuaciju "koju su starosjedioci hrvatski između Vrbasa i Une imali već od 15. st." (op. cit., 229). Mada se mi ovdje u ponečemu i ne moramo složiti sa Pavičićem – u tom dijelu Bosne još uvijek ima ostataka starih akcenata, to je prvo; i drugo, prema onome što mi do sada znamo o pojavi novoštokavske politonije – ta pojava se dešavala u drugoj polovini XV vijeka, i začela se, vjerovatno u centralnim oblastima štokavskog dijalekta (isp. o tome R. Bošković: *O jednoj akcenatskoj osobini dijal. zap. i južne Istre*, Prilozi za književnost... knj. XX, str. 7 separata) – čini nam se da Pavičićevo mišljenje o dijalekatskoj pripadnosti ove zone odgovara činjeničnom stanju. Naravno, ovo nikako ne znači da i u toj štokavskoj zoni nisu mogle postojati neke "čakavske" izoglose, jer, kao što se zna, granice pojedinih izoglosa, makar one bile i tipične za jedan dijalekat, ne moraju se poklapati sa osnovnim granicama toga dijalekta. Štokavski govorni tip nosili su bosanski katolici i u Moslavinu (v. na str. 138, kod Pavičića, kao i: Stjepan Sekereš: *Klasifikacija slavonskih govora*, Zbornik za fil. i ling. X, str. 133-145).

8. Sasvim razumljivo, danas je teško rekonstruisati govornu situaciju kakva je ona mogla biti karakteristična za stanovništvo ove zone u doba napuštanja zapadne Bosne. Bez ikakve sumnje je da su ti doseljenici mogli ponešto primiti od starosjedjelaca,

ali je isto tako sigurno da su ponešto mogli dati i autohtonom stanovništvu: kako i koliko, to je najčešće zavisilo od brojnog odnosa jednih i drugih. U današnjim govorima Pokuplja ima i čakavskih i štokavskih govornih tipova, naravno uz kajkavske (isp. Barac – Finka, *Ljetopis*, JA, knj. 70, str. 388-389. I. Brabec, opet, za prekosavske govore, oko Virovitice, konstatuje da ponekom osobinom podsjećaju na govore istočne Bosne i Slavonije, *Ljetopis*, JA, 70, str. 392). Moguće je da su neke osobine donesene i iz ove bosanske zone (*prid*, *njegda*, ali ne i: *mijera*, *krompijera*) i da su se na ovom tlu ukrštale različite govorne struje.

9. Da se opet vratimo situaciji koju nalazimo kod Gradišćanskih Hrvata. Ivšić utvrđuje da su neki doseljenici u Gradišće ovamo došli poslije pada Kostajnice, 1556, a oni su štokavci, čisti ikavci (*Hrvatska dijaspora*, str. 737-738, v. i kartu br. 5). Za gradišćanske čakavce Ivšić konstatuje da se "u velikoj većini naslanjaju u ovom pogledu (tj. u refleksima *ě*, A. P.) na sjevernu grupu, u kojoj je ikavski refleks s određenim ekavizmima, po pravilu Jakubinskoga..." (op. cit., 753), a takvu situaciju on konstatuje i u govoru Pokuplja gdje imamo čakavsko-kajkavske govore (op. cit., 754). I kao svoj zaključak, donesen kako na osnovu refleksa *ě*, tako i na osnovu akcentuacije, prof. Ivšić piše: "Prema svemu što je rečeno o akcentuaciji gradišćanskih čakavaca vidimo da se gradišćanski čakavski govori, osim po refleksu glasa *ě*, i po spomenutoj karakterističnoj razlici između sjevernog i južnog čakavskog dijalekta (o ovome v. kod Belića: *O čakavskoj akcentuaciji*, 168, A. P.) prislanjaju na današnje sjeverozapadne čakavske govore" a po leksici ovi se čakavci "povezuju sa našim čakavskim govorima na jugu od Kupe i sa susjednima kajkavskima između Kupe i Save kao njihov izgubljeni nastavak" (op. cit., 758; isp. i G. Neweklowsky: *Akcenatski sistemi*, 195-204, i: *Die kroatischen Mundarten im Burgenland*, Wiener sl. Jahrhuch, XV, 1969, 94-115; kao i I. Brabec: *Govor podunavskih Hrvata u Austriji*, HDZb., II, 29-118, naročito 101-

-102). Ako ovome dodamo i već navedenu Ivšićevu konstataciju da su štokavski govori Gradišća ovamo doneseni "nekud s Une", jasno je da je i za Ivšića, bez obzira na njegovo priklanjanje Rešetarevom mišljenju, Pounje bilo štokavsko. Možda ne cijelo Pounje, možda je ono bilo štokavsko samo sa današnje bosanske strane. A u ovakvim regionima nikada političke granice nisu bile i lingvističke granice.

Istina, bilo je i kretanja u suprotnom smjeru. Prema Pavičiću u Bosni, između Vrbasa i Une, krajem XVII vijeka nalazi se dosta iseljenika Muslimana iz Slavonije čiji potomci "među tamošnjim muslimanima i danas žive" (str. 243-244). Moguće je da su ovi doseljenici iz Slavonije ovamo donijeli ekavske reflekse jata, na koje još uvijek nailazimo u tom dijelu Bosne (v. kod Ružičića: *Jedan nezapaženi bosanski govor*), ali nikako kao pravilo po kome imamo *dete* : *djeteta*, kako se negdje nalazi (v. kod Brozovića: *O predmigracionom mozaiku*, 83). Naravno, u ovoj problematici ne mogu se zapostaviti ni unutarbosanska seljakanja (isp. S. Bašagić: *Kratka uputa u prošlost Bosne*, Sarajevo, 1900, str. 127, 145).

10. Kao zaključak ovdje bi se moglo reći sljedeće: Pošto je tursko osvajanje ovih krajeva trajalo duže, čitav jedan vijek (isp. kod Vasića: "Širenje turske vlasti u Bosanskoj Krajini... trajalo je više od jednoga vijeka. Počelo je u isto vrijeme kad je likvidirana bosanska srednjovjekovna feudalna država, a završeno osvajanjem Bihaća 1592. godine", str. 234), prirodno je da je to uticalo na broj stanovnika tih krajeva. Nešto je stradalo u ratnim okršajima, nešto je napustilo, milom ili silom, stara ognjišta. Turci, sasvim razumljivo, nisu željeli da i ti krajevi, koji su duži vremenski period bili ili pozadina, ili istureni dijelovi Carevine, ostanu pusti pa čak ni da budu nastanjeni nepovjerljivim žiteljima. Kao posljedica tih težnji došlo je i do naseljavanja, popunjavanja stanovništva ovih krajeva – u prvom redu iz ranije osvojenih dinarskih predjela (isp. kod Vasića: *Etnička kretanja*, str. 237, kao i Mario Petrić: *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*,

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, 1963, 12-13, zatim Lopašić: *Bihaćka krajina*, 16-17, Gaković, *Prilozi*), ali, da to ponovimo, tu je bilo dosta i starinaca. Ako je suditi prema govornim osobinama, moglo bi se reći da u ovim krajevima broj starinaca, u odnosu na novodoseljeno stanovništvo, nije bio mali. Upravo, njihov broj je bio toliki da su se uvijek mogli javiti kao veća i kompaktna govorna skupina u odnosu na pridošlice i da su kao takvi uspijevali svoj govorni tip nametnuti i drugima. Možda su ovome pogodovale i istorijske prilike: priseljenici nisu dolazili u većim masama, niti u isto vrijeme. Te činjenice, opet, bile su dovoljne da raniji doseljenici poprime govorne osobine starinaca i da se sada i sami javljaju kao nosioci starinačkog govora. Svakako, u ovim ukrštanjima i govor starinaca je trpio neke izmjene, kakve i u kolikoj mjeri, to će se vidjeti iz daljeg izlaganja. Ipak, jedno je bitno: osnovna struktura ikavskošćakavskog govornog tipa ovdje je ostala kao bitna karakteristika svih stanovnika, naravno, isključuju se ijekavci, koji nisu imali ni potrebe da se uklapaju u ovaj govorni tip – prvo, zato što su sami činili veće govorne cjeline, drugo, zato što nisu, najčešće, ni bili u takvim sredinama u kojima je ikavskošćakavsko stanovništvo činilo većinu koja bi vremenom uspjela da i njih asimiluje, kako je to slučaj u nekim drugim krajevima (okolina Livna i Jajca, npr.).

11. Da je u ovim krajevima bilo i doseljenika neslovenskog porijekla, to je nesumnjivo. Koliko, to je teško reći. Ali, ako se to može suditi na osnovu nekih jezičkih osobina, taj broj je bio znatno veći nego što je to bio slučaj sa Hercegovinom. Na takav zaključak upućuju lična imena na *-e*: *Halime*, *Kadire*, što ne nalazimo u govoru hercegovačkih Muslimana. Možda je s tim u vezi i postojanje okluziva *k* i *g* u riječima tipa *šeker*, *gerdan*. Tamo gdje je broj onih koji su te riječi donosili u naš govor bio manji, one nisu mogle da zadrže svoje izvornije forme nego su se u potpunosti uklapale u naš fonetsko-morfološki sistem, tamo, pak, gdje je broj tih došljaka bio veći i gdje su oni činili neke

kompaktnije cjeline, izvornije forme su uspjele da se održe. Istina, sama činjenica da je svima sredstvo za međusobnu komunikaciju bio jezik starinaca govori da su starinci bili u svakom pogledu brojno superiorniji.

12. Ovdje je navedeno mišljenje Stjepana Pavičića o iseljavanju hrvatskog stanovništva iz zapadne Bosne u Slavoniju. I Vasić kaže da su ratne prilike u XVI vijeku znatno izmijenile sliku etničke i vjerske pripadnosti stanovništva ovih krajeva. Sve te izmjene dovele su do toga da je poslije izvršene islamizacije i primanja useljenika iz drugih krajeva "raspored stanovništva u vjerskom pogledu s kraja XVI i početka XVII vijeka bio veoma blizak današnjem" (Vasić, op. cit., 233). A tu već dolazimo do novoga pitanja: pitanja islamizacije ovoga dijela Bosne.

Islamizacija stanovništva

Islamizacija ovoga dijela Bosne imala je sve karakteristike islamizacije drugih predjela srpskohrvatskog jezičkog područja, tj. masovniji prelaz na islam uslijedio je poslije dolaska Turaka u ove krajeve. Na islam su prelazili i feudalci i seljaci – kmetovi. Prvi su to činili zato da bi sačuvali svoje posjede i sve druge privilegije, drugi su se nadali da će im taj čin olakšati životne uslove, osloboditi ih velikih nameta koje su do tada plaćali feudalcima (isp. *Enciklopedija Jugoslavije*, II, 378). Nesumnjivo je da su na masovniju islamizaciju u pojedinim predjelima naše jezičke teritorije imali uticaja pored tih sociooloških razloga i neki drugi: vjerska tradicija i jaka turska propaganda (v. i kod Pavičića: *Podrijetlo*, str. 56).

Da je islamizacija pratila turska osvajanja naših zemalja za to ima više dokaza (isp. o tome u mojim radovima: *Govor istočne Hercegovine*, *Mjesto centralnohercegovačkog govora*, *Jekavske oaze*). M. Vasić navodi iz Bosne i ovakve primjere: *Mahmut sin*

Jovanov, *Ilijas sin Juraja*, *Husein sin Radosava* (*Etnička kretanja*, 248, v. i kod Gakovića: *Prilozi*, str. 13). Dakle, situacija je slična hercegovačkoj (za islamizaciju centralne Bosne v. kod N. Filipovića: *Osvrt*, str. 72-74, kao i A. Sućeske: *Položaj*, str. 483-509). R. Lopašić saopštava da je ubrzo poslije turskih osvajanja ovih krajeva, čak i Bihaća, dosta stanovnika prešlo na islam, a samo mali broj je ostao vjeran katoličkoj crkvi. To su oni koje danas tamo nazivaju Madžarima (str. 80-81). Kod Vasića, opet, nalazimo podatak da je sveštenik Stefan Posedarski 1520. godine obavijestio papu da su Turci za posljednjih 50 godina uspjeli da pridobiju za sebe mnoge kršćane (isto, str. 16).

Vrijeme islamizacije zapadne Bosne vezano je za turska osvajanja ovih krajeva. Ja sam za govorno područje Hercegovine, na osnovu nekih čisto jezičkih osobina u govoru hercegovačkih Muslimana, pretpostavio da je masovnija islamizacija tamo bila u drugoj polovini XVI vijeka. Na takav zaključak me upućivala sudbina foneme *h* i sinkretizam pluralskih oblika deklinacije. Pošto je zapadna Bosna kasnije došla pod tursku vlast, prirodno, tu je i islamizacija bila nešto kasnije. Na takav zaključak upućuju i navedene govorne osobine. Kao što će se iz docnijeg izlaganja vidjeti, ovdje fonema *h* nije onako stabilna kao u govorima hercegovačkih Muslimana. Znači, islamizacija je započeta kada je ova fonema već počela da nestaje iz govorne riječi. Tamo gdje se taj glas izgubio, on se do današnjih dana nije mogao ponovo uopštiti. To naročito vrijedi za kraj riječi.

U odjeljku o porijeklu stanovništva ovog dijela Bosne iznesena su mišljenja nekih etnologa da ovdje nalazimo veliki broj doseljenika iz Turske. Istina, ukazano je i na sasvim suprotna mišljenja. Kulišić u vezi s tom problematikom kaže da Karanovićevi nalazi da i izgled muslimanskog stanovništva Pounja upućuje na Malu Aziju ne odgovaraju činjeničnom stanju. ("Muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini u antropološkom pogledu pretstavlja u cjelini veliku mješavinu...

Kod muslimanskih seljaka u Bosni i Hercegovini orijentalne osobine javljaju se pretežno u onim krajevima i naseljima gdje ima tragova doseljavanja stanovnika koji daljim porijeklom potiču iz Male Azije ili sjeverne Afrike") ali su orijentalne osobine "kod većine muslimanskog seljaštva u Bosni i Hercegovini... rijetke i izuzetne" (Kulišić: *Razmatranja*, 149).

I ovo govori da na području zapadne Bosne imamo najviše autohtonog islamizovanog stanovništva. Među pridošlicama imamo, mada ne mnogo, i onih koji su došli zajedno sa turskom vojskom, i tu se nastanili. Takvih pripadnika islamske vjere bilo je, možda, nešto više u gradovima. U selima, naročito onim zabačenijim, takvih naseljenika nije bilo. Š. Kulišić konstatuje da se "iz nekoliko izvještaja koji potiču s kraja XVI do sredine XVII vijeka vidi da znatnu većinu stanovništva u Bosni toga vremena čine Muslimani, i to kako u gradu, tako i na selu" i da je to pretežno slovensko stanovništvo (str. 149-150). To znači da je proces islamizacije i ovog dijela Bosne već tada bio ili završen, ili je bio pri kraju. To je i shvatljivo. Turskoj upravi nije bilo svejedno ko će se nalaziti na njenim granicama i ona je nastojala da što veći broj domaćeg stanovništva veže uza se, upravo da što veći broj starosjedjelaca privuče na islam, a time i tijesno veže za sebe. U tim nastojanjima, kako nas obavještavaju istoričari, ona je i uspjela.

Prilikom razmatranja porijekla stanovništva konstatovano je da u zapadnoj Bosni ima podosta i onih koji su ovamo došli iz drugih, susjednih, a i nešto udaljenijih krajeva, koji su se povlačili zajedno sa turskom vojskom iz tih krajeva: od Madžarske do Dalmacije. Među tim novopridošlim pripadnicima islamske vjere moglo je, takođe, da bude i onih kojima maternji jezik nije bio srpskohrvatski, ali je dobar dio tih došljaka po svom iskonskom porijeklu bio upravo iz ovih krajeva, a svakako slovenskog porijekla čiji je maternji jezik bio srpskohrvatski. I ovo potvrđuje mišljenje da je ovdašnje muslimansko stanovništvo u najvećem broju autohtono i da mu je maternji jezik srpskohrvatski.

U vezi sa ovom problematikom često se postavlja pitanje: ko je činio masu stanovništva koje je primalo islam. Odgovor na to pitanje nije identičan kod svih onih koji su se bavili ovom problematikom. Mnogi vide bogumile među onima koji su prvi prihvatili novu vjeru, zatim dolazi vlastela. P. N. Gaković nije takvog mišljenja. Prema njegovom mišljenju "Crkva bosanska nije bila identična sa pravoslavljem, iako je bila ne samo pravoslavna nego i slavenska sekta. Bogumili nisu izdali kralja Stjepana Tomaševića ni skrivili pad Bosne. Bogumilska vlastela nisu primila islam, a ukoliko su ga primila, to je bilo u ropstvu i pri tom su promijenili i vjeru i naciju. Pravoslavne i katoličke vlastele, srpske i hrvatske, koja su primila islam ima, ali ti vlastelski konvertiti nisu Turskoj privrijedili mnogo... Procenat muslimana nije bio veći do bečkog rata u Bosni nego u ostalim hrišćanskim provincijama turskog carsta. Bogumile je kod njihove vlaške pastve naslijedila pravoslavna crkva, nešto malo katolička, a islam gotovo ništa. Turci nisu činili nikakve presije za prelazak na islam do bečkog rata, čak nisu imali ni svojih misionara. Među bosanskim muslimanima je bilo Srba, Hrvata, i čak Slovenaca po porijeklu..." (str. 19). Iz ovoga Gakovićevog zaključka proističe da je islam primalo sve stanovništvo, bez obzira na raniju vjersku pripadnost. U tome može biti i istine, ali će, ipak, biti istina da su ovaj korak prvi učinili pripadnici bosanske crkve. I to iz više razloga. I Gaković ističe da su oni bili opsjednuti nastojanjima istoka i zapada da se privole njihovom religioznom učenju, tu je bilo i vojničkih pohoda da bi se ostvario željeni cilj. Dolaskom Turaka otklonjeni su ovi nasrtaji na bogumilski opstanak, pa iako nije bilo prisile da se prima islam, oni su u tome vidjeli svoju budućnost i prihvatali su vjeru vladajuće nacije. Svakako, oni nisu bili i jedini koji su tako postupili, ali možda jesu najbrojniji (v. o tome kod A. Sućeske: *Položaj*, 485-486, i Ivić: *Srpski narod*, 76).

A. F. Giljferding u knjizi: *Putovanje po Hercegovini*, *Bosni i Staroj Srbiji* – takođe piše o ovome problemu, o problemu

islamizacije u Bosni. Mada tu ima vrlo subjektivnih i neprihvatljivih stavova, u toj knjizi ima i naučnih istina. Istina je, recimo, da je "Stara slovenska bosanska vlastela, u mnogome slična feudalnim baronima srednjovjekovne Evrope, prešla... na islam da bi, pod sultanovom vlašću, osigurala svoj privilegovani položaj i svoja aristokratska prava" (Giljferding: *Putovanje*, 342).[10] Uz vlastelu išlo je i seljaštvo, mada ne u prvim godinama tako masovno. Giljferding primjećuje da u ustima bosanskih Muslimana "srpska riječ zvuči neobično čisto i elegantno" (isto, 348, v. i A. Sućeska, op. cit.).

Islamizacija Bosne, kao što će se i niže vidjeti, imala je znatnih uticaja i na formiranje posebnog odnosa stanovnika ovoga dijela naše jezičke oblasti prema životu i svijetu uopšte, a sve je to, sasvim razumljivo, imalo odraza i na razvitak jezika. Giljferding konstatuje da je upravo to i razlog zašto se Bosna tako dugo odupirala Austriji i tako dugo održala tursku vlast u ovom dijelu Evrope. Up.: "Bosna, nemajući gotovo nikakve strateške veze sa preostalim dijelovima Turske, odavno ne bi pripadala sultanu" zauzeli bi je ili Austrijanci "ili bi se, početkom ovoga vijeka (tj. 19. vijeka, A. P.) pripojila Srbiji" i dalje: "Bosnu je Turskoj sačuvala jedino njena vlastita feudalna aristokracija, koja se sa nevjerovatnom upornošću borila za stvar islama i Turske" jer je ona na taj način "u isti mah branila i svoju neograničenu domaću vlast" (isto, 343, kao i Sućeska. op. cit.).

[10] Dodajmo ovdje da Giljferding primjećuje postojanje izvjesnih arhaizama u govoru bosanskih Muslimana, tipa *bratja*, upotreba imperfekta, zamjeničkih oblika *njihu*, čuvanje foneme *h*, postojanje starije akcentuacije, str. 349, ispod teksta. Sve je to, uostalom, posljedica zatvaranja ovoga dijela bosanskog stanovništva u sebe i svojevrsnog izdvajanja iz jezičke cjeline.

Razlike u nacionalnoj pripadnosti i razlike u govoru

I na ovom području, kao što je to inače čest slučaj na području Bosne i Hercegovine, žive zajedno tri naša naroda kojima je maternji jezik srpskohrvatski. To su Srbi, Hrvati i Muslimani. O razlikama koje postoje između govora Srba ijekavaca i naših šćakavaca ikavaca ovdje je već bilo riječi. A sada nešto o uočljivijim razlikama između govora Muslimana i Hrvata ikavaca šćakavaca.

Oba ova naroda, Muslimani i Hrvati, u svom govoru imaju neke osobine koje ih objedinjuju. To su, prije svega, ikavizam i šćakavizam. Istina, ikavizam hrvatskog življa, kakva je situacija danas, nije onako i onoliko dosljedan kao što je to slučaj sa govorom Muslimana. Čak se to može reći i za šćakavizam. Što je to tako, mogu postojati različiti razlozi. Presudan je, nesumnjivo, jedan: duža i trajnija veza sa školom i standardnim jezikom, uz to i pokretljivost i veze sa drugim govornim područjima.

Mi ćemo u daljem izlaganju iznositi i materijal iz govora hrvatskog stanovništva ovoga područja, a ovdje posebno ukazujemo na specifičnosti govora nekih sela sa hrvatskim stanovništvom, a koja se nalaze između Une i Plješivice u okolini Bihaća. To su Skočaj, Sokolac, Dobrenica, Žegar, Zavalje, a za Kralje imamo materijala u Klarićevom radu o tome selu (Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, VI, 1901).

1. Ikavizam, nedosljedan. Pored ijekavskih refleksa *ě* ima i ekavskih zamjena.

2. Šćakavizam, isto tako, nedosljedan. Glasovna skupina *št* se javlja češće nego što je to slučaj sa govorom Muslimana te zone.

3. Ne rijetko imamo supstituisan samoglasnik *o* samoglasnikom *u*: *un*, *una*, *uni*; *unda*, *unde*. Ova pojava je obična u govoru Srba ijekavaca na dosta širokom prostoru Bosanske krajine, od Vrbasa do Une.

4. Sažimanje neakcentovanih samoglasnika *ao* u obliku m.r. radnog glagolskog pridjeva često se vrši u korist prvoga samoglasnika iz skupine: *iša*, *doša*, *reka*, *proša*; tako i *ža mi je*. Objašnjenje za ovu pojavu može biti dvojako: 1. Moguće je da se ovakvo sažimanje ovamo unosi iz ličkih govora. Ovo tim prije što su veze ovdašnjeg stanovništva sa Likom dosta česte, a neka od ovih sela i teritorijalno su u neposrednom susjedstvu sa Likom. 2. Moguće je da je ova pojava potpomognuta stanjem koje nalazimo u govoru Srba ijekavaca ove zone. Naime, M. Dešić u svome radu o ijekavskim govorima Bosanske krajine konstatuje takvu pojavu, *ao* > *a*, u reonima Velike Kladuše, Cazina, Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca i Bihaća – dakle, skoro na cijelom području o čijem je govoru ovdje riječ. Mada je prva mogućnost za naš slučaj vjerovatnija, nije isključen ni uticaj ovdašnjih ijekavaca; upravo njihov uticaj je mogao da podrži takvo stanje u govoru ikavaca šćakavaca navedenih mjesta.

5. U nekim mjestima koja smo mi ovdje naveli javlja se i debilabijalizacija sonanta *m* u finalnoj poziciji riječi i njegovo supstituisanje nazalnim likvidom *n*: *ja san*, *s nogon*, *ja te volin*, *beren*, *iden*, *s kolin*, *brzinon*. U govoru Muslimana šćakavaca ove zone nisam naišao na tu pojavu. Ona je i tu, bez sumnje, doprla iz čakavskih govora Like.

6. Fonema *h* se u govoru ovih mjesta često gubi: *kru*, *krua*, *oće*, *tarana*, *gra*, *eljda*. U novije vrijeme *h* se i ovdje vraća na neke stare svoje pozicije, ali se i tu, kao i inače u narodnim govorima koji su bili izgubili *h* na našem jezičkom tlu, pojavljuje *h* i tamo gdje mu nije mjesto.

7. U ovim mjestima javlja se i: *oto*, *ota*, *s otim*; *edna*, *esam*.

8. Razlike u leksici su vidne, ali to nije specifično samo za ovu zonu našega jezika, to je slučaj i u mnogim drugim mjestima gdje žive pripadnici različitih nacionalnosti. Ovdje, naime, u govoru Muslimana ima znatno više turcizama nego što je to slučaj sa govorom Hrvata navedenih mjesta.

Pa ipak, razlike u govoru Hrvata i Muslimana ove zone nisu takve prirode da njihove govore treba posebno ispitivati. Mi ćemo, dakle, u ovome radu iznositi materijal i iz tih mjesta, mada je težište rada na govoru Muslimana ovoga dijela zapadne Bosne, a oni su, kako se vidi i iz podataka koje pruža najnoviji popis stanovništva, u odnosu na Hrvate ikavce šćakavce u znatno većem broju.

Nacionalni sastav po opštinama prema popisu iz 1971.

Red. broj	opština	Muslimani	Srbi	Hrvati	Jugosloveni
1.	Bihać	37.325 64,2%	12.096 20,6%	6.824 11,7%	1.133 2%
2.	Bosanska Dubica	5.114 16,8%	23.989 79%	717 2,4%	403 1,3%
3.	Bosanski Petrovac	3.315 17,8%	14.941 80,3%	76 0,4%	154 0,8%
4.	Bosanski Novi	11.625 28,2%	23.328 68,7%	640 1,6%	366 0,9%
5.	Bosanska Krupa	31.842 62,6%	18.230 35,9%	286 0,6%	239 0,5%
6.	Velika Kladuša	32.110 89%	2.845 7,9%	742 2,1%	191 0,5%
7.	Cazin	43.880 96,5%	1.196 2,6%	175 0,4%	51 0,1%

Savezni zavod za statistiku: Popis stanovništva i stanova 1971, Beograd, april 1972, Statistički bilten 727.

Neki sociolingvistički problemi vezani za ovaj rad

Svaki dijalektološki rad ima obavezno dvije dimenzije: teritorijalnu ograničenost i vremensku određenost. Naime, svaki rad ove prirode polazi od govorne situacije prostorno ograničene teritorije, a daje i presjek govorne situacije u jednom određenom vremenskom razdoblju. Bez ovih dviju komponenata nemoguće je i zamisliti bilo kakav dijalektološki prilog. A postoji i još jedna dimenzija o kojoj se u našim dijalektološkim radovima obično ne govori. To je sociološka dimenzija, sociološka komponenta, koja i u radovima ove vrste može da bude značajna. U našim dosadašnjim radovima iz dijalektologije na ovaj se momenat nije posebno obraćala pažnja, osim izuzetnih slučajeva, a to iz prostog razloga što ti momenti nisu bili presudni za pitanja o kojima se govori u tim radovima. Svi naši dijalektološki radovi, bar oni koji su objavljeni do sada, polazili su od govora jedne društvene strukture, od govora seljaka. A na našem tlu, bar na najvećem dijelu naše jezičke teritorije, socijalna diferencijacija na selu nije imala takav karakter da bi se tu mogla praviti razlika u govoru koja bi počivala na klasnoj osnovi. Riječju, socijalna diferencijacija na selu, ako je i postojala, u našim uslovima nije povlačila za sobom i razliku u govoru koja bi iziskivala poseban dijalektološki tretman. Istina, bilo je i takvih radova koji su ukazivali na razliku u govoru između pripadnika pojedinih nacionalnosti. Taj momenat je dosta čest u krajevima sa miješanim stanovništvom, pa i u zoni o čijem govoru je ovdje riječ. Moguće je, a i vjerovatno je, da su i tu klasni razlozi bili presudni. Upravo konfesionalne razlike povlačile su za sobom i izvjesne socijalne razlike, a to je bilo dovoljno da one imaju odraza i na govoru, tom vječitom pratiocu našega bitisanja.

Ovi momenti-razlike u govoru vezane za nacionalnu pripadnost prisutni su i na ovom terenu. O njima se ovdje i posebno

govori. Istina, nacionalne razlike nisu uvijek praćene i socijalnim razlikama. Nije tako bilo ni ranije, ni za vrijeme turske uprave ovim zemljama: i tada je bilo kmetova islamske vjere, pogotovo to nije danas. Ali, jednom ustaljene govorne osobine teško se napuštaju, posebno je to teško postići u onim slučajevima gdje je govorna osobina na izvjestan način markirana, u našem slučaju nacionalno markirana. To i jest razlog zašto i naš bosanskohercegovački Musliman, bez obzira na socijalnu pripadnost i mjesto življenja, još uvijek čuva u svom fonetizmu zadnjonepčani konstriktiv *h* i brojne turcizme.

Pored ovih razlika koje imaju prije svega nacionalno obilježje, mogu postojati i razlike sa socijalnim karakteristikama u sferi jedne govorne oblasti. Na našem tlu, npr., uočljive su razlike između stanovnika čaršije i stanovnika sela. Upravo bi se moglo reći da je ovdje taj socijalni momenat vrlo značajan i za strukturu govora. To se ogleda ne samo u rječničkom fondu (riječi vezane za pojedine oblasti društvenog života, za pojedine profesije) nego i u fonetici, morfologiji i strukturi rečenice. Govor gradova sve više dobija obilježja koja su svojstvena svim stanovnicima grada, bez obzira na nacionalne razlike, a samim tim odvaja govor te sredine od govora iste regije, ali drugačijih uslova života, govora sela. Dakle, i na ovom tlu se mogu uočiti razlike u govoru koje su posljedica socijalnih razlika, u prvom redu u odnosu – činovnik : seljak. Svakako, na ovakvo stanje ima presudan značaj domen djelovanja književnog jezika. Standardna riječ ide zajedno sa školom i obrazovanjem. Prema tome, tamo gdje je škola dostupnija većem broju žitelja, tu su dijalekatske osobine više na udaru, brže se gube, i obratno. Upravo zbog toga i u ovakvim govornim sredinama, gdje su ikavizam i šćakavizam zajednička osobina skoro svih društvenih slojeva, postoji lako uočljiva razlika u nekim pojedinostima između govora sela i grada. Naravno, na tim pojedinostima mi se ovdje nećemo zadržavati, iz prostoga razloga što nam je želja da damo

opis govora ove zone shvaćene kao govorna cjelina. Mi ovdje nećemo ići ni za utvrđivanjem specifičnosti u govoru pojedinih profesija, mada i one postoje, i nije ih teško ustanoviti. Ono što je specifično za pojedine profesije, zahtijevalo bi poseban rad, i on bi morao biti široko zasnovan. Mi ćemo ovdje ići za strukturom govora kao opštedruštvenog fenomena, kao sredstva za međuljudsku komunikaciju, a ne govora koji je ograničen, bar u nekim pojedinostima, na manji broj članova ove govorne zone. U vezi s tim da ukažem na još jedan momenat. Ovdje je već rečeno da u najvećem broju slučajeva ovo govorno područje čuva fonetske distinkcije između naših dvaju parova afrikata. Ali ima mjesta gdje je ta distinkcija neutralisana i gdje se jedan par javlja u funkciji oba para. Takav je slučaj, npr. u Ostrošcu ili Kulen-Vakufu. Nesumnjivo je da ta pojava ima svoje korjene u porijeklu stanovnika navedenih mjesta, samo ne bih rekao da je uslovljena isključivo nacionalnom pripadnošću. Uostalom, o tome će biti više riječi u posebnom poglavlju.

Ali ako u savremenom govoru ne uočavamo tako velike razlike koje bi imale sociološku osnovicu, tih razlika moglo je biti znatno više u prošlosti. I upravo na toj osnovici se može i tražiti odgovor na pitanje otkuda u pisanoj riječi sa ovoga tla toliko tipično čakavskih osobina.

Dosadašnja ispitivanja zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora

Govorno područje zapadne Bosne, uzeto u cjelini, sve do najnovijeg vremena, kao što je to ovdje već rečeno, nije bilo predmet dijalektoloških ispitivanja. Sva naša saznanja o tim govorima zasnivala su se ili na podacima razasutim po različitim većim dijalektološkim raspravama i studijama (kao što su Rešetareve i Belićeva rasprave o govorima štokavskog dijalekta) ili, pak, na osnovu kraćih izvještaja sa dijalektoloških

ispitivanja u ovom reonu Bosne (detaljniju bibliografiju v. kod P. Ivića: *Dijalektologija* i *Die Dialekte*, uz to i D. Brozović: *Ijekavskošćakavski*).

Mi ćemo se ovdje zadržati samo na radovima u kojima se posebno obrađuje ovo, zapadnobosansko ikavskošćakavsko govorno područje, a o materijalu i zaključcima na koje nailazimo u raspravama sa širom problematikom, ukoliko nije već bilo govora, govorićemo u posebnim odjeljcima ovoga rada, tamo gdje se bude iznosio materijal za koji se nalazi potvrda u tim radovima.

Prvi cjelovitiji izvještaj o govorima ove bosanske zone imamo od Gojka Ružičića. U prvoj knjizi Zadužbine Lj. Stojanovića (1934) Ružičić konstatuje da su na dosta velikom prostoru zapadne Bosne: od Travnika preko Bugojna, obuhvatajući i Gornji Vakuf, zatim preko Jajca i Banje Luke do Prijedora i Ključa "muslimani i katolici... uglavnom ikavci". Izuzetak čini "grupa katoličkih sela na severozapadu od Banja Luke (Dragočaj, Ramići, Ivanjska, Šimići i dr.) u kojima je relativno čist ijekavski govor najmlađega, hercegovačkog tipa, sa ponekim arhaizmima i ikavizmima" (*Glavnije osobine*, str. 32).

Od zajedničkih osobina ovih ikavaca izdvajamo sljedeće: novija akcentuacija i deklinacija; u dolini Lašve i Vrbasa dosljedno je *šć*, u dolini Sane javlja se i *št* i to "raspoređeno tako da je u osnovi obično *št*, a u nastavku *-ište* običnije *šć*" (str. 37). Slično stanje trebalo bi očekivati i u skupini *žd*, odnosno *žđ*. U dolini Lašve i izvorišnom dijelu Vrbasa nailazi se i na *j < d'*: *meja*, *mlaji*, *tuji*, *preja*. Priroda afrikata nije jednaka na cijelom ovom govornom kompleksu. U jednom dijelu ove zapadnobosanske zone "kod muslimana i katolika u dolini Lašve i izvorištu Vrbasa (oko Gornjeg Vakufa), u selima zapadno od Jajca, i kod muslimana u Vrbanji (kod Banja Luke) i u Kozarcu (kod Prijedora) redovno je *ć* i *đ*" i mjesto *č* i *dž* (str. 40), iako i u toj zoni ima i čisto muslimanskih sela u čijem konsonantizmu postoje oba para naših afrikata. Fonema *h*, kao i u ostalim govorima, svojstvena je govoru Muslimana, ali je

zajednička osobina i Muslimana i Hrvata da čuvaju neizmijenjenu skupinu *jd* u glagolskim oblicima: *dojde*, *dojdu*. U ostalim slučajevima novo jotovanje je uglavnom izvršeno: *braća*, *rođak*, *zelje*, *kamenje*, *greblje*; rjeđe: *rodjak*, *divja*. Na tom području je često *re* prema standardnom *ro* u *greblje*, i *ra* u *vrebac*, a javlja se i *reste* pored *raste* (str. 44).

Ružičić je dao još dva priloga o govoru Bosne. Jedan je kraći izvještaj (u III knjizi Zadužbine Stojanovića) u kome konstatuje da "od Save pa do Žepča muslimani i katolici s leve strane Bosne" nisu svi ikavci, jer oko Dervente imamo relativno čist ikavski govor posavskog tipa, a na ostalom prostranstvu katolici i muslimani su ili jekavci ili imaju ikavsko-jekavske reflekse *ě*. Južna zona, od Žepča do Lašve "pripada čistom ikavskom srednjebosanskom govornom tipu" (str. 36). U drugom (*Jedan nezapaženi bos*. *govor*) Ružičić ukazuje na osobine centralnobosanske govorne zone na lijevoj obali Bosne: Tešanj – Maglaj. Govor te zone karakteriše neprevrela akcentuacija, ˆ se javlja i na medijalnom slogu i na ultimi: otvorenoj i zatvorenoj: *izlêči*, *zemljê*, *bardâk*), i, što je vrlo interesantno, česti ekavski refleksi *ě*, iako i opštebosanski jekavizmi: *nješto*, *njetko*, *njeki*, *njekoliko* i sl.

I tu se javlja *greblje*, zatim: *oto*, *otim*. Afrikate imaju nejednaku sudbinu. U Tešnju postoje oba para afrikata, a u Maglaju su izjednačeni u korist *ć* i *đ* (str. 246). Primjeri kao *dojde*, *najde* su opšti, sreće i *rođak*, iako je redovno: *braća*, *proljeće*, *greblje*, a ima i rezultata ijekavskog jotovanja: *išćera*, *đe*, *šćeo*. Šćakavizam nije dosljedan. Pored: *išćeš*, *pišći*, *šćap*, *vješćica*, *kućišće* javlja se i: *šteta*, *štedit*, *vješt*. Deklinacija je "u potpunosti novoštokavskog tipa" (Tešanj str. 248).

Kao što vidimo, Ružičić nije zahvatao svojim ispitivanjima područje čiji govor nas interesuje. On se držao centralnobosanske zone dopirući do izvorišnog toka Vrbasa. Nesumnjivo je da su njegovi podaci značajni. Oni nam pokazuju da ova zona zapadne

Bosne, ako i isključimo onaj predio sa ekavskim refleksima *ě*, ima svoju govornu strukturu koja se u mnogim pojedinostima razlikuje od govorne strukture ovog dijela Bosanske krajine.

Ovo potvrđuje i rad prof. M. Pavlovića: *O stanovništvu i govoru Jajca i okoline*. I u Jajcu, i njegovoj okolini, u trećoj deceniji ovoga vijeka imali smo nedosljedan ikavizam, kod svih predstavnika toga govora; *d' > j* "redovno kod muslimana", a "kod katolika katkada" (str. 108); šćakavizmi su "sasvim" dosljedni, a tu je i: *zajde*, *dojde*, *izajde* (str. 109). Svuda je *greb*, *greblje*, *grebljišće*. Muslimani pored očuvanog *h* znaju i za *ć* mjesto *č* (str. 109). Zajednička osobina je tendencija za zatvaranje samoglasnika *a* i *o*: o^a, u^o i česte redukcije neakcentovanih vokala. Na tom tlu javlja se i *n* mjesto *m* u finalnoj poziciji: *pod zemljon*, *rastovon japijon*. Akcentuacija i deklinacija imaju izrazito novoštokavske crte, iako se još uvijek nailazi i na ostatke starijih stanja.

To bi bilo sve što smo do drugog svjetskog rata imali o govorima ovoga dijela Bosne.

U poslijeratnom periodu rad na proučavanju govora zapadne Bosne, i uopšte bosanskohercegovačkih govora, postaje nešto intenzivniji. Ukazujemo ovdje samo na one priloge koji donose podatke o zapadnobosanskim govorima.

Prof. M. Pavlović je u toku jeseni 1952. produžio svoja terenska ispitivanja u gornjem toku Vrbasa, prelazeći i u dolinu Rame. U kratkom izvještaju o tim ispitivanjima (Glasnik SANU IV, 318-319) govori se o međusobnim prožimanjima različitih govornih tipova na tom području. Interesantna su zapažanja da neke osobine zapadnohercegovačkih ikavskih govora dopiru čak do Dinare *lj > j*, a u izvorišnom dijelu Vrbasa, obuhvatajući i gornji tok Rame, javlja se *d' > j*: *mlaji*. Arhaičniji oblici bilježeni su i u Rami i u gornjem toku Vrbasa.

Prava je šteta što je ovaj izvještaj prof. Pavlovića ovako kratak i što on nije uspio da sredi svoj materijal sa ovoga područja i da

ga publikuje. To područje – izvorišni dio Vrbasa i Rame – pruža dosta materijala i za međudijalekatske odnose. Poznato mi je, npr., da su to ikavski govori. Rekao bih da je tu ikavizam znatno dosljedniji nego u zapadnobosanskom govornom tipu. Uz to ide i šćakavizam. Toponimi kao *Šćit*, *Šćipe*, *Uzdol*, *Donja Vas*, *Mejnik* upućuju na različite zaključke. Prodor zapadnohercegovačkih govornih osobina i u ove krajeve nije teško shvatiti ako se ima na umu da hercegovački stočari izlaze ovamo na planinu i u tijesnim su vezama sa ovdašnjim stanovništvom.

U XII knjizi Glasnika SAN (232-233) objavio je S. Vukomanović izvještaj o ispitivanju govora Jajca i okoline, prvenstveno katoličkog stanovništva. Ovo je jedan od izvještaja u kome se daju podrobniji podaci o govornoj situaciji ispitivane zone.

Katolici i muslimani ove zone su pretežno ikavci, ali ne i dosljedni ikavci. Pravoslavci, naročito u Janju, su pretežno jekavci, ali ni oni nisu dosljedni ijekavci. Međugovorni dodiri i ovdje su uslovili obostrana davanja i primanja. Ovo je naročito karakteristično za mjesta gdje su pravoslavci u manjini. Tu "nema gotovo nikakve razlike... između pravoslavnog stanovništva i katolika i muslimana" (str. 233). Značajno je da su ovi pravoslavci primili od brojnijih katolika i muslimana pored ikavskog izgovora još i šćakavske sekvence *šć*, *žđ*, tako da danas u njihovom govoru nema velikih razlika koje bi počivale na nacionalnim razlikama, osim, vjerovatno, nekih leksičkih i eventualno fonetskih razlika koje, inače, idu uz razlike koje su konfesionalno uslovljene (*h*, *f*).

Kao zajedničku osobinu Vukomanović konstatuje uopštavanje nastavka *-om* u instrumentalu sing. imenica m. r. sa palatalnim suglasnikom na kraju: *konjom*, *panjom*, *krajom*, *nožom* i sl. Ova pojava se uopštava i u promjeni zamjenica pa imamo: *našom Jajcu*, *vašom kolegi*, i pridjeva: *donjom selu*. Zajednička je osobina i restauracija zadnjonepčanih suglasnika *k*, *g*, u 3. i 6. padežu jednine imenica ž. r. tipa *jaruga*, *trafika*: *jarugi*, *trafiki*, *majki*, *podlogi*.

Sve ove osobine, kao i pojava vokalskog završetka *-e* u nom. jednine ženskih ličnih imena sa ´ akcentom: *Káte*, *Jánje*, *Fáte*, *Šémse* imaju širu areu rasprostiranja u šćakavskim govorima. Lična imena na *-ica* imaju vok. jednak nominativu: *Dragica*, *Marica*.

Česta je upotreba partikula: *tude*, *tuj*, *ondek*, *ovdekarce*, *ondakarce*.

U govoru ovoga područja često imamo socijativnu konstrukciju i u instrumentalnoj službi: *peremo... s lugom*, *manemo s metlom*. Bilo bi, za nas, interesantno da je istaknuto da li je to zajednička osobina svih stanovnika te zone ili se i na osnovu ove sintaksičke osobine može praviti razlika između pripadnika različitih nacionalnosti. Naime, Muslimani u ostalim govorima ove zone imaju uopštenu instrumentalnu konstrukciju i za čisto socijativna značenja. Nije nemoguće da je i ovdje slično stanje.

U jednom kraćem prilogu: *Glasovi* č *i* dž *u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolini* – S. Vukomanović govori samo o jednom fonetskom pitanju. Tu se konstatuje da u srednjem toku Vrbasa, Jajce i okolina, nemamo jedinstvenu sliku kada je u pitanju artikulacija naših afrikata. Dok u Jajcu i njegovoj neposrednoj okolini imamo svođenje dvaju parova afrikata na jedan, na *ć* i *đ*, u Pougarju imamo očuvana oba ova suglasnička para. Pri objašnjenju te pojave Vukomanović polazi od shvatanja da su stanovnici Jajca i prigradskih mjesta bili jače izloženi stranom uticaju, dakle, ta pojava je posljedica stranog uticaja, prvenstveno, ovdje, uticaja čaršije "pri čemu su turski jezik i Muslimani u početku, najverovatnije, imali odlučujuću ulogu" (str. 26).

Mi ovdje nećemo ulaziti u raspravu o navedenom mišljenju o svođenju dvaju parova afrikata na jedan. Za nas je važno da konstatujemo da i jajačka govorna zona ima podosta osobina koje su opštešćakavske, ima i onih koje su šćakavskoikavske. O spornim problemima biće govora docnije.

B. Ćorić je u radu: *O jednom primjeru međudijalekatske adaptacije* – ukazao na rezultate međugovornih dodira u dva sela u okolini Jajca. Na osnovu materijala koji je zabilježio u Donjoj Rici, gdje zajedno žive sva tri naroda: Muslimani, Hrvati i Srbi, i Biokovini, samo Muslimani i Srbi, dolazi se do zaključka da su jezička prilagođavanja pravoslavaca, prvobitno ijekavaca, govoru većine, posljedica brojnih odnosa: manjina se povinovala govoru većine. Pored brojnog odnosa, koji ovdje nikako nije beznačajan, Ćorić ukazuje i na još jedan značajan momenat: starinci su kompaktniji, novodoseljenici su bili prinuđeni da se u mnogočemu, pa i u govoru, prilagođavaju starincima.

D. Petrović u radu: *Prilog poznavanju muslimanskih govora zapadne Bosne* – ukazao je na bitnije govorne osobine četiriju muslimanskih sela u zapadnoj Bosni, i to: Ćele (Prijedor), Šehovaca (Sanski Most), Velečeva (Ključ) i Donjeg Majdana, sela koje se nalazi "na sredokraći između Banje Luke i Sanskog Mosta". Govor ovih sela karakterišu sljedeće osobine:

novoštokavska akcentuacija; nestabilna artikulacija *ā*; redovno je *vrebac*; *o* ispred suglasnika *n* i *nj* često prelazi u visoki samoglasnik zadnjeg reda *u*: *un*, *kunj*; nepostojano *a* ispred *m* prima artikulaciju zatvorenijih samoglasnika: *o*: *sedom* ili *u*: *nisum*, *sedum*; a javlja se i: *pojäta*, *debęlo*, *potȯk*. Redukcija neakcentovanih vokala sasvim je obična, djelimična ili potpuna: *kob*^{i}*la*, *kobla*, *umrt*; refleksi *ě* su nejednaki. Pored *i* imamo *ije*, *je*, *e*. Sažimanje neakcentovanih samoglasnika je u korist drugoga iz grupe: *ao-o*, *eo-o*, *uo-o*. Fonema *h* je, kao i u ostalim govorima ove zone sa muslimanskim življem, dosta stabilna. Primjeri kao: *rana* = hrana, *Use*, *arman*, *graa* ne mogu se smatrati tipičnim za govor Muslimana te zone (str. 340). Priroda afrikata *č* i *dž*, osim u Majdanu, je uglavnom standardna. Sonant *l*, poprima izrazito velarnu artikulaciju; šćakavizam je nedosljedan: *štap-* *-šćap*, *strnište-strnišće*, ali je zato *dojde*, *izajde*. Opštešćakavsko *njeko*, *nješto*, *njekada* nalazimo i u govoru ovih sela. Deklinacija

je prožeta novoštokavskim inovacijama, iako još zna i za neke starije oblike *pod sačevi*, *na volovi*, kao i: *na potocije*, *po brdije*. Sa ostalim šćakavskim govorima ove bosanske zone i tu je: *šupljo*, *vrućo* zatim: *njiha*, *viđat-viđam* i bezlična upotreba krnjeg perfekta: *osudlo ga*, *oduzelo mi*.

U dva kraća priloga i ja sam skrenuo pažnju na neke probleme govora Bosanske krajine. U članku: *Socijativ bez predloga s* ukazao sam na jednu sintaksičku pojavu: socijativna konstrukcija bez prijedloga *s*: *Igra se Azrom*, *Oženio se Amirom*, *Bila je Esmom na placu*. Kada sam pisao ovaj članak meni je ta konstrukcija bila poznata jedino iz govora Muslimana Banje Luke. Istina, od prof. J. Vukovića sam saznao da isto stanje imamo i u govoru Muslimana Bihaća i okoline, i ne samo u njihovom govoru. Danas mi je poznato da ovakvo stanje nalazimo u svim ikavskošćakavskim govorima Bosanske krajine. Drugo je pitanje kako objasniti ovu pojavu u našem jeziku (o tome v. pomenuti moj članak, str. 182-183).

U drugom prilogu: *Ostaci starije akcentuacije* ukazano je na još uvijek rasprostranjene neprenesene akcente silazne intonacije van inicijalnog sloga. Sa ovog bosanskog područja potvrde su date iz Bosanske Kostajnice (Rešetarevi podaci) zatim se navode potvrde iz: Prijedora, Bosanskog Novog, Ostrošca – Bihać, Bihaća, Kulen-Vakufa, Bosanske Dubice, Bosanske Kostajnice, moji podaci, ali tu samo za novoštokavsku politoniju. Dakle, postoji nepodudarnost zabilježenog stanja koje nam nudi Rešetar i onoga što sam ja našao na tom terenu. Tako je i kod Ružičića. Ova nepodudarnost može se dvojako tumačiti, ali je sigurno da tu ima značaja i vremenski momenat: od Rešetarevih dijalektoloških ekskurzija do danas prošlo je skoro punih sedam decenija. U tom vremenskom razdoblju, i u akcentuaciji ove zone, moglo se nešto izmijeniti. Ali, da to sada istaknem, zapadnobosanski ikavskošćakavski govori nisu u potpunosti lišeni silaznih akcenata van inicijalnog sloga. O tome će biti više riječi niže.

Da u zaključku ovoga uvoda još jednom ukažemo na mišljenja o dijalekatskoj pripadnosti naše govorne zone. Najrasprostranjenije mišljenje je bilo da je tu u osnovi čakavska teritorija, upravo da je bila čakavska do turskih nadiranja u naše zapadnije krajeve. Tako kod prof. Belića čitamo da je čakavski dijalekat zauzimao "znatan deo zapadne Bosne (od gornjeg toka Une i Sane na zapad)" i da se poslije XV vijeka tu čakavsko stanovništvo prorijedilo "bežanjem ispred Turaka u okolne zemlje i propadalo u ratovima i pod turskom vlašću". Dakle, po Beliću, čakavska teritorija dosezala je do Une i Sane. U radu: *O značaju zapadnog štokavskog govora*, od prof. Belića, čitamo da se predstavnici "zapadnog govora nalaze... često na zemljištu nekadašnjeg čakavskog dijalekta, i prirodno je da se u njihovu dijalektu na mnogo mesta i u različitom obliku nalaze ostaci od čakavskog govora (*j* mj. *đ*, *prijati* i sl. *greb*, *vrebac* i sl.). To je lako razumljivo jer ma kako bilo proređeno stanovništvo jednoga kraja ratnim prilikama, zaraznim bolestima (kugom, kolerom i sl.), preseljavanjem, tako čestim i običnim od XV do XVIII v., ipak svugde ostaje i nešto starog stanovništva" (str. 73-74). Iako se tu ne kaže o kojim područjima je riječ, svakako je Belić i tu imao na umu upravo zapadnu Bosnu, onaj dio od Une i Sane na zapad. Pojava neke izoglose koja podsjeća na čakavske govore dokaz je da su tu osobinu sačuvali u svom govoru ostaci čakavskog življa, onog koje se nije povuklo ispred Turaka, odnosno, nije docnije stradalo.

M. Rešetar u radu: *Der čakavština*..., a na osnovu materijala koji mu je do tada bio poznat sa bosanskog područja, iako dozvoljava i mogućnost pisarskih intervencija, tj. unošenja govornih osobina u pisanu riječ koje nisu i osobine narodnih govora gdje je nastao neki pisani dokument, u zaključku kaže: "Als Endresultat der ganzen Betrachtung dürfte sich folgends ergeben: ursprünglich ward čakavische gesprochen nicht nur auf dem ganzen Gebiete Alt-Kroatiens (Nord-Dalmatien, Kroatisches

Küstenland, West-Bosnien, Ost-Istrien mit den Quarnero-Inseln) sondern auch in einigen angrenzenden Gebietstheilen, die theils erst später (wahrscheinlich im XI. Jahrh.) unter kroatische Botmässigkeit gelangten...” (str. 387). Dakle, po tadašnjem Rešetarevom mišljenju, čakavska teritorija sezala je duboko u današnju štokavsku oblast. Tu dolazi cijela zapadna Bosna. Docnije će Rešetar u određivanju prvobitne čakavske granice biti mnogo oprezniji. U njegovom radu: *Der štokavische Dialekt*, a poslije usvajanja primjedaba koje je na onaj prvi njegov rad iznio Jagić, javlja se prelazni dijalekatski tip između čisto štokavske i čisto čakavske govorne zone: štokavsko-čakavski govorni tip (*Der štokavische*, 54), a kao moguća starija čakavska teritorija ovdje se spominje kao vjerovatna samo ona u sjeverozapadnoj Bosni “und wahrscheinlich auch einen Teil Nordwestbosniens”, str. 134). Dakle, tu nije više riječ o cijeloj zapadnoj Bosni nego samo o jednom njenom dijelu, i to pod pretpostavkom, vjerovatno, znači i ne sigurno.

Prof. S. Ivšić, u radu: *Hrvatska dijaspora u XVI stoljeću* (Izabrana djela iz slavenske akcentuacije), u zaključku kaže da su hrvatske kolonije van matice zemlje “nastajale od bjegunaca iz Dalmacije, zapadne Bosne, iz Like i drugih krajeva na jugu od Kupe, pa napokon iz Slavonije”, uz to i da se “čakavski govorilo u čitavom Pounju” (str. 769, v. i *Ljetopis*, JA, knj. 50, str. 101). Ovdje se, svakako, polazilo od Rešetarevih zaključaka, o kojima je ovdje već bilo riječi. Ipak mi se čini da Ivšić nije bio pristalica teze da je cijelo bosansko Pounje bilo čakavsko. Kada govori o štokavskim govorima Gradišćanskih Hrvata, u istom radu o hrvatskoj dijaspori, on piše: “Drugih bandolskih osobina neću ovdje sada navoditi... ali po svemu sudeći mislim da je to govor koji je donesen s Une. Što su se njegovi nekadašnji nosioci zvali sami Vlasi ili što su tako prozvani, ne dokazuje da su došli kao pravoslavni; njihovi praoci su mogli biti tzv. ‘hrvatski Vlasi’, koji su bili katolici” (str. 761). Iz ovoga se da zaključiti da je i prof.

Ivšić mislio da je Pounje, ili bar jedan njegov dio, u predtursko vrijeme bilo štokavsko. To proizlazi i iz njegovih misli da su Gradišćanski štokavci ovamo doselili iz krajeva sa Une. Znači oni su iz starog zavičaja donijeli štokavski govor, odnosno, Pounje je u to vrijeme, u vrijeme te dijaspore, bilo štokavsko. Istina, iz karata, koje dolaze uz tekst, a koje je "na temelju podataka iz rukopisa i brojnih bilježaka i nekih skica u građi" napravio B. Finka (v. na str. 724), dobija se drugačija slika o rasprostiranju čakavštine u to daleko doba. Na karti br. 2, na kojoj se daju "Područja i vrijeme seoba", čakavska granica ide linijom: Metljika – Otočac – Gospić, a na karti br. 1 čakavština se prostire do Vrbasa. Ali na osnovu ovih karata nikako se ne može govoriti o definitivnom Ivšićevom sudu o prostiranju čakavštine u predturskom periodu. To su, ipak, karte koje on sam nije sačinio.

Prof. M. Hraste u *Enciklopediji Jugoslavije* (sv. IV) piše da su čakavci po dolasku na Balkan "zacijelo zauzimali... na sjeverozapadu prostor između rijeke Kupe i mora, na jugoistoku dobar dio Hrvatske i Bosne, svakako do rijeke Une i Sane, na jugu do Cetine, a vjerojatno i dalje do Bosne na sjeveru i Neretve na jugu" (knjiga je objavljena 1960). Ovako omeđene čakavske granice teško se mogu potkrijepiti jezičkim faktima. Istina, u jednom drugom radu prof. Hraste, a iz tog vremena, 1958, cio ovaj problem daje se u drugačijem svjetlu. Naime, pišući o značaju zapadnog štokavskog govora (JF, XXIII) profesor Hraste je zapisao i sljedeće misli: "I pored svega toga (tj. poteškoća koje stoje na putu da se razgraniče govorne osobine starinačkog življa od onih koje su donijeli doseljenici, A. P.) područje Zapadne Bosne ima dosta jezičnog materijala, koje (!) nas upućuje na vjerovanje, da se u tome kraju sačuvalo dosta starosjedilačkog elementa, koji u jeziku čuva starije jezične crte, koje se protežu od Posavine sve do Jadranskog mora i koje nam pomažu, da objasnimo mnoge historijske crte našega jezika bez obzira na to, na koji se dijalekat našega jezika odnose" i dalje: "To je potrebno

spomenuti, jer je bilo učenjaka, koji su mislili, da starije jezičke crte u Bosni pripadaju čakavskom dijalektu". Takvo je bilo mišljenje Đ. Šurmina (*Sarajevski*, 188), a ono je neprihvatljivo jer su u daljoj prošlosti "crte svih dijalekata našega jezika bile nekada više manje jednake" a među takvim govorima štokavskog dijalekta koji čuvaju dosta tih starijih osobina nalaze se "posavski i zapadnobosanski" (*O značaju zapadnog štokavskog govora*, 78-79). Kao što vidimo, ovdje se zapadnobosansko područje, i u toj dalekoj prošlosti, uklapa u granice štokavskog dijalekta, makar ono imalo starijih jezičkih osobina koje "govore tih krajeva vežu s dalmatinskim čakavskim i ujedno posavskim ikavskim štokavskim govorom".

Prof. P. Ivić je, čini nam se, u davanju svoga suda o ovome problemu dosta obazriv. U njegovoj *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika*, istina, nalazimo ove riječi: "U Srednjem veku granice štokavskog narečja bile su uže nego danas. U periodu od pojave Turaka u našim zemljama naovamo, štokavski živalj pomerao se na severozapad i sever i zahvatao znatan deo zemljišta ranije nastanjenog čakavcima i kajkavcima. To važi za štokavske krajeve u Dalmaciji severozapadno od ušća Cetine, za štokavske delove uže Hrvatske i Istre i severozapadni deo Bosne (dolina Une)", a to se zaključuje na osnovu jezičkih osobina koje pružaju srednjovjekovne listine. Granica između čakavskog i štokavskog dijalekta išla je "otprilike od ušća Cetine kroz Bosnu ka Savi jugoistočno od Jasenovca" (str. 24).

U njemačkom izdanju *Dijalektologije* (*Die serbokroatischen Dialekte*) još više se podvlači neizdiferenciranost tipičnih izoglosa na kojima će se docnije zasnivati podjela između čakavskih i štokavskih govora, isp.: "In übrigen Teil des skr. Sprachgebietes gab es im XII. Jahrh. noch immer keine schärferen Trennungslinien. Die wichtigste Grenze war vieleicht jene, die durch Ostbosnien verlief (die Isoglossen der Reflexe des **d'* und des **sk'* u. ä.)", gdje se, svakako, misli na odnos šćakavskih i

tipično štokavskih govora. Što se tiče granice između čakavskih i štokavskih govora tu čitamo da se o jasno iskazanim granicama između što- i ča-govornog tipa u to vrijeme ne može govoriti (str. 65), isp. i: "es ist auf jeden Fall illusorisch, die Frage zu stellen, wo die mittelalterlichen Grenzen zwischen dem Štokavischen und dem Čakavischen verliefen. Solche Grenzen bestanden in jener Epoche einfach nicht" (str. 68, isp. i na str. 169).

Kao što vidimo, ovdje se ne ide za regionalnim i detaljnijim određivanjem granica između ova naša dva dijalekta. To je i potpuno shvatljivo. Takvih granica, u to daleko vrijeme, prosto nije ni bilo: osobine jednoga dijalekta mogle su tada biti i osobine drugog dijalekta. Docnije je došlo do jasnijih diferenciranja, mada su tragovi tih dalekih bližih veza mogli da se sačuvaju i do naših dana.

I D. Brozović misli da se čakavski nekada govorilo u predjelima zapadne Bosne, uz Unu (v. Jezik, 1972/73, sv. 2, str. 40, kao i *Uloga franjevaca*, str. 40, *Dijalekatska slika*, str. 13 i: *O predmigracionom mozaiku*, str. 82). U svim tim radovima prof. Brozovića čakavske međe nalaze se "nešto istočno od Une" (*Dijalekatska slika*, 13). U radu: *O predmigracionom mozaiku b-h govora* ta je granica nešto više ka zapadu.

I u mojim radovima nalazi se isto mišljenje. Tako u: *Osnovi akcentologije* čitamo da su čakavske granice dopirale "do Bosne i Neretve" (str. 130), a u knjizi: *Jezik srpskohrvatski* (edicija Mozaik znanja, Beograd, 1972) na str. 51. stoji da je čakavska teritorija obuhvatala "i veći deo zapadne Bosne" do rijeke Vrbasa. Naravno, sve je to rezultat prihvatanja ranije iznesenih mišljenja o ovome problemu.

Da bi se moglo odgovoriti na pitanje koliko je duboko na istok sezalo čakavsko područje u predturskom periodu, bilo je neophodno konsultovati i pisanu riječ nastalu na ovome tlu, naravno, uzeti u obzir i ono što nam o tome govore istorijski podaci. Istorijska je istina da je upravo ovaj dio Bosne, tj.

zapadna Bosna, dosta kasno ušao u sastav srednjovjekovne bosanske države (o tome dosta nalazimo podataka u Ćorovićevoj *Historiji Bosne*) i da je sve do tada to bio sastavni dio Hrvatske. Ali ova činjenica nikako ne znači da su političke granice bile u isto vrijeme i dijalekatske granice, da je granica srednjovjekovne bosanske države bila u isto vrijeme i granica rasprostiranja štokavskog dijalekta, ili snopova izoglosa koje karakterišu govore štokavskog dijalekta.

Pisana riječ upućuje na zaključak da je na ovom tlu u predturskom periodu bilo osobina koje danas smatramo tipično čakavskim. Takvih osobina naći ćemo i u pisanim tekstovima sa ovoga tla koji su nastali u periodu turske vladavine ovim krajevima. Ali ovo još nikako ne znači da to potvrđuje tezu o apsolutnoj čakavskoj pripadnosti ovoga područja. Prvo, pisana riječ nikada, pogotovo u tim vjekovima, nije vjerna slika narodnih govora. Drugo, pisari i kancelarije uvijek su imali svojih obilježja. Treće, u to vrijeme mnoge čakavske značajke mogle su biti i štokavske, ili bar onih štokavskih govora koje inače karakteriše usporeniji evolutivni hod. To bi značilo da su se neke od tih osobina, makar i ne bile opštoštokavske, mogle nalaziti u strukturi ovih govora, ali ne kao tuđe, nego kao njihove integralne osobine. U takvim zonama, gdje su se dodirivali govori različitih dijalekata, gdje su i kontakti među ljudima bili obični, moguća su i preplitanja govornih osobina.

Prema onome kako ja sada vidim ovaj problem, rekao bih da je ova zona od najranijih vremena bila šćakavska, da je njen govor u osnovi bio prožet štokavskim govornim crtama, da je, uz to, poznavao i neke 'osobine' koje će docnije postati odlika čakavskih govora, i na kraju da je evolucija ovih govora bila znatno sporija nego što je to bio slučaj sa centralnom štokavskom zonom. Poslije dolaska Turaka u ove krajeve, možda i zbog migracija sa istoka, ovdje je štokavština u potpunosti prevagnula, sačuvavši, naravno, svoj šćakavski karakter. Otuda

u ovoj govornoj zoni i danas nalazimo poneku osobinu za koju centralni štokavski govori, recimo govori Hercegovine, ne znaju od poodavno. Iz toga slijedi i drugi zaključak: ova govorna zona nije nikada morala biti integralni dio čakavskog dijalekta, nikada nije bila čisto čakavska teritorija. Od najranijih vremena to je bilo šćakavsko govorno područje sa štokavskim karakterom u osnovi, gdje su se mogle dodirivati i ukrštati tipično štokavske i tipično čakavske osobine. Od XVI vijeka cio razvitak bio je u duhu štokavskih govora.

*
* *

Prijatna mi je dužnost da se na ovom mjestu zahvalim svima onima koji su mi pomogli u radu. Na prvom mjestu tu dolaze moji prijatelji, Rasema i Ahmet Kosić, profesori iz Bihaća. Zahvaljujući njima, i članovima njihove porodice, imao sam slobodan pristup u mnoge domove i mogućnosti da danima i satima bilježim i registrujem na magnetofonsku traku ono što me interesovalo. Bez te i takve prijateljske saradnje, vrata mnogih domova, tj. mnogih vrsnih informatora, ostala bi mi zatvorena. Ko se bavio ovim poslovima na terenu, znaće vrijednost takve pomoći. Još jednom im od srca hvala.

FONETIKA

Vokali

Šćakavski govori, uzeti kao dijalekatska cjelina, imaju dosta stabilan vokalski sistem. Istina, ima pojave zatvorenosti vokala koja se sreta u svim šćakavskim govorima, ali ona nije ni dosljedna, ni opšta. Ima, s druge strane, pojave međuvokalskih zamjena, ali je, čini se, najtipičnija pojava vokalske redukcije u neakcentovanim slogovima.

Vokal *a*

Niski otvoreni samoglasnik *a* ima u govoru zapadnobosanskih šćakavaca dvojaku fonetsku vrijednost, i to: a) normalnoštokavsku i b) izrazito zatvorenu: a^o. Mada nije nužno navoditi primjere sa normalnoštokavskom artikulacijom samoglasnika *a*, ovdje se daje nešto potvrda i za takav izgovor da bi se vidjelo kako i u istom mjestu, i u istim fonetskim pozicijama, može da se javlja artikulaciono dvojstvo. Potvrde za takvu fonetsku vrijednost samoglasnika *a* daju se samo iz manjeg broja punktova sa područja naše šćakavštine dok se potvrde za pomjerenu artikulaciju ovoga samoglasnika daju i sa nešto šireg terena zapadne Bosne.

a) Normalnoštokavska vrijednost samoglasnika *a*:

Bosanska Krupa:

ȁ: *màmē*, *ćȁća*, *prȁvili*, *sȁd*, *Bȁdnjevići*, *zȁdovōljan*, *vȁīk*, *vȁvīk*, *svȁšta*, *zȁrade*, *mlȁđā*, *Krȁjina*, *mȁčke*, *pȁdā*, *svȁgdi*, *grȁʰ*, *kȁbur*, *šćȁpi*, *u grȁdovima*, *nȁ spratovima*, *plȁkati*, *lȁjati*, *bȁliti*

â: *stârī*, *nâplava*, *Brânkova*, *râznē*, *strâne*, *pârā*, *šćâp*, *prâvda*, *mâmē*, *znâm*, *dâj*, *prâvdā se*, *bâcī*, *grâdī*, *trâžī*, *nâgrada*, *sâma*

à: *nà stanci*, *àustrijanskī*, *dànas*, *Šàtor*, *Pàšalīći*, *nàpravi*, *sàda*, *kàkav*, *kàsnije*, *mezàrluci*, *stàza*, *stàzē*, *pràva*, *zdràva*

á: *muhádžer*, *dávno*, *vráta*, *Lázin*, *bášče*, *Hámidu*, *poráste*, *zanáti*, *đáci*, *čuvára*, *Sávo*, *sa jájima*, *saláta*

ă-ā: *muhadžèrluk*, *Krûpa*, *Ùngari*; *nè rādī*, *porádi*, *Bìhāć*, *Krùpljānā*

Bosanski Petrovac:

ȁ: *jȁnjeta*, *Krȁjina*, *vȁvīk*, *svȁkē*, *hȁjte*, *cȁr*, *Smȁilbeg*, *sȁblju*, *Smȁilagu*, *krȁju*, *brȁšno*, *sȁbje*, *klȁnjat*, *na zȁpadᵗ*, *hȁni*, *svȁšta*, *zvȁo*, *nȁma*(*h*), *pȁsti*, *bȁlega*

â: *strânu*, *stvâri*, *nâjgore*, *grâd*, *mâjki*, *kâžū*, *hrânīm*, *znâm*, *dâm*, *krâsno*, *mâmī*, *brânē*, *glâdi*

à: *ràkijē*, *kafànu*, *vàkō*, *pàša*, *hàdžija*, *màšōm*, *u bàšču*, *nàsljednī*, *Senàdīn*, *kàsnije*, *baruthànu*, *pràđed*, *naplàćīvā*, *tàmān*, *nàriži*, *tàkē*, *Hàmdija*, *kàhvē*, *kàkvīm*, *plàfōn*

á: *bášču*, *pješáci*, *gláva*, *dodaváčā*, *brakorázvoda*, *Muslimánā*, *džámija*, *zákup*, *pojávilo se*, *právo*, *ná me*, *burázer*, *dvájes*, *advokáti*, *znáde*, *národe*, *lokále*, *Džáfer*, *gládan*, *kijámet*, *rádio*, *náđoše*, *sámi*, *sáma*

ā-ă: *pîtāj*, *dò pāpē*, *Bìhāć*, *sžùšāj*, *pûšćā*, *vìnčāj*, *sìćāš se*, *bòsanskī*, *tòpa*, *kafànu*, *ù Bišćani*, *ù Barama*

Orljani:

ȁ: *krȁjevi*, *plȁćkē*, *u Rȁčići*, *svȁkāko*, *nȁopāko*, *plȁćkajū*,

tàpkā, *nàmi*, *pjàt*, *u bàrama*

â: *dân*, *znâm*, *strâne*, *vlâka*, *nâjprvī*, *drâgo*, *kâžū*, *gnjâvī*, *prâvda*, *strâža*, *glâdi*, *prâšī*, *cârskī*, *trâžē*

à: *kàhvu*, *Hàdžera*, *nàprēd*, *istàknut*, *Madžàrice*, *po ràmeni*, *krečànu*, *špànjōlskā bȍlēst*, *kàzan*

á: *kázati*, *tráva*, *dánā*, *bráda*, *Glámoč*, *vrátit*, *proválit*, *s đáci*, *bácite*, *kásti*, *razgovárali*

ā-ă: *sà Orljānā*, *svêzāne*, *ù vlāk*, *ȍd glādi*; *pítaćemo*, *strána*, *dȍ dāna*

Kulen Vakuf:

à: *màma*, *tàta*, *bràšno*, *kràve*, *plàćka*, *càra*, *stàdo*, *sàblje*, *hàni*, *nàma*

â: *mâjka*, *stvâri*, *grâdī*, *mâmī*, *sâdī*, *hrânē*, *znâm*, *glâd*, *smrâd*, *grâd*

à: *vàkō*, *pàša*, *hàdžije*, *tàmān*, *nàpravi*, *kàsa*, *kàhva*, *krečàna*

á: *strána*, *dánā*, *rádi*, *vrátit*, *sáti*, *pokázat*, *dodávat*, *dunjáluk*

ā-ă: *òd nās*, *nè znām*, *dòdāj*, *ȍndā*; *màma*, *bàba*, *strána*, *baglàma*

Ovdje su date potvrde za samoglasnik *a* čija fonetska vrijednost ne odstupa od našega artikulacionog standarda. Primjeri su uzeti iz četiri različita mjesta. Razlika je i u zonama u kojima se ta mjesta nalaze i u kategoriji naselja. Ipak, bez obzira na sve to, kao i na fonetsku poziciju samoglasnika *a* i njegov odnos prema akcentu, u svim tim primjerima imamo tipično normalnoštokavsko *a*, tj. bez ikakvih odstupanja od fonetskog standarda. Sasvim razumljivo, takvih primjera, i u znatno većem broju, ima iz svih mjesta o čijem je govoru ovdje riječ, ali ima potvrda i za samoglasnik *a* sa izrazito zatvorenom artikulacijom, za a^o.

b) Potvrde za *aº* imamo iz ovih mjesta:

Bihać:

ráºdit, *na gláºvi*, *znâºm*, *kâºžū*, *prâºznīk*, *râºdē*, *tâºčke*;

Blagaj:

vráºtima, *ZáºgreB*, *znâºm*, *sandáºle*, *jâºvī*, *sáºtī*, *vrâºtī*, *stâºrī*;

Bosanska Krupa:

spâºvā, *spáºvati*, *káºži*, *u ráºvni*, *RáºzA*, *vráºti*;

Bosanska Otoka:

kâºžū, *znâºm*, *râºdī*, *káºsti*, *cigáºrima*, *ráºdit*;

Bosanska Dubica:

vâºmo, *iz Rizváºnovića*, *glâºdan*, *znâºš*;

Bosanska Kostajnica:

MáºrA, *dvâº*, *máºćak*, *báºbo*;

Bosanski Novi:

vâºmo, *znâºm*, *šâºlē*, *vrâºtīmo*, *ZáºgreB*, *nâºjdražī*, *znâºš*, *mâºjka*, *sáºtī*, *spâºvām*, *spáºvō*, *izbáºcit*;

Bos. Petrovac:

zâºpat, *kâºrtī*, *vráºtit*, *kâºrte*, *glâºdan*, *razgováºrat*;

Bužim:

stâºrī, *dáºnā*, *kâºrte*, *vráºtit*;

Cazin:

strâºnke, *kâºsti*, *stváºrali*, *pláºtit*, *záºtvora*, *jáºviće*, *vráºti*, *uspáºlla se*, *zaráºdit*, *náºne*, *vráºta*;

Ćukovi:

dáºnā, *pokáºzat*;

Dobrenica:

znâºm, *káºnta*, *spáºsit*, *râºnī*, *voláºna*, *ČáºčaK*;

Golubić:

ráºzrēdā, *ráºdit*, *cigáºri*;

Grmuša:

vrá^{o}tit, *vrá^{o}ti*, *znâ^{o}m*, *kâ^{o}žū*, *zná^{o}dem*;

Gata:

trá^{o}žile, *pâ^{o}rā*, *vrá^{o}tlo se*, *ká^{o}ži*, *hrâ^{o}nīmo se*;

Klisa:

dá^{o}nā, *dá^{o}ma*, *zná^{o}dem*, *krá^{o}du*, *má^{o}ca*;

Kulen Vakuf:

vlá^{o}dō, *dá^{o}nā*, *kâ^{o}sti*, *Amerikâ^{o}nācā*, *Ameriká^{o}nci*, *plá^{o}ćat*, *vrá^{o}tijo*, *rá^{o}dit*, *pâ^{o}rā*, *sá^{o}tī*, *pokvá^{o}rit*, *krá^{o}dū*;

Izačić:

pâ^{o}rā, *rá^{o}dit*, *plâ^{o}tīm*, *pazá^{o}rio*, *ká^{o}zat*, *dvá^{o}desētē*, *nè znā^{o}m*, *hȉljā^{o}dā*, *diná^{o}rā*, *slá^{o}li*, *fá^{o}lit*, *udá^{o}vale*, *glá^{o}va*, *dvá^{o}nes*;

Kamenica:

krá^{o}dū, *znâ^{o}m*, *rá^{o}dī*, *dá^{o}nā*;

Jasenica:

stvá^{o}rī, *dá^{o}nā*;

Jelinić:

hrâ^{o}nīmo, *odgová^{o}rat*, *râ^{o}dī*, *rá^{o}dit*;

Miostrah:

lâ^{o}ni, *poká^{o}zaću*, *ográ^{o}nak*, *svá^{o}rlo se*, *čá^{o}mcem*;

Orašac:

dá^{o}nā, *sâ^{o}ta*, *sná^{o}gē*, *rá^{o}dt*, *pâ^{o}rā*, *šá^{o}lu*;

Orljani:

Ȍrljā^{o}ni, *nâ^{o}djē*, *brá^{o}da*, *rá^{o}dit*, *trá^{o}vē*, *rá^{o}dili*, *trá^{o}vu*;

Pokoj:

dá^{o}nā, *sá^{o}mi*, *kâ^{o}žū*, *plá^{o}titi*, *pâ^{o}rā*, *razgová^{o}rat*, *stočá^{o}rstvo*, *kâ^{o}zt*, *peradá^{o}rstvo*, *rá^{o}dit*, *poká^{o}zat*;

Pritoka:

râ^{o}dī, *kâ^{o}žū*;

Pećigrad:

dáᵒnā, *dváᵒdset*, *partizáᵒni*, *vrâᵒtē*, *râᵒdī*, *cigáᵒrī*, *zapáᵒli*, *ráᵒdlo se*, *râᵒdī*, *Švâᵒbī*;

Ostrožac:

pâᵒrā, *spâᵒvā*, *zanáᵒta*, *u gráᵒdu*, *zaráᵒdijo*, *jáᵒnjca*, *dáᵒnā*, *izáᵒjdoše*, *kàᵒhvu*;

Podzvizd:

hráᵒnit, *odgováᵒrat*;

Ribić:

čáᵒmci, *náᵒđi*, *imáᵒnje*;

Sokolac:

ráᵒdt, *znáᵒdem*;

Srbljani:

tráᵒva, *ráᵒste*, *gláᵒvi*, *mȁᵒknēš*, *posmáᵒtrali*;

Stijena:

dáᵒnā, *Muslimáᵒni*, *ramazáᵒna*, *râᵒdī*;

Todorovo:

ráᵒdit, *glâᵒvu*, *štâᵒp*, *Marjáᵒna*, *đâᵒk*;

Trnovi:

râᵒdī, *dváᵒnēs*, *pláᵒtit*;

Turija:

râᵒdīm, *máᵒjdan*, *bráᵒda*, *ráᵒditi*, *zaráᵒditi*;

Vinica:

râᵒdī, *glâᵒvu*;

Vrnograč:

sa stráᵒnē, *vráᵒtit*, *mlâᵒda*, *bȍgaᵒmi*;

Velika Kladuša:

káᵒzati, *kâᵒžū*, *znâᵒm*;

Žegar:

spâ^{o}vāte, *vâ^{o}mo*, *plá^{o}ta*, *kâ^{o}nte*, *kâ^{o}žē*, *dá^{o}nā*, *komá^{o}dā*, *glâ^{o}dan*, *vrá^{o}ta*, *dá^{o}li*, *vrá^{o}tijo*, *cigá^{o}rā*, *cigá^{o}rī*, *mà^{o}ltera*.

Navedeni primjeri iz ikavskošćakavske zone zapadne Bosne upućuju na sljedeće zaključke:

a) Pojava zatvorenije artikulacije niskog samoglasnika *a* poznata je na velikom području ovih govora.

b) Pomjerenost artikulacija samoglasnika *a* kvantitativno je uslovljena. Dugo *a*, po pravilu, zna za ovakvu fonetsku vrijednost. Rjeđi su slučajevi kada i kratko *a* ima primjesu zatvorenosti. U navedenom materijalu potvrde za kratko zatvoreno *a* našle su se samo u nekolika slučaja: *kà^{o}hvu* (Ostrožac), *mȁ^{o}knēš* (Srbljani), *bȍga^{o}mi* (Vrnograč), *mà^{o}ltera* (Žegar).

c) Pomjerenost artikulacione baze samoglasnika *a*, čini se, ne zavisi od pozicije koju taj glas ima u glasovnom sklopu, tj. na ovu pojavu nemaju presudnu ulogu susjedni glasovi:

a^{o} imamo u sljedećim pozicijama:

okluziv + a + okluziv: *ba^{o}bo*;

okluziv + a + sonant: *spa^{o}va*;

okluziv + a + konstriktiv: *ka^{o}žu*; *ma^{o}jka*; *ka^{o}sni*;

okluziv + a + afrikata: *ta^{o}čka*;

konstriktiv + a + sonant: *sa^{o}mi*;

konstriktiv + a + okluziv: *sa^{o}ti*;

konstriktiv + a + afrikata: *iza^{o}đoše*;

sonant + a + sonant: *zna^{o}m*;

sonant + a + konstriktiv: *zna^{o}š*;

sonant + a + okluziv: *zna^{o}dem*;

sonant + a + afrikata: *ma^{o}ca*;

afrikata + a + afrikata: *Ča^{o}čak*;

afrikata + a + sonant: *stoča^{o}rstvo*.

U mome materijalu nije se našla ni jedna potvrda za *a*^{o} u poziciji između dvaju konstriktiva, tip: *sa*^{o}*sa*, *ša*^{o}*ša*, što može imati i fonetsko opravdanje: interkonstriktivna pozicija ne iziskuje nikakvu labijalizaciju. U mom materijalu našla se samo jedna potvrda za *a*^{o} u međuafrikatskom položaju: *Ča*^{o}*čak*. I to je, sa fonetskog gledišta, razumljivo. U ostalim pozicijama labijalizacija i pojava zatvorenije artikulacije vokala *a* sasvim je obična pojava i ovdje i van ove govorne zone u granicama zapadnobosanske šćakavštine. Njeni uzročnici ne moraju biti isključivo fonetske prirode. Po mom mišljenju su i najmanje takve prirode.

Van ove zone, tj. van granica našega govora (Dubica – Blagaj – Petrovac – K. Vakuf – republička granica prema SR Hrvatskoj) zatvoreno *a* je sasvim obična pojava. Ja imam potvrda iz:

Banje Luke:

džá^{o}*mija*, *rá*^{o}*di*, *glâ*^{o}*vi*, *mâ*^{o}*lā*, *stâ*^{o}*rī*, *zvá*^{o}*li*, *já*^{o}*vi*, *rá*^{o}*dt*, *ká*^{o}*zt*;

Prijedora:

sá^{o}*mi*, *zná*^{o}*dem*, *dá*^{o}*nā*, *ká*^{o}*rta*, *stvâ*^{o}*rno*, *rastvá*^{o}*rat*, *spá*^{o}*vat*;

Ključa:

plá^{o}*ti*, *rá*^{o}*di*, *iská*^{o}*ljalo*, *glâ*^{o}*dan*;

Mrkonjića:

dá^{o}*la*, *Sá*^{o}*na*, *Râ*^{o}*jko*, *pâ*^{o}*pā*^{o}*kā*;

Kozarca (Prijedor):

dvá^{o}*nes*, *zlâ*^{o}*ta*, *Smá*^{o}*ju*, *kâ*^{o}*rte*, *komá*^{o}*dā*.

Pojavu pomjerenosti artikulacije kod niskog samoglasnika *a* nalazimo i u centralnoj bosanskoj zoni. Istina, Ružičić ne ukazuje na tu osobinu u svojim izvještajima o govoru Tešnja i izvorišnog toka Vrbasa (Ružičić: *Tešanj*, 245 i Ružičić: *Izvještaj*, 44-45), ali ja imam podataka i iz te zone za *a*^{o}.

Ijekavskošćakavski govori, takođe, znaju za ovu pojavu. Konstatuju je Brozović (*Ijekavskošćakavski* 137, 187) i Brabec

(*Tuzla*, 62). Brozović kaže da je za "fonetičku interpretaciju ješć. vokalskog sustava" upravo značajna pojava zatvorenosti samoglasnika.

Na ovu fonetsku specifičnost bosanskih govora ukazao je i prof. Vuković. U njegovom radu: *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi* – konstatuje se da je, nasuprot hercegovačkim govorima (osim dubrovačkog, misli se na govorni tip) i krajnje "jugozapadne periferije", bosanski "vokalni sistem izrazito izmenio boju svojih dugih vokala a, o i e" i da "ova pojava osobito karakteriše centralnu, severnu i severoistočnu Bosnu" a u realizaciji te fonetske specifičnosti mogu se uočiti nekolika stupnja (str. 24-25).

I noviji radovi o zapadnobosanskim jekavskim govorima ukazuju na tu fonetsku osobinu ovih govora. D. Petrović uočava u govoru Zmijanja da dugo *a* "bez obzira na to da li je akcentovano ili ne, na znatnom delu ovoga terena pokazuje više manje jasnu tendenciju ka zatvaranju, pri čemu je to najizrazitije u susedstvu labijalnih konsonanata i sonanata, ali ne i isključivo u njihovom susedstvu" (Petrović: *Zmijanje*, 199).

Sličnu situaciju našao je Petrović i u govoru Muslimana u okolini Prijedora i Sanskog Mosta, i tu "bez obzira na to da li je (samoglasnik *a*, A. P.) akcentovan ili ne" (Petrović: *Prilog*, 337).

Takvo stanje nalazimo i u govoru jekavaca zapadne Bosne. U radu M. Dešića o tome govoru daje se dosta potvrda za a^o.

Pojava a^o sasvim je obična i u govoru doline Vrbasa. Pored Banje Luke, za koju su i ovdje date potvrde, tu vokalsku specifičnost nalazimo i u govoru Jajca i okoline (v. M. Pavlović: *Jajce*, 109-110), a zasvjedočena je i u najjužnijem kutu Bosne, u Livnu (Đ. Čustović: *Livno*, 92-105). Istina, Đ. Čustović za livanjski govor kaže da je ova fonetska osobenost karakteristična za govor Hrvata i Srba ikavaca, a da je u govoru Muslimana ikavaca artikulacija samoglasnika nešto stabilnija, tj. običnija

normalnoštokavska artikulacija. Ukoliko je sve to tako, moglo bi se pomišljati na uticaj dalmatinskih govora na govor Livna i njegove okoline. Nedostaju nam podaci za zonu koja se nalazi između Livna i Jajca da bismo na osnovu njih mogli pratiti kontinuitet ove pojave. Ukoliko i ta zona zna za a^o, i u Livnu imamo produžetak vokalske specifičnosti šćakavskih govora. To je moguće. Ukoliko, pak, ova zona ne zna za pomjerenu artikulaciju samoglasnika, pogotovo samoglasnika $\bar{a}$, u livanjskom govoru može to biti i rezultat uticaja dalmatinskih govora. S obzirom na ono što nam o ovome daje rad Đ. Čustovića, nije isključena ni ova druga mogućnost.

Južnija zona šćakavskih govora, Imotska krajina i Bekija izgleda ne znaju za ovu osobinu. Naime, u radu o govoru te zone od M. Šimundića čitamo da je "izgovor glasa *a* jednak... njegovu izgovoru u književnom jeziku" (Šimundić: *Imotska krajina*, 26). To bi značilo da se ova fonetska pojava nije rasprostrla na sve šćakavske govore ukoliko, naravno, u ovoj šćakavskoj zoni nije kasnije došlo do normalizovanja artikulacionog procesa i likvidiranja vokalske zatvorenosti kao jedne od specifičnosti njihovog vokalizma. Ne treba zaboraviti da hercegovački ikavski govori ne znaju za ovu osobinu.

Zatvoreno *a* nalazimo i u govoru posavskih šćakavaca. Kod S. Ivšića o tome čitamo: "U štokavskom se narječju vokal *a* veoma rijetko mijenja na a^o (= zatvoreno *a*)". To *a*, prema Rešetaru, u to vrijeme bilo je poznato iz Dubrovnika, Boke i Paštrovića, a Ivšić je pored posavskog imao potvrda za takav izgovor ovoga samoglasnika iz Podvršog kod Nove Gradiške. U posavskom govoru a^o je zabilježio u Selcima, Vranovcima, Čajkovcima, Vrpolju, Strizivojni, Sikirevcima i St. Perkovcima. I tu se obično dugo *a* zatvara, samo ponekad i kratko akcentovano *a* (Ivšić: *Posavski*, I, 180).

Izneseni materijal upućuje na zaključak da je pojava zatvorenije artikulacije samoglasnika, posebno dugog niskog samo-

glasnika *a*, zajednička osobina svih bosanskih govora, kako šćakavskih, tako i štokavskih, kako ikavskih tako i (i)jekavskih.

U vezi sa ovom konstatacijom postavljaju se dva pitanja:

a) da li su i bosanski jekavci ovu osobinu razvili samostalno ili su je uopštili prema govoru susjednih šćakavaca?;

b) kako objasniti ovaj fenomen u vokalizmu bosanskih šćakavaca, i inače u govoru šćakavaca?

Što se tiče prvog pitanja mislim da ima osnova za tvrdnju da je u govoru bosanskih štokavaca to sekundarna pojava, da su je oni uopštili ili prema govoru susjednih šćakavaca ili na putu u novu postojbinu. Pošto za ovu osobinu ne znaju hercegovački štokavci, ni ijekavci ni ikavci, a vidjeli smo za nju ne znaju ni šćakavci Imotske krajine, a ni čakavci Like (v. Ivić: *Otočac*, 128) moguće je da su bosanski jekavci ovu osobinu primili od svojih najbližih susjeda. Istina, a i to je potrebno naglasiti, između ovih dvaju govornih tipova – ikavskošćakavskog i jekavskoštokavskog, na ovom tlu Bosne nisu bile tako čvrste veze i njihovi međusobni uticaji nisu bili tako intenzivni. Ipak, veza je bilo, bilo je i međusobnih prožimanja, a reklo bi se, da je kao rezultat tih međusobnih prožimanja i uopštavanje ove tipično šćakavske osobine u govoru štokavaca, iako, s druge strane, šćakavski govori ovoga dijela Bosne imaju znatno stabilniji vokalizam od zapadnobosanskih jekavaca štokavaca (v. potvrde za to kod Petrovića: *Zmijanje*, 199 i dalje).

Na osnovu iznesenih podataka o pojavi zatvorenije artikulacije vokala u ijekavskim i ikavskim govorima štokavskog dijalekta dolazi se do zaključka da su u pitanju dvije različite govorne zone koje znaju za tu fonetsku pojavu, i to:

a) južniji govori ijekavskog narječja – Dubrovnik i neki dijelovi Crne gore, i

b) šćakavski govori – Bosna i djelimično Posavina.

U vezi sa ovim nameće se pitanje: kako objasniti ovu pojavu u tim govorima?

Čini mi se da odgovor na postavljeno pitanje ne može biti jedinstven za obje ove zone. U perifernim govorima – Dubrovnik i neki crnogorski govori (isp. o tome M. Stevanović: *Istočnocrnogorski*, 18-19; R. Bošković: *O prirodi*, 182-183; L. Vujović: *Mrkovićki*, 122-126 za crnogorske govore, a P. Budmani: *Dubrovački* i M. Rešetar: *Der štokavische*, 104, za dubrovački govor) – ova osobina mogla se razviti pod uticajem tuđeg vokalizma. U takvim jezičkim zonama obično imamo bilingve, a to je već put ka izvjesnim deformacijama u strukturi domaće govorne riječi. Poznato je da čakavski govori ostrva, svi, bez izuzetka, znaju za pomjerenost artikulacione baze naših osnovnih samoglasnika (isp. kod Rešetara: *Der štokavische*, 104; za Hvar kod Hraste: *Hvar* 4-5; za bruški govor takođe Hraste: *Crtice* 181; za viški govor, Moskovljević: *Vis*, 110; za lastovski govor, Oblak: *Lastovo*, 428-430; za korčulanski govor, Oblak, op. cit.), ali čakavci kopna ne znaju za tu pojavu (v. Ivić: *Otočac*, 128). I to upućuje na zaključak da su čakavci ostrva pretrpjeli jači uticaj romanskih jezika i da je njihov vokalizam upravo pod tim uticajem dobio izrazitu zatvorenost (v. o tome kod Hraste: *Hvar*).

U govorima Crne Gore ova pojava takođe se mogla razviti pod uticajem sa strane. Ne treba zaboraviti da i tu zatvoreniju artikulaciju imamo uglavnom u pograničnom govornom pojasu. Za govor sela Crnci u Piperima prof. M. Stevanović konstatuje da tu "svako *a* i svaki poluglasnik iste vokalske boje iza labijalnih konsonanata i sonanata" imaju zatvoreniju artikulaciju, izgovaraju se sa zaokrugljivanjem usana, tj. kao a^o. Ali pojavu a^o u tom selu ne nalazimo isključivo u navedenoj fonetskoj poziciji i zbog toga i prof. Stevanović pomišlja na uticaj sa strane, ovdje na uticaj albanskog jezika (M. Stevanović: *Istočnocrnogorski*, 20). L. Vujović, opet za mrkovićki govor, kao i za sve naše govore od Suska do Mrkovića, objašnjenje za tu pojavu vidi u uticaju romanskih jezika (Vujović: *Mrkovići*, 126).

Kao što vidimo, ispitivači naših perifernih govora, a koji su u tim govorima konstatovali zatvoreniju vokalsku artikulaciju, objašnjenje za tu pojavu traže u stranom uticaju. I, mislim, sa razlogom. Ne treba zaboraviti da ova pojava ne karakteriše ni crnogorske govore dublje u kopnu (isp. Pešikan: *Starocrnogorski*, 102-103), a pogotovo za nju ne znaju govori hercegovačkog tipa (isp. kod mene *Istočnohercegovački*, 33-34). Ako u tim govorima naiđemo na odstupanje od fonetskog standarda, od normalnoštokavske artikulacione baze, to tamo nikako nije česta pojava i ne može se smatrati opštom – u pitanju su najčešće pojedinačni primjeri koji se kao takvi i objašnjavaju u opisima tih govora (isp. za Pivu i Drobnjak, J. Vuković: *Piva*, 9, i za istočnu Hercegovinu kod mene, op. cit., 33-34), ali za razliku od dubrovačkog i navedenih crnogorskih govora, u Pivi i istočnoj Hercegovini kada dolazi do pomjeranja artikulacione baze vokala *a* ona se ne pomjera u pravcu vokala *o* nego u pravcu vokala *e*, dakle, nije a^o nego a^e, up. iz Pive: *za ja*^{e}*retom* (op. cit., 9) i iz Hercegovine imamo: *objenjiti*, *pojedila se* (op. cit., 33).

U šćakavskim govorima teško je pomišljati na strani uticaj, a reklo bi se da tu ova pojava nije ni suviše stara. Ona kao fonetski fenomen nije nasljeđe iz starije faze razvitka našega vokalizma.

Istina, njeni začeci mogli bi se tražiti u onom dalekom periodu razvitka našega vokalizma, kada se naš stariji vokalski sistem uprošćavao i svodio na današnje stanje (o tome isp. P. Ivić: *Osnovni putevi*...). Drugačije rečeno, moglo bi se pomišljati da su šćakavski govori, kao konzervativniji, sačuvali neke tragove nejednakih fonetskih vrijednosti starijih vokala koji su se docnije stopili u naš samoglasnik niskog reda, u *a*. Ali neće biti tako. Ne samo što vokal *a* nije kontinuant većeg broja starijih vokalskih fonema – naše *a* je kontinuant staroga vokala *a* i staroga poluglasnika (o ostalim slučajevima isp. T. Maretić: *Gramatika i stilistika*, Zagreb, 1931, 37-45), nego pojava a^o nije vezana za njegovo etimološko porijeklo (isp. takvu konstataciju

i kod Hraste za Hvar, op. cit.), ali jeste za njegovu kvantitativnu komponentu, i položaj u riječi.

Istina, s obzirom na stanje koje nalazimo u čakavskim govorima ostrva, moglo bi se pomišljati da je ova osobina bosanskih šćakavaca vezana za istu ili sličnu osobinu čakavskih govora. Ali, čini mi se, između ovih dvaju govornih tipova i te njihove osobenosti, nema nikakve genetske veze. Prvo, u čakavskim govorima zatvorenost vokalske artikulacije nije ograničena samo na *a*, istina, u nekim šćakavskim govorima nalazimo pojavu zatvorenosti i kod drugih vokala, u našem zapadnobosanskom ne; drugo, čakavski govori ostrva obiluju i drugim osobinama koje su rezultat uticaja romanskih jezika, naši šćakavci su lišeni tih osobina; treće, lički čakavci ne znaju za ovu pojavu. Sve bi to govorilo da čakavska zatvorenost i šćakavska zatvorenost u artikulaciji samoglasnika nisu istog porijekla.

Pojava dugog zatvorenog *a* u šćakavskim govorima Bosne, a to bi vrijedjelo i za ostale vokale sa zatvorenijom artikulacijom, ukoliko se tu jave, posljedica je, čini nam se, više ekstralingvističkih nego čisto fonetskih činilaca. Poznato je da je Bosna dugi niz vjekova bila izložena sukobima različitih pogleda na svijet, tu su se često sukobljavale tuđinske vojske; Bosna je vrlo rano izgubila svoju samostalnost i dugo bila pod tuđinskom upravom. Sasvim razumljivo, sve je to moglo uticati na formiranje odnosa prema spoljnjem svijetu, na formiranje načina života, riječju, na psihofizičke osobine žitelja ovoga dijela naše jezičke teritorije. Vječiti strah za svoje sutra urodio je nepovjerenje prema svakome ko dolazi spolja, urodio je zatvorenost u sebe i svoje planine (isp. o ovome kod Giljferdinga: *Putovanje*, 345, ali se uz to mora primijetiti da Giljferding nije shvatio Bosnu i da su njegovi sudovi puni neobjektivnosti i slabog poznavanja uzročnika pojava o kojima piše). Sve to, prirodno, ostavljalo je tragova i na jeziku, tom vječitom pratiocu čovjeka i svih njegovih htijenja i stremljenja. Ne treba zaboraviti da je jedna od tipičnih

osobina bosanskih šća-govora izrazita frekventnost bezličnih konstrukcija: *ublo*, *satrlo ga*, *jamlo ga*, *osudlo ga* i sl. Subjekat je u većini slučajeva ovdje poznat, ali se on nerado iskazuje. Kao posljedica takvog stava prema svemu onome što okružuje žitelje Bosne, javila se i pasivnost u artikulaciji. Rezultati takvog stava vide se i u izrazito čestoj redukciji neakcentovanih samoglasnika, prvenstveno samoglasnika visokog reda.

I pojava zatvorenije artikulacije, prvenstveno otvorenih i dugih vokala, takođe se može objašnjavati tim činiocima, psihofizičkim činiocima. Ova pojava, i ovako objašnjena, nije ništa neobična, niti je rijetka u narodnim govorima.

Za potkrepljenje ovoga mišljenja mogla bi se navesti dva dokaza: 1. Govori Hercegovine, kako ijekavski tako i ikavski, ne znaju za ovu pojavu, iako je Hercegovina ranije došla pod tursku upravu. Ali, a to je ovdje značajno, životni uslovi nisu bili isti u ove dvije naše pokrajine, u Bosni i u Hercegovini. Dok je stanovnik prve lakše dolazio do najnužnijih sredstava za život, stanovnik druge naše oblasti bio je prinuđen da se vječito bori za svoj hljeb svagdanji, da se potuca po svijetu. Sve je to imalo odraza i na njegovu psihu i njegov odnos prema životu i onome što ga okružuje. Ne treba zaboraviti ni to da istorijske prilike nisu bile iste u ove dvije naše oblasti. Hercegovina je bila manje izložena stranim pohodima i njeni žitelji nisu bili na putu stranim zavojevačima, ili ne u onoj mjeri kao žitelji Bosne. Ove okolnosti, čini mi se, pored niza drugih, imale su vidnijeg uticaja na formiranje psihe i pogleda na život i svijet stanovnika ovih naših oblasti. Sve to, da ponovimo, imalo je svojevrsnog uticaja i na jezik. 2. Prof. univerziteta u Strazburu (Francuska) G. Straka, jedan od najistaknutijih savremenih fonetičara, uočio je nešto slično u govoru interniraca u logoru Buchenwald za vrijeme drugog svjetskog rata. Govoreći o podjeli glasova na samoglasnike i suglasnike, i opravdanosti takve podjele, prof. Straka između ostalog kaže da zamor ima vidnog uticaja na priro-

du glasova, i ne samo fizički zamor nego i apatičnost, potištenost i uopšte bezvoljnost. U takvim okolnostima svi glasovi dobijaju izrazito zatvoreniju komponentu. To vrijedi i za govor bolesnika, to vrijedi za sve takve prilike kada se "teško otvaraju usta" i kada dolazi do izrazitijih redukcija (v. G. Straka: *La division*, 41-42). Mada ovo ne treba shvatiti kao vječito pravilo i objašnjenje za sve pojave koje su se dešavale u istoriji jednoga jezika, čini mi se da tu ima nečega opšteprihvatljivog i razumljivog. Fonetske vrijednosti našega glasovnog sistema zavise upravo od intenziteta emitovanja fonacione struje. Ako je ta komponenta, iz bilo kojih razloga, olabavila i postala slabijeg intenziteta, sasvim razumljivo, u govornom procesu dolazi do znatnijih izmjena. Ako su, pak, jedno društvo, jedna društvena zajednica dugi niz godina, čak i vjekova, bili izloženi takvim životnim okolnostima, koje smanjuju i kvalitet i kvantitet fonacione struje, normalno je da će se u fonetici te zajednice osjetiti vidne promjene. Čini mi se da je to prouzrokovalo i pojavu zatvorenijih vokala u šćakavskim govorima Bosne i pojavu redukcije neakcentovanih vokala.

Za razliku od nekih susjednih govora, naš govor ne zna za čestu pojavu supstitucije samoglasnika *a* samoglasnikom *o*. Izuzetak bi bio: *bogomi* pored: *bogo*^{u}*mi*, ali je taj priloški izraz u ovim formama poznat i našim centralnim štokavskim govorima (isp. kod mene: *Istočnohercegovački*, 34-35).

Prema standardnom *a* ovdje je *e* u korijenu *vrab-*: *vrébac*, *vrépci* (Tako je i u drugim govorima ovoga tipa, Ružičić: *Glavnije osobine*, 44; Petrović: *Prilog*, 337; Ivšić: *Posavski*, 180; Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 134, ispod teksta), a i šire (v. Rešetar: *Der štokavische*, 101; Petrović: *Zmijanje* 200, Vuković: *Kreševsko--lepenički*, 294; Peco: *Istočnohercegovački*, 34). Za objašnjenje te pojave pored literature date u mom radu o istočnohercegovačkom v. još i u mom radu *Jekavske oaze*, str. 282. Rasprostranjenost sekvence *re* u nazivu ove ptice na bosanskom području ide u prilog pretpostavke da je žarište ovoj pojavi negdje u ikavskoj

zoni, možda i u ikavskošćakavskim govorima. Istina, to se u našoj nauci i drugačije tumači. Prof. Belić je tu gledao dvojaki korijen (*Galički*, 80), a isp. i tumačenje prof. Ivića (*Promena ra--re*). Činjenica je da govori koji nisu bili u bližim dodirima sa ikavcima imaju češće *ra* nego *re* u ovom korijenu.

U tuđicama *e* mj. *a* imamo u: *šèrāf*, *zašeráfiti* (Turija). A ta je pojava česta u muslimanskim ličnim imenima: *Suléjmen*, *Òsmen*, *Èsed* pored *Suléjma^{e}n*, *Òsma^{e}n*, *Èsa^{e}d*, tako i *Rìfet*, *Rìfeta*. Ni ova pojava nije vezana samo za područje našega govora. Srećemo je u mnogim krajevima Bosne i mogla bi biti rezultat uticaja izvornih likova ovih imena.

Pojava *a^{e}* javiće se i u nekim drugim riječima orijentalnog porijekla: *májda^{e}n*, *Májden*, *bajrà^{e}ktār*, *bajrèktār*, *hàrma^{e}n*, *harmen*, tako i u tuđici: *žȅndāri* koja nije primljena iz orijentalnih jezika.

Svi navedeni primjeri, naročito lična imena, mogli su biti primljeni s tim fonetskim specifičnostima (v. kod Škaljića: *Turcizmi*), zato ja odnos *a* : *e* u tim imenima ne bih dovodio u vezu sa sličnom pojavom u našim riječima (v. kod Petrovića: *Zmijanje*, 40). Domaće i strane riječi ne moraju ići istim putem, makar im se nekada rezultati i podudarali.

Prema standardnom *a* imamo *e* i u: *kàdē*, *tàdē*, *sàdē*, *svȁkudē*, *štòkudē*, *nȉkadē*. Ovakvi likovi navedenih priloga nisu nepoznati ni drugim govorima, i van Bosne. Nalazimo ih i kod Maretića (*Gramatika*, II, 46). Pojava *e* mj. *a* objašnjava se uticajem pokretnih vokala i prianjanjem jednoga od njih (*a*, *e*) uz priloške riječi: *òndā-òndār-òndāra*/*òndāre*, *tàdā-tàdār-tàdāra*/*tàdāre*, a prema tome i *tad*/*tada*/*tade* i sl.

Mada ovdje nije obična supstitucija vokala *a* vokalom *o*, što je već rečeno, i tu imamo: *lìvoda*, *dolèko* (v. o tome kod mene: *Istočnohercegovački*, 35, i kod Petrovića: *Zmijanje*, 31); u *òdōvle*, *òtōle* imamo analošku pojavu (Maretić: *Gramatika*, II, 41). U *pȓvošnjī* imamo uopšten nastavak *-ošnji*, up: *litošnji*, *jutrošnji* i sl.

I ovdje je: *dȍsti*, *vȁzdi* (v. *Istočnohercegovački*, 35).

E prema standardnom *a* imamo i u: *ùzejēmno* (Pokoj), *pȍjetu* (Todorovo), *Ìzečić*, *plȅćkō*, *òplećkajū* (Izačić), *metera* (Jasenica), što može i fonetski da se objašnjava (v. *Istočnoherceg*., 33, Petrović: *Zmijanje*, 33-34), ali tu nema: *otec*, *svetec*, *krepet*, kako je u govoru jekavaca ove zone (Petrović, op. cit., 34-35). Iz Gate imam: *kljȅnat* < *klanjati*.

U Orljanima sam zabilježio: *ùkresti*, a *nȍćes* je dosta obično. I tu je: *sù čīm*, *sù tīm*, *sȕ pēt* (v. *Istočnohercegovački*, 36).

U obliku broja *dvȉsti* imamo ikavski lik starijeg oblika *dъvě sъtě* (Oblik *dvjesta* je prema *trista*, a *dvjesto* prema *sto*).

Vokal *o*

Naš govor ne zna za pojavu *u* mj. *o* u primjerima tipa *kunj*, *nuž*, što je osobina jekavskih govora ovoga dijela Bosne. Izuzeci su mali i uglavnom su vezani za katoličko stanovništvo (Dobrenica, Skočaj) gdje sam bilježio: *un*, *una*, *uni*, *uznoji se čovik*, a i tu je ova osobina unesena iz susjednih ličkih govora.

U mj. *o* imamo u prilogu *unda*, na cijelom području, što se može tumačiti i fonetski (v. Belić: *Galički*, 86), a i uticajem susjednih jekavaca; iz Klise imamo *ukupira*, iz Vinice: *mumenta*. To su tuđice i pitanje je u kom su obliku dospjele u ovaj govor.

Lopašić nam daje potvrdu za *nikuliko* u jednom pismu koje su pisali bihaćki vojnici 29. 6. 1573. (*Bihać*, 245), što bi moglo biti osobina govora koji su se nalazili zapadnije od Une.

Pojavu zatvorenije artikulacije samoglasnika *o* imamo samo u primjerima: *bȏ^{u}gomi*, *^{u}ôna* (Orljani), *môuj* (Stijena), *Jó^{u}šani* (K. Vakuf).

Prema standardnom *o* ovdje je *e* i u: *grȅblje*. Pojava ništa neobična, sretamo je i van međa ovoga govora (v. *Istočnohercegovački*, 37).

Ovdje je skoro uopšten morfem *-ero* u zbirnim brojevima i od njih izvedenim imenicama: *čȅtvero-četvèrica* i sl.

Malo su neobični, i dosta rijetki, slučajevi kao: *ònega* (Todorovo), *zȁ tebōm* (Izačić, Klisa). Petrović navodi iz Zmijanja: *za sebom*, *na teme drvetu*, *za onega* (*Zmijanje*, 38-39) i to nastoji objasniti fonetski. Što se tiče naših primjera, a nešto slično vrijedi i za primjere iz Zmijanja, postoje dva objašnjenja: a) u pitanju je analoško uopštavanje samoglasnika *e* iz drugih oblika tih zamjenica: *tebe*, *sebe* – *tebom*, *sebom*; *našega*, *vašega* – *onega*, *ovega*; b) u pitanju su likovi preuzeti iz drugih govora, a takve likove ovih zamjenica nalazimo daleko van granica ovih govora (v. kod Belića: *Reči sa deklinacijom*, 164), a nalazimo ih i u južnijoj šćakavskoj zoni, u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit., 42, 120). Mada analoško uopštavanje nije ovdje isključeno, ne bi se mogao zanemariti ni uticaj zapadnijih govora. Odatle je ova pojava mogla da se prenese i u govore zapadnobosanskih jekavaca.

E mj. *o* imamo u odričnoj formi prezenta glagola moći: *nè mere* (isp. *Istočnohercegovački*, 37 i tamo navedenu literaturu), zatim u: *òdešū*, *òdešte* (Kamenica, Miostrah), tu je *e* prema obliku 2. i 3. lica jednine, a ti su oblici i najčešće u upotrebi. Otuda i: *jâ òde*.

A mj. *o* imamo u *Amánovići* (= Omanovići, Grmuša).

Vokal *u*

Odstupanje od našega standardnog vokalizma nalazimo u infinitivu glagola Belićeve III vrste i oblicima prezenta glagola biti.

Glagoli tipa dignuti ovdje često imaju infiks *-ni-*, prema standardnom *-nu-*: *dȉgniti*, *mȅtniti*, *okréniti*, *krénit*, *plànit*. U ostalim oblicima ovih glagola rjeđe se javlja ova pojava: *mȅtnilo*, *dȉgnila*

(pojava je svojstvena i jekavskim govorima ove zone: Petrović: *Zmijanje*, 45, navodi više primjera za redukciju samoglasnika iz infiksa: *krenli*, *skinli* i misli da se tu redukovao samoglasnik *u*, što nije nemoguće, ali je moguće da smo i tu imali *skinili* i da se samoglasnik *i* redukovao, kao što je često u našem govoru, a tako je i u govoru Imotske krajine, Šimundić, op. cit., 33).

Na cijelom ovom području imamo: *bȉdē*, *bȉdēm*, *bȉdi*. Takvi likovi ovoga glagola nisu nepoznati ni drugim govorima Bosne, pa i šire.

Vokal *e*

Akcentovano *e* može nekada imati zatvoreniju boju od standardne *lê^{o}vo* (Izačić), *zelè^{o}no* (Pećigrad), *nȅ^{o}kē* (Cazin), *pedè^{o}sēt* (Vrnograč). U jekavskim govorima zapadne Bosne ova pojava je češće zastupljena (Petrović: *Zmijanje*, 36, a v. i za centralnu zonu Prijedor – Ključ, gdje ima i *a* mj. *e* iza labijala, Petrović: *Prilog*, 337).

A mj. *e* imamo u: *prama* (B. Petrovac, o tome v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 39), zatim u: *pȁmatno* (Stijena, Vinica).

Kao posljedica pokolebanog osjećanja za reflekse *ě*, ovdje se javlja i *i* umjesto očekivanog *e*: *òkrićala se* (Cazin, Turija), *òprima* (Turija), *rȉćemo*, *rȉće*; *sȉkirala se* (Pećigrad), isp. o tome u poglavlju o *ě*.

U riječima orijentalnog porijekla može da se javi *a* mj. *e*: *Ahmad*, *feradža*; tako i u: *cipale* (Pećigrad). Objašnjenje je kao i za sve druge deformacije u riječima stranog porijekla.

Pored *njekakav*, *njekav* javlja se i: *njakav*, *njakva*, sa sažetim samoglasnicima poslije redukcije okluziva *k* (v. i u *Posavski*, 185).

Iza palatalnih suglasnika u oblicima srednjeg roda pridjeva tipa vruć, loš može se i ovdje čuti *o* prema standardnom *e*: *lòšo*. *vrúćo*, ali ne tako često.

Vokal *i*

Značajne su dvije pojave vezane za samoglasnik *i*: a) uopštavanje prefiksa *pre-* mjesto *pri-*: *prèmaklo se*, *prèpadalo*, *prètisni*, *prèčekāj*, *prèznati*, *prekúći*, *prepàljujē*, *préličī*, *prèjāvī*. Tako i: *prèznanica*, *prètīsak*, *prélično*. Ovo je jedna od tipičnijih osobina našega govora, a svojstvena je i govoru jekavaca ove zone (Petrović: *Zmijanje*, 54-55, Dešić: *Zapadnobosanski*, 129). Ivšić ovu pojavu, *pri – pre*, veže za blizinu sonanta *r* (*Posavski*, 167). Mada taj, čisto fonetski, momenat ne mora biti isključen kada je u pitanju ova pojava, čini mi se da u našem govoru to nije čisto fonetski proces. Više je vjerovatno da je to posljedica poremećenih odnosa u refleksima *ě*. Za ovu pojavu znaju i hercegovački govori, ali je tamo objašnjenje drugačije (v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 40, za posavski v. Ivšić, op. cit., 165).

b) U riječima stranog porijekla moguće su međusobne zamjene vokala, up. *celinder* pored *cilinder*, kao i: *lekvidira* pored *likvidira*, *lektumacija* pored *lektimacija*.

Kao što vidimo, vokalizam ove zone dosta je stabilan. Ako se izuzmu pojave vezane za *a*, rjeđe *e*, može se reći da tu nema znatnijih odstupanja od naše fonetske norme, što inače nije osobina šćakavskih govora.

Redukcija samoglasnika

Ovdje je već rečeno da je redukcija neakcentovanih samoglasnika, naročito visokog samoglasnika prednjeg reda *i*, jedna od tipičnijih osobina ovoga govora, i znatno šire – svih bosanskih govora. Na prethodnim stranicama je bilo riječi i o mogućim uzročnicima ove pojave. Nešto više o tome biće riječi poslije iznošenja materijala:

1. Samoglasnik *i* se gubi:

a) iz oblika infinitiva. Pored vrlo čestih i običnih oblika ovoga glagolskog načina na *-ti* i *-ći*, zašto nije potrebno ni navoditi potvrde, bilježio sam, i ne baš rijetko, i krnji oblik, na *-t* i *-ć*:

ić, *doć*, *nać*, *reć*, *pričat*, *ljutnut*, *skoknut*, *kazat*, *ka^{o}zat*, *dat*, *ra^{o}dit*, *poletit*, *napravit* i sl.

Pošto se ovakvi primjeri mogu sresti u svakom posjećenom mjestu, to znači u svim mjestima ovoga područja, uz primjere se ne navode mjesta u kojima su oni zabilježeni;

b) znatno češća, i za ovaj govor tipičnija, je pojava gubljenja samoglasnika *i* iz nekog unutarnjeg sloga, koju može pratiti i gubljenje toga vokala i iz infinitivnog nastavka:

učìnt, *trážt*, *rádt*, *tráºžt*, *ráºdt*, *vȉdti*, *vȉdt*, *pláºtti*, *dílt*, *učìnt*, *sjèdti*, *ùmrt*, *vòdt*, *tráºžti*, *dònt*, *snímt*, *gȉnt*, *spoménti*, *plànti*, *zatvòrt*, *ùbt*, *kafènsat*, *dȉgnt* (< digniti), *mòlt*, *pomòlt se*, *prèvart*, *prèvart se*, *prèvarti*, *vòtti* (voditi), *odòbrt*, *uspànčt se*, *dogònt*, *oslobòdt se*, *zaráºdt*, *ispáºlt*, *uspáºlt se*, *uzbihuzúrt se*, *okánt se*, *dosèlt se*, *žȁlt*, *hránt*, *kȁznt*, *súšt*, *svànt se*;

c) ova je pojava izrazito česta u oblicima radnog glagolskog pridjeva:

obesèlli se, *sȉtla se*, *sjȅtli se*, *govòrlo se*, *òstarlo se*, *búdlo ga*, *ùblo ga*, *vòlla je*, *mòlla je*, *ìzvidlo se*, *spoménli*, *spoménlo se*, *pròllo se*, *pròlla je*, *plátlo se*, *isplátli su*, *preplátlo se*, *pònudlo mu*, *gònlo ga*, *zabòravlo se*, *dònlo*, *dònla*, *svȉdlo mu se*, *sàšla hàljinu*, *súšlo se*, *nàpravla*, *rádla*, *uspáºlla se*, *òtšlo*, *urédli*, *žívla*, *žívlo se*, *pònla*, *obòlla*, *ràzblo se*, *presúšla*, *pòlla mu*, *okòmli se*, *ùfatlo ga*, *zabránli*, *žȁlla se* i sl.;

d) tako je i u oblicima imperativa:

donès mu, *káž mu*, *urád tō*, *zabòrav svȅ*, *kàznte ga*, *nahrán ga*, *dovèd je*, *sȉd tû*, *rèc mu*, *nàprav tō*, *pòprav se*, *ùmȩ ako mȍžeš*, *nàprav se*, *obuc se*, *dȉž se*, *vrát ga*, *plát ti*, *povúc tō*, *žȁl se* i sl.;

e) i u oblicima imenica ova je pojava sasvim obična:

òmladna, *žùtca*, *gràncа*, *Mùstafīnca*, *trènce*, *Zènca*, *pùnca*, *stànca*, *polòvna*, *kòlno*, *vàrćāk*, *kàške*, *šènca*, *u bólnci*, *pǔnci*, *Màrca*, *Màrci*, *pètca*, *nògavce*, *gȍdna*, *plànne*, *màlna*, *cȕrca*, *hàljna*, *Kàmenca*, *Kàmenci*, *udòvca*, *ùčtelj*, *rèdilca*, *Krȁjna*, *ù Krajni*, *Pȓtoka*, *kabànca*, *Zàmatca*, *stòlca*, *pràšna*, *mlȉnca*, *kȕćca*, *v*(*a*)*rènka*, *kȕpilce*, *dajìnca*, *mlàdca*, *Àlđun*, *kȓčevne*, *hȍdžīnca*, *Pòdvīnca*, *Vȉnca*, *vragòlca*, *Mȉlca*, *Hanùmca*, *direktòrca*, *učitèljca*, *dȍktorca*, *Sèlm*, *Sèlma*, pa i *Bráhim*, *milcònēr*;

f) i u oblicima brojeva, ako za to postoje uslovi:

čètri, *dváes čètri*;

g) i u zamjeničkim i glagolskim enklitikama:

štȁ s m dȍnla?, *štȁ t bȋ?*, *štȁ m rȅče?* tako i: *đe s bíla?*, *òklēn s dòšla?*, *kȕd s ìšla?*, *štȍ b se mȕčili?*, *štȁ b jȅla?*;

h) u oblicima prijedloga:

prkò kućē, *prko stránē* (= priko).

2. Samoglasnik *a* se gubi:

a) u oblicima radnog gl. pridjeva: *ká*^{o}*zla*, *nàmazla mu*, *umòtla ga*, *razgová*^{o}*rla ga*, *doká*^{o}*zlo se*;

b) u ostalim riječima: *Zágrđe*, *iz Zágrđa*, *njȅkav*, *dȍbr dân*, *varènka* (varenika), *na Krpátima*, *u Mèriki* (Americi), *matrìjāl*, *pèrisān*, *perácija*, *prtizáni*.

3. Samoglasnik *o* se gubi:

a) iz inicijalnog položaja zamjeničkih i priloških riječi: *vàkī*, *vàkō*, *volìkō*, *nlìkī*, *vlìkačkī*, *zá nū zȅmlju*, *ù vū kȕću*, *pó nū knjȋgu*, *ná vom terénu*, *ù vīm kȕćama*;

b) iz drugih položaja: *ak ćemo*, *ak š tȋ dóći*, *pȍjedše mi svȅ*, up. i: *evlìšnī*, *evlìšnō*, *enlìkī* < evo ovlišni, evo onliki.

4. Samoglasnik *u* se gubi iz:

a) glagolskih riječi, ako nije i tu prvo došlo do zamjene sa *i*: *utŕnla*, *utŕnti*, *svànlo*, *gràn̄lo*, *prevr̀nlo se*, *razgr̀nli*;

b) enklitičkih oblika zamjenica: *štȁ m bī? štȁ s m urádla?*

c) imenica: *ùnče*, *ùnčād* (Vinica).

5. Samoglasnik *e* se gubi iz:

a) oblika brojeva: *dvádsēt*, *čètres*, *dȅsetro*, *pedèsētro*;

b) zamjeničkih enklitika: *kȍ t gȍnī? štȁ m brȉga? da t nísam vȉdijo*; tako i: *da s hàlālīmo*, *što s nè jāvīš*, *kȍ te s bòjī*;

c) priloških riječi: *túćkā* (tuđeka), *túdkā* (tudeka), *tútkā*;

d) imenica: *prȍfsōr*, *hȁbr* (haber).

Interesantni su oblici tipa: *kȕš sàd?*, *kàš dóći?*, *štȁš mu sàdē?* nastali od cijelih rečenica: *kuda ćeš sad? kud ćeš sad?*, *kad ćeš doći? šta ćeš mu sade?* Poslije redukcije samoglasnika *e* iz glagolske enklitike, našli su se u neposrednoj blizini suglasnici *ć* i *š*. Pošto je prvi afrikata, i kao takav sadrži u sebi elemente i frikativa, došlo je do njegove redukcije, nakon čega je ostao samo suglasnik *š* kao obilježje glagolske enklitike. Kako ovaj suglasnik nije mogao u ovoj poziciji sam da tvori slog, on se priklonio prethodnom prilogu i sa njim srastao. Istina, u nekim slučajevima je još ranije moglo doći i do fonetske deformacije u obliku priloga. Takav je slučaj, recimo, kod priloga *kuda*/*kud*, *kada*/*kad* i sl. Kod ovih priloga, a u vezi sa afrikatom *ć* iz glagolske enklitike: *ćeš*, došlo je do redukcije krajnjeg okluziva: *kad ćeš* : *ka ćeš*, *kud ćeš* : *ku ćeš*, što je vodilo ka oblicima *kaš*, *kuš* u kojima je došlo do stapanja priloške i glagolske riječi (v. o ovome i kod Ivšića: *Posavski*, I, 188).

Na ovom području postoji još jedan, i vrlo tipičan, oblik u kome imamo poslije redukcija sažimanje dviju susjednih riječi, sada prijedloga i imenice. To je oblik: *koće*, nastao od padežne sintagme: *kod kuće*, a javlja se vrlo često i na dosta velikom prostoru ove govorne zone. Postanak je jasan. Prvo

je u prijedloškoj sintagmi došlo do redukcije jednog od dvaju zadnjonepčanih okluziva: *kod kuće – kot kuće – kot uće*, poslije je došlo do redukcije neakcentovanog kratkog *u* iz imeničkog oblika što je dalo *kotće*, zatim je uslijedila redukcija okluziva ispred afrikate da bismo na kraju svih tih glasovnih izmjena dobili oblik: *koće*.

I ovi primjeri pokazuju da je redukcija samoglasnika, naročito kratkih, ovdje vrlo živa pojava. Bez ikakve sumnje i to je posljedica ležernijeg izgovora, a što, opet, ima korijene u nekim ekstralingvističkim momentima (isp. o ovome kod M. Budimira, JF, XV, 155-164). Istina, za redukciju neakcentovanih samoglasnika znaju i mnogi drugi govori, pa i oni koji su u osnovici našeg književnog jezika, ali je činjenica da tamo ova pojava nije tako obična i nema takve domete. U ovom govoru može da se redukuje svaki vokal, pod uslovom da nije akcentovan. Tu se, čak, ne pazi mnogo ni na posljedice te pojave. Otuda i različite morfološke deformacije.

Kao što navedeni primjeri pokazuju, redukcijom je najviše zahvaćeno kratko neakcentovano *i*. Ostali samoglasnici znatno su stabilniji, bez obzira na položaj i prozodijske karakteristike. U vezi sa ovim može se postaviti pitanje: da li je ovo novija ili starija pojava u našem govoru? Odgovor na to pitanje teško bi se mogao dati bez pregledanja cjelokupne pisane baštine sa ovoga tla. Na osnovu onoga što sam mogao zaključiti pregledajući objavljena pisana dokumenta u radovima Lopašića (*Bihać* i *Bihaćka krajina*), Ljubića (*Rukoviet jugoslavenskih listina*) i Račkog (*Dopisi*), dolazi se do zaključka da ovo nije tako stara pojava. Pisana riječ ne daje za nju potvrda. Tu je: *učinili*, *učinite*, *govorili*, *opominali*, *zaklinali*, *Kostanicom*, *razumismo* (Lopašić), *primili*, *činili*, *držite*, *tražili*, *platili*, *božimlanina* (Rački). Istina, ovdje je u pitanju pisana riječ, a pisari su i ovdje mogli da ne odražavaju govornu situaciju, a oni, isto tako, nisu morali biti ni domoroci. Ako uz to dodamo da su oni morali biti i školovani, jasno je zašto njihova

pisana riječ ne potvrđuje stanje koje je moglo i u doba nastanka ovih pisama da karakteriše ovu govornu zonu. Interesantno je da u djelima pisaca ima više potvrda za vokalske redukcije nego u službenim dopisima (isp. kod Markovića za jezik Ivana Ančića, *Ančić*, 58 i kod Vukomanovića za Margitića, 59).

Ovo bi, opet, moglo da govori da ovdašnja redukcija nije ni tako nova pojava u šćakavskim govorima Bosne. Njeni uzročnici, kao što je ovdje već rečeno, mogu imati osnova i u ekstralingvističkim činiocima. Jasno je, isto tako, zašto je upravo vokal *i* bio najviše podložan ovoj pojavi. To je vokal visokog reda sa dosta zatvorenim rezonatorom (v. kod Miletića: *Izgovor*, 121--125) i kao takav on je vokal dosta nestabilne artikulacije. Svaka promjena u jačini fonacione struje utiče na njegove fonetske karakteristike. Ukoliko je dolazilo do osjetnijeg labavljenja govornog procesa, taj vokal se našao na nivou fonetske *ø* i nestajalo ga je iz glasovnog niza.

Slogotvorni suglasnici

I u ovom govoru, kako je to i u većini štokavskih govora, imamo samo jedan suglasnik u vokalskoj službi, pod uslovom da su očuvani glasovni odnosi unutar jedne riječi. Tako imamo u svim mjestima: *ŗđa*, pored *hŗđa*, *smŗt*, *poŗvati se*, pored *pohŗvati se* i sl. Ovakvu službu ima sonant *r* i u: *umŗ*, *umŗt*, *umŗti*. U obliku radnog glagolskog pridjeva m. r.: *umro*, ni ovdje, kao ni u posavskom (Ivšić: *Posavski*, I, 177) nemamo vokalno *r*, nego je to dvosložna riječ gdje su nosioci slogotvornosti samoglasnici: *um-ro*. Tako i: *otro*, *prodro* i sl. Interesantna je pojava u našem govoru da se i u drugim sličnim situacijama osjeća težnja za likvidiranje vokalnog *r* pa imamo: *umrila*, *umrela*, sa uopštenim samoglasnikom *i*/*e*, kao refleksa jata, prema obliku infinitiva *umriti*.

Jedna od zapaženijih osobina zapadnobosanskih govora jeste redukcija neakcentovanih vokala. Naročito vokala *i* i *u*. Kao

posljedica te pojave javljaju se suglasnički skupovi u kojima, ponekad, slogotvornu funkciju mogu da preuzmu na sebe pored *r* i svi drugi sonanti, i ne samo sonanti. Ta pojava nije neobična u fonetici, pa ni u fonetici našega jezika. Od ranije je poznato da slogotvornu službu u različitim jezicima mogu vršiti pored samoglasnika i suglasnici, tako da se slobodno može reći da svi glasovi u određenim jezicima i određenim pozicijama mogu biti i slogotvorni (o tome v. Straka: *La division*...). Neki ispitivači bosanskih govora ukazuju na mogućnost proširenja broja slogotvornih glasova i u toj zoni našega jezika. Tako D. Petrović za govor Muslimana na području Prijedor – Ključ kaže da se kao posljedica redukcije vokala "bitno menja struktura reči, tako da se u funkciji nosioca sloga mogu pojaviti skoro svi sonanti, pa čak i šumni konsonanti (čȉs̥tla, čèst̥ta)". On tu daje i ove primjere: zapál̥l̃a, sàstal̥̃ se, dùpl̥ca, vŕhl̥ smo, kápl̥jca i sl. (Petrović: *Prilog*, 338). Slično stanje imamo i u govoru Zmijanja (isp. primjere na str. 42, 43, 45 Petrovićevog rada o govoru Zmijanja). I Dešić bilježi takvo stanje u ostalim jekavskim govorima zapadne Bosne (Dešić: *Ijekavski*...).

Redukciju i gubljenje neakcentovanih *i* i *u* uočio je i Ivšić u posavskom govoru, ali ne ukazuje na pojavu novih slogotvornih glasova (*Posavski*, I, 187-188). I prof. Vuković uočava tu pojavu u kreševsko-lepeničkom i imljanskom govoru, ali ne misli da je u pitanju pojava novih slogotvornih glasova, ukoliko nisu u pitanju sonanti, isp.: "Prema tome, redukciju izaziva poseban način izgovora suglasnika koji se mogu delimično vokalizovati (sonanti) ili koji se mogu duljiti i na taj način u jačoj meri učestvovati u formiranju sloga. Ni običnim sluhom nije teško primetiti da je u izgovoru, recimo, dòbla (dòbila) sonant *l* u primetljivoj meri vokalizovan" (*Kreševsko-lepenički*, 299-300). Mada ovakva situacija nije opšta, jedno je izvjesno: poslije redukcije slogotvorni mogu postati i drugi sonanti osim *r*. U produžetku tu čitamo da kao "posledica redukcije postakcenatskog kratkog i i u javlja se

bosanski fonetski specifikum: postojanje diftonga sa sonantom u sastavu, na jednoj strani, i, uopšte uzeto, poziciono duljenje vokala iza čijeg sloga se gubi kratko i ili u" (300), a to može da vodi do nazalizacije vokala: *granica-granca-grąca* (na istom mjestu, isp. o tome i u radu o govoru Imljana od istog autora, *Imljani*, 32-33). Kao što vidimo, ovdje imamo dva različita mišljenja o posljedicama redukcije neakcentovanih samoglasnika *i* i *u*. Petrović i Dešić su skloni da tu vide mogućnost proširenja broja slogotvornih suglasnika, Vuković, iako ne isključuje ni tu mogućnost, tu prije vidi produženje kvantiteta prethodnog samoglasnika (*Kreševsko-lepenički*, 300; *Imljani*, 33).

Da redukcija postakcenatskih samoglasnika može uticati i na prirodu prethodnih slogova, to je nesumnjivo. Tu može dolaziti i do kvantitativnih izmjena, pa i izmjena prirode tih vokala. Ipak, bar što se ovoga govora tiče, ne bih mogao reći da je u svakom takvom slučaju obavezno pretvaranje suglasnika u slogotvoran glas. Toga ima, ali ne suviše često. To je prvo. Drugo. Nazalizacija u primjerima kao *stanica-stąca* nije, takođe, opšta pojava. Češće je tu samo djelimična nazalizacija: *sta^{n}ca*, sa još uvijek prisutnim nazalom.

Ovo je, opet, jedna od pojava koje se često javljaju u narodnim govorima i to nikako nije ista pojava kao u primjerima tipa *banka*, *ranka* gdje imamo *baŋka*, *raŋka*.

Kao posljedica redukcije neakcentovanih samoglasnika može se pojaviti slogotvorno *r*: *pr̥tizá^{o}ni*, *sekr̥tá^{o}ri*, *br̂te*, *sr̥džáza*, *pr̥duzéće*, *P̂r̥toka*, *òkr̥čeno*, *pr̥kò kućē*, *u pr̥zéću*, *sàkr̥li*, *zavr̂šlo se*, *Zágrđe*, *prèvar̥t ga*, pa i *pr̂r̥čekāj* gdje je redukovano akcentovano *i*.

U ostalim slučajevima kao slogotvorni mogu se javiti i drugi suglasnici, up.: *díl̥t*, *Sèl̥m*, *Musl̥̂mān*, *Tòpl̥cu*, *kȕpl̥ce*, *dròbl̥ca*, *nòsl̥ce*, *gȉn̥t*, *gòn̥t*, *učìn̥t*, *dȉgn̥t*; *ulòv̥t*, *sàv̥t se*;

vȉd̥t, *rád̥t*, *vād̥t*, *zarád̥t*;

trážt, *túžt*, *kázt*, *pāzt se*; *plāšt se*;

ùb̥t, *prèb̥t*;

múṭt se;

što se javlja pored: *zapállo se*, *nasèlli se*, *mòlla*, *bòllo*, *pomòlli se*, odnosno: *Vînca*, *ùnče*, *trènce*, *stànca*, *pùnca*, *šènca*, *u bólnci*, *pȕnci*, *Kȁmenca*, *mĺînca*, *kafènsati*, *razgr̀nli*, *varènka*, *šarènca*, *pletènce*, *Zènca*, *Jasènca* i sl.

Ovi primjeri iziskuju nešto šire objašnjenje. Prvo, ja sam sklon da prihvatim mogućnost proširenja broja slogotvornih glasova u ovim govorima, što je posljedica unutarglasovnih izmjena u sklopu jedne riječi. Dakle, ta mogućnost nije isključena. Jer, da se i toga podsjetimo, u nauci se od ranije zna da nisu jedino vokali slogotvorni. Tu funkciju mogu vršiti, u različitim jezicima i različitim fonetskim uslovima, i svi drugi članovi fonetskog sistema (isp. o tome G. Straka: *La division*). Dakle, teoretski je moguće da postanu slogotvorni ne samo sonanti, nego i svi drugi suglasnici ako se za to stvore fonetski uslovi, samo je pitanje da li je u našem slučaju slogotvoran svaki suglasnik koji se nađe u poziciji da bude nosilac sloga. Za govor Zmijanja Petrović konstatuje znatno proširenje broja slogotvornih glasova (*Zmijanje*, 43-44), što je, teoretski, sasvim u redu. Ali, bar za govor o kome je ovdje riječ, ne mislim da u svakom od takvih slučajeva imamo slogotvoran suglasnik. Ja sam na takve slučajeve posebno obraćao pažnju i došao sam do zaključka da u većini takvih primjera imamo smanjenje broja slogova. Tako u *volla* imamo samo produženu artikulaciju sonanta *l vol-la*, a granica sloga zahvata i dio artikulacije ovoga sonanta. U primjerima tipa, *Muslman*, odnosno: *ubt*, *radt* i sl. (isp. o ovome kod mene: *Sur la nature* i: *Jedno fonetsko pitanje*) slogotvornost može da preuzme poluglasnički elemenat koji se javlja u interkonsonantskoj poziciji (v. kod mene: *Izgovor zvučnih suglasnika*), ali tu nije neobično ni smanjenje broja slogova: *Sélm*, *mòlt*, *rádt* i sl. Dakle, redukcija vokala može da prouzrokuje pojavu slogotvornih suglasnika, ali to nije obavezno. Akcenat u primjerima tipa *rádt*, *trážt* upućuje na zaključak da je ovo novija pojava, izvršena poslije pojave naše

politonije, a još nije došlo do usaglašavanja tonskih karakteristika sa opštim karakterom akcentuacije u ovim govorima, up. i *káž mu*, *dóđ sȕtra* i sl.

Sličnu pojavu imamo i u primjerima tipa: *šènca*, *trènca*, odnosno: *potròšt*, *plȁšt*. U svim tim primjerima imamo prisutan "son du passage". To vrijedi i za primjere kao: *nòst se*, *kȓstt se*. Slogotvornu službu tu samo prividno ima suglasnik. U većini slučajeva, ukoliko i tu ne dolazi do smanjenja broja slogova, imamo pojavu prelaznog vokalskog elementa, neke vrste poluglasnika, koji preuzima na sebe slogotvornu službu. Da je taj slogotvorni vokalski elemenat tu prisutan, govori i neizvršeno jednačenje suglasnika po zvučnosti, up. *trážt*, *ùbt* i sl. (isp. o ovome kod Bogorodickog: *Fonetika ruskog jezika*, na ruskom 1930, 57-58, B. Hala: *La syllabe*, kao i kod mene: *Jedno fonetsko pitanje*).

Sažimanje samoglasnika

Ako se nađu dva neakcentovana samoglasnika u neposrednoj blizini, poslije jednačenja, oni se sažimaju i to:

1. *ao* > *o*: *dòšō*, *išō*, *dòdō*, *rèkō*, *pròdō*, *prèdō*, *ȉskō*, *kázō*, *príčō*, *šétō*, *pȍzvō*, *prìstō*, *ùnišō*, *cípō*, *priglédō*, *kȍvō*, *ispísō*, *premíšćō*, *ùtekō*, *prìtekō*, *pòslō*, *kȍpō*, *sȉjō*, *pòsijō*, *vèčerō*, *tȓčō*, *òbašō*, *zȁpočō* i sl.

Pošto je to opšta pojava, nije potrebno navoditi mjesta iz kojih su ovi primjeri. Ali, u vezi s tim, treba reći da je naš govor okružen govorima u kojima se samoglasnička skupina *ao* sažima i u korist prvoga vokala iz skupine: *išā*, *rekā*. Za ličko-krbavske govore još je Rešetar uočio tu pojavu: "Dann finden wir wiederum das *-ā* in Mittel und Norddalmatien, dem Komitate Lika – Krbava und einem daran angrenzenden Striche der Hercegovina und Bosniens" (*Der štokavische*, 107 v. i Belić: *O dijalektima*, 160), ali nije bio u stanju da odredi granice ovoj pojavi, up. "dessen Grenzen (tj. pojavi *a* u radnom gl. pridjevu, A. P.) erst festgestellt

werden sollten" (isto, str. 107-108). Da je ova pojava poznata i zapadnobosanskim ijekavcima pokazala su novija ispitivanja tih govora. Istina, Petrović takvo stanje bilježi samo u Kruharima, kod Sanskog Mosta (*Zmijanje*, 59), ali zato Dešić ovu pojavu bilježi na širokom prostoru zapadno od linije Bosanski Novi – Bosansko Grahovo. U ikavskošćakavskim govorima ove zone, ukoliko se ne radi o unesenoj osobini iz ličkih govora, kao što je slučaj u Dobrenici i Kamenici kod Bihaća, nemamo takvo sažimanje. Ružičić i posebno naglašava da u radnom gl. pridjevu "ima svuda redovno nastavke: *-io*, *-uo*, *-ao*/*ô*, *eo-ô*" (*Glavnije osobine*, 33), a uz to dodaje da oblike s nastavkom *-ā* nije mogao konstatovati (str. 34). Takvo stanje nalazi i Petrović u govoru Muslimana na relaciji Prijedor – Ključ (*Prilog*, 340), ali zato Ivšić u jednom posavskom mjestu nalazi i *-ā* (Ivšić: *Posavski*, 184, 189).

Čini mi se da i ovaj podatak ide u prilog mišljenju da su Muslimani na ovom području autohtoni starinci. Da su oni ovamo došli iz zapadnijih krajeva, nesumnjivo bismo u njihovom govoru i danas imali po neki primjer sa *-a* u radnom glagolskom pridjevu. A, vidjeli smo, takvih potvrda nema. Kod jekavaca ovog dijela Bosne, i to na dosta velikom prostoru, imamo upravo sažimanje u korist samoglasnika *-ā*: *išā*. I to, opet, u onim mjestima koja su bliža zapadnoj granici Bosne, a najviše u reonu Bosanska Krupa – Bosanski Petrovac – Drvar. To jasno upućuje na porijeklo ove pojave. Ona, bez ikakve sumnje, ovamo nije mogla dospjeti iz hercegovačkih jekavskih govora jer je tamo, po pravilu, *-o*: *išo* (v. kod mene: *Istočnohercegovački*). Istina, u Nikšićkoj župi imamo i *-a* (Vušović: *Nikšić*), što se može naći i u pivskodrobnjačkom govoru (Vuković: *Piva*, 21), ali će ova osobina u govoru zapadnobosanskih jekavaca prije biti rezultat njihovog boravka u zonama koje od ranije imaju sažimanje u korist prvoga vokala iz skupine *-ao*: *ā*, nego veza sa tim hercegovačkim govorima (za ikavske govore Hercegovine, v. kod mene: *Jekavske oaze*, 286).

Da naši Muslimani ni ranije nisu znali za ovakvo sažimanje, potvrđuju njihova pisma. U svim tim pisanim dokumentima, ukoliko nije po tradiciji *-l*, imamo ili nesažeto stanje: *dodao*, *davao*, *dognao*, *otišao*, *presegao*, *okovao*, *odpisao*, *išao*, *obećao*, *uslao*, *imao*, *utekao*, *zapačao* (Starine, XII), a sa kraja XVII vijeka imamo i potvrda sa *-o*: *osto*, *piso*, *dopušćo*, *imo* (isto).

Prema tome, jasno je da stanje koje nalazimo u savremenim muslimanskim govorima zapadne Bosne odgovara starijem stanju. Ako pisana riječ nije tu konsekventno pratila glasovne izmjene, i ono nekoliko primjera sa *-o* jasno govori da je sažimanje išlo u korist drugoga samoglasnika iz skupine.

U Dobrenici i Kamenici, i to je već rečeno, u govoru katolika, bilježio sam i *-ā*. To je lička govorna osobina koja se i tu osjeća kao strana. Interesantno je da Muslimani ove zone nisu prihvatili ni jedan primjer sa *-a* od susjednih pravoslavaca jekavaca. Moguće je da su od njih primili poneki jekavizam, ali ne i ovu osobinu.

Do sažimanja ne dolazi ako je jedan od samoglasnika iz skupine *ao* pod akcentom:

dȁo, *znȁo*, *krȁo*, *klȁo*, *prȁo*, *stȁo*, *brȁo*, *pȁo*, *spȁo*; kao i: *klaónica*, *praónica*, *čitaónica*/*čitaóna*, odnosno: *zaòbīći*, *naòštrit*, *nàočit*; *tȁoci*, *pȁoci* i sl.

ali je redovno:

pòsō, *kòtō*, *svȑdō*.

Veznik *kao* također zna za sažimanje ili redukciju samoglasnika *a*: *ko* – Nȉko ti *kō* ôn, Rádi *kȏ* što òni râdē i sl.

2. U grupi *ae*, isto tako, imamo sažimanje u korist drugoga samoglasnika iz skupine:

dvánēs, *pètnēs*, *trínēs*, *šèsnēs*. Tako i *Sàrēvo*/Saraevo/Sarajevo.

Ako je jedan od ovih vokala nosilac akcenta, ne dolazi do sažimanja: *dváes*.

3. I u skupini *eo* imamo sažimanje u korist drugoga samoglasnika:

dòvō, *pòmō*, *pȍčō*, *ȍduzō*, *prȅuzō*, *ȍtō*, *prèplō*, *pȍduzō*, *prȅotō*, *zȁpočō*, *ȍtpočō*.

Nisam bilježio: *otevo*, *započevo*.

4. *Uo* > *o*: *dòčō*, *mȅtnō*, *pòdmetnō*, *prèmetnō*, *zàmetnō*, *prevŕnō*, *odgŕnō*, ali:

čȕo.

5. Ako se nađu u neposrednoj blizini dva ista samoglasnika, bilo u jednoj riječi, kao posljedica izmjena u fonetskoj strukturi riječi, ili u govornom nizu, a ako ni jedan od tih glasova nije nosilac akcenta, dolazi do sažimanja:

svédno < svejedno; nećeš > *nêš*;

đē bila? – đe je bila? *đē spávō?* – đe je spavo?;

tako i:

návliji – na avliji

bi lī tî dȁo? – bi li i(h) ti dao?, *bi lī tî pùšćō?* – bi li ih ti pušćo? *u Sŕbī* (= Srbiji), Jasenca, u Dobrenici i: *ȉdēm ȕ Bīć* < Bihać.

6. *E* i *a* se sažimaju u korist drugoga vokala u oblicima zamjenica, a poslije redukcije okluziva *k*, *njekakva-njeakva-njakva*. Tako i: *njakvi*, *njakve*, što je česta pojava u ovom govoru, ali će se javiti i: *njekvi*, *njekve*, gdje nemamo sažimanje nego redukciju cijeloga sloga: *njekakvi-njekvi* (o čemu v. niže).

Sekundarni samoglasnici

Prema oblicima pridjevskih zamjenica *ovaj-ova-ovo*, *onaj-ona-ono* javilo se i: *otaj-ota-oto*. Potvrda ima iz svih mjesta, a ti oblici su potvrđeni i iz starijih pisanih dokumenata, up. kod Lopašića: *oto* smo vam po mnogo krat davali (*Bihać*, 1573, str.

245), *oto* razumismo (isto, 248), *oto* ie gotou (Rački: *Dopisi*, Starine, XII, str. 32).

U nazivu jedanaestog mjeseca: *november-novembera* može se ogledati uticaj sa strane, njemačkog jezika, npr.

Već je rečeno da priloške riječi često znaju za sekundarne samoglasnike: *kad-kada-kade* i sl.

Imenice: glavnja, tašna, marka i film ovdje znaju i za oblike sa još jednim slogom: *glàvinja*, *tàšina*, *màrika*, *filim*.

Pokretno *a* imamo u *njihā*, pojava znana i drugim govorima.

*

* *

Cijelo ovo razmatranje vokalske problematike u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima dozvoljava nam da konstatujemo sljedeće:

1. Vokalizam ove govorne zone je dosta stabilan. Za izuzetke zna dugo *a*, rjeđe je to osobina i drugih vokala. Supstitucije pojedinih samoglasnika nisu nepoznate ni ovom govoru, ali nisu tako izrazite kao u govoru jekavaca ove zone.

2. Redukcija visokog vokala prednjeg reda, ako se nalazi u neakcentovanom slogu, druga je tipičnija pojava svojstvena ovom govoru. Kao posljedica te pojave mogu se javiti i slogotvorni suglasnici za koje ne zna naš standardni jezik, ali je znatno češća pojava ili produžene artikulacije suglasnika ili pojava poluglasničkog elementa koji preuzima na sebe slogotvornost.

3. U riječima stranog porijekla moguća su različita odstupanja od standardne norme, što je i shvatljivo: u pitanju je put kojim su te riječi stigle u narodne govore i u standardni jezik, a nije nevažno ni to ko je te riječi primao i iz koga izvora ih je uzimao.

Refleksi vokala *ě*

U uvodu je rečeno da ovo govorno područje pripada ikavskim govorima. To bi moglo značiti da se u svim slučajevima gdje se nekada nalazio vokal *ě* danas nalazi samoglasnik *i*. Ali nije tako. Čini se da tako nije bilo ni ranije. Ako se o ovome može suditi na osnovu pisanih dokumenata nastalih na ovom području, a koja su korišćena pri izradi ovoga rada, dolazi se do zaključka da ni ranije nije bilo znatno drugačije. I u tim pisanim dokumentima nemamo jedinstvenu zamjenu *ě*. Istina, tu se može praviti razlika između refleksa *ě* koje nalazimo u pisanoj riječi nastaloj u predturskom periodu i pisanoj riječi nastaloj u vrijeme turske uprave. Tim redom ćemo i ukazati na stanje koje nam nudi pisana riječ nastala na ovom tlu:

1. U pisanim dokumentima iz predturskog perioda imamo:

a) *i* mjesto *ě*:

Stipaniću, *(v)iru*, *prida*, *u vike*, *svidoci*, *poslidni*, *človikou*, *vikou*, *vikoma*, *virnou*, *isikoše*, *osvidočiše se*, *prigledala*, *razumismo*, *nika*, *nikomu*, *človik*, *ki e višć*, *v nedilu*, *obidvi*, *vikuvičnim*, *dicu*, *obi*, *dvi*, *vrime*, *človika*, *človikom*, *svidočimo*, *imili*, *zle riči*, *liti*, *potribno*, *živila*, *svitlosti*, *gdi*, *vrimena*, *pomrili*, *susidu*, *lipo*, *cinu*, *uriće*, *do korina*, *odrisasmo*, *priko sutra*, *svidočbu* i sl.;

b) *e* mjesto *ě*:

verovanje, *let*, *v senokošah*, *delu*, *kolena*, *kolene*, *ovde*, *onde* (ove se riječi uzimaju kao potencijalni primjeri za nejednak refleks *ě*), *pred gde*, *vere*, *nevernika* i sl.

Iz ovoga perioda, kao što je već rečeno, nema potvrda za jekavske reflekse *ě*. Da li je to posljedica realne slike govora zone gdje su ovi dokumenti nastali ili je to osobina pisara, odnosno pisarske tradicije, to je posebno pitanje. Ovdje samo ukazujemo da ima mišljenja da je ovo područje nekada bilo čakavsko, da

je štokavizacija tu došla nešto kasnije. Ako bismo pošli od tog shvatanja, a i saznanja da ima čakavskih govora u kojima se upravo nalazi ovakvo dvojstvo, mogli bismo pomišljati da je ovo stvarno bila čakavska teritorija do dolaska Turaka u predjele oko Une. Za nejedinstvene reflekse *ě* znaju i neki stariji čakavski pisci (v. Ružičić: *Zoranić*, 43-72) i neki sjeverniji čakavski govori (v. J. Ivšić: *Senjski*). Naime, u toj čakavskoj zoni, i ne samo u njoj, nailazimo na *e* ili *i* mj. *ě*. Takva situacija konstatovana je i još ponegdje. I sve se to objašnjava poznatim zakonom Mejera i Jakubinskog. Po tom zakonu stari vokal *ě* kada se našao pred nekadašnjim tvrdim suglasnicima: *t*, *d*, *s*, *z*, *l*, *n*, *r*, iza kojih ne stoji nepčani vokal ili nepčani konsonant, prelazi u nekim govorima u samoglasnik *e*. Samoglasnik *i* mjesto *ě*, po tom zakonu, imamo u tim govorima kada se taj vokal nalazio pred ostalim, tj. nepčanim konsonantima, kao i onim naprijed navedenim ako je iza njih bio nepčani vokal (v. o tome J. Ivšić, op. cit.).

Na osnovu Ružičićevih ispitivanja ovo pravilo ne bi se moglo primijeniti na jezik Petra Zoranića. Ima tu podosta primjera koji se ne uklapaju u naprijed iznesene kalupe. To bi se moglo reći i za primjere koje nudi naš govor. Mada će se tu naći i poneka potvrda za navedeno pravilo, naići će se i na primjere tipa: *kolene*, *vere*, *nevernik*, odnosno: *cinu*, *susidu*, *korina* koji se protive tom pravilu. Istina, ni ovdje, kao ni inače, ne može se prenebreći vječito prisutna analogija. Ipak, ja nisam pristalica krutih zakona po kojima se sve odvija po strogo utvrđenom redu. Ni u jeziku, kao ni u društvu, ne ide sve pravolinijski. Što je to tako, to je drugo pitanje, tek je činjenica da ni mnogohvaljeni mladogramatičarski zakoni nisu mogli mnogo da nadžive svoje autore, iako, opet, niko ne može negirati ogromne zasluge koje pripadaju naučnicima ove škole za napredak u jezičkim disciplinama.

Neki su u nejedinstvenim refleksima *ě* u pojedinim narodnim govorima gledali sliku nastalu u procesu miješanja različitih govornih tipova (v. A. Belić: *Zamjetki*, kao i JF. XIV, 169). Mada

nije isključeno da postoje i takvi slučajevi gdje su različiti refleksi *ě* posljedica miješanja predstavnika različitih govora, ima podosta i primjera gdje takva govorna slika nije rezultat miješanja stanovništva. Za Bosansku krajinu se od ranije zna da je bila stjecište različitih govornih struja. Tu je bilo doseljavanja i sa područja naše zemlje, i sa strane. Te se razlike još i danas jasno vide. Srpsko stanovništvo ovamo je došlo iz južnijih, jekavskih krajeva i sve do danas je sačuvalo tu svoju govornu karakteristiku. Prije dolaska Turaka u ove krajeve, tu nije bilo jekavaca, a i sve jekavske migracije ka zapadu uslijedile su poslije gubljenja nezavisnosti naših srednjovjekovnih država.

U našem slučaju nikako nije nevažan faktor ni pisac, upravo pisar. Poznato je da su na našim srednjovjekovnim dvorovima postojale kancelarije koje su uzimale pisare iz zapadnijih krajeva, upravo iz krajeva u kojima je u to vrijeme bilo pismenih ljudi. Poznato je, uz to, da su pojedini velikaši vodili sa sobom svoje pisare i da ti pisari nikako nisu u svojoj pisanoj riječi odražavali govornu situaciju kraja i vremena gdje i kada je nastao neki pisani dokumenat. Sve bi to govorilo da slika koju nam pružaju pisani spomenici iz ovih krajeva, a koji su nastali u predturskom periodu, ne moraju biti vjerna slika govora ove zone u to doba. Subjektivni faktor pisara ovdje se nikako ne može zapostaviti i smatrati bezvrijednim. Zbog toga ja i ne mislim da je stanje koje smo konstatovali u pregledanim pisanim spomenicima dokaz da je to područje, i u tom ranom periodu, bilo ikavsko-ekavsko. Tu je moglo biti i tih i takvih refleksa *ě*, ali uz njih i onih drugih koji će se javiti u spomenicima iz turskog perioda.

2. U pisanim dokumentima iz turskog perioda vladanja ovim krajevima imamo pored ikavskih:

razumih, *naipri*, *razumismo*, *lipo*, *susid*, *obidvi*, *virno*, *u vrime*, *dite*, *viru*, *lipi poklon*, *rič*, *posli*, *dilo*, *na sridu*, *susidu*;

i ekavskih:

susedu, *mesta*, *na sredu*, *ueri*, *vremena*;

i jekavskih refleksa *ě*:

smiiešano, *ciena*, *svieh*, *niesu*, *svoieh*, *prisietio*, *prie*.

Nesumnjivo, potvrde za ikavsku zamjenu *ě* su najbrojnije. One su u brojnom odnosu daleko ispred ekavskih i jekavskih uzetih zajedno. To je, konačno, i shvatljivo. Ovo je područje i ranije, kao i danas, prevashodno ikavsko. Ostali refleksi *ě*, i ekavski i jekavski, ma kako bili opšti, vezani su ili za određene lekseme ili se javljaju naporedo sa ikavskim oblikom. Pa i pored toga ja ne mislim da je ta šarolikost posljedica isključivo migracionog faktora. Toga je moglo biti, ali ima momenata koji upućuju na zaključak da ovaj govor u svojoj strukturi nosi nejednake reflekse *ě*, da, znači, ta nejedinstvenost nije rezultat miješanja govornih tipova, mada ni taj momenat nije ostao bez uticaja, nego je to rezultat unutarnjeg razvitka ovog govora.

3. Da bi se dobila što preglednija slika o današnjem stanju ove fonetske osobine u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima, navešćemo ovdje više potvrda za sve te reflekse:

A. Ikavski refleks *ě*.

B. Jekavski/ijekavski refleksi *ě*.

C. Ekavski refleks *ě*.

D. Potvrde za jekavsko jotovanje.

Potvrde će se navoditi iz svih mjesta koja su na ovom području posjećena. Istina, i to treba posebno naglasiti, ovdje je riječ isključivo o ikavskošćakavskom govornom tipu Bosanske krajine i zbog toga jekavska sela nisu bila u planu mojih posjeta. Na svu sreću taj govorni tip, upravo govor tih sela u ovoj zoni Krajine, obišao je M. Dešić i opisao ga u svom radu (*Zapadnobosanski*). Na osnovu materijala koji nam pružaju opisi ovih govora lako se da uočiti da su ova dva govorna tipa, iako dosta dugo žive zajedno, mislim u neposrednoj blizini, ostali zasebni govorni tipovi, nisu se izmiješali. Što je to tako, razloge

treba tražiti u konfesionalnom i socijalnom faktoru. Pa čak i tamo gdje je socijalna komponenta zbližavala predstavnike dvaju naroda, konfesionalna komponenta je bila dosta velika barijera koja nije dozvoljavala da se tu neutrališu i sve jezičke razlike. Ne samo da je tu ostalo *h* kao jedna od vidnih razlika, nego uz to i refleksi *ě* i sekvence *šć*, *žđ*, pa i u leksici je bilo tih razlika. Sve to vidjeće se i kada se uporedi ovaj rad sa onim što o tom fonetskom problemu daje Dešić za govor Srba jekavaca Bosanske krajine.

Ikavski refleksi *ě*

Bakšaiš:

lípo mȉsto, *sȉst*, *klíšta*, *klíšća*, *dȍli*, *dolíka*, *míšō*, *pròmīšāj*, *rítka*, *čòvik*, *s čòvikom*, *podílili*, *podíli*, *pȍdila*, *ne bi smȉlo*, *nè smīm*, *smî li? dvî*, *ȍbi*, *vrȉća*, *ìz vrićē*, *vrîćā*, *ù vrići*, *prȉko*, *smȉsti*, *smȉstilo*, *lȉto*, *lȉti*, *ù lito*, *srȉdnjāk*, *u srídi*, *lîvī*, *nà līvōj stráni*, *čòjik*, *nísmo*, *brîst*, *drîn*, *lípe kònje*, *lîpo je*, *nȁjidi se*, *vȁik*, *vȁjīk*, *nâjprī*, *prȉklāni*, *priko Sénja*, *lîvo*, *pȍprīko*, *ùspit*, *ùmrīćeš*, *pȉšice*, *pìšāk*, *prìvarilo ga*, *ù cvīću*, *po misécu*, *mȉsečina*, *u Plíšivici*;

Bihać:

dȍnīla, *nísam*, *vȉdila*, *óvdika*, *dȍnīli*, *hoš ȉst? hàjde jȉdi*, *pomlíči*, *vèlka je vrilìna*, *od vrilìnē*, *prȅsīče ga*, *dvî i dvȉsta*, *nísam vet dvî*, *gȍri*, *dolíka*, *ùmila*, *trî mȉsēca*, *jȉla*, *jȉo*, *jȉli*, *ìzijo*, *požèlila sam*, *dȍnīlo ga*, *dònīt*, *dído*, *snîg*, *dòtirō*, *dòtirāj*, *jȉsti*, *razrídite*, *Plìšivica*, *is Plìšivicē*, *rîč*, *rîči*, *cvîće*, *zȁ cvīće ùmrīću*, *óndi*, *dȉd*, *túdika*, *lȉto je*, *po ríči*, *síče*, *jȉdēmo*, *pȉšice*, *nàprīd*, *vȉrē mi*, *u cípcu*, *rasíci*, *ràsīkla se*, *prìvarit*, *prìvarilo ga*, *díte*, *priko púta*, *nȉgdi*, *pȍsli*, *sìkirom*, *óvdi*, *prî smo bíli*, *túdi*, *promíni se*, *mînjā se*, *prȍmina*, *nè smīš*, *smî li ôn? ìstirati*, *ìstirala*, *dìtinjē mȉsto*, *dvȉsta*, *pêt hȉljādā i dvȉsti*, *nȉgđi*, *s mlíkom*, *zatìraj te ga*, *prî mène*, *u njȉdrama*, *nȅgdi*, *drímovac*, *drîmā*, *nè drīmām*, *òbisla se*, *òbisīto*;

Blagaj:

dvî, *óvdi*, *pȍnīla*, *je li vríme lígat? vȁvīk*, *nísam*, *ràzumīm te*, *nàprīd*, *nè smīmo*, *pȉšice*, *nè mīnjā se*, *trízan*, *tísno*, *sîno*;

Bosanska Dubica:

nèvista, *vȉdila ga*, *lȉti*, *ràzumīm te*, *nè virūj mu*, *ùmrīti*, *prìd njīh*, *cína*, *nè cīnī ga*, *pȍsli*;

Bosanska Krupa:

ȍsam misécī, *dȍnīto*, *óvdi*, *vȁīk*, *nà misēc*, *ȍd rīči*, *vȉrē mi*, *nȁša vȉra*, *priko vòdē*, *žívili*, *vȁvīk*, *dvî*, *po snígu*, *snîga*, *sàsiklo*, *dvȉsta*, *pȍbidu nosili*, *svȁgdi*, *mîšā se*, *lȉti*, *nèdiljōm*, *vȉdit*, *sìkira*, *u srèd lȉta*, *mlíko*, *dìcē*;

Bosanski Novi:

pònīt, *sìkira*, *dȍli*, *mínja bíla*, *svȁgdi*, *vȁvīk*, *pȍ dvista*, *nèvista*, *pòdīljeni su*, *mlíka*, *óvdi*, *nè tribā*, *dìcē*, *dìca*, *da pripovídajū*, *lípě ràkijě*, *óvdika*, *vìnčānje*, *vìnčāj*, *vȉnčāna*, *đȉ ćе? rasíci*, *razmíni tō*, *pòsiklo ga*, *presíci*, *da presíče*, *nè virujēm*, *vȉrovat*;

Bosanska Otoka:

mȉsto, *dvî hȉljade*, *dònīt*, *svît*, *lípo*, *lȉpšē*, *pȍsli*, *nàprīd*, *prìd*^{t} *kućōm*, *nèvista*, *vinčánje*, *tako vríme dòšlo*, *vȉrūj svȁšta*;

Bosanski Petrovac:

podílili, *óvdi*, *ȕvīk*, *vríme*, *prìšli priko púta*, *žívili*, *gȍri*, *prȉdā se*, *lípo*, *óvdi*, *dȍli*, *prìpade se*, *dvî*, *lâni*, *vìnčō se*, *vȁvīk*, *čòvik*, *sȉcavica*, *presíci*, *nè sicāj*, *nísi*, *na vríme*, *nà mistu*, *ispod kòlina*, *žívila*, *óvdik*, *vàīk*, *đȉ ti je*, *ne bi ga ćȉla*, *nâjlipšī*, *pȍjidi*, *nèvista*, *s nèvistōm*, *pònīli*, *nísu smȉli*, *nè smī*, *smî li? svȉtovō se*, *podíli*, *ràzumīš*, *starosìdijoc*, *prìšlo na ìslām*, *prìšō*, *lîpo*, *na kòlina*, *râzne zvîri*, *prìpanē se vô*, *ódi*, *čòvika*, *òbisi se*, *òbisi tō*, *nà višala*, *vȉšali su*, *nè virūj mu*, *na zvízde*, *zvîrka*, *po svítu*, *ìmā mlíka*, *s mlíkom*, *prî tèbe*, *bȉži*, *mȉsto*, *pòbigō*, *prìd ovīm*, *dònīt*, *nàriži*, *promíni se*, *prìpō se*, *mȉsēc*, *trȉbā*, *vríme*, *cvît*, *nȉkē kȕće*, *svît*;

Bužim:

nè smīm, *vȁīk*, *sve se mînjā*, *nè smī*, *túdi*, *òstario*, *gòrilo*, *gȍri*, *túdik*, *đìd*, *đìde*, *rîč*, *lipòta*, *nísam*, *u misécu*, *vȉnčāta*, *smȉla*, *óndi*, *vȉrē mi*, *gríšan*, *lîpo je*, *ùmrīt*, *ódikāna*, *iz zdȉlē*, *dvî žène-dvî vjère*, *nè virujū*, *vìnčat se*, *óvdi*, *smȉsta*, *nà mistu*, *osàmnēs misécī*, *pȍprīko*, *klíšta*, *klíšća*, *òbisi*, *đìda*, *prȉčā*, *prȉčā*, *nè tribām*, *snîg*, *dȍli*, *prèsīcāto*, *sìkira*, *sìkirōm*, *razdílili*, *ù nesvīs*, *slipoòčnica*, *drîmā*, *drímavac*, *žívili*, *zàriži*, *nàriži*;

Ćukovi:

prìpō se, *lípi*, *podasíci*, *dvâ mȉsēca*, *tísno*, *vríme*, *óvdi*, *promínilo se*, *ponèdiljak*, *nè smīš*, *pròlitōs*, *srȉla ga*, *bèz mirē*, *ùlīnīš se*, *ùmīš*, *pȉšice*, *svàđi*, *gȍri*, *mȉsēc*, *ćȉo*, *svidòdžba*, *sívali*, *nȉgdi*, *ùmrīt*, *prèzrila*, *bìliga*, *jȉsti*, *vîka*, *u víku*, *ȏ dvī sèstre*, *prȉčē*, *pripòvidīm*, *óvdi*, *dȍnīla*, *nȉđi*, *ùmrīću*, *pòjis*, *nóndi*, *drîmā*, *drímavac*, *snîg*, *lípa*, *pòbigō*, *prî mȅne*, *vòda prî neg krȕh*, *vȉšā*, *òbisili ga*, *prȅko svīta*, *nȁjisti se*, *nè dīlī se*, *nè tribā*, *nâjlipšē*, *lipòta*, *vìnčāvā*, *lîp*, *dìvōjka*, *dvȉsta*;

Cazin:

izlíčio, *líkove*, *óndi*, *gȍri*, *lîpo*, *mȉsēc*, *ùmrīt*, *smîš*, *nè smī*, *smȉla bi*, *lîčī se*, *po misécu*, *mȉsečina*, *ùmrīt*, *prî dvî gȍdine*, *nísam mȉrio*, *nóndi*, *sȉte*, *sȉdi*, *posídila*, *da pòsidī*, *vȉdit*, *vȉdili su*, *óvdi*, *nè smīm*, *izlíčit*, *podílijo*, *podíli*, *dvȉsta*, *nè virūj*, *Pòdzvižđāni*, *siròmah*, *rȁznīla*, *zapòvīdā*, *zȁpovīdnīk*, *zapovídō*, *njȉšto*, *širòta*, *ždrîbe*, *đìd*, *đìdu*, *nèvistina*, *nèvista*, *s nèvistōm*, *pràndid*, *mlíko*, *u mlíku*, *s mlíkom*, *uklíštilo*, *nȅgdi*, *namíšćali*, *namíšćō*, *pòbiglo*, *ùmila*, *ùmili bi*, *sȉći*, *pòsiklo ga*, *sasíci*, *prèsikla*, *sìkira*, *pòmrīt*, *vrídan*, *vȉra*, *ne bi vȉrovō*;

Dobrenica:

izgòrili, *kamo srȉćē*, *pȍsli*, *nèdiljē*, *dȍnīla*, *čòvik*, *óvdi*, *šês misécī*, *đìd*, *ù dida*, *đìde*, *gríšit*, *gríšni su*, *dvádes misécī*,

gȑmilo, *nísu*, *dvî*, *jȉst*, *šta sam tȕla rèć*, *lȉšnjāci*, *lȉšnjāk*, *lîvā znôj*, *za lîk*, *za líka*, *ùmrīće*, *òstarilo*, *vòlili bi*, *lîpo*, *prȉvišē*, *pònīt*, *ùmrīt*, *vȉdila*/*vidla*, *lȉčī*, *pròlitōs*, *ȕvīk*, *nȉgdi*, *istríbilo*, *sìnica*, *u sìnici*, *do sìnicē*, *gòri*, *pri vrȉlu*, *do vrȉla*, *óvdi*, *vȁīk*, *ùjišće*, *đȉcu*, *od dìcē*, *brîg*, *na brígu*, *pȍd brīgom*, *ȍbedvī*, *vȁvīk*, *lîpo je vȉdit*, *nâjprī*, *podíli*, *podílila*, *podílili*, *pòtriba*, *što je rȉč*, *dvî*, *nȉje tȉo*, *zàmīrā*, *zàmiri*, *ne zàmīrāj*, *tō lȉčī*, *izlíči*, *posíčeš*, *ponèdiljak*, *vinčánje*, *pêt vrîćā*, *s vrȉla*, *nâjlipšā*, *osandèsēt vrîćā*, *mȉsečina*, *po misécu*, *nèdiljōn*, *nadolívat*, *nè smīte*, *smî li?*, *zvízda*, *do zvízdā*; tako i: *rȉć*, *nèmōj mi rȉć*, *rìkla*, *jâ sam rìkla*;

Gata:

iscídi, *vȁvīk*, *vȁīk*, *dòtirala*, *zàmirī se*, *đȉdu*, *vòlila*, *lîpo*, *vrídī*, *ne vrídī*, *lípo*, *ȉsti*, *mihùrići*, *mihùrīća*, *nàmaži pȉnōm*, *ìmā pȉnē*, *pêt miséci*, *lîvōm ríkōm*, *pȉšice*, *izlíčio*, *đȉde*, *na trî mȉsta*, *jèdno mȉsto*, *prìšō*, *dvâ mȉsēca*, *đȉ je*, *u ponèdiljak*, *dònīće*, *gnjízdo*, *u nèdilju*, *ȉ dvī*, *óvdi*, *svíća*, *pròlitōs*, *ìzmirio*, *lípa*, *cȉlī dân*, *cíla*, *pȍsli*, *nèđi*, *ôvdi*, *túdi*, *ȕvīk*, *bȉži*, *prèbigō*, *pogòrilo*, *óndika*, *ispòvidih*, *ù misēc dánā*, *nà misto*, *tō je tȉšnjē*, *pripòvidit ću*, *gríšit*;

Golubić:

nèdilja, *vȁīk*, *òbisit*, *òbisila*, *ùmī ôn tō*, *pòbignē*, *ùidē me*, *tȉme*, *nà timenu*, *dìca*, *díte*, *dìteta*, *jȉsti*, *bíla ko snîg*, *lípo*, *lipòta*, *lîpī se*, *mlíko*, *mlíčna*, *zđȉla*, *zđȉlica*, *lîk*, *líčila se*, *likàrije*, *srída*, *nè tribā*, *ȕmrīla je*, *ùmrīt*, *nà mistu*, *dvȉsta*, *bèsida*, *sȉme*, *nè smī*, *sàsikli ga*, *sìkira*, *nà svitlo*, *vȉra*, *vȉrē mi*, *òbisilo ga*, *smíde*, *podíli se*, *odílijo se*, *lȉtōs*, *ȕvīk*, *pripovídali su*, *jȉsti*, *jȉdē*, *vrȉlo*, *Plìšivica*, *sa zvízdama*, *trȉbā ti*, *plîvsti cvíće*;

Kamenica:

čòjik, *jȉdē*, *jȉo*, *jȉla*, *óvdi*, *nȁjio*, *jȉst*, *ȕvīk*, *pròvrilo*, *ogríšijo se*, *sìkirōm*, *pȉvā*, *pȉsma*, *pȉvajū*, *mȉsto*, *díli*, *pogríšit*, *trȉbā*, *Plìšivica*, *pripovídajū*, *smíšan*, *mîšām*, *vȁīk*, *lîpo*, *lípī gȍdīnā*,

plîvsti, *s dȉdom*, *trȉšnja*, *pivàčica*, *pȉvānje*, *vìnčāvā*, *šês misécī*, *gȍri*, *óvdi*, *nè smī*, *ùmrīti*, *bȉž*, *lȉtōs*, *pô lȉta*, *klíšta*, *slipoòčnice*, *drímavac*, *dȉda pòsli*, *pòprī rúčka*, *pȍtriba*, *nȉgdi*, *dȉtelna*, *vrìlē vòdē*, *nȁ vrilo*, *pòsicāj*, *trȉbā dònīt*, *cvȉtōvā*, *ùmrīla*, *prìpala se*, *nȅ īm*, *nàcīpāj*, *vàīk*, *vȁvīk*, *jȉsti*, *jȉdi*, *sìkirōm*, *zvízda*, *Plìšivica*, *u cvîtnjāku*, *prísna mlíka*;

Jasenica:

óvdi, *na srȉd sríd*ē, *na srȉd òvī póljā*, *nè smīm*, *vȁvīk*, *nè smī*, *vȉrovat*, *na vȉšē místā*, *nâjpri*, *dvî*, *díliti se*, *podílili se*, *kòlino*, *po kòlinama*, *bȉži*, *vȁvīk*, *sa trȉšnjevī tòpovi*, *klíšta*, *ù potiru*, *nísam*, *nè virujē*, *nè virujēš*, *vòlićete svȁk*, *ne smíde*, *dȍli*, *gȍri*, *za mȉsēc*, *sȉmena*, *sȉme*, *rȉpu*, *ù našīm knjȉgama*, *nà mistu*, *nè tribā*, *pròlitōs*, *lȉti*, *na dvâ mȉsta*, *vȉra ti je*, *vinčánje*, *dȉtelna*, *podíli se*, *nà svitlo*, *ù pismi*, *vȁīk*, *prilípit*, *dvȉsta*, *nà mistu*, *Nìmačkā*, *lȉti*, *u Nìmačkū*, *rîč*, *sàsikō*, *svítlit*, *nâjprī*, *na sílo*, *vȁīk*, *vȉšānje*, *líčijo*, *pònīt*, *pȍsīče*, *síče*, *za sìkiru*, *bèsida*, *nâjprīm*, *ùvrīdē*, *trízna zgríšila*, *pogríšijo*, *nè mīšām se*, *mîšā se*, *nè mīšāj*, *svȁđi*, *vȉrē mi*, *nè virūj mu*, *mȉra*, *òd mirē*, *ràsīkō*, *ràsikla se*, *rasíci*, *òsići*, *òsikla*, *òbisit se*, *ždrȉbād*, *nàmistīm*, *síče*, *nè triba*, *lipòtan*, *ždrȉbe*;

Izačić:

nèvista, *vȁvīk*, *cvîće*, *óvdi*, *nȉgdi*, *mȉsēc*, *díte*, *mȉsēca*, *šês miséci*, *dvȉsta*, *lípo*, *lípa je*, *túdi*, *pȉšice*, *vȁvīk*, *podílit*, *vȁīk*, *ùmrila*, *rítki zûbi*, *rítkī zúbā*, *nè pivām*, *nàlito*, *lȉpšī*, *po svítu*, *pivàčica*, *dílit*, *dílila*, *nȉje sȉkō*, *jȉla je*, *nè smīm*, *smȉla bi*, *nè smīš*, *mínjat*, *nè pojīš*, *pȍjidi*, *pȍjila je*, *dok ne pȍjī čȍjeka*, *óvdika*, *mȉsto*, *pòsiklo se*, *sìkirom*, *posídio*, *pròliće*, *ùlīć*, *pȍtrībno*, *òdnīću*, *prȉko*, *zàmirī se*, *òdmirīm*, *vòlila*, *žívila*, *ùmrīću*, *čȍjika*, *ùlizla*, *lîpo mȅni*, *mȉsto*, *ùmrīće*, *nêmā líka*, *nêjmām líka*, *òstarila*, *nàlignēš*, *rȉpa*, *òd ripē*, *jèdna rȉpa cîlōg lȉta*, *po svítu*, *osmíhnuti se*, *podíli se*, *ùmrilo*, *ùtrni svíću*, *pòdīle*, *nȉki griéhā*, *nâjprī pȉšicē*, *vrȉću*, *svidòke*, *prìsīcāto*, *ùmrīt*, *jȉsti*, *jídē*, *svidòdžbē*;

Jelinić:

óvdi, *Pòzvizd*, *dȍli*, *dvî*, *zàpivā pȉsmu*, *pȉsma*, *vȁīk*, *vȁvīk*, *goríka*, *vȉra*, *vȉrē mi*, *dȉd*, *žívila*, *podílila*, *pêt misécī*, *sȁ svītom*, *bez svíće*, *po misécu*, *nè tirāj*, *dòtirala*;

Klisa:

dȍli, *óvdi*, *nè virujēm*, *zàprīčen pût*, *mȁloprī*, *pȉsmarica*, *òtirā*, *zapovídō*, *ždrîbe*, *dȉda*, *dȉd*, *nèvista*, *mlíko*, *klíšća*, *uklíštilo ga*, *lètili*, *Pòdzvizd*, *is Pòdzvizda*, *gòrila vȁtra*, *pòbiglo*, *sȉći glâve*, *òsikō*, *promínila*, *slípa*, *da pòsidīm*, *sìdila*, *nàsidnē*, *bèsida*, *pȍnīlo*, *snîg*, *po snígu*, *ù snīg*, *na snígu*, *u nèdilju*, *na sílo*, *pjȅvajū pȉsme*, *jȉsti*, *pȉvat*, *dìvōjke*, *pȉvāto je*, *pȉvāte su pȉsme*, *pȉvali su*, *nȁnīlo je*, *dȉdōvā*, *písak*, *sa pískom*, *nêmā píska*, *lîp*, *nadívō se*, *nè triba*, *vȁīk*, *odílo*, *jȉlo*, *vȁvīk*, *nȁmištāj*, *prȉče od prȉčēg*, *prî vās sam čȕo*, *vrídī*, *ne vrídī*, *dȉtelina*, *po dȉtelini*; kao i: *prima Hȓvātskōj*, *òkrićala*, *sikìrat se*, *sikìrala se*;

Kulen-Vakuf:

prȉčō, *ispòvidi*, *zgríšiuo*, *prosícō se pût*, *smȉla*, *smȉt*, *nísam pòslidnjī*, *pȍsli*, *nèdilja*, *prìsūšī*, *nè smīš*, *nè sićā se*, *razùmīš ti*, *ònā plȉva*, *ù plivi*, *čòvik*, *óvdika*, *ùmīm*, *srȉdnjā*, *ù sridnjū*, *šês misécī*, *lîpo*, *ocìnjīvā*, *òcina*, *òcine su*, *vȉrovō*, *dvî lȉtre*, *ùvrīdīš*, *dìvōjka*, *dìvōjke*, *óvdi*, *dȉde*, *nâjposli*, *vȁvīk*, *pȉšice*, *òd mista dò mista*, *vȉrovō nísam*, *nâjprī*, *što me prìsīcāš*, *na svítu*, *sȉli*, *izlíčijo*, *dȉdu*, *lípo*, *vríme*, *ȉznīli*, *dvȉsta*, *ràzumīš tī*, *prȉša nè tribā*, *zgríšili su*, *šês nèdīljā*, *preko Stinjáni*, *nísmo smȉli*, *gnjízdo*, *nísu ćȉli*, *nȉgdi*, *posvidòčit*, *vȉrovat*, *da se prosíče*, *tísan*, *tȉšnjī*, *vȉditi*, *zvȉrādi*, *pritȓpit*, *prȉd bogom*, *sȉćāš se*, *u srȉd srídē*, *pȉvajū*, *na svítu*, *ìzmiri svȅ*, *bísno pàšče*, *ùjilo me*, *tȉrajū*, *nâjlipšā fála*, *klíšta*; kao i: *mišetári*, *prizídaću* (prezidaću), *prìsūšī* (presuši), *òtolīn*;

Orljani:

rázumīš, *gȍri*, *ìzvidilo*, *šês misécǐ*, *nè smīš*, *sìkiru*, *za sìkirŏm*, *svítlē*, *pȍsli*, *nóndi*, *prȉčē je*, *òdnŭt*, *vòlila*, *sìkiru*, *nè smī*,

ôvdi, *nèdilja*, *mlíko*, *mlíka*, *s mlíkom*, *vàika*, *nè smīš*, *tŕpila*, *pȍdnīli*, *nísam smȉla*, *nà misto*, *nâjprī*, *pomíšalo se*, *dvȉsta*, *prî kúpănja*, *nȁijēš se*, *svît*, *sà svītom*, *po svítu*, *dȍli*, *sporazùmili se*, *mi se prìpali*, *ȍdnīla*, *prìmīšćā se*, *pripòvīdā se*, *vrídni*, *sȉkŏ drvo*, *vȁvīk*, *nè tribā*, *sìkirom ìzmirīm ga*, *sȉć*, *zàsīcām*, *poblídila*, *mȉsto*, *nȅgdi*, *lípē cèste*, *sȁv svît*, *snîg*, *nísam vrídan*, *vrídan čŏjek*, *ȕvīk*, *u ònō vríme*, *pòslidnjī*, *vrídit*, *čȉo*, *mlíčan*, *nȉgdi*, *rítko mlíko*, *primà tebi*, *do Bîlŏg brda*, *nalípiti*, *prilípit*, *ȉgdi*, *vȉštica*, *odlípijo*, *pòbići*, *o dȉde*, *razrídi*, *rázdijok*, *mîšāš*, *mîšāj*, *tríbit*, *potríbi*, *trȅbā dònīt*, *rítki*, *rídak je*, *cípac*, *z dìcōm*, *kòlino*, *Pòdvīnce*, *prèmīšćă se*, *vrìdnijī*, *presíći*; kao i: *prìbiće ga*, *privòlila ga* (prevolila ga);

Miostrah:

smíšō ga, *vȁīk*, *dolíka*, *ujídajū*, *osíče*, *ujídale su*, *lȉpšī*, *izgòrila*, *razdílili*, *vríme*, *slîp*, *izlíčit*, *promínō*, *lípa*, *likòvit*, *zà divera*, *srȉća*, *ùjila*, *kad ùjī zà kōs*, *ulínlo se*, *óvdikāre*, *nàsijali*, *lîčī se trávama*, *nè smīm*, *rodili su lȉsnīci*, *lȉšnjāk*, *nà mistu*, *dȉvera*, *vȁika*, *pȍsli*, *devet miséci*, *dva mȉsēca*, *ȕmrīla*, *smíde*, *míšānje*, *on se prèmīšća*, *cîlū nōć*, *ponèdiljak*, *žívili*, *dòtirō*, *pȍsli*, *izujídalo ga*, *óvdi*, *míšō je*, *nàmīšćā*, *prvinac* (roj prvjenac), *rítko*, *nè tribadnē*, *nàprīd*, *líne su*, *prȉgrada*, *u pròliće*, *dvî kòšnice*, *vrísak* (= vrijesak), *ne bi trȉbō*, *lípo je*, *sìkiru*, *na one brȉgove*, *pònīt*, *grihòta*, *nè smī se fȁtat*;

Orašac:

pȍsli, *tri nèdilje*, *ùmrīt*, *u ponèdiljak*, *dva i po mȉsēca*, *vȁīk*, *mîšām*, *prìd kućōm*, *kȕpit dȉtelinu*, *nè smīm*, *na svítu*, *ȕvīk*, *posìdit*, *dȉdova*, *grîšē se džȁbē*, *zȁpovīd*, *izlúdit*, *polúdit*, *sve ìzgorīto*, *pòsidī*, *dȉvēr*, *prikòsutra*, *nísam jȉla*, *òbisila se*, *vòlila bi*, *lípu kȕću*, *privrìđīvā*, *u svidòdžbi*, *dȉd*, *nalípili*, *òbisili ga*;

Ostrožac:

vȉdit, *ȍdnīlo*, *vȁvīk*, *kod nímog djèteta*, *óvdi*, *trî mȉsēca*, *dvî*, *óndi*, *čòvik*, *nísam*, *dȉd*, *dòtira*, *čòvika*, *ò tīh stârih*, *slipo-*

òčnica, *trȉšnje*, *svȕgdi*, *nè smī*, *nè virujēm*, *Pȍzvizd*, *gòrile su vȁtre*, *nèvista*, *nèvistu*, *nèsvīstī se*, *ȕ nesvīst*, *prekò mirē*, *nȁmišćāj*, *namíšćajū*, *namíšćānje*, *po Nȉmačkōj*, *u cȋlōj dȑžavi*, *to namíšćānje*, *cȋlī pòpis*, *dvîsta ȍsam misécī*, *pȍsli*, *čòjik*, *svȉtovala ga*, *ȕ svīt*, *sȁ svītom*;

Pećigrad:

trî mȉsēca, *što me nísi pòsikō*, *ȍsam misécȉ*, *ȉsīče*, *jȉdēmo*, *pròliće*, *pȉšicē*, *lȉto je*, *nàprīd*, *vȁīk*, *u cípcu*, *dolíka*, *presíci*, *rȁsīče*, *rasíci*, *šês misécȉ*, *na dvî štȁke*, *jèdno mȉsto*, *ćètiri mȉsēca*, *dvî krȁve*, *smȉstijo se*, *dòspili kompíri*, *jȉst*, *hoš jȉst*, *ùmrīt*, *svò je mȉsto*, *nè smīm líkove*, *líkovi*, *óvdi*, *ù nō vríme*, *njȉkī*, *lȉčī se*, *trízan je*, *dvî pémzije*, *da mînjā*, *mînjāš*, *dȉde*, *nè tribā*, *dȉd*, *pobídiće*, *dìvojākā*, *do srídē*, *nȁ srīdu*, *srída*, *polètila*, *osićèna*, *pòbignū*, *dònīt*, *dìvōjke*, *vrídī*, *vrídan*, *drînjākā*, *ùgrijō*, *žívijo*, *nàcīpān*, *jȉdē*, *ùmrīt*, *cȋlī dân*, *ponèdiljka*, *pȉsnarica*, *dvȉsta*, *Pȍdzvizd*, *prî*, *na dvî*, *óvdika*, *vríme*, *óvdikar*, *dvȉsti*, *sîvā*, *pòbignē*, *na svítu*, *ždrîbe*, *smȉstio se*, *òbisili ga*, *nè smīm*, *od odíla*, *osičèni*, *pòbigni*, *nasíču*, *ònāj svît*, *jȉdū*, *da me rîšī*, *ríši se*, *prìvarila ga*, *prìvariti*;

Pokoj:

nísam, *presícō*, *presícala*, *pràndid*, *šùkundid*, *nàprīd*, *oblípi*, *pȍjist*, *žívili*, *mìšina*, *razùmila*, *pȍsli*, *dȍli*, *pròsīcāto*, *sȁv svît*, *nalètila na srȉd cèste*, *vȁvīk*, *smíha*, *ȕ smīh*, *smíšno*, *nè virujēm*, *snîg*, *njȉšto*, *jȉst*, *dòspit*, *po snígu*, *ȍdēmo na sílo*, *zàpivāj*, *vȁvīk*, *cȕre pȉvaju*, *pȉvat*, *čòjik*, *dȉtelina*, *ȍsam vrîćā*, *dȅset vrîćā*, *nȉkude*, *oslípijo*, *slîp*, *túdi*, *dȉde*, *is trìšnjeva tòpa*, *nasíci*, *pȍsli*, *na vríme*, *ždrîbe*, *ràzumīš*, *pròmīšāj*, *izmíšalo se*, *námišće*;

Podzvizd:

Pòzvizd, *gȍri*, *óvdi*, *dȍli*, *dvî ćȅri*, *zàpivā pȉsma*, *pȉsmu*, *vȁīk*, *vȁjīk*, *vȉrē mi*, *prî mène*, *prî tȅbe*, *pȍsli*, *dȉd*, *ovdíkana*, *sȉkli su*, *pòbigli*, *sa svȁkīm lîpo*, *pòbigni*, *pòbigla*, *sȁv svît*, *lîpī*

mōj, *dȉvēr*, *dònīt*, *prî kad je dòlazila*, *na svítu*, *čòvik*, *svîta*, *u ríči*, *ȕriđē*, *lípa*, *izgòrilo*, *progòrila*, *podílićeš*, *bjêl ko snîg*, *óvdi dȍli*, *do dȉda*, *ù dida*, *dȉdovo*, *nèmōj zàmirit*, *prȉko cèstē*, *díli*, *dílila*, *dòspīvā*, *na lîvū nȍgu*, *ìspivāj*, *nà misēc*, *sȁ svītom*, *dìca*, *vȉrūj*, *bèz virē*;

Pritoka:

njèko síče, *nè tribā*, *lîpo*, *dvî*, *sȉo*, *da ti pripòvidim*, *dȉd je bȉo*, *dȉde*, *z dȉdom*, *prekò dida*, *dȉdova*, *nísam čȉo*, *ponèdiljak*, *nèdilja*, *na cìpilima*, *cìpilīšte*, *cìpilīšće*, *čòvik*, *prèsikō*, *presíci*, *ne prèsīcāj me*, *nàmistili*, *nàmīšćāj*, *òbisit*, *nàprīd*, *nȅsvīst*, *ù nesvīst pȁla*, *snîg*, *na snígu*, *rîč*, *ȋtnā dôba*, *izmíšati se*, *vȉšali su*, *na vȉšala*, *nâjprī*, *podílio*, *nè smīmo*, *po snígu*, *na misécu*, *rítki*, *ždrȉbe*, *ìmā mlíka*, *díte*, *vȉrovalo se*, *prèmistijo se*, *lípi su*, *zabílilo se*;

Ribić:

vȁīk, *vȉrē mi*, *dvî*, *prî mène*, *òtprī*, *prȍmīnē se*, *nísam smȉla*, *ù njidrima*, *razùmīm*, *nóndi đi sad štampàrija*, *nóndi*, *ìstirali*, *svȁđi pònīt*, *pȉšicē*, *snîg*, *po snígu*, *lîpo*, *nè smī*, *nísmo smȉli*, *dvȉsta*, *nèvista*, *òtiralo ga*, *pòtirali su*, *nèvistin*, *nè virūj*;

Skokovi:

vȉtar, *pò vrimenu*, *vríme*, *čètiri mȉsēca*, *óvdi*, *vìnčā*, *šês misécī*, *sȁv svît*, *po svítu*, *nȁ svīt*, *svȉtovali ga*, *razmínili se*, *po snígu*, *dìca*, *vìnčāvā se*, *u srídi*, *nȁ srīdu*, *sa zvízdama*, *po dìvōjku*;

Sokolac:

lípo, *gȍri*, *dȍli*, *óvdi*, *óvdikāre*, *starosìdioci*, *ponèdiljak*, *pòbigō*, *dȉd*, *dȉdovo*, *pràdid*, *brȉme*, *vríme*, *vȑmenom*, *nèvista*, *pròlitos*, *dȉtelina*, *lípa je*, *grihòta*, *ìstirāj*, *po snígu*, *nȁ rīč*, *nèdilja*;

Srbljani:

klíšta, *sìkira*, *nísu*, *nísam*, *gȍri*, *ȕvīk*, *vȁvīk*, *čòvik*, *óvdi*, *nè smīm*, *dvî*, *ȕmrīla*, *dȉtelinu*, *zàpivat*, *na sridìni*, *zà mōga vîka*,

u srȉd sèla, *čòjik*, *ìznīt*, *razùmīš*, *pȍsli*, *vîk*, *u víku*, *izgòrilo*, *osàmnēs misécȉ*, *pȉsma*, *vóvdi*, *isíčěm*, *dȍli*, *snȉgovi*, *dolíka*, *túdi*, *nèvista*, *lívati*, *klíštima*, *rȉđū kàfu*, *rîtko*, *smȉsta*, *nèvistama*, *pomíšala*, *dílit*, *ódi*, *óndi*, *cípajū*, *òdīljen*, *odílijo*, *dvȉsta*, *nȉkī dân*, *cípajūć*, *lȉtōs*, *lípī komádā*, *presícajū*, *dílijo*, *sìdit*, *stídijo se*, *dvî ćère*, *čòvik*, *dȍnīla u víku*, *vrísak*, *na vrísku*, *vóvdik*, *ako smîš*, *nóndi*, *cípat*, *nâjprī*, *izgòrila*, *bìži*, *túdi*, *natirávati*, *lípe kolége*, *po cîlōm svítu*, *svȁgdi*, *trî nèdilje*, *môg díla*, *cîlī imétak*, *prikò kućē*, *grîh*, *gríšila je túdi*, *dȍli na gòrilīštu*, *prekò mirē*, *ìzmiri*, *mȉrili su*, *zabìlježilo na sridìni*;

Stijena:

óvdi, *tísno*, *nȉki*, *lípē zèmljē*, *u svítu*, *lîvo*, *nè smī*, *pȍjidē*, *túdika na dvâ mȉsta*, *dvî mèsnice*, *lȉtōs*, *podílili*, *mlíko*, *lîpo*, *lípa vòća*, *rîtkī*, *pòdīle se*, *túdi*, *đȉdovŏj bàlduzi*, *ȕmrīla*, *óvdikărke*, *đȉd*, *pònīćeš*, *razùmīm*, *óndi*, *zaprítili*, *pȍsli*, *rítko*, *kòjī su prȉčī*, *pred svidòcima*, *óvdikara*, *trî mȉsēca*, *od smíha*, *vȁjīk*, *vȁīk*, *zàmirit*, *na lîvō òko*, *nȁlīvo*, *òbidvě*, *mȉrit*, *díliti*, *da se ne sikìrajū* (*udaraju sjekirom*), *nèdilje*, *mȉstu*, *zđȉle i lônce*, *vrîć*, *pet vrîćā sȉmena*, *svítlī*, *óndikārke*, *cîlō sèlo*, *nè pivā*, *čòjik*, *smîm*, *lȉta*, *stō lîtā bìlig*, *od mȉsēca*, *trî nèdilje*, *goríkārke*, *ràzmirijo*, *razmírati*, *sìkira*, *nímac* (= *kratka puška*), *nìmčine*, *lîvā rúka*, *óndi*, *od čòvika*, *vȁvīk*, *Brȉgove*, *rítki*, *rítka slȕčāja*, *razmínilo se*, *na svítu*, *nadívō*, *nè dīli se*, *prȉko*, *đȉ su*, *lȉtošnjī*, *đȉtelina*, *odílili se*, *dȍli*, *snîga*, *po snígu*, *prîkī pût*, *lȉtōs*, *za vríme*, *ùsijō lâni*, *lîp pljûsak*, *nȉšto*, *túdi*, *cíla*, *vrídan čòvik*, *zvízda*, *prî dijòbē*, *obìma rùkama*, *sȉjū rîtko*, *presíčě*, *nísmo vȉrovali*, *òdnīti*, *gnjízdo*, *ždrîbe*, *sîno*, *nȁ sīnu*, *sàsīkō*, *nȅsvīst*, *onesvístila se*;

Trnovi:

túdi, *gȍri*, *vríme*, *óvdi*, *òsikla*, *sȅdam misécī*, *sporazùmite se*, *da se sporàzumīš*, *nè smīš*, *po misécu*, *vȉrē mi*, *síče*, *đȉd*, *nèdilja*, *lȉtōs*;

Vinica:

sȉkli, *sičèna*, *gȍri*, *prekò lita*, *dvî*, *dvȉsta*, *smȉstit*, *goríka*, *ponèdīljka*, *u misécu*, *trî mȉsēca*, *vȁīk*, *dvȉsta*, *óvdikake*, *ònō vríme*, *mȉsēc dánā*, *do prî desétak gȍdīnā*, *uspívajŭ*, *čòjik*, *óvdi*, *dȉdu*, *pripovídō*, *pȍjisti*, *óvdikār*, *nèdiljŏm*, *dvî ôvce*, *lȉtōs*, *dȉd*, *nèvista*, *pòsidali*, *ùmīšćā*, *pȍsli*, *čòjika*, *zàdrīmā*, *kôjī se ràzumī*, *lîpo*, *ȍbi*, *lȉti*, *nè smīš*, *zvîrka*, *pȍjio*, *spȉvati pȉsmu*, *ù pismi*, *pȉvajū*, *pròlitōs promínili*;

Vrsta:

vȁvīk, *dvȉsta*, *plȉva*, *ù plivi*, *đȉ*, *óvdi*, *ponèdīljka*, *u nèdilju*, *dȍli*, *vȁīk*, *ko tríska*, *nè virujēm*, *ožèdnilo*, *dònīt*, *ȍdnīlo*, *nȉkī*, *ùmrīt*, *vȉtar*, *óvdi*, *dȉtelinu*, *dvâ mȉsēca*, *pȉšice*, *sȉckō*, *síče*, *cîlū nôć*, *sȉkò bi*, *óndi*, *zadrímali*, *zadrímalo*, *òtiralo*, *pòtsititi je*, *vȉdit*, *ȕvjēk se sȉtīm*, *s rȉpōm*, *jȉdēš*, *ràzumīš*, *kod đȉda*;

Turija:

bìžīm, *óvdi*, *vȁīk*, *pȍslin*, *rîžanj*, *gȍri*, *nísam vȉdila*, *sadivèno*, *dȉd*, *vòlila bi*, *ùmrīt*, *dìca*, *dìcē*, *mlíko*, *srȉća*, *brȉme*, *brȉmena*, *vríme*, *vrȉmena*, *nèsrića*, *zrȉlo*, *vrȉlo je tû*, *ríka*, *brîg*, *brȉgovi*, *snîg*, *snȉgovi*, *po snígu*, *snížna*, *lȉto*, *lȉtnjī*, *lȉtošnjī*, *pròliće*, *pròlitōs*, *dìvōjka*, *òdića*, *odìven*, *lètiti*, *vòliti*, *tȉme*, *Plìšivica*, *ne vrídī*, *síčū*, *vȁīk*, *zvízda*, *priríčila se*, *trȉšnja*, *dvî*, *zapòvidit*, *lípo*, *mȉsēc dánā*, *pòmīrāto*, *starìšina*, *zapovídō*, *nȉje smȉla*, *ràzumīš*, *vinčávalo se*, *dvî ćèri*, *ȕmrīla*, *ùsikō*, *zàmirio*, *dȍli*, *òstariti*, *izmínili*, *nà tom mȉstu*, *nóndi*, *đȉda*, *smídē se*, *nà mistu*, *lípu pláću*, *od vriménā*, *nacípati*, *šês misécȉ*, *dílio*, *lípo vríme*, *nèdiljom*, *prȉko dāna*, *vȁvīk*, *pròliće*, *do pròlića*, *lȉta*, *u Nìmačkōj*, *dȉtelina*, *vȉrē mi*, *mínio se*, *mȉsēc*, *prikò godine*, *vȉtrovi*, *zbȏg svīta*, *u svítu*, *ždrîbe*, *na brígu*, *svȉtovali ga*;

Velika Kladuša:

đȉde, *sìdila*, *usìdila se*, *ù procīp*, *mȉsēc dánā*, *šês nèdīljā*, *mȉsečina*, *po misécu*, *ne ràzumīm*, *ràzumīm*, *po svítu*, *ù*

procīpu, *prȉčē je*, *trízan*, *díliti*, *stȕrali hàjvān*, *vȉrovali su*, *podílili*, *ìstirō*;

Todorovo:

vȁvīk, *vrȉće*, *vrîćā*, *vìnčati*, *vinčánje*, *vȉnčāta*, *svìdok*, *svidòci*, *svidòčiti*, *zgríšijo*, *grîh je*, *òbisili*, *nȁ trī mȉsta*, *svît ko svît*, *svîta*, *vȉrē mi*, *po odílu*, *dvî*, *mȉsto*, *trî mȉsēca*, *ù pismi*, *pȉvā se*, *podílili se*, *ne zàmiri*, *dòtirati*, *òtiralo ga*, *sȉjali*, *nè smī*, *žívila*, *nísam*, *prî tȅbe*;

Vrnograč:

vȁvīk, *dvî*, *vrȉće*, *svidòci*, *nèvista*, *zgríšili*, *mȉsēc*, *u misécu*, *mȉsto*, *odílo*, *dìca*, *izlíčila se*, *na svítu*, *vríme*, *svidòčili su*, *pogríšijo*, *nè viruju*, *nâjpri*, *pònājprī*;

Žegar:

dvî, *vȁīk*, *lîpo*, *nísam smȉla*, *posìdijo*, *sȉjati*, *óvdi*, *posídijo*, *dònīću jâ*, *lîvāj ràkijē*, *nè smī sjȅsti*, *dȉ*, *vòlila bi*, *dȉda*, *óndi*, *nóndi*, *ùmrīt*, *mȁloprī*, *od nèdilje*, *čòjik*, *ćȉli to izgòrit*, *nèvista*, *u nèvistē*, *sȁ svītom*, *vȁjīk*, *sìkira*, *jȉdē*, *pȍjila*, *zanesvístila se*, *pòsikli*, *pòsići*, *drínjak*, *drîn*, *zvîrnjak*, *ríka*, *brȉgovi*, *dòtirō*, *jȉsti*, *Plìšivica*, *da me rîšīš*, *osičèna*, *nasíčū*, *ríčī*, *cvȉće*, *ùmrīću*, *trî mȉsēca*, *túdika*, *pȉšice*, *nàprīd*, *vȉrē mi*, *pòbignū*, *trízan*, *ždrîbe*, *odíla*.

Za Kralje ću navesti nešto materijala iz Klarićevog opisa toga sela. Na 63. strani ovoga zbornika Klarić konstatuje da je govor u Kraljama "štokavski ikavskog izgovora". Zatim primjećuje da je u "nikim ričima nastala ... borba izmedju ikavštine i jekavštine, jer svak kaže n.pr. sijeno, sjeničišće". Dalje on navodi potvrda za *šć*: *ognjišće*, *plandišće*, ali: *prišt*, *štir*, *pregršt*, a ukazuje i na neke arhaizme u deklinaciji: *na koli*, *za govedi*, *s koli*; *volovom*, *kovačom* (str. 63-64).

Klarić je bio učitelj, a rodom je iz Kralja, i treba vjerovati da je poznavao govor ovoga kraja. Napomenimo uz to da upra-

vo učiteljima, tim našim apostolima koji, često i bez ruha i bez kruha, nosiše luču po zabačenim selima i započinjaše bitku protiv zaostalosti i nepismenosti, treba zahvaliti što danas imamo nešto podataka i o pitanjima koja nas interesuju. Moguće je da oni nisu bili uvijek kadri da shvate svu složenost života našega sela, moguće je da oni nisu bili obučeni da vjerno bilježe živu narodnu riječ, ali ipak treba im biti zahvalan i za ono što su učinili. To vrijedi i za Klarića. Istina, urednik Zbornika za narodni život i običaje ponekad ispod teksta primjećuje da gospodin "prinosnik nije pisao po kazivanju, a nije mu već, čini se, ni u običaju domaći govor" (str. 58, kao i str. 249 i 286). Moguće je da je Klarić ponegdje odstupio od tipičnog kraljskog, ili tačnije zapadnobosanskog govora, ali je činjenica da je on dao najveći broj osobina ovoga govora u obliku kakav se čuje na terenu. Zato ni Maretić nije u pravu kada kod riječi *mešetar*, u Akademijinom rječniku, s. v., sumnja u njenu izvornost. Kod Klarića, naime, na 285. strani nalazimo rečenicu: "Komšije prodavaočeve i mešetari skoče na kupca i prodavaoca, pa im sastave ruke...". Maretić je posumnjao da se u narodu ovoga kraja čuje ta riječ. I u mom materijalu se ona našla, i to u ikavskoj formi: *mišetari* (Kulen-Vakuf). Moguće je, dakle, da ju je slušao i Klarić u Kraljama. Nedosljedni ikavizam u Klarićevom opisu Kralja može biti i izvoran. I danas je u svim selima te zone takvo stanje. Evo nekoliko potvrda iz Klarićevog opisa za ikavski refleks *ě*:

brižuljci, *mistimice*, *Male Brizovice*, *Brigovi*, *brize*, *briščić*, *triba*, *sikira*, *grišnica*, *niđi*, *rika*, *Mrižnica*, *đi*, *skriće*, *siver*, *obišen*, *za nike zemlje*, *po nikakvu begu*, *zvirnjaci*, *po zvirima*, *snig*, *odilo*, *đikad*, *vitrić*, *drin*, *drinjina*, *osridnje*, *vrilom vodom*, *sridnje*, *dice*, *izisti*, *posiko*, *porizo*, *vajik*, *u slipim očima*, *zanesvišćuje*, *nesvistica*, *sikira siče*, *sicanac*, *od trišnje*, *trišnja*, *mliko*, *jide*, *odića*, *dičinje*, *prima kože*, *svađi*, *điđi*, *viruju*, *prid dicom*, *najpriči*...

Takvi primjeri su i danas sasvim obični, isto kao i njihove jekavske varijante, ili bar za neke od njih. Kod Klarića tu nalazimo i: *prije*, *zvijeri*, *đekad*, *đeca*, *njekih*, *đeko*, *bijel*, *lijepo*. Kao što će se iz materijala, koji se daje niže, moći zaključiti i danas imamo, i rekao bih, u znatno većoj mjeri, borbu različitih zamjena *ě*. Ja bih, čak, rekao da je Klarić ponegdje išao za ikavskom formom i tamo gdje je u narodu živjela jekavska zamjena. Ipak, čini mi se, njegov materijal, bar što se jezičkih osobina tiče, nije nepouzdan. Dijalektolog tu ima šta da nađe kao dobro i korisno.

U vezi sa iznesenim potvrdama za ikavski refleks jata na ovom govornom području potrebno je dati neke napomene:

1. Kao što navedeni primjeri pokazuju, broj potvrda za ikavski refleks *ě* nije podjednako brojan iz svih mjesta. To ima i svoje opravdanje. Prvo, u svakom od navedenih mjesta nisam boravio podjednako dugo. To je često zavisilo od okolnosti koje prate rad dijalektologa na terenu. Drugo, u varošima je ikavski izgovor u znatnom uzmicanju, i tu je teže naći osobe koje još čuvaju izvorni govor. Ali se zato u onim drugim mjestima, gdje su objektivne okolnosti dozvoljavale, nastojalo zabilježiti što više materijala. Čini mi se da ovo na izvjestan način rekompenzira izgubljeno u drugim mjestima. Ovdje se, naime, polazi od konstatacije da je u pitanju isti govorni tip u svim mjestima iz kojih se daje građa, kao uostalom i na cijelom ovom području, i ono što je ispušteno da se zabilježi u jednom, zabilježeno je u drugom mjestu. Klarićev materijal nas uvjerava da je situacija koju danas nalazimo dobrim dijelom karakterisala ovo govorno područje i ranije; razlike koje postoje između pripadnika različitih nacionalnosti, postojale su i ranije.

2. Među navedenim potvrdama za *i* mj. *ě* ima i takvih koje ne iziskuju nikakva posebna objašnjenja. Takvi su primjeri kao: *dite*, *lito*, *did*, *litošnji*, *posidila* i sl. Ali ih ima i takvih za koje je nužno dati i posebna objašnjenja. Takvi su ovi primjeri:

a) Oblici kao: *donio-donijo*, *nisam*, *grijati*, *stariji*, *dobrih*, *ovim*, *ženi*, *sestri* i sl.

To su sve oblici koje nalazimo i u ijekavskim govorima, ili u nekim govorima toga narječja. Uz to, to su sve oblici koji karakterišu i naš ijekavski standard. Objašnjenja za njih nije potrebno davati. Ona su opštepoznata. Ja ovdje samo želim da ukažem na to da među primjerima sa ikavskom zamjenom *ě* ima i takvih koji više nikako nisu isključivo vezani za to naše narječje. Posebno je pitanje kako su tekle fonetske promjene staroga vokala *ě* u ovim, ikavskim govorima, a kako u ijekavskim govorima. Bez sumnje, ovdje je *i* mjesto *ě* bilo sasvim obično *i*, najčešće, taj refleks nije zavisio od položaja u riječi toga glasa. U ijekavskim govorima, kao što se zna, nije bilo tako. Tamo je upravo od fonetske pozicije zavisio refleks ovoga staroga vokala, up. *voljeti* : *volio*, *sjetva* : *sijati*, *Bijeljina* : *biljeg*, a negdje i u tom narječju imamo rezultate analoških uopštavanja: *naših – dobrih*; *dobrijeh – našijeh* i sl. U ikavskim govorima, dakle, imamo normalnu fonetsku zamjenu *ě* samoglasnikom *i* i tamo gdje se u ijekavskim govorima javljaju *ije* ili *je*, ili gdje je analoškim putem uopšten samoglasnik *i*.

Fonetskim putem ovdje se dobilo *i* u: *gori*, *doli*, i svim derivacionim likovima tih priloga.

b) U navedenim primjerima često se javljaju i ikavski oblici glagola *jesti*: *jisti*, *pojila*, *jio*, *jili* i sl. Korijen ovoga glagola, kako navodi P. Skok, znao je za dvojaki fonetski lik: *ed-* i *ěd-*, ali je "balto slav., sveslav. i praslav. ěsti" (*Etimologijski*, s. v.). Prema tome, i tu imamo očekivano stanje, up. i: *jidem*, *jim*, *im* (isp. o ovome Rešetar: *Izgovor*, 242, Ivšić: *Poredbena gramatika*, 95--96, Maretić: *Gramatika i stilistika*, 54).

c) U *nedilja* i *ponediljak* imamo, isto tako, fonetski ikavizam. To vrijedi i za: *zabiližiti*. Ako se tu javi i *zabilješka*, *zabilježiti*, u pitanju su oblici preuzeti iz ijekavskog standarda. Nisam

naišao na ikavski lik: *zabiliška*, vjerovatno ta riječ i ne živi u narodnom govoru.

d) Sasvim običan ikavizam je ovdje i u *ditelina*. Korijen je znao za dvojni odnos: *dęt-* i *dět-* (v. Skok: *Etimologijski*, s. v.). Od ranije je u našim govorima uopštena forma sa *ě*, isp. jekavski: *đetelina*, ekavski: *detelina*. U ruskom imamo pored *klever* i *dяtlina* (v. kod Dalja: *Slovar' II* i kod Fasmera: *Etimologische Wörterbuch I*, 562).

e) Među navedenim potvrdama za ikavski refleks *ě* imamo i zamjeničke i priloške oblike: *niki*, *niko*; *nigdi*, *nikude* kao i: *njiki*, *njišto*. Ovakvi oblici navedenih riječi sa osnovom *ně* nisu danas česti na ovom području, ne ni inače u šćakavskim govorima zapadne Bosne. U tim govorima, naime, običniji su oblici sa osnovom u kojoj imamo jekavski refleks *ě*: *nje*: *njeko*, *nješto*, *njekada* (starije forme imale su *ě* u osnovi, isp. kod Skoka: *někъto*, *něčъto*, *Etimologijski rječnik*, s. v. *ne*). U nekim drugim ikavskim govorima imamo *ni*: *niki*, *ništa*, *nigda*, *nikada* (v. kod Šimundića za Imotsku krajinu i Bekiju: *Imotska krajina*, str. 25). Ivšić konstatuje da posavski ikavci imaju: *niki*, *ništa*, *nikada* (*Posavski*, I, str. 163). Belić navodi iz istočne Srbije *niki* mj. očekivanog *neki* i to odstupanje od ekavske zamjene *ě* objašnjava morfološkim uopštavanjem (Belić: *Dijalekti*, 15, 425). U pisanim tekstovima iz predturskog perioda sa ovoga područja isto nalazimo *i* mj. *ě* u navedenim primjerima: *nika* ina dugovana, iz 1540. (Lopašić: *Bihać*, 241), *nigdo* (= nekъto), iz 1543. (Lopašić, op. cit., 241), *nigdi*, iz 1573. (Lopašić, isto, 245), *niki*: pod niki grad (isto). U današnjim hercegovačkim govorima, kako jekavskim, tako i ikavskim, imamo uopšteno *ne* u navedenim zamjeničkim i priloškim riječima.

Na uopštavanje jekavske vrijednosti *ě* u ovim govorima mogla je uticati i težnja da se fonetski izdiferenciraju oblici *někъto* i *nikъto*, *něčъto* i *ničъto*, *někъdě*/*nikъdě* i sl. Da je i značenjski momenat tu mogao imati uticaja, potvrđuju i neki drugi primjeri.

Ovdje je već navedena Klarićeva konstatacija da u Kraljama svi govore *sijeno-sijena*, a ne *sino-sina*. Ivšić nešto slično uočava u posavskom govoru i kaže da je to "valjda zato, da bi se ta riječ jače razlikovala od *sin-sina*" (*Posavski*, I, 163), a još ranije je Rešetar našao kod Šibenika ikavce koji imaju *sijeno* : *sin* (*Der štokavische*, 67). Kao što vidimo, na refleks *ě* negdje su imali uticaja i semantički razlozi, mada, istina, semantičke nejasnoće često otklanja rečenična konstrukcija, up. *Neko je došao* : *Niko nije došao*, *Neko je znao* : *Niko nije znao*, *Nešto je znao* : *Ništa nije znao*, *Negdje je bilo* : *Nigdje nije bilo*, ali up. i: *Nekad se ne zna* : *Nikad se ne zna*. Dakle, semantička komponenta može da utiče i na fonetske odnose. Ipak, za ovaj govorni tip je značajna konstatacija da je on u svojoj strukturi nosio izvjesne jekavizme, samim tim i odstupanja od klasične ikavštine. Docniji razvitak ovoga govora, a s obzirom na istorijske prilike kroz koje je prošla Bosna kao cjelina, mogao je biti nešto više izložen uticaju jekavskih govora. Taj uticaj nije mogao ostati bez tragova i u ovoj fonetskoj osobini, ali je, ponavljam, činjenica da osnovne impulse za jekavsku zamjenu *ě* u nekim riječima, nisu dali ti novopridošli jekavci. Jekavskih oblika na ovom tlu nalazimo i prije većih pomjeranja stanovništva, i prije većih jekavskih imigracija na ovo područje. Dodajmo uz to i činjenicu da naš ikavskošćakavski govorni kompleks zna i za neke jekavizme kojih nikako nema u jekavskim govorima ove zone.

Da je na ovom području još uvijek živo ikavsko jezičko osjećanje, i da je upravo to primarni izgovor ove zone, pokazuju i primjeri tipa *njiko*, *njišta* u kojima se ogleda ukrštanje oblika sa različitim refleksima *ě*, onim opštijeg karaktera sa *nje* u osnovi: *njeko*, *nješta*, i onim u kojima se ogleda ikavski refleks *ě*: *niko*, *ništa*.

U našem materijalu i inače ima primjera koji ukazuju na pokolebano jezičko osjećanje za vrijednosti *ě*, o nekima će biti nešto više riječi niže.

f) Koliko je ovdje živo osjećanje ikavskog izgovora potvrđuju i primjeri kao: *đi*; *ćio*, *ćila*; *neđi*, *svađi*; *njiki*, *njišta*; *gnjizdo*, *njidra*. O primjerima kao *đe*, *ćela-šćela*, *njeko*, *nješto* biće niže govora. Ovdje samo ukazujemo na činjenicu da je ikavska zamjena *ě* ovdje bila vrlo jaka, ona je nošena u jezičkom osjećanju ovoga življa i nadvladala je ijekavske reflekse koji su tu mogli biti i izvorni, ili vrlo stari, kao *njeko*, *nješto*, a mogli su neki biti prihvaćeni i od onih čiji je govor bio jekavski, od jekavaca, kao *ćela*, *ćeo*. Da su ovi posljednji naknadno prihvaćeni, potvrđuje i njihov fonetski lik. Te oblike sretamo u govoru jekavaca Bosanske krajine (v. D. Petrović: *Zmijanje*, 79, a i ja imam potvrda za takve oblike iz govora pravoslavaca ove zone). Interesantno je da u hercegovačkim ijekavskim govorima nemamo takve likove od glagola *htjeti*. Tu je *šćeo*, *šćela* i sl. (v. kod mene *Istočnohercegovački*, str. 62), što upućuje na zaključak da su jekavci Bosanske krajine napuštali matičnu zonu kada je fonema *h* još bila u upotrebi. Na putu ka novom zavičaju oni su mogli da prestanu izgovarati ovaj suglasnik u izvjesnim pozicijama, recimo na početku i kraju riječi, a pošto je već *tje* dalo *će* (jekavsko jotovanje počelo se javljati u XV vijeku, v. kod mene: *Promene* str. 164-172), nije više bilo mogućnosti da se izvrši asimilacija po mjestu tvorbe *hće* > *šće*, jer je *h* već bilo nestalo iz govora. Zato u tim govorima imamo danas *ćeo-ćela* i sl., a u hercegovačkim, gdje je *h* moglo da se nešto duže zadrži, čak i kod onih koji su taj glas docnije izgubili, postojali su fonetski uslovi za dobijanje oblika *šćeo*, *šćela*, jer je tu *h* nestajalo iz govora poslije jekavskog jotovanja. Bilo je, dakle, *htje-hće*, što je u konačnom rezultatu dalo *šće*.

Naši ikavci, prema tome, mogli su preuzeti iz govora jekavaca, gotove forme: *ćeo*, *ćela* i sl. i tu su sada tim oblicima nametnuli svoje ikavsko obilježje: *ćio*, *ćila* (v. Naš jezik, knj. XIII, 1963, str. 61-62). Istina, mogli bismo se zapitati: a zar taj proces nije mogao biti i izvorno ikavski, zar *hti* nije moglo dati *ći?*

Na ovakvo pitanje odgovor bi bio negativan. Suglasnička skupina *ht*, kao što je poznato, na našem jezičkom tlu mogla je preći u *kt*: *drhtati-drktati* ili *st*: *htio-stio*, što je, opet, bilo poziciono uslovljeno i gdje se mora voditi računa o analoškim uopštavanjima (*htjela-šćela* : *htio-stio*). Istina, u starijoj fazi razvitka našega jezika, onoj zajedničkoslovenskoj, grupa *šti* davala je drugačije rezultate, up.: *verhti-vrći-vrići-vrijeći*, gdje je "delovanjem zakona otvorenog sloga, dobijeno ...palatalno... *ch'*, koje se, našavši se pred eksplozivnim suglasnikom, izgubilo ostavljajući trag u nesložnom *i̯*; tako je dobijena grupa *i̯t*, koja se razvila na isti način kao etimološko *ti̯*, tj. u *t'*" (R. Bošković: *Osnovi uporedne gramatike*, str. 99).

Da je jekavska migraciona struja ovamo nosila i donosila oblike *t'eo-ćeo*, tj. sa redukovanim inicijalnim *h*, pokazuju jekavski govori zapadne Bosne (v. Petrović: *Zmijanje*, 187), a i u posavskom imamo ili *tjeo-tjeli*, *otjeo* ili *ćeo-ćela-ćeli* (Ivšić: *Posavski*, I, 173).

Ono što je rečeno za oblike *ćio*, *ćila*, može da vrijedi i za priloške oblike *đi*, *neđi*, *svađi*. Mada je ovdje u pitanju sekundarno *ě* (stariji oblik je imao partikule *-de*: *kъde*), ono se ponaša kao etimološko *ě*. S obzirom na osnovnu zamjenu *ě* na ovom terenu trebalo bi očekivati priloške likove sa *-di*: *gdi*, *negdi* i sl. Ali nije tako. U obilnom materijalu sa tog područja ja sam samo nekolike potvrde našao za takav lik ovoga priloga: *di je* (Gata), *di će* (Bosanski Novi), *di su* (Stijena i Žegar). Oblici *đi* i *đe*/*svađi-svađe* javljaju se znatno češće, iako ikavska forma preovlađuje u priloškim kompozitama: *ovdi*, *ondi*, *tudi*. U Imotskoj krajini, gdje imamo čisti i skoro dosljedni ikavizam, imamo: *di*, *diko*, *dišto*, *digdi* (Šimundić: *Imotska krajina*, 25). U vezi sa ovim jedna napomena. U Fortisovom tekstu "Hasanaginice" preovlađuju jekavske forme, mada se zna da je ta balada nastala na području Imotske krajine, i to u vrijeme turske vladavine u ovim krajevima. Kako to razumjeti? Čini mi se da se i tu ogleda ovakav

ikavskošćakavski govorni tip, govorni tip u kome ikavizam nije bio dosljedan. Naravno, u tekstu Fortisove "Hasanaginice" ne smiju se zaboraviti ni intervencije zapisivača, koji je, valjda, želio da "popravi" narodnu nedosljednost i u ovoj osobini.

Za *njiki*, *njišta* već je rečeno da predstavljaju rijetkost. Znatno su češći jekavski likovi tih zamjenica, kao i priloga *njekad* i sl. Likovi sa palatalizovanim *n-nj* i ikavskim refleksom *ě* rezultat su ukrštanja različitih refleksa *ě*: *nje* i *ni* od starijeg *ně*. Za posavski ikavski već je rečeno da tu ima *ni* kao pravilo (Ivšić: *Posavski*, I, 163), a u poluikavskim govorima te zone, tamo gdje imamo odnos *dite-djeca-đeca* (str. 163) nalazimo jekavski refleks *ě*: *nje*: *nje*(*t*)*ko*, *nješta*, *njeki*, *njekoji*, kao i: *njaki*, *njekada*, *njege* (Ivšić, op. cit., 168). Imotska krajina i tu ima *i* (Šimundić, op. cit., 25-26). Odstupanje od ikavskog obrasca u našem govoru, kao što je i ovdje već rečeno, može biti i autohtono.

Pojava sonanta *nj* u *njidra* objašnjava se na isti način kao i u prethodnim primjerima, kao u *njiko* i *njišta*.

Posebno treba nešto reći o obliku *gnjizdo*. Istina, i ovaj bi se fonetski lik mogao posmatrati kao rezultat ukrštanja dvaju različitih govora i različitih fonetskih likova ove lekseme: *gnizdo* i *gnijezdo*/*gnjezdo* = *gnjizdo*. Ali to ne mora biti i jedino objašnjenje. Poznato je da ima narodnih govora u kojima dolazi do mujiranja sonanata *l* i *n* kada se nađu u vezi sa samoglasnikom prednjeg reda, isp. u posavskom: *začinjila*, *divanjit*; *diteljina*, *biljit*, *gnjizdo* (Ivšić, op. cit., 191-193). Ta pojava se sreće i u nekim drugim govorima, a nalazimo je i u jeziku starijih pisaca (T. Maretić: *Jezik slavonskijeh pisaca*, 155). I jekavci ovog dijela Bosne znaju za izmjenu sonanta *n* u vezi sa zadnjonepčanim okluzivom *g*: *gn* = *gnj* (Petrović: *Zmijanje*, 193) i u Imotskoj krajini *gn* i *kn* > *gnj* i *knj* (Šimundić, op. cit., 63). Dakle, i u ovom našem primjeru, a i u naprijed navedenim, moglo bi se ogledati ili mujiranje u vezi sa palatalnim samoglasnicima ili asimilacioni proces: *gn* = *gnj*. Poznato je da ovu pojavu nalazimo

na dosta širokom prostranstvu naše jezičke teritorije i da ona tu datira od ranije (v. Belić: *Fonetika*, 133). Primjeri kao: *gnjila*, *gnjida*, *debeljko*, *zatiljka* poznati su i ovom govoru. Dakle, postoji mogućnost da se i ovdje ogleda rezultat fonetskih izmjena sekvenci *gn*, *ng*, ali, ipak, ja sam više sklon da i u *gnjizdo* gledam rezultat ukrštanja dvaju različitih refleksa *ě* u toj riječi. Na takav zaključak upućuju naprijed navedeni primjeri gdje je, nesumnjivo, u pitanju ta pojava.

Na području jekavskih govora sasvim su obični likovi: *šeromah*, *šerotinja*, *šeromaština*, mada je i tu u pitanju sekundarno *ě* (v. kod Ivšića, *Poredbena gramatika*, 120, gdje stoji da "*i* uz *r* prelazi u *ije*"). Naš govor zna i za oblike: *širomah*, *širotinja*. Objašnjenje i za ove primjere je, kao i za naprijed navedene (o ovome v. Ivšić: *Posavski*, I, 166).

g) Posebnu pažnju u ovoj grupi primjera iziskuju oblici kao *rić*, *rikla*, na koje nailazimo u većini mjesta naše govorne zone. Osnova je, kao što se zna, sa *e*: isp. u staroslov. *rešti-rekǫ*. Samoglasnik *i* u našim primjerima mogao se uopštiti prema oblicima aorista, koji su imali *ě*: rěhъ-*rijeh*, a prema kojima još od ranije imamo pojavu *ě* i u infinitivu, i oblicima koji se tvore od njega (isp. kod Skoka: *Etimologijski*, s. v.)

h) Dvojake likove imamo i u *prema* i *prez*: *prema tebi-prima tebi*, *bres tebe-bris tebe*, kao i: *pred mene-prid mene*. Takvo stanje nalazimo i u posavskom (Ivšić, op. cit., 172, a v. i Skok: *Etimologijski*, s. v. *prema* i *prez*).

Primjeri kao: *sikirati se*, *mišetari*, *litovati*, gdje je *e* u riječima stranog porijekla (tal. seccare; gr. mesites; njem. löten) doživjelo sudbinu našega starog vokala *ě* pokazuju osnovne reflekse toga glasa na ovom tlu, na jednoj strani, ali i mogućnost pojave rezultata različitih refleksa toga vokala.

i) Dvojne odnose imamo i u oblicima glagola *opremiti*, *okrećati*: *kad ga oprimi*, *okrićala se* (Izačić i Klisa), zatim u pri-

logu *među*: *miđu žene* (Kamenica), *miđu nama* (Dobrenica). U Stijeni sam zabilježio: *otsiljali*, *otsiljaju*. Takve oblike bilježio je i Ivšić u posavskom (*Posavski*, 165). Pojava samoglasnika *i* u ovim glagolskim oblicima nije neobična. U pitanju je prevoj vokala, isp.: *dočekati* : *dočikati*, *sačekati* : *sačikati*. Ivšić navodi iz posavskog i: promiće se prema tati, (*u*)*piljati* prema *upeljati* i sl. Iz Miostraha imam *svitac*, iz Kamenice *svitaca*, a iz Žegara *pritelj* – prijatelj. Iz okoline Ključa, a ta zona nije ušla u ova ispitivanja, imam: *vribac*.

j) U prefiksu *pre* često se mj. *ě* javlja *i*: *privarila se*, *pridlažu*, *prisiko* i sl. (Tako i u posavskom, Ivšić, op. cit., 163-165). U takvim slučajevima dolazi i do miješanja prefiksa *pri* i *pre*, up.: *prišla je riku* i *prišli su partizanima*; *priteklo mu je cimenta* i *pritekli su nam u pomoć*. Ovakvo stanje konstatovano je i u jekavskim govorima ove zone (isp. kod Petrovića, *Zmijanje*, 54).

U našem govoru često je uopštavanje i prefiksa *pre* na štetu prefiksa *pri*: *prefati*, *preznati*, *preznali su*, tako i: *preznanica* (isp. o tome kod vokala). Pored čisto fonetskih razloga koji su uslovili ovakve zamjene prefiksa *pre*, tu dolazi i poremećeno jezičko osjećanje za vrijednosti refleksa *ě*, a ponekad je to posljedica i semantičkih momenata – gubljenje osjećanja za značenjske vrijednosti prefiksa *pri* i *pre*. Istina, kod Skoka čitamo da je u ikavskim govorima "došlo do izbjegavanja homonimije sa *prě* > *pri* na taj način što je za *pre* generalizirano jekavsko-ekavsko *pre*", ali, kao što smo vidjeli, ova konstatacija ne mora da vrijedi za sve ikavske govore.

Jekavski refleksi *ě*

Bakšaiš:

a) *di̯éte*, *prȉje*, *bi̯êli grȁb*, *nâjprije*, *dvȉje*, *svȉkakvije*;

b) *djéte*, *pobjédio*, *Stjéna*;

c) *djȅcu*, *čȍjeka*, *djèca*, *čȍjek*, *na mjȅstima*, *ìzbjegli*, *staro-sjèdioci*, *djȅčko*, *sjȅtila se*;

Bihać:

a) *vr̥jéme*, *ml̥jéka*, *p̥jésak*, *pȍslie*, *m̥jéšat*, *od̥jélo*, *cv̥jéće*, *cvȉētnjāk*, *ml̥jéko*, *d̥jéte*, *sn̥jêg*^{k}, *prȉje*;

b) *djéte*, *bjêlū*, *bjélo*, *bjêlī*, *svjêta*, *rjétka*;

c) *vjȅtar*, *mjȅsto*, *djècē*, *čètiri mjȅsēca*, *sjȅdi*, *djèvōjka*, *tjȅrō*, *sjèdīš*, *gdjȅ*, *Korjènica*, *u smjȅnu*, *sjèdī čȍjek*, *čȍjeka*, *djȅcu*, *djèčinjēg šèćera*, *pjȅšicě*, *vjenčánje*, *djèvēr*, *sjèdē*, *vjȅtrom vȉjati*, *htjȅla*, *mjȅsēc*, *vjȅtrom*, *htjȅo*, *djècōm*;

Blagaj:

a) *c̥jêlī*, *dân*, *prȉje*;

b) *djéte*, *bjêlī luk*, *sjéći*;

c) *sa djètetom*, *sjȅla*, *mjȅsta*, *sjȅdi*, *dvjȅsta*, *djȅci*, *nȁjelo se*, *sjèdī*, *bjȅžālo se*, *sjȅćām se*, *rjéšit*;

Bos. Dubica:

a) *c̥jêlī dan*, *sr̥jéda*;

b) *djéte*, *vrjéme*;

c) *pjȅsma*, *vjera*, *djèca*;

Bos. Krupa:

a) *ù sr̥jēdu*, *d̥jéte*, *ml̥jéko*, *c̥jêlō*, *c̥jélo*, *dijète*, *dvȉje*;

b) *djéte*, *vrjéme*, *sjêno*, *tjêlo*, *zamjéniti*, *svjêt*, *cjênī*;

c) *sjȅla*, *sjèdit*, *djevòjčica*, *pjȅsma*, *pjȅvā*, *vjȅtar*, *pjȅsma*, *pjȅnē*, *vjȅrūjte*, *mjȅsēca*, *sjèdilo*, *sjȅtit se*;

Bos. Novi:

a) *jùčē se m̥jénilo*, *pripov̥jédat*, *B̥jêlā*, *prȉje*, *vrijédi*;

b) *ná nāj svjêt*, *Njémci*;

c) *sjȅćāš se*, *mjȅštānă*, *óvdje*;

Bos. Otoka:

a) *zàmiješăj*, *dv̏ije*;

b) *nà svjēt*;

c) *čȍjek*, *dvjȅsta*, *sjèdīm*, *uvjerénje*, *sjȅdi*;

Bos. Petrovac:

a) *do rj̑ékē*, *pȍslije ràta*, *lj̑êpo*, *vrj̑édī*, *lj̑épa*, *dȍnj̑ēle*, *prȉje dj̑éte*, *podj̑élili*, *za vrj̑éme*, *rj̑ékē*, *dȍnijēlo*, *ko strj̑éla*, *zv̏ijer*, *sj̑êno*;

b) *izvjéstiti*, *djéte*, *sjékū*, *rasjécajū*;

c) *nègdje*, *óvdje*, *dvâ mjȅsēca*, *bjȅžāli*, *djècē*, *vjèrskū škôlu*, *u vjeronàuci*, *pò vjeri*, *vjèčito*, *djèca*, *présjednīk*, *sjȅć*, *sjȅde*, *čȍjeka*, *čȍvjek*, *mjȅsto*, *djȅco*, *djȅtelina*, *pješáci*, *htjȅli*, *pòtjerali*, *nà mjestu*, *djèvōjke*, *čȍjeku*, *vjèčito*, *vjȅru*, *gdjȅ*, *sjȅćā*, *sjèdē*, *ȍcjenu*, *pljesma*;

Cazin:

a) *vrj̑éme*, *za stj̑ênu*, *prȉje*, *nepòdj̑ēljeno*, *svj̑êt*, *prȉpovj̑ētka*, *podj̑élijo*, *dj̑éte*, *porj̑éklom*, *pȍslie*, *klj̑ésta*, *ȕvj̑ēk*, *ùvrj̑ēdīš*, *pòbj̑ēdī*, *pobj̑édijo*, *onèsvj̑ēšćen*, *presj̑éče*, *cj̑êloj*, *izmj̑énȉ mi*, *u lj̑êvōj ruci*, *òsj̑ēkō*;

b) *smjéšali se*, *pròsvjēćeni*;

c) *čȍjeka*, *čôjku*, *čȍjeku*, *jȅli su ga*, *vjȅrujēm*, *sjèdili*, *nèdjeljom*, *mjȅsto*, *pjȅsme*, *pjȅsmarica*, *bjèžī*, *djȅcu*, *djètetom*;

Bužim:

a) *dv̏ije*, *prȉje*, *cijénijo*, *cijénili*, *pogrijéšili*;

b) *djéte*, *sjéno*;

c) *dòtjerat*, *djèca*, *dvî vjȅre*, *ù pjesmi*, *pješáčit*, *gdjȅ*, *čȍjek*, *čȍjeka*;

Ćukovi:

a) *zamijénila*, *dijéte*, *zapovj̑éda*;

b) *zamjénili*, *djéte*, *zamjénla*;

c) *vjènčājē*, *čȍjek*, *mjȅsēca*, *dječáka*, *sjȅćām se*, *sjȅćāš li se*, *djȅco moja*, *sjèdla sam*, *došla djècōm*, *pòsjedaju*, *pósjeda*, *mjȅsečār*, *čȍvjekove maćehe*, *ȍcjena*;

Golubić:

a) *dijète*, *ȕvi̯ēk*, *mli̯éko*;

b) *ȕvjēk*, *mljéko*;

c) *čȍjek*, *čȍvjek*, *mjȅšćani*;

pràdjedu, *pràdjed*, *dvjèsta*, *djèd*, *vjèrojātno*, *pròsvjēćen*, *čȍjek*, *djèca*, *mjȅsēc*;

Dobrenica:

a) *ùmrijet*, *dvȉje*;

b) *ljêpo sam òtpočeo*, *cvjêće*, *ògrjēšē se*, *u dvâ djéla*, *ȕvjēk*, *dvȉje u svjétu*, *djéte*, *sjêno*, *bjêlā hašlàma*, *pjésak*;

c) *dvjèsto*, *uvjerénje*, *mjȅrē*, *pjȅškē*, *vôjnī òsjek*, *dvâ mjȅsēca*, *òbjesit*, *òbjesi*, *ùmjereno*, *djècē*, *djèčijē jȁsle*, *za jȅst*, *rjȅđē*, *djètlić*, *dvjèsta*, *vjèčito*, *čȍjek*, *pjèvā*;

Gata:

a) *na rijéči*, *dijéte*, *posi̯éče*, *u Rijéku*, *pi̯étāla*, *prȉje*, *òdni̯ēlo*, *di̯éliću ga*, *li̯êpo*, *ri̯éšio*, *di̯élila*, *smi̯éšno*, *ri̯éšio*, *ci̯énu*, *nè ci̯ēnī*, *za vri̯éme*, *li̯êpī*, *sni̯êg*, *ci̯énōm*;

b) *pjésak*, *sjêno*, *sjêna*, *rjéka*, *iz Ȍsjēka Lîčkōg*, *djéte*, *zàhtjēvā*;

c) *sjȅćāte se*, *djèteta*, *čȍjek*, *zà mjesēc*, *ako vjȅrujēte*, *djècē*, *po mjesécu*, *kìruršKō odjeljénje*, *záhtjev*, *pjȅškē*, *trî mjȅsēca*, *bjèži mjȅsnā*, *sjèdnica*, *djèco*, *djètelina*, *jèo*, *mjȅstu*, *čȍjek*, *čȍjeka*, *dvjèsta*, *dvâ mjȅsēca*, *na ȋstōm mjȅstu*, *djȅcu*, *iznèvjerio*, *u mjesécu*, *vȉdjela*, *mjȅstimice*;

Grmuša:

a) *sȉjeno*, *pi̯ésak*;

b) *djéte*, *vrjéme*;

c) *djevòjčica*, *vȉdjeti*;

Izačić:

a) *pȍsl̥je*, *ȕmrije*, *prȉje*, *r̥ȇč*, *d̥ȉete*, *l̥ȉeka*, *ùmrijet*, *pòmrijet*, *gr̥ȉeha*, *pȍslije*, *dvȉje vrȅće*;

b) *pobjéditi vjénac*, *rjétkī zubā*, *bjêlōm dvóru*, *pobjédit*, *vjéncu*, *djéte*, *u Rjéki*, *drjémovac*;

c) *povjèrljiv*, *mjȅsto*, *sjèdīm*, *bjȅžō*, *bjèži*, *čȍjeka*, *grjehóvā*, *grjehòte*, *čȍjeku*, *vjȅrē mi*, *djèca*, *sávjet*, *djècē*, *djevòjčica*, *nàmještāj*, *sjèdē*, *posjèdit*, *ùspjēhā*;

Jasenica:

djèca, *čȍjeka*, *čȍjek*, *čòjek*, *vjènčati*, *cjêlō sèlo*, *prȉje*, *u vôjnōm òsjeku*, *ùčio djȅcu*, *prȉje*, *d̥ȉete*, *dȉ̯ète*, *zâsjeda*, *ùspijēvā*, *starjèšina*, *vjénac*, *svjedòči*, *pjȅškē*, *vȁjēk*, *pjȅške*, *nȁ djecu*, *djècē*, *djȅčko*, *svjètlo*, *dijéte*, *dvȉje*; *svijèdok*(!);

Kamenica:

čȍjek, *dòmaloprije*, *djècē*, *ȍtprije*, *sjèdi*, *smȉje se*, *ȕvjēk*, *sjȅo*, *l̥ȇpo*, *prȍvrijē*, *sjȅdēm*, *sjète*, *pòbjegō*, *sjèla*, *d̥ȉete*, *dijète*, *sjȅd posjèdićemo*, *dječùrlija*, *sjȅdi*, *sjèdli*, *sijéna*, *sȉjēno*;

Kladuša:

a) *prȉje*, *dvȉje*, *dijète*;

b) *dvjé kuće*, *djéte*, *bljêd*;

c) *pjȅvā*, *vjȅra*, *ìzmjeri*, *usidjelica*;

Jelinić:

a) *vr̥ȉéme*;

b) *ȕvjēk*, *cjélo*, *djéte*;

c) *mjȅsēca*, *djèca*;

Klisa:

a) *ȕv̥ȉēk*, *za vr̥ȉéme*, *za Stijénu*, *prȉje*, *nepòd̥ȉēljeno*, *sm̥ȉéšali se*, *ìmā tȉje prȉpovjētkī*, *d̥ȉéte*, *klijéšta*, *pòslie*, *str̥ȉélati*, *ùvrijedīš*, *pob̥ȉédi*, *pòvr̥ȉēđeno*, *prȅsȉēče*, *pod̥ȉéli*, *izm̥ȉéni*, *ȉzm̥ȉēnī*, *ù l̥ȉēvōj rúci*, *privrijéditi*, *nȉ r̥ȇči*, *uz r̥ȉéku*;

b) *za vrjéme*, *djéte*, *porjéklom nisu pròsvjēćeni*, *bjêlī lȕk*, *bjêlū kòšulju*, *izmjénilo se*, *procjénili*;

c) *djȅda*, *pràdjed*, *čȍjeka*, *djȅco*, *nèdjeljama*, *mjȅsto*, *jâ vjȅrujēm*, *pjȅsme òpjevā se*, *pjȅsmaricu*, *nȅgdje*, *bjèžī*, *čȍjeku*, *djèca*, *djȅcu*, *pràdjedu*, *dvjȅsta*, *djȅd*, *čȍjek*, *vjȅrojātno*, *čȍvjekom*, *nà mjesēc*, *pȍtjera*, *smjȅsta*, *òsjekō*, *pjȅvō*, *htjȅla*, *ù posjetu*, *sjȅdite*, *sjȅtite se*, *vjȅnčāto*, *vjȅnčānu*, *pjȅvajū*, *sjȅćām se*, *pjȅvā*, *pjȅsma*, *pjȅsme se pjȅvale*, *ù pjesmu*, *djȅcu*, *vjeronáuk*, *djèčāk*, *mjȅšćani*, *ȉzvještāj*, *sjȅdite*, *sjȅo*, *razùmjeo*;

Kulen-Vakuf:

a) *di̯éte*, *póvi̯es*, *vri̯éme*, *pori̯éklom*, *gri̯éha*, *razùmiješ*, *lijépī zvijézdā*, *mlijéko*, *u pijésku*, *li̯épo mjȅsto*;

b) *u bjédi*, *svjêt*, *svjês*, *djéte*, *tjêlo*;

c) *čȍjek*, *mjȅsecovi*, *vjȅrē*, *vjȅrovō*, *vjȅrovat*, *čȍjeka*, *ù zāsjedi*, *bjèžale*, *čȍvjek*, *pjȅsme*, *vjȅra*, *djècē mi*, *djèvōjku*, *mjȅsēca*, *sjȅsti*, *djȅcu*, *djèca*, *sjȅs*, *djèčāk*, *sjèdīm*, *vjèčito*, *nè sjećā se*, *htjȅli*, *mjȅsto*;

Miostrah:

a) *ri̯éku*, *krijésta*, *podi̯élili*;

b) *djéte*, *mljéko*;

c) *djèca*, *djȅcu*, *óvdje*, *úsjev*, *osvjetljénje*, *bjèži*, *s pròljeća*, *on sjèdī*, *čȍjek*;

Orašac:

a) *nè li̯ēčē*, *žlijézde*, *ci̯êlī dân*, *mli̯éka*, *li̯épe kȕće*;

b) *ȕvjēk*, *djéte*, *sjêno*;

c) *smjèli*, *tjèli pèrisat*, *djècē*, *djèca*, *pròsjēkō šȕme*, *mjȅsēc dánā*, *čȍjek*, *sjȅdēm*, *jȅsti púrē*, *mjêšā màlter*, *nàmještāj*, *zdjȅlica*, *rješénje*;

Orljani:

a) *do Prijédora*, *nè smiješ*, *sȉjena*, *nâjprije*, *kȍlosi̯ēk*, *di̯éte*, *li̯épa*, *prȉje*, *mli̯éko*, *Ni̯émci*, *ci̯énu*, *bi̯élē*, *bi̯édē*, *li̯ékovi*, *ȉspri̯ēka*, *cri̯êp*, *vri̯édan*, *ri̯édak*;

b) *djéte*, *nèšto premjétijo*, *sjêno*, *zàljēpī*;

c) *vjȅru*, *djèca*, *čȍjek*, *pjȅškē*, *djȅci*, *sjèdijo*, *bjèži*, *sa djècōm sjȅla*, *mjȅsto*, *svjètlo*, *zamjenjívō*, *tjèlesnī*, *smjèsta*, *bjȅžati*, *vjȅre*, *pjȅsmu*, *pjȅsme*, *posjèdijo*, *mjȅsēc*, *pjȅvajū*, *s djècōm*, *vjȅštica*, *bjèžat*, *sávjeta*, *ù mjestu*, *zdjȅla*, *u dvî smjène*;

Ostrožac:

a) *prȉje*, *zàpriječen*;

b) *sjêno*, *djéte*, *cjêlī dân*, *pjésak*;

c) *mjȅšćānā*, *sjȅsti*, *sjȅdi*, *jȅo*, *sjède*, *sjȅla*, *djèteta*, *vjȅrē mi*, *svjèskōga ràta*, *bjèžī*, *sjètit se*, *súsjednōga*, *sjèdī*, *djȅlujě*, *dvjèsta*, *djèda*, *pràdjed*, *čȍjeka*, *sjèdjeli*, *nèdjeljōm*, *prenèvjerili*;

Pećigrad:

a) *sni̯êg*, *bi̯êlōga lȕka*, *pȍslie*, *nè mrijemo ràno*, *pobi̯élila*, *mi̯ênjāš*, *pobi̯édit*, *pobi̯élilo*;

b) *bjêlē kàhvē*, *bjélī se*, *bjêlīm peškírom*, *pobjédit*;

c) *prvī svjèskī rȁt*, *djècē*, *trȅćī svjèskī rȁt*, *čȍjek*, *pȍbjeda*, *bjêlōga hljȅba*, *pȍtjeru*, *bjèžat*, *bjèžīš*, *djȅcu*, *vjȅrē*, *ubjeđívat*, *mjȅsto*, *prèmještāj*;

Pokoj:

a) *prȉje*, *si̯éla*;

b) *djéte*;

c) *pósjedujemo*, *djèca*, *mjȅsta*, *djècē*, *mjȅsto*, *ràzbježāno*, *sjȅćāš se*, *vjȅrovat*, *pjȅvajū*, *pjȅsme*, *mjȅšćanīk*, *djècōm*, *čȍjek*, *nè sjedā*, *djèvōjka*, *mjȅsēc*;

Podzvizd:

a) *prȉje*, *sjêno*, *liéka*, *dijéte*, *vrjéme*, *lîpō mòje dijéte*;

b) *ȕvjēk*, *cjêlō vrjéme*, *djéte*, *primjétit*, *bjêl ko snîg*, *rjétkī zubā*;

c) *mjȅsēca*, *sjedínili se*, *djȅco*, *čȍjek*, *dvâ dječáka*, *mjȅsto*, *trȏje djècē*;

Ribić:

a) *dijélu*, *mjénjaju*, *nasliédili*;

b) *djéte*;

c) *izbjegávali*, *prèsjek*, *smjȅnu*;

Sokolac:

a) *djéte*;

b) *djéte*, *vrjéme*, *sjêno*;

c) *čȍjek*, *djèca*; *htjȅla*, *htjȅdne*;

Srbljani:

a) *po vijéncu*, *sjéče*, *cjêlī*, *dvȉje*, *sȉjeno*, *prȉje*, *tô sjêno*;

b) *sa vjéncom*, *bjêlū kàfu*, *crjêpa*, *crjêpom*, *djêlē*, *djéte*;

c) *djèca*, *gdjȅ*, *mjȅsto*, *mjȅsta*, *djȅtelina*, *mjȅstu*, *pjȅvajūć*, *djècē*, *vjènčā*, *vjeronáuk*, *mjȅsešno*, *mjȅsto*, *prèmjēštā*, *nà mjestu*, *vjȅrūj mi*, *ù mjesēc*;

Stijena:

a) *Stijéna*, *ispo Stijénē*, *cjêlā Stijéna*, *u Stjéni*, *pòmrijēle*, *djéte*;

b) *Stjéna*, *Stjénjani*, *podjélimo*, *bjêlōga*, *pòsjeći*, *posjéče*, *bjêlī lȕk*;

c) *djèčāk*, *jȅdēm*, *vjeronáuk*, *starjèšina*, *djècē*, *nèjes*, *vjènčat*, *starjèšini*, *čȍjeka*, *za vještáka*, *sjȅmena*, *pjèsāma*, *mjȅsēc*, *vjèrskā*, *sa djècom*, *za djècu*;

Trnovi:

a) *prȉje*, *bjêlī*;

b) *bjêlī fićo*, *djéte*;

c) *čȍjek*, *mjȅstima*, *djècē*, *osjećȏ sam*, *vjȅrujēm*, *mjȅsēca*, *djȅcu*;

Todorovo:

a) *prȉje*, *dvȉje*;

b) *za vrịéme*, *mlịéko*, *na sịénu*, *ù stịēne*;

c) *vjȅruješ*, *bjȅžō*, *pjȅsma*, *djèca*, *vjeronáuka*, *djȅcu*, *mjȅsto*;

Vrnograč:

a) *dvȉje*, *prȉje*;

b) *svịêt*, *lịêp*, *pȍ tịēlu*;

c) *djȅcu*, *vjȅžbu*, *djèca*, *sjȅdnica*, *djècē*, *mjȅsēca*, *vjȅžbati*;

Turija:

a) *bịêlī*, *sijèna*, *sijéna*, *dijète*, *bịêlī lȕk*, *bȉjelōga lȕka*, *dvȉje*, *lịêvōm nògōm*, *ȕvịēk*, *bịêlī jȁšmak*, *dijéte*;

b) *sjêno*, *bjêlē kȕće*, *rjéka*;

c) *djȅcu*, *dòtjerō*, *vjèrujēš*, *djèca*, *sjèdijo*, *djȅčko*, *ȉdē ònōm djèvōjkōm*, *sjȅdi*, *djèca*, *rjȅđē*, *čȍjek*, *òtjerō*, *pjȅškē*, *djȅci*, *svjètskōga*, *sjȅćām se*, *mjȅsečno*, *vjȅrovō*, *čȍjek*, *pjȅšice*;

Vinica:

a) *òtprije*, *dịéte*;

b) *izvjéstit*;

c) *sjȅćām se*, *pòsjedi*, *osjètljiv*, *iz Bjȅlājā*, *djècē*, *dječáci*, *zàmjerili*;

Vrsta:

a) *prȉje*, *smȉjem*, *bịêlī lūk*, *bịêlī òrah*, *lịêpo*, *cvịêće*, *lȉjēpo*, *lịêp*, *odịélo*;

b) *rjêtko*, *bjédē*, *sjéna*, *ȕvjēk*;

c) *djètelina*, *sjȅdi*, *djȅci*, *djècē*, *gdjȅ*, *sjèdī*, *vjȅrē mi*, *čȍjeka*, *pjèšāčkī pût*, *djèca*;

Žegar:

a) *ȕvi̯ēk*, *vri̯édna*, *bi̯êlē*, *prȉje*, *pobi̯élile*, *smȉje*, *pi̯ésak*, *bi̯êlōga*, *cvi̯étnjāk*, *sni̯êg*, *pobi̯édili*;

b) *u Rjeki*, *smjéšan*;

c) *mjèsēc*, *svȁgdje*, *jélo*, *djècu*, *sjèsti*, *sjȅdi*, *sjèdī*, *ù posjetu*, *htjèla*, *gdje*, *vjètar*, *sjèle*, *Korjènica*, *smjènu*, *čȍjek*, *bjèžat*, *prȅmještāj*.

U vezi sa navedenim jekavskim refleksima *ě* u ovom govoru potrebno je reći sljedeće:

1. Broj jekavskih potvrda nikako nije jednak broju potvrda sa ikavskom zamjenom *ě*. To je i razumljivo. Ikavizam je ovdje primarni refleks, jekavizam nije. To je prvo. Drugo, što također treba istaći, jeste činjenica da je broj potvrda za dvosložnu zamjenu *ě* znatno manji od broja potvrda za *i̯e* ili *je* mjesto *ě* u današnjim dugim slogovima. Razloge za ovo treba tražiti u jekavskim govorima koji se nalaze u neposrednom susjedstvu naših ikavaca.

2. Među dvosložnim refleksima *ě* skoro da i nema potvrda za klasičnu, vukovsku vrijednost te zamjene, za *ijè*, *ȉje*. Ovdje je ili *ijé* ili *i̯é*, odnosno *jé* i *ȉjē*, *i̯ê*, odnosno *jê*. Ovo nije nimalo neobično, niti neočekivano. Takvo stanje, ili njemu slično, često se sreće u jekavskim govorima Bosne i Hercegovine (v. kod Petrovića za Zmijanje, op. cit., 49 i dalje, takvo stanje nalazi i Dešić u jekavskim govorima Bosanske krajine), čak i u onim klasičnim jekavskim, kakav je, npr. govor istočne Hercegovine imamo *ijé*, *ȉjē* (v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 47 i dalje).

3. Ono što je posebno interesantno u ovoj problematici jeste pojava jednosložnog *je* mjesto *ě* u današnjim dugim slogovima, primjeri tipa *djéte*, *bjélo*. Istina, ta pojava nije nepoznata ni centralnim jekavskim govorima, ali je dosta česta u govorima jekavske periferije. Nalazimo je u centralnohercegovačkom, u

ličkom i nekim drugim govorima (v. o tome kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog govora...*).

4. Na pitanje u kom odnosu stoje primjeri tipa *dite-dijete*/*dȉete* : *dica-djeca*, i da li taj odnos dozvoljava da tu potražimo neku zakonitost, tj. da pomislimo da je refleks *ě* zavisio od kvantiteta, daćemo odgovor nešto niže.

5. Interesantno je da u skoro svakom mjestu pored *dvi*, *pri*, *posli* nalazimo *prije*, *dvije*, *poslije*. Ovi primjeri mogli bi se dvojako tumačiti: moglo bi se pomišljati da je tu nekakva fonetska zakonitost, kao što je to znatno ranije uočio M. Rešetar (isp. Držić, 134) a moglo bi se, isto tako, pomišljati na frekvenciju ovih primjera u svakodnevnom govoru jekavaca i njihovo nametanje i predstavnicima našega govora – bilo da je u pitanju uticaj susjeda jekavaca, ili, pak, škole i sredstava masovne informacije.

6. Za priloge *ovdje*, *ondje* i sl. već je rečeno da su davno uopštili jat i da se dvojnost njihovih likova objašnjava različitim zamjenama toga glasa.

7. Oblici m. r. radnog glagolskog pridjeva: *smjeo*, *razumjeo*, *htjeo* mogu se čuti i u klasičnim ijekavskim govorima. Ako i prihvatimo mišljenje da se tu moralo javiti *io* < *ělъ* u ijekavskim govorima i da je analogijom prema ostalim oblicima te glagolske kategorije moglo doći do uopštavanja jednosložnog refleksa jata *je* (v. kod mene Naš jezik XIII), za ovu zonu se može pomišljati i na preuzimanje upravo takve forme ovoga gl. pridjeva iz susjednih jekavskih govora gdje se javlja i *sjeo*/*sjevo*, *razumjeo* i sl. Ranije navedeni primjeri tipa *ćio-ćila* jasno govore koliko je ikavsko osjećanje tu živo i kakva se borba vodi između tih dvaju refleksa *ě* na ovom tlu.

8. Interesantno je da u cjelokupnoj mojoj građi nema mnogo potvrda za ijekavske reflekse *ě* u oblicima zamjeničko--pridjevske promjene. Ja imam samo iz Klise jedan primjer: ima *tije* pripovietki. Inače je: *tim*, *ti*/*tih*, s *otim*, *tvojim*, *našim*, *dobrim*,

dobrih i sl. Jekavci ove zone imaju vrlo često upravo nastavke starih tvrdih osnova: *tijem*, *dobrijem*, *našijem*, *vrućijem* (Petrović: *Zmijanje*, 155-156; Dešić: *Zapadnobosanski*).

Ekavski refleksi *ě*

Bakšaiš:

cȅstu, *nà cesti*, *cȅsta*, *na prímer*, *vrȅmena*, *po vrȅmenu*;

Bihać:

nȅkōg, *vrȅmena*, *sa nȅkīm*, *óvde*, *cȅstōm*, *za vréme*, *dvî smȅne*, *drȕgē smȅnē*, *nȅkī*, *prèd*^{t} *koli*, *slezèna*, *bȍlēst*, *zènica*, *pȍsle*, *prȅko dāna*, *prè sobōm*, *smȅna*, *nȅšto*, *slȅdovanje*;

Blagaj:

óvde, *dȍle*, *trȅbā*, *nȅkoga*, *zàreži*, *brèza*;

Bosanski Novi:

óvde, *dȍle*, *prèšō*, *vrȅmena*, *gȍre*, *cȅstu*, *nȁ cestu*, *dȅčko*, *prȅko brda*, *mrȅža*, *vrȅća*, *bȍlēst*, *zènica*, *zàreži*, *srédōm*;

Bosanski Petrovac:

poréklo, *óvde*, *vrȅlo*, *mȅdvēdā*, *óvden*, *ónde*, *nȅkē*, *nȅkī*, *nȅkāko*, *prèdveče*, *prèd njīm*, *prèt kuću*, *gȍre*, *túde*, *srèdnjā*;

Cazin:

trȅbā, *óvde*, *gȍre*, *prȅko*, *nȅšto*, *nȅkoliko*, *trȅbalo je*, *nȅkī*, *za vrȅmena*, *nȅkada*, *na strélānju*, *pòtsrēlāno*, *nȅšta*, *pȍsle*, *na strèlīštu*, *strélati*, *nȅkakav džèlāt*, *vremènima*, *òd bolesti*;

Dobrenica:

vrȅla, *ónde*, *únde*, *čȍveka*, *nȅšto*, *prèglēdā*, *za vréme*, *dȍle*, *jàstrēb*, *vréme je*, *trȅšnje*, *vrȅlo*, *òbedvī*, *trȅbā*, *prȅkodān*, *vrȅmena*, *srȅšće ga*, *prêkīm putem*, *cèsta*; *ako vȍlē s vrȉla*, *nâjlipšā je s vrȅla*; *óndeka*, *prèt kuhinjōm*, *srédōn*, *dȅčko*;

Gata:

óvde, *prèšō*, *nàprēd*, *gȍre*, *nȅkī*, *grêšīmo*, *prèd*^{t} *Švábu*, *nè trebā*;

Golubić:

óvde, *nàprēd*, *gȍre*;

Bužim:

óvde, *Pléska*, *túde*, *gȍre*, *trȅbā*, *trȅbalo je*, *nèka prêđē prekò Unē*, *pred njȅkakīm*, *preko brvī* (= brvana), *nȅšto*;

Ćukovi:

porékla, *tȅrāj*, *vrédī*, *óvde*, kao i: *nȅkāko*, *nȅšto*, *preko púta*;

Jasenica:

za vréme, *prêko*, *nȅkoga*, *na srȅd pȍlja*, *cȅsta*, *rêtkī slȕčāj*, *preko Krûpē*, *nȅkē*, *prèd njīm*, *óvde*, *prez rúkē*, *nȅkadā*, *nȅšto*, *pȍtrēbno*, *óvdekāre*, *núnde*, *dvê hȉljade*, *ȍvē dvê*, *óvde*;

Kamenica:

prȅko brda, *srȅća*, *cȅstōm*, *prèd kojīm*, *prèt kuću*;

Izačić:

za vréme, *u vréme*, *túde*, *prèpalo me*, *dȍle*, *nàprēd*, *tȇlo*, *s lêvē stránē*, *grehóta*, *óvde*, *trȅbā*;

Jelinić:

cȅsta, *cȅstē*, *s vrȅmenom*;

Klisa:

dȍle, *od vrȅmena*, *túde*, *prêći*, *nȅkoliko*, *na strélānju*, *pòstrēlāni*, *na strèlīštu*, *nȅšto*, *nȅgde*, *u tîm vremènima*, *nȅkē*, *na srȅd dvòrīšta*, *nȅko*, *gȍre*, *prȅda mnōm*, *nà cestu*, *smȅštāj*, *prèdlāže*, *nȅko*;

Kulen-Vakuf:

vréme, *nȅšto*, *nȅkī*, *óvde*, *prèsūšī*, *prèsūšītu vȍdu*, *vrȅmena*, *razùmēm*, *razùmēš ti*, *óvdeka*, *prèšō vâmo*, *za vréme*, *nȅkē*, *vȅrūjte*, *vȅrūj mi*, *ȍbadvē*, *prê svègā na svítu*, *vóvde*, *trȅbā*, *prȅko*, *ȅto srȅćē*, *vrédelo je*, *prȅdā te*, *gùsenīcā*, *prèsūšīto vrȅlo*;

Orljani:

na prímer, *ôvde*, *strêljāni*, *prekò šumē*, *preko planína*, *srèla*, *nèko*, *nèkōga*, *óvde*, *nèkoliko*, *nèkom*, *nèšto*, *o bèkstvu*, *nalêvo krȕk*, *prèd nama*, *nèkā*, *nèšto*, *nèkolike*, *nèkōg belája*, *unèsrećiti*, *trèbā*, *trèbalo je*, *nèkakve*, *nèkī*, *zrèle*, *vrèću kùruza*, *nàprēd*, *preko ròga*;

Ostrožac:

trèbā, *óvde*, *nèšto*, *dečáka*, *kùdelja*, *túde*, *pòsle*, *prèd njī*, *preko mìre*, *srèća*, *vrèće*, *nèkoliko*;

Pećigrad:

gȍre, *prȅko*, *preskòčilo*, *prèšō*, *nàprēd*, *odélo*, *drènovu tòljagu*, *drênjākā*, *u srȅd nȏći*, *nȅkome*, *nȅšto*;

Pokoj:

nȅkade, *préći*, *nèko*, *vóvde*, *óvde*, *ménjaju*, *ȍsam vrêćā*, *po cèsti*, *u ta vremèna*, *trȅbā*;

Podzvizd:

preko cèstē, *ȕmrēla*, *dečáka*, *sa srȅćōm*, *nè trebā*;

Ribić:

nègde, *dvî smène*, *pò cesti*, *slèdovānje*, *pred stražári*, *bi li htȅo*, *smènu*, *ìsterali*, *snabdévānje*;

Skokovi:

óvde, *dȍle*;

Sokolac:

óvde;

Srbljani:

vréme, *óvde*, *vrèmena*, *dédo*, *preko Vrâtnīka*, *prosvétlili*, *gȍre*, *čȍvek*, *cêlū nōć*, *podélili*, *lépē zèmljē*, *do starèšinē*, *mȅsečno*, *vrédan*, *mìrōvnō véće*, *mȅsnă zȁjednica*, *preko véstī*;

Stijena:

préstōjnīk, *za vréme*, *cȅstom*, *vréme*, *u Nèmačkōj*, *isprè kućē*, *predʹ svidòcima*, *nàprēd*, *na prímer*, *ȍbidvē*, *vrȅćōm*, *prèd njīm*, *óvde*, *mȕšno vréme*, *drènovac*;

Trnovi:

prè kućōm, *na brégu*, *dȍle*, *gȍre*, *nȅkū slȁbōs*, *óvde*, *túde*, *trȅbā*, *na prímer*, *ù vrećі*;

Trnovo:

u vréme, *cȅstu*, *na prímer*, *óvde*, *túde*;

Turija:

trȅbā, *óvde*, *dȍle*, *vrȅmena*, *nèsreća*, *vrȅlo*, *zȅnica*, *ȍbe*, *srȅća*, *svȅtlo*, *prekò cestē*, *ponèdēljka*;

Velika Kladuša:

óvde, *trȅbā*, *cȅstu*, *ù srećі*, *ùsrećila se*, *zȅnica*, *dvê ràkije*;

Vinica:

na cȅstu, *smȅnu*, *na prímer*, *trȅbă*, *Cvȅtko* (ime konju);

Vrnograč:

prȅko mōra, *vrȅlo*, *cȅsta*, *óvde*;

Vrsta:

pògrešno, *préćі*, *óvde*, *rȅpa*, *prekò kućē*;

Žegar:

óvde, *gȍre*, *s vrȅmenom*, *dȍle*, *nà cestu*, *ù vrećі*, *srȅća ga srȅla*, *rȅžēš*, *prȅd nōć*; ali i *da prȅjāvī*;

Nisu svi navedeni primjeri sa *e* mj. *ě* iste prirode. Ima tu stalnih ekavizama, koje nalazimo i u drugim ikavskim, i u mnogim ijekavskim govorima; ima tu primjera u kojima e mj. *ě* nalazimo u svim jekavskim govorima, i u standardnom našem jeziku; a ima i takvih primjera koji mogu biti u upotrebi samo u govorima ove zone ikavske šćakavštine i koji iziskuju posebno objašnjenje.

1. Među primjerima sa *e* mj. *ě*, a koji bi se mogli uvrstiti među stalne ekavizme, nalaze se: *breza*, *cesta*, *bolest*, *zenica*, *obećati*, *slezena*, *vedro*, *jastreb*, *drven*, *gvozden* i sl. (B. T. Maretić: *Gramatika i stilistika*, 45). Ivšić je takve oblike bilježio u posavskom (v. *Posavski* 168-171; o ovim primjerima v. i M. Rešetar: *Lekcionari*). Dosta ekavskih refleksa *ě* nalazi i Brozović u ijekavskošćakavskim govorima istočne Bosne (v. *Ijekavskošćakavski*, 132-133, kao i njegove izvještaje o ispitivanju tih govora), a i Ružičić je takve likove bilježio u centralnoj Bosni (*Izveštaj*, 35-36). Interesantno je napomenuti da južniji ikavski govori Rama – Duvno – Imotski ne znaju za ovako česta odstupanja od ikavske zamjene *ě* (za Imotski v. M. Šimundić: *Imotska krajina* 24-25).

2. Među primjerima koji su u ekavskoj formi mogli biti uneseni iz našeg standardnog jezika nalazimo: *vremena*, *pred*, *treba*, *dečko* (u Banjoj Luci i *dječko*), *preko*, *mreža*, *sreća*, *vreća*, *vrelo*, *trešnja*, *prekodan*, *srešće ga*, *prešo*, *gore*, *pregleda*, *predlaže*, *presušito*, *drenovu*, *zrela*, *drenovac*, *dedo*, kao i oblici zamjenica i priloga sa *ne* < *ně*: *neko*, *neki*, *nešto*; *nekakav*, *nekakva*, *nekakvo*, *nekada* i sl. iako se ove zamjenice javljaju, znatno češće, sa refleksom *je*: *nje* (isp. niže).

3. Dosta je velik broj potvrda za *e* mj. *ě* koji nisu opšti, niti su ovamo mogli dospjeti iz ijekavskog standarda. Među takve primjere išli bi: *ovde*, *onde* (sa partikulom *de* mj. običnijeg *dě*), *dole*, *poreklo*, *medveda*, *na strelanju*, *postrelano*, *posle*, *strelati*, *čoveka*, *prekim putem*, *grešimo*, *smeštaj*, *razumem*, *obadve*, *pre svega*, *vredelo*, *gusenica*, *bekstvu*, *nalevo kruk*, *odelo*, *menjaju*, *umreti*, *umrela*, *smene*, *sledovanje*, *smenu*, *isterali*, *prosvetliti*, *celu noć*, *podelili*, *lepe zemlje*, *starešinu*, *mesečno*, *vredan*, *mirovno veće*, *mesna zajednica*, *vesti*, *vreme*, *Nemačkoj*, *na bregu*, *ponedeljka*.

Mada navedeni primjeri nisu podjednako obični kod svih stanovnika jednoga mjesta, niti su podjednako rasprostranjeni

na ovom govornom području, lako se uočava da njihov broj nije mali. I još nešto – sve te ekavizme mogli bismo svrstati u dvije grupe. U jednoj bi bili oni koji su primljeni iz jezika administracije (*mesna zajednica*, *vesti*, *mirovno veće*, *smeštaj*, *razumem*, *gusenica*, *nalevo kruk* i sl.); u drugoj bi bili primjeri koji i nisu morali biti uneseni sa strane, ne baš u govor sadašnjih generacija. Poznato je da na bosanskom tlu ima pridošlica iz drugih govornih zona, pa i iz krajeva gdje se govori ekavski. Nije nemoguće da su takvi doseljenici unosili ovamo i poneki ekavizam, naročito u onim riječima koje ovdje nisu bile u upotrebi, ili nisu bile često u upotrebi. Ukoliko se i u govoru mlađih nailazi na ovakve likove navedenih primjera, može se pomišljati ili na uticaj starijih, u čijem govoru imamo ekavske oblike, ili, pak, na uticaj sredstava masovne informacije – radija i televizije. Da navedeni primjeri ne čine organsku osobinu govora ove ikavskošćakavske zone govori činjenica što te riječi, u tom obliku, ne čine opštekomunikativni leksički fond i što ih ne nalazimo dublje u ikavskoj zoni zapadne Bosne, u govoru centralne Bosne, npr. I na kraju – primjere kao: *razumem*, *mesna zajednica*, *véće*, *nalevo kruk* i sl. nisam bilježio u govoru žena. I to je potvrda da su mnogi od navedenih ekavskih primjera u ovom govoru sekundarnog porijekla i da su ovamo dospjeli iz drugih govora.

Jekavsko jotovanje

Bakšaiš:

śèdi, *prànđed*, *njèšto*, *njèkvē*, *njèkāko*, *ćèrām*, *u Njèmačkū*, *Pljèšivica*, *njèkav*, *njèkad*, *đè je*, *ljèpšē*, *njèko*, *pròćeralo ji*, *njèkvī*, *đe god*, *śèdēš*, *śćèo*;

Bihać:

đe, *đe će*, *njèkī*, *śćèla*, *ćèo*, *śćèo*, *njèkoliko*, *njèkāko*, *ćèsta*, *njèkolke*, *ljépa je*, *Pljèšivica*, *njèkē*, *u Njèmačkōj*, *nàćerali*,

njȅkuda, *njȅkī*, *nàćerašē*, *Njémci*, *njȅkad*, *njȅšta*, *njȅko*, *s njèmačkī kȍli*, *njȅšto*; kao i: *u njȉdrama*, *đi*, *svȁđi*, *zapòśeli*, *nȉgđi*, *nȉđe*; tu i: *ćȉo*, *šćȉo*, *šćȉla*, *nisu ćili*;

Bosanska Krupa:

ljȅta, *nȉđe*, *đe bi*, *šćȅla*, *njȅšto*, *ràšćerat*, *vȉđet*, *njȅkad*, *ćȅo*, *međed*, *žȅljezo*, *śirȍtinje*;

Blagaj:

đe će, *đe ti je*, *óđe*, *njȅkī*, *njȅkad*, *njȅkome*, *njȅšto*;

Bosanski Novi:

vȉđela, *njȅšto*, *hljȅba*, *hljȅb*, *óvđekār*, *đe*, *Njémci*, *Njèmačkā*, *njȅko*, *njȅšta*, *njȅkakav*;

Bosanska Otoka:

đe, *ćȅla*, *iz Njèmačkē*, *njȅkī*, *njȅkakve*, *njȅšto*;

Bosanski Petrovac:

ljȅto, *đȅd*, *ljȅpšā*, *đèvōjka*, *njȅšto*, *ćȅo*, *njȅkada*, *dȍlje*, *mèđēdā*, *đe*, *ljȅpšē*, *ćȅrajū*, *òćerašē*, *śȅli*, *dòćerat*, *s kȍljena na kȍljeno*, *násljednī zȅt*, *đe bíla*, *pràđed*, *njȅko*, *ćȅrajū*, *ȍdnjēla*, *nȉđe*, *dòćerō sam*, *njȅšta*, *đi*, *ćila*;

Bužim:

préśednīk, *préśednīci*, *nȉđe*, *đe*, *pođèkada*, *dȍćerā*, *ćȅstu*, *śȅdi*, *śȅdī*, *śȅditi*, *đē on? njȅkad*, *njȅšto*, *njȅkāko*, *njȅkolko*, *njȅšta*, *nȅđe*, *njȅšta*, *njȅkī*; *njȉšta*;

Cazin:

šćȅo, *njȅšto*, *đečȕrlija*, *ràšćerat*, *đe*, *njȅko*, *njȅkadā*, *njȅšta*, *nàćerašē*, *ràšćerašē*, *śȅdili*, *nȅđe*, *njȅkav*, *śȅo*, *đècē*, *śȅkō dȑva*, *vȉđeli*, *ćȅrā*, *ljekára*, *òśekō*; pa i: *ćȇlū Klàdušu*, *śirò-mah*, *śiròta*, *njȉšto*;

Ćukovi:

nàćeralo, *đe*, *nè ćerām*, *Pljȅšivici*, *śȅdi*, *òśeć*, *njȅkāko*, *njȅšto*; pa i: *ćȉo*, *nȉđi*;

Dobrenica:

đèca, *đe*, *njȅšto*, *nȉđe*, *nàćerašē*, *đèd*, *svàgđe*, *u Njèmačkōj*, *njȅko*, *śète*, *ìšćerajū*; kao i: *ljêpo*, *snjêg*, pa i: *đi*;

Gata:

pròćerala, *dòćero*, *na žèljēznici*, *đe*, *ćèstē*, *njȅgdi*, *njȅko*, *šćèli*, *njȅkē*, *njȅšto*, *Njèmačkōj*, *śèdijo*, *ćèsta*, *njȅkī*, *šćȅo*, *njȅkāko*, *ljekòvito*, *śèdila*, *ljȅpšā je*, *šćȅrala*, *prèćerāta*, *òćerō*, *pròćerā*; tako i: *Njémci*; *ćȉo*, *ćȅlo*, *šćȉo*;

Golubić:

đe, *nȅđe*, *njȅko*, *njȅšto*, *ljȅto*, *ćȅo*, *svàđi*;

Grmuša:

šćȅlo, *ràšćerat*, *njȅko*, *njȅšto*, *śèdi*;

Izačić:

đèvōjka, *njȅko*, *njȅkakav*, *njȅkāko*, *đe*, *njȅšto*, *šćȅo*, *njȅkakve*, *Njèmačkōj*, *njȅgdi*, *njȅkad*, *njȅkog*, *njȅkōj*, *šćèla*, *đèhkad*, *njȅkakvi*, *ćȅrā*, *đèkadā*, *śète*, *njȅkud*, *ìšćerō*, *njȅkolke*, *ćȅrā ga*; tako i: *njȅk je*; *njȉkakvi*, *đi*, *šćȉo*;

Jasenica:

njȅkolko, *njȅko*, *njȅkad*, *njȅšto*, *njȅkadā*, *njȅkē*, *pònjekī*, *mȅđēdā*, *svȁđe*, *ćȅo*, *nȉđe*, *đèkī*, *dòćerō*, *ìšćerām*, *ćȅrā*, *ćȅralo me*; *ćȅvo*, *ćȅle*; *njȅk je*, *dònjēkle*, *đi*;

Jelinić:

njȅšto, *njȅko*, *nȅđe*, *ljékove*, *ìšćerō*, *śèdi*, *nȉđe*, *òćerō*; *dònjēkle*;

Klisa:

đe, *njȅkī*, *njȅkā*, *njȅkolko*, *njȅkav*, *njȅšta*, *njȅkakvōj*, *nàćerali*, *śeròmah*, *śèkō*, *prèćerā*, *śète*, *šćèli*; *śiròmasima*, *ćȉlo*, *šćȉo*, *nȉđi*;

Kamenica:

đe, *óvđe*, *njȅko*, *njȅšto*, *śèdi*, *njȅkada*, *šćȅo*, *njȅgdi*, *njȅkome*, *njȅkolke*, *ràšćerā*, *ràšćeralo*; *šćȉla*, *njȉšta*, *njȉgdi*;

Kulen-Vakuf:

šćȅvo, *nȉđe*, *đē e tō*, *đe je*, *đȅda*, *ćȅo*, *đȅca*, *nȉđe*, *śȅte*, *njȅkā*, *ćȅla*, *ćȅo*, *nàćero*, *žèljezničke stànica*, *óđe*, *đȅda*, *šćȅli*, *pròćerat*, *śȅdi*, *prèćerā se*, *nȅđe*, *nàćerō*, *nísam ćȉo*;

Orljani:

đe je, *đe će*, *dòćerō*, *ìšćerō ga*, *śȅdi*, *ćȅli*, *ljȅtnī*, *pròljetnī*, *iz njedárā*, *njèmački*, *òćerašē*, *òćerā*, *ćȅo*, *u Njèmačkū*, *sáma je ćȅla*, *nàćerat*, *nàćerati*, *ìšćerati*, *śȅli*, *haj śȅdi*, *đȅca*, *śȅdili*, *dòćerā*, *śȅdijo*, *śȅdīmo*, *ìšćerāmo*, *nȉje šćeo*, *òćerō sam*, *rašćépi*, *śȅde*, *ìšćerō sam*, *ìšćerali su*, *ìšćeralo ga*, *šćȅla*, *ìšćerat je*, *śȅo*, *śȅdīm*, *zaljépi*, *ìšćerāj ga*, *u Pljèšivici*, *ljèvāk*, *ljȅti*, *njȅkāko*, *njȅkōga*, *njȅko*, *njȅkā*, *njȅkī*, *njȅšto*, *Njémac*; *ćȉo*;

Ostrožac:

đe, *šćȅo*, *śȅdi*, *đȅ ćeš*, *šćȅde*, *ìšćerala*, *đȅ je*, *đȅcē*, *dòćerō sam*, *òćerō*, *šćȅo*, *šćȅdnē*, *śȅdi*, *óđe*, *śȅdī*, *dòćerali*, *nàćerali*, *ràšćerāmo*, *sjèđeli*, *śeròma*, *nȅđe*, *śȅdijo*, *žèljeznē stubove*, *njȅko*, *njȅkī*, *njȅkada*, *njȅkakvi*, *njȅkā*, *njȅšto*, *njȅkō díte*;

Pećigrad:

ćȅstōm, *njȅkoliko*, *nàćerali*, *đȅ smo*, *njȅkakvōg*, *na njȅkom*, *đē e*, *nȉđe*, *njȅko*, *njȅkū*, *śȅdīm*, *njȅkāko*, *ćȅrāte me*, *ćȅrat*, *šćȅo*, *njȅkā*, *njȅkī*, *Njèmačkā*, *ìšćerali*, *śȅdē*, *śȅdla*, *śeròtinja*, *njȅkolko*, *ìšćerāj*, *ćȅrāt*, *śȅdi*, *njȅkad*, *šćȅrali*, *nàćerā*, *śȅdijo*, *njȅkome*, *njȅšto*, *dòćerajū*, *śȅdte*, *śȅdē*, *hljȅba*, *òśekō*, *nȅđe*, *šćȅrali*; *ćìo sam*, *šćȉo*;

Pokoj:

đȅ je, *dòćerō*, *vȉđet*, *préśednīk*, *šćȅvo sam*, *đe hôš*, *đȅ ćeš*, *njȅkī*, *njȅkakav*, *njȅšto*, *njȅkolko*, *njȅkā*, *njȅkuda*;

Podzvizd:

nȅđe, *njȅšto*, *ìšćera*, *ljékove*, *njȅko*, *đe*, *đȅkojī*, *òćerala*, *njȅkāko*, *ćȅrā*, *ne bi ćȅla*, *đȅteta*, *đē e*, *śȅdīm*, *òśedī*, *nȉđe*, *òćeralo ji*;

Pritoka:

đe, *vȉđeti*, *mèđedina*, *ponèđeljak*, *nèđelja*, *óđe*, *đèkad*, *ónđekā*, *nónđe*, *vóvđe*, *mèđed*, *ljekára*, *ljekàrije*, *njèko*, *njèkada*, *njȅkī*, *njȅšto*, *njȅčega*;

Ribić:

njèko, *njȅšto*, *šćèo*, *đè si*, *đē Sálih*, *šćèo*, *pljèva*, *Pljèšivica*, *njèmačkī*, *njȅkva*; *šćȉo*;

Skokovi:

njȅkom, *njȅkī dân*, *njȅkā*, *njȅkad*, *njȅšto*, *nȉđe*, *dòćerali*, *dòćerō*, *prèćerō*;

Srbljani:

śȅsti, *śȅte*, *dòćerat*, *ćȅrati*, *đèca*, *đècu*, *đe*, *nàćerām*, *dòćerāt*, *dòćerō*, *prèćerāmo*, *šćèo*, *šćȅdnū*, *đèco*, *ìšćerām*, *sàśekō*, *nȅđē*, *đècē*, *đèci*, *đȅda*, *śèditi*, *préśednīk*, *svȁgđe*, *ćȅrā ôn tō*, *śȅde*, *njȅkū lȉvodu*, *njȅkada*, *njȅkā*, *njȅkoliko*, *u Njèmačkōj*, *njȅkolko*, *njèko*, *njȅšto*, *njȅkē*;

Stijena:

đècē, *njȅkakav*, *njȅkadā*, *šćèli*, *njȅkī*, *nȉđe*, *šćèli*, *đe*, *nè šćednē*, *ćèstōm*, *ùs ćestu*, *śèli*, *śèdili*, *njȅkōga*, *šćèla*, *šćèlo*, *šćèo*, *njȅšto*, *njȅkvu žènu*, *u željèzari*, *dòćerali*, *njȅkī śèdē*, *njȅkve*, *njȅkom*, *śȅs*, *dòćerō*, *svȕđe*, *đèkadā*, *od njȅkoga*, *šćèli*, *u đèkoga*, *òćerō*, *núnđekār*, *kȕpio śênо*, *ònā ćèsta*, *śȅdi njȅkad*, *tàkō njȅkāko ne bi ćèo*, *njȅkō pisámce*, *đèteta*, *ćȅrām*, *prèśeklo*, *đèco*, *đȅko*, *đècōm*, *śȅte*, *núnđe*, *núnđekā*, *núnđekāra*, *ćèstōm*;

Sokolac:

njȅkī, *njȅšto*, *šćèli*, *ljekara*, *đi*, *svȁđi*;

Todorovo:

ćèo, *ćèla*, *ćȉo*, *đe*, *śèdi*, *pòśedali*, *śèli*, *njȅkav*, *njȅkī*, *njȅkolko*, *njȅkā*, *njȅkud*, *njȅšto*, *ćȉo*;

Vrnograč:

ćȅo, *ćȅlo*, *đe*, *ćȅla*, *pȍnješto*, *njȅko*, *njȅkad*, *njȅkuda*, *njȅkolko*; *ćȉo*, *đi*;

Trnovi:

đe je, *đe to*, *nȉđe*, *nȅđe*, *ù njekīm mjȅstima*, *njȅkoga*, *ȕ nješto*, *đi*;

Turija:

njȅšto, *njȅkī*, *njȅkad*, *njȅko*, *njȅčem*, *njȅkē*, *njȅkome*, *njȅkakav*, *njȅkada*, *njȅčega*, *njȅkve*, *njȅkolko*, *njȅšta*, *ìšćerō*, *ćȅrati*, *òćeralo*, *nàćeralo*, *dòćeralo*, *ìšćerāj*, *ràšćerala*, *ìšćerati*, *pròćerajū*, *pòćerāj*, *đècē*, *đȅcu*, *s đèvōjkōm*, *đȅ si*, *šćȅdo*, *šćȅo*, *šćȅla*, *Njèmačkā*, *u Njèmačkōj*, *iz Njèmačkē*, *šćȉo*;

Velika Kladuša:

đe, *đèca*, *njȅko*, *njȅkoga*, *njȅšto*, *ȕ nječem*; *njȅkuda*, *nȉđe*;

Vinica:

njȅkī, *njȅko*, *njȅkōg*, *njȅkā*, *njȅšto*, *njȅkav*, *đe*, *đe ću*, *đèca*, *đȅcu*, *dòćerō*, *ćȅrā*, *šćȅla*, *śȅdi*, *svȁđi*, *mèđed*, *đi*;

Vrsta:

pùno žȉto pljȅvē, *nâjljepšā*, *ljȅpšē*, *dòćerā*, *ćȅrat*, *dòćerat*, *šćȅla*, *nísam ćȅo*, *đe sjèdī*, *šćȅo*, *đe sam*, *njȅkā vlâst*, *njȅšto*, *njȅkī*, *njȅkva*, *túkca*, *njȅko*, *njȅkada*, *njȅkud*;

Žegar:

ljȅto, *ljêpo*, *mljêčnā hrána*, *mljéka*, *u Njèmačkōj*, *đe*, *đe si*, *đȅco*, *ćȉli tō izgòrit*, *njȅkī*, *Pljèšivica*, *ljepòta*, *njȅkāko*, *njȅkolko*, *njȅkolke*, *njȅkoliko*, *nàćerašē*, *njȅkudā*, *zapòśeli*, *śèdīm*, *ìšćeralo*, *dòćerajū*, *ćȅrāte*, *šćȅli*, *śèdē*, *ìšćerali*, *hljȅba*, *ośekō*; *šćȉo*, *ćio*, *ćȉli*.

Među primjerima u kojima imamo izvršeno jekavsko jotovanje ima opštešćakavskih, na koje nailazimo u šćakavskim govorima cijele zapadne Bosne, i van njenih granica. Drugi primjeri sa jekavskim jotovanjem nemaju tako široku areu, niti

su u ovom govoru tako česti. Nešto više o tim dvjema grupama primjera:

1. Jedna od tipičnih osobina šćakavskih govora jeste i sekvenca *nje* < *ně* u oblicima zamjenica i priloga: *njeko*, *nješto*, *njekakav*; *njekada*, *njekuda* i sl. Potvrde za takav refleks jata nalazimo u svim mjestima područja o čijem je govoru ovdje riječ, a imam primjera i sa šireg područja zapadne Bosne: Rizvanovići, Blagaj (Prijedor), Grapska (Doboj), Vrbanja, Gornji Šeher (Banja Luka), Sanski Most – moji podaci. Takvo stanje konstatovao je i Ružičić u jednom dijelu zapadne Bosne, isp.: *nješto*, *ponješto*, *njeko*, *njekako* i sl. iz okoline Banje Luke, Ključa, Prijedora (Ružičić: *Izveštaj*, 35). Na ovom dijelu zapadne Bosne Ružičić konstatuje da je ikavski refleks jata dosljedan u zoni Travnik – Jajce – Bugojno – Donji Vakuf, a u zapadnijim krajevima "pored osnovnog ikavizma ima i jekavizma" (str. 35), samo nam nedostaju potvrde za ikavski refleks jata u korijenu *ně-* iz prve, čisto ikavske zone. Među Ružičićevim primjerima našla se samo jedna potvrda: *nȉke* iz Vrpeća, Bugojno. Istina, ikavskošćakavski govori Imotske krajine i Bekije imaju samo takav refleks jata, up.: "Praslavenski skup *ně* > *ni*... *ništa*, *nigda*, *niko*", a samo u onim mjestima koja su primila hercegovačke doseljenike imamo *ne*: *nešto*, *negda*(*r*), *neko* (M. Šimundić: *Imotska krajina*, str. 25). Livanjski ikavskošćakavski govor u ovoj osobini ide za cjelinom bosanskih šćakavskih govora, tu je: *njeki*, *njekakav* (Đ. Čustović: *Livno*, 93, 106), a jekavci toga područja imaju samo *ne* u oblicima navedenih zamjenica i priloga (op. cit., 110), što je i shvatljivo, jer oni vode porijeklo iz Hercegovine, a tamo je isključivo *neko*, *nekada* i sl. (Peco: *Istočnohercegovački*, 142, Ružičić: *Pljevaljski*, 147; Vuković: *Piva*, 22-61).

Jekavske reflekse jata u oblicima ovih zamjenica i priloga nalazimo i u ijekavskošćakavskim govorima istočne Bosne (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 133), u ikavsko-ekavskom govoru centralne Bosne: Tešanj – Maglaj (Ružičić: *Tešanj*, 244), u

bosanskoj Posavini (Rešetar: *Der štokavische*, 78), u govoru Muslimana doline Sane (Petrović: *Prilog*, 343) gdje imamo pored *njeko*, *nješto*, *njekuda* i *nje znam*, *nje znaš*. U posavskom govoru Ivšić nalazi nejednaku situaciju: ikavci te zone imaju *ne* < *ně*: *niki*, *ništa*, *nikad*, a samo iz Drežnika našla se potvrda za *nešto* (Ivšić: *Posavski*, 163), ikavskojekavski govori te zone imaju *nje* < *ně*: *nješta*, *nje*(*t*)*ko*, *njeki*, *njekad* (isto, 168). Takve oblike nalazi i Petrović u Zmijanju (*Zmijanje*, 82, i to: u "muslimanskim govorima vrlo često, u katoličkim mnogo ređe, a kod pravoslavnih sasvim izuzetno"). Dešić u ostalim zapadnobosanskim ijekavskim govorima bilježi samo *ne*: *neko*, *nešto*, *nekada*.

Jekavsku zamjenu *ě* u navedenim primjerima nalazimo i kod starijih pisaca. Rešetar konstatuje da u jeziku M. Držića imamo "gotovo bez izuzetka" *nje*: *njetko*, *nješto*, *nješta*, *njekoliko*, *njekad* i sl., sve bez izvršenog jotovanja (Rešetar: *Držić*, 138). Ukoliko se naiđe i na oblike sa izvršenim jotovanjem, tj. na *neko*, to ide "na račun Matijaševićev", tj. na račun prepisivača Držićević djela (isto, 160). Gundulić češće ima *n'e* a rjeđe *nje* (Rešetar: *Gundulić*, 11). Od bosanskih pisaca Laštrić ima *n'e* ali "samo kao slučajne omaške". Inače je i kod njega obično *ni*: *nike*, *nikakav*, *nikako* (Kuna: *Laštrić*, 74-75). Ančić ima *ništo* (Marković: *Ančić*, 108), kako je i u Lipi, kod Duvna, rodnom mjestu I. Ančića (Marković, op. cit., 42), a Margitić ima samo *ni*: *nigdi*, *niki*, *niku*, *nike*, *poniko* (Vukomanović: *Margitić*, 36-37). P. Posilović, koji ima mjesto *ě* u današnjim dugim slogovima *ije*, a u kratkim *i*, ima pored *niki* i *nekiem* (Rešetar: *Posilović*, 84).

Kao što vidimo, oblici sa jekavskim refleksom jata u ovim zamjeničko-priloškim riječima ranije su imali nešto širu areu da bi se danas vezali, uglavnom, za šćakavske govore Bosne. Istina, i Vuk je jedno vrijeme pisao u tim oblicima *nje*, krajem četvrte decenije prošloga vijeka, kada je na takve oblike naišao u govorima Crne Gore i Dubrovnika (v. *Gramatički spisi*, III, 37). Na takve oblike u savremenim govorima Crne Gore ukazali su

Rešetar (*Der štokavische*, 183-184, za Boku), Miletić (*Crmnički*, 428, za Crmnicu) i Vujović (*Mrkovićki*, 115, za Mrkoviće). Ostali crnogorski govori imaju danas *ne* (v. Stevanović: *Istočnocrnogorski*, 24 i Pešikan: *Starocrnogorski*, 158). U ranijim Vukovim djelima imamo *ne*, što je bilo i tršićko i hercegovačko (isp. M. Stevanović: *Proučavanje*, 29, kao i kod mene: *Jedno poređenje*, 185-186). I u narodnoj pjesmi "Banović Strahinja", koju je Vuk zabilježio od starca Milije, imamo: *Netko* bješe Strahinjiću bane, a ne *njetko*... kako se, svakako omaškom, našlo u jednom radu prof. J. Vukovića (*Glas* ě *u istorijskom razvitku*, 119).

Drugo je pitanje: kako i zašto je došlo do uopštavanja ovoga jekavizma u šćakavskim govorima Bosne i napuštanje toga oblika u jekavskim govorima Hercegovine? Poznato je da upravo oblike sa *ně-nje-n'e* nalazimo kod starijih pisaca sa jekavskog područja, posebno Dubrovčana. U Primorskim lekcionarima XV vijeka Rešetar nalazi *n'ekako n'eci* (Rešetar: *Lekcionari*, 118, v. i kod mene: *Promene*, 151), Držić ima *nje*, a Gundulić: *n'e*. Ova razlika u fonetskim vrijednostima sekvence *ně*, kod Držića i Gundulića, sasvim je razumljiva. Držić je rođen početkom XVI vijeka (1508), a Gundulić se rodio 22 godine poslije Držićeve smrti (1567:1589). Ova vremenska razlika mogla je imati uticaja i na fonetske vrijednosti pojedinih glasovnih skupina, upravo i pojedinih suglasnika u vezi sa jednosložnim jekavskim refleksom *ě* (više o tome kod mene: *Promene*). U vezi sa ovim pitanjem postavlja se i još jedno: da li je Hercegovina imala *nje* u ovim zamjeničkim i priloškim oblicima? Ako se pođe od ranije utvrđene činjenice da je hercegovačko područje bilo presudno u štokaviziranju Dubrovnika, i da je dubrovački govor istureno krilo hercegovačke ijekavštine (v. Rešetar: *Govor*), a tu se upravo dugo čuvao jekavski refleks *ě* u sekvenci *ně*, nužno je pretpostaviti da je takva zamjena bila nekada i svojina hercegovačke ijekavštine. Današnji hercegovački govori ne pružaju potvrda za takvu zamjenu (v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 142 i *Neke fonetske*

osobine, 98), ali će se zato poneki primjer upravo sa jekavskom zamjenom, tj. sa *nje* naći u pisanoj riječi Hercegovaca. U Dubrovačkom arhivu ja sam u pismima Hercegovaca, iz XVI i XVII vijeka, nalazio: *gnekoliko*, *niešto*, iako češće: *nekoi*, *neki*, *nekolike*. Bez ikakve sumnje, ovdje se ne može zapostaviti ni uticaj dubrovačkih pisara, koji su upravo imali oblike sa *nje*, a šta i koliko u ovakvim slučajevima znači pisarska tradicija od ranije je poznato (o tome v. R. Bošković: *Eventualni tragovi*, 253). Istina, i kod Držića se jednom našlo *ne* (Rešetar: *Držić*, 138). Ovo bi, opet, govorilo da je na hercegovačkom području vrlo rano došlo do potiskivanja jekavske izvorne forme u ovim oblicima i uopštavanja oblika sa ekavskim refleksom jata sa *ne*, što je moglo biti potpomognuto i likom koji imamo u rečci *ne* (v. Belić: *Fonetika*, 94), a semantički razlozi nisu bili prepreka takvom uopštavanju. Na ovakav zaključak upućuje i stanje koje nalazimo u jekavskim govorima koji su genetski vezani za hercegovačku jekavštinu. U Bosanskoj krajini, npr., imamo skoro isključivo oblike sa *ne* kod jekavaca (v. Petrović: *Zmijanje*, 190, kao i Dešić, op. cit.). Nekoliko potvrda za *nje* iz tih govora ne protivi se našem zaključku. One su mogle biti preuzete iz govora susjednih šćakavaca koji, upravo, i imaju *nje* u tim zamjeničkim i priloškim riječima.

Šta je uticalo na šćakavske govore da uopšte jekavsku formu u ovim riječima? Svakako težnja za diferenciranjem oblika sa osnovom na *ně* i onih sa osnovom na *ni*: *něko* i *niko* (isp. o tome niže). Ikaviziranje i onih prvih, a što bi bilo sasvim u duhu tih govora i njihove normalne zamjene jata, i što se, konačno, negdje i desilo, vodilo bi ka obličkom sinkretizmu. Da bi se to izbjeglo, prihvatila se jekavska varijanta tih korelativa i zadržala se do danas. I taj momenat govori da jekavski refleksi jata na ovom području nisu bili strani ni prije dolaska, masovnijeg, jekavaca u ove krajeve, bar što se nekih leksema tiče.

Istina, ima govora, i ikavskošćakavskih, o čemu je i ovdje već bilo riječi, koji nisu krenuli tim putem i koji su išli ka dosljednoj ikavštini. Tu je *ni* i od *ně*, npr. Imotska krajina.

Govoreći o ovoj osobini ijekavskošćakavskih govora istočne Bosne D. Brozović konstatuje da su mu poznati "i rijetki sporadički slučajevi s *n'e* u sjeverozapadnoj grupi (Bos. krajina, kat. i prav.), što je razumljivo s obzirom na različito porijeklo ijekavaca zapadno od Bosne i Neretve, a osim toga na sjeverozapadu i mnogi ikavci šćakavci imaju *n'e*, što su mogli od njih preuzeti i susjedi ijekavci štakavci u pojedinim slučajevima" (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 133, ispod teksta). Nešto niže u pomenutom Brozovićevom radu o ovome čitamo da je *n'e* jedna od bitnih karakteristika ijekavskošćakavskih govora koja je raširena i u drugim ikavskošćakavskim govorima, od Rame i Jablanice do Bosanske krajine (op. cit., 164, ispod teksta). Za govore Jablanice i Rame Brozović dopušta mogućnost da je tu *n'e* organska osobina, i produžuje "ali u većini slučajeva radi se o leksičkoj pozajmici iz iješć. dijalekta, s kojim su šćak. ikavci odavna susjedi" a kao dokaz za takvu tvrdnju uzima se stanje u ikavskim štokavskim govorima "koji su otpočetka daleko od iješć. dijalekta" (op. cit.) i koji nemaju *nje*.

Ja se mogu složiti sa Brozovićem da je do uopštavanja *nje* mj. *ně* došlo u želji da ne dođe do "stapanja refleksa *ně*- s etimološkim *ni*-" (isto), ali se ne mogu složiti sa mišljenjem da je *nje* – u zamjeničkim i priloškim riječima na tlu ikavskošćakav. govora posljedica uticaja ijekavskošćakav. govora. Teško je i pomisliti da su svi ikavskošćakavski govori Bosne, od Bosanske Kostajnice preko Bihaća do Livna, bili pod tako jakim uticajem ijekavskošćakav. govora. Tačnije će biti ako se kaže da je to osobina svih bosanskih šćakavskih govora koja prelazi i u Posavinu, ali ne i u Hercegovinu i Imotsku krajinu i Bekiju. Istina, i u granicama ikavskošćak. govora Bosne naići će se i na *ni*, *nji* < *ně*, ali je osnovni oblik tu *nje*.

U ovom govoru, vidjeli smo, postoje i oblici sa izvršenim jotovanjem sonanta *n* u: *njiko*, *njišta*. Ti oblici mogu se različito tumačiti: moglo bi se pomišljati da je tu u pitanju palatalizacija sonanta u vezi sa vokalom *i*: *niko-njiko*. Takvu pojavu nalazimo u nekim govorima (v. Rešetar: *Der štokavische*, 126-127, Ivšić: *Posavski*, I, 191-193), ali takvo rješenje ne bi se moglo prihvatiti za naš govor jer je tu redovno *ni* i *li*. Tu imamo i *niko*, *ništa*. Zbog toga se ovdje mora tražiti drugačije rješenje za ovu pojavu.

Kao što se iz navedenih primjera može zaključiti, ovaj govor zna i za *đi*, *njegđi*, *svađi*, *šćio*, *ćio* i sl., dakle, ikavski refleks *ě* sa jotovanim prethodnim suglasnikom. To govori da je u pitanju ukrštanje oblika jekavskog izgovora sa onim ikavskog izgovora: *đe* i *di*, *šćeo*/*ćeo* i *stio*/*tio*, *njeko* i *niko*. Kao rezultat tih ukrštanja pojavili su se oblici tipa *njiko* i *đi*, *širomasima*, *šćio*/*ćio*. Ovo, isto tako, pokazuje da je i u strukturi ovih govora bilo jekavizama, da svi jekavski refleksi jata nisu morali biti preuzeti od susjeda jekavaca. Da je tih uticaja bilo, tj. da su i susjedni jekavski govori mogli da utiču na proširenje broja jekavizama u ovim govorima, to je van svake sumnje, ali je, isto tako, sigurno da je i domaća fonetika već znala za takvu zamjenu. Drugačije rečeno, jekavski uticaj je samo podupro odstupanja od klasične ikavske zamjene i učinio ih brojnijim.

Posebnu pažnju među primjerima sa jekavskim jotovanjem zaslužuju oblici radnog gl. pridjeva glagola *htjeti* koji tu glase: *šćeo*/*šćio*/*ćio*, *šćela*/*šćila*/*ćila*. Kako njih objasniti? Prvo, oblik *šćio*/*šćivo* objašnjava se kao i *njiko*, *ćiromasima*. Na jekavsku formu *šćeo* nakalemljen je ikavski refleks *ě*: *šćeo-šćio*. Oblici *ćio*/*ćila* mogli bi se objašnjavati redukcijom šuštavog *š* iz inicijalnog položaja skupine *šć*. Samo neće biti tako. Sekvenca *šć* ovdje je stabilna: *šćap*, *šćene*, *šćipa*. Više je vjerovatno da se *ćio* javilo preko jekavskog *ćeo* u kojem je ranije došlo do gubljenja inicijalnog konstriktiva *h*: *hteo-teo-ćeo*. Oblik *ćeo* nalazimo u govoru jekavaca ove zone (Petrović: *Zmijanje*, 79,

Dešić: *Zapadnobosanski*). Mada fonema *h* nije ni u našem govoru stabilna, u primjerima tipa *ćeo*, *ćela* možemo imati preuzete oblike iz govora zapadnobosanskih jekavaca i docnije uopšten, i tu, ikavski refleks *ě*. Da je u gornjim primjerima u pitanju vlastiti fonetski proces, trebalo bi očekivati *stio* < *htio*: *stila* < *htěla*, ali toga nema ni u govoru ovdašnjih jekavaca. Istina, ovdje bi se moglo poći i od vlastite fonetske evolucije, ako bi se pretpostavilo da je glagol htjeti od ranije imao jekavsku formu, što nije isključeno, ali ni sasvim sigurno. Ako bi se prihvatila ta mogućnost, onda je fonetski dualizam *htio-htila* : *šćeo-šćela* mogao da urodi *šćio-šćila*, a prema *stio* i *stila* još i *tio*, *tila*, a odatle i: *ćio-ćila*. Oblik *tio* zabilježio sam samo u Dobrenici, ali ne i *htila*, *tila* i sl. Ipak, ja sam više sklon da ovdje gledam ukrštanje jekavskih i ikavskih oblika, tj. domaće ikavske forme sa oblicima jekavaca iz neposredne okoline.

2. U drugu grupu primjera sa jekavskim jotovanjem išli bi oni tipa: *ćeram*, *naćerali*, *rašćerat*, *viđet*, *šćela*, *Plješivica*, *Njemačka*, *đevojka*, *đe*, *prađed*, *koljeno*, *šeko*, *šedaj*, *šedi*, *ljevak*, *ljeti*, *đeca*, *đecu* i sl. Mada ovi primjeri nisu rijetki, i nisu prostorno ograničeni, oni su tu, skoro svi, rezultat govornih ukrštanja. Na njihovo prihvatanje pored susjednih jekavaca mogli su uticati i drugi momenti: komuniciranje sa jekavcima iz drugih oblasti, kao i doseljenici iz tih krajeva. Interesantno je da ikavci i inače lako napuštaju svoj izvorni govor i prihvataju neki drugi, obično ijekavski. Što je to tako razloge treba tražiti i u činjenici da ikavsko narječje nije književno i što ga svjesno potiskuje škola i sve drugo što se zasniva na standardnom jeziku. Česta je pojava, i u ovome govoru, da je ikavizam više domaći izgovor, izgovor koji živi u komuniciranju među svojima; a ako je u pitanju strano lice, onda se ide na jekavski izgovor, ili se teži ka tome. Mlađe generacije danas skoro i ne znaju za ikavske reflekse jata u vlastitom govoru. Ako žele da oponašaju starije, oni tek tada posegnu za ikavskom formom i šćakavizmom. Inače, oni idu u korak za standardom.

To bi upućivalo na zaključak da će i ovdje, i uskoro, ikavizam biti rijetkost. Ne smije se zaboraviti da je osmogodišnje školovanje obavezno i da su osnovnom školom obuhvaćena skoro sva djeca i ovoga područja. Sve to govori da su i ovdašnji ikavizam, posebno ikavizam, i šćakavizam, osuđeni na povlačenje. Sigurno je da će za neku deceniju te osobine biti i ovdje rijetkost. Da i tu ima jekavskih refleksa *ě* od najranijih vremena, kao organske osobine ovih govora, potvrđuju ne samo primjeri kao: *njeko*, *njekada* nego i primjeri kao: *ćesta*, *dječko* koji nisu mogli biti primljeni iz govora hercegovačkih doseljenika, jer su ovi nosili u svom fonetizmu *cesta* ili *testa* i *dečko*. Upravo takve oblike nude nam savremeni jekavski govori hercegovačke zone. Vjerovatno je tako bilo i u vrijeme masovnijih migracionih pokreta sa hercegovačkog tla. Istina, Petrović kod jekavaca Zmijanja bilježi pored *testa*, *cesta* još i *ćesta* i *česta* (*Zmijanje*, 53), ali su posljednji oblici mogli biti primljeni od susjednih ikavaca šćakavaca, na današnjem tlu ovih jekavaca.

Refleksi *ě* u ovom govoru, kao što je vidljivo iz iznesenog materijala nisu jedinstveni. I ponajmanje su takvi. Mada je osnovna zamjena *i*, ona nije i jedina. Niti je ikada bila takva. Jekavizmi, odnosno odstupanja od dosljedne ikavštine, pripadaju strukturi ovoga govora. U vezi sa ovim da se opet vratimo na pitanje da se tu ne radi o ikavskojekavskom govornom tipu kakav nalazimo u nekim drugim zonama štokavskog dijalekta (Žepče, Jablanica ili govor stare Podgorice, v. Rešetar: *Der štokavische*, 79-82) gdje imamo različite zamjene u zavisnosti od kvantiteta: *bȉjel*, *brȉjeg*: *bȉljī*, *brȉgovi* (Jablanica), zatim: *díte-đećȅta*, *lîp-ljȅpčī* (Podgorica) iako i tu, u jednom mjestu, Mahala, imamo i: *dȉjete*, *klȉješti*, *lȉjepo* pored: *rîč*, *rascipim*, odnosno: *ci^{e}li*, *ri^{e}č* i sl. Napomenimo da novija ispitivanja nisu u potpunosti potvrdila Rešetareve konstatacije (za staru Podgoricu v. M. Stevanović: *Istočnocrnogorski*, 24, 25, a za Jablanicu imam potvrda u svojim bilješkama sa terena). Drugo je pitanje šta je uslovilo te nepodudarnosti. Moguće je da je tu i

vrijeme učinilo svoje, a nije isključeno da se ponekad žrtvuje neki primjer da bi se potvrdila teza koja se iznosi. U posavskom, takođe, postoje poluikavski govori gdje "dugo *ě* (književno *ije*) bude *i*, a kratko *ě* (književno *je*), bude *je*, te se govori na pr... *dite* ... i *djeca* ... ili *đeca* ... i *djeteta* ... ili *đeteta*, *lip* ... i *ljepši*" (*Posavski*, 163). Ivšić tu konstatuje da ovakvo stanje, "po kazivanju prof. T. Maretića", nalazimo i u Virovitici, što je uočio i Rešetar (*Der štokavische*, 77-78), i u bosanskoj Posavini (*Posavski*, 169). Pri objašnjenju ove pojave Ivšić ni tu, kao ni inače, nije sklon da prihvati mišljenje po kome se to dvojstvo razvilo pod uticajem sa strane, miješanjem različitih govornih tipova. Mada je moguće, piše Ivšić, da se "gdjekoji jekavski govor mogao 'poikaviti', pače dopuštam, da bi gdjekoji katolici u Slavoniji, koji danas govore čisto jekavski mogli biti ti 'pojekavljeni' nekadašnji ikavci, jer su se ti katolici isprimiješali jako s pravoslavnim jekavcima" (131), ali za posavske ikavskojekavske govore prof. Ivšić ne prihvata takvo objašnjenje. Po njemu posavski refleksi *ě* su plod unutarnjeg razvitka toga govora, isp.: "Radi toga svega mislim, da je bolje reći, da su se ikavskojekavski govori samostalno razvili, t.j. da se *ě* u njima reflektira kao *i* i kao *je* radi unutrašnjih fisiologijskih uzroka" (*Posavski*, 132).

Vrijedno je ovdje ukazati i na činjenicu da ima i naših starijih pisaca, koji znaju za ovakvo dvojstvo u refleksima *ě*. Rešetar takvo stanje nalazi kod Mihaila Radnića (Rešetar: *Radnić*) i Pavla Posilovića (Rešetar: *Posilović*) i on to objašnjava miješanjem različitih govornih tipova: čisto ikavski izgovor je pod uticajem jekavaca i sam prihvatao u nekim slučajevima jekavsku zamjenu *ě* isp.: "Faute de mieux, könnte man vielleicht daran denken, dass die Bewohner von Žepče und Jablanica, welche gerade an der jekavisch-ikavischen Grenze sich befinden, ursprünglich reine i-Sprecher waren, jetzt aber durch aüssere Beeinflussung ihrer jekavischen Nachbarn allmählich die Aussprache dieser letzteren annehmen und sich dabei zuerst das ije der langen

Silben aneigneten, weil man das i, welches sie ersetzen wollen, viel deutlicher in der langen als in den kurzen Silben hört: der Unterschied zwischen *lȉjep* und *lîp* hört sich mehr heraus, als derjenige zwischen *ljȅpšī* und *lȋpšī*". Ali je i on sam svjestan da takvo objašnjenje ne može da zadovolji sve naše slučajeve, jer ima upravo i suprotnih i drugačijih rješenja. (*Der štokavische*, 84). Da ovo objašnjenje ikavsko-jekavskih refleksa *ě* u jednom govoru nije prihvatljivo govori i to što u okolini Jablanice, a i Žepča, nismo nikada imali čiste ijekavce, nego je tu najčešće mjesto *ě* > *i̯e*, rjeđe *i̯e* i njihova situacija nije mogla uticati na rješenja kakva je konstatovao Rešetar u tim mjestima (za Jablanicu v. kod mene: *Centralnohercegovački*, 301, i ispod teksta, kao i: *Sjevernohercegovački*, 245). Ja sam ovdje više sklon da prihvatim rješenje koje je dao Ivšić za posavsku situaciju: u najvećem broju narodnih govora sa dvojakim refleksima *ě* u pitanju su unutarnji fiziologijski razlozi koji su uslovili takvo stanje. Uticaji sa strane mogli su tu imati nekog značaja, ali ne i presudnog.

U zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima ne može se utvrditi kada se javlja jedan, a kada drugi refleks *ě*, a to zbog toga što ista leksema, i u govoru istoga lica u jednom razgovoru, može da se javi i sa *i* i sa *ije*/*je*/*e*. Znači, ovdje situacija nije ni kao u Jablanici i Žepču, ni kao u posavskom govoru. Tu, isto tako, ne može da se potvrdi ni zakon Mejer – Jakubinskog po kome *ě* + *t*, *d*, *l*, *n*, *r*, *s*, *z*, + samoglasnik zadnjega reda = *e*: *leta*, *sredu*, *mesto*, *veru* i sl., a *ě* + *p*, *b*, *m*, *v*, *k*, *g*, *h*, *č*, *ž*, *š*, *j*, *lj*, *nj*, *ć*, kao i: *t*, *d*, *s*, *z*, *l*, *r*, *n*, ako iza njih dolazi samoglasnik prednjega reda, i ako se nađe na kraju riječi = *i*, npr.: *Stipan*, *potriba*, *vrime*, *vikuvičnim*, *niki*, *grihe*, *litinu* (isp. J. Ivšić: *ě u senjskom govoru*, kao i Moguš: *Senjski*). U našem govoru, vidjeli smo, imamo pored: *dila*, *liva*, *lipo*, *ritka*, *rič*, *cviće*, *promina*, *minja se* i sl. i: *misto*, *sist*, *čovik*, *po misecu*, *dotiro*, *pišice*, kao i: *lito*, *lipo*, *srida*, *mistu*, *vira*, *lina*, ali i: *liti*, *vire*, odnosno: *diete*, *bieli*, *vrieme*, *piesak*, *odielo*, *cvieće*, odnosno: *djete*, *pobjedio*, *bjelo*, *svjeta*, *rjetka*, *vrjeme*, pored: *djecu*, *decu*, *čojek*,

djetetom, *detetom*, *sjedi*, *sedi*, *djevojčica*, *pjesme*, *bježi*. Moguće je, da ponovimo, da isto lice i u istom razgovoru, upotrijebi različite reflekse, u istoj riječi, i istoj poziciji (takvo stanje konstatuje i Ivšić za posavski, str. 171).

Izneseni materijal upućuje na zaključak da je ovaj govor prevashodno ikavski, ali ne i isključivo ikavski. Mislim da takav nije nikada ni bio. Zato se ne bih mogao složiti sa Brozovićem kada konstatuje da su "govori zapadno od rijeke Bosne svi ikavski ukoliko nisu ... migracioni" (*Uloga franjevaca*, 39). Biće tačnije ako se kaže da nisu u cjelini ikavski, jer i zapadno od Bosne ima ikavskih govora sa ijekavizmima koji su organski njihovi, koji nisu plod uticaja sa strane. Prirodno, za današnje stanje ne može se potpuno isključiti uticaj jekavaca ove zone, ali su govori ovoga tipa nosili i u svom fonetizmu izvjesna odstupanja od dosljedne ikavštine, i to baš u onim slučajevima u kojima svi, ili skoro svi, jekavski govori imaju drugačija rješenja: *njeko*, *njekada*, *dječko*, *ćesta* i sl. Sasvim razumljivo, dugogodišnje neposredno susjedstvo naših ikavaca sa jekavcima nije moglo proći bez izvjesnih prožimanja i ostati bez vidnijih tragova. Upravo, prisutnost ovih jekavaca mogla je samo povećati broj jekavskih oblika u govoru naših ikavaca, ali je, s druge strane, taj momenat mogao donekle uticati i na pomjeranje jezičke osjetljivosti za izvorne ikavske reflekse jata i dovesti do pojave hiperikavizama (*trići*, *rići*, *svitac*, odnosno *sikirati se*, *mišetari* i sl., na jednoj strani i primjera kao: *preznalo mu*, *prepadalo*, *pretisni* i sl. na drugoj strani). Istina, ova pojava nije na našem tlu uhvatila dublje korijene, ali je ona ipak prisutna. Poznato je da takvo stanje nalazimo svuda tamo gdje se sukobljavaju govori sa različitim refleksima jata (v. kod Ivšića: *Posavski*, I, 163).

Da naš govor još uvijek ima osjećanje za izvorne svoje vrijednosti staroga vokala jat govori i činjenica da tu nemamo pojavu sekvence *ijer* mj. *ir*, što je inače čest slučaj u govorima centralne Bosne (Žuljić: *Vareški*, 38; Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 134; Ružičić: *Tešanj*, 241).

Izneseni materijal jasno pokazuje osnovne vrijednosti staroga vokala jat na ovom području Bosne. U osnovi je, da to ponovimo, ikavski govor sa izvjesnim nedosljednostima: poznavanjem jekavske ili ekavske zamjene ovoga starog našeg vokala. Da je tu ikavština osnovna i još uvijek dominantna, potvrđuju i primjeri u kojima se javlja *i* i u oblicima koji su mogli biti preuzeti, ili pak, uopšteni pod uticajem jekavskih govora: *njiki*, *ćila*, *gnjizdo*. I još nešto. Početkom ovoga vijeka Ivan Klarić je u Kraljama, i okolini, bilježio skoro isto stanje, iste vrijednosti jata. To bi govorilo da savremena slika nije nikako rezultat najnovijih promjena, nego je to tako i od ranije. Najnoviji nanosi tu se lako raspoznaju.

Sonanti

U artikulacionom pogledu sonanti, glasovi *r*, *l*, *j*, *m*, *n*, *nj* i *v*, ne odstupaju na ovom govornom području od naše standardne artikulacione norme. To znači da ni jedan od navedenih glasova nema izrazitije pomjeranje mjesta tvorbe od opšteštokavske artikulacione baze. Ovo je bilo potrebno istaći jer nije takvo stanje u svim govorima Bosne, ne ni u svim njenim šćakavskim govorima. Ali, upravo zbog toga, da bi se dobila što jasnija slika fonetskih vrijednosti ovih glasova u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne, ovdje će biti riječi i o svakom sonantu posebno.

Sonant *r*

Kao i u standardnom našem jeziku *r* je i u ovom govoru apikalni vibrant (v. kod Miletića: *Izgovor*, 60-65). Broj udara vrha jezika u nepce zavisi od kvantitativne komponente ovoga glasa (isp. o tome kod mene: *Sur la nature*), a kvantitativne opozicije slogotvornog *r* ovdje su dobro očuvane (up. *kȓv*, *cȓv*, *tȓče* : *smr̀t*, *škr̀t* i sl.). U izvjesnim slučajevima i u ovom govoru imamo devokalizaciju sonanta *r*, up. *ùmart*, *ùmrīlo*/*ùmrēlo*. Istina, ta pojava

ovdje nije tako česta. Za posavski govor Ivšić kaže da je devokalizacija *r* česta u pjesmi, a iz pjesme se ta osobina prenijela i u kazivanje stihova, pa se tu javlja *er* mjesto *r* (*Posavski*, I, 176). Na nešto slično ja nisam naišao u govoru zapadnobosanske šćakavštine. U izvjesnim slučajevima, opet, ovdje će se naići i na pojavu vokalizacije sonanta *r*, poslije vokalskih redukcija up.: *bř̀te*, *Mrsìja* (= Mersija), *srdžáza*, iako i *sidžada* (tur. seccade), kao i: *ùdrlo ga*, *sàtrlo je*, *hátr* (isp. o ovom u Imotskoj krajini, Šimundić, op. cit., 33-34).

Devokalizacija sonanta *r* u oblicima radnog glagolskog pridjeva: *ùmrō*, *òtrō*, *sàtrō*, kada se javi, ne ostvaruje se samo razvijanjem posebnog vokala, nego tu naredni vokal preuzima na sebe slogotvornu funkciju. Prof. Ivšić konstatuje isto stanje u posavskom govoru, i u vezi sa tim kaže da je pojava dugoga *o* posljedica devokalizacije sonanta *r*, njegova kvantitativna komponenta se prenijela na naredni vokal: *umrŏ* = *umrō* (*Posavski*, I, 177). Mada ni ova mogućnost nije isključena, ovdje se mora imati u vidu i djelovanje analogije. Prema *prodō*, *crkō* i sl. moglo se javiti, i uopštiti, i dugo *o* u navedenim oblicima radnog glagolskog pridjeva (isp. o ovome kod Rešetara: *Der štokavische*, 99-100, kao i kod mene: *Istočnohercegovački*, 41).

Poslije redukcije vokala *i* u obliku infinitiva sonant *r* ne preuzima na sebe slogotvornu ulogu, nego se smanjuje broj slogova: *zatvòrt*, *obòrt*, *otvòrt* i sl. Takva situacija je u ovom govoru sasvim obična. Pojava slogotvornog *r* u takvim pozicijama, ako do nje i dođe, prava je rijetkost.

Sekundarno *r*, u sklopu partikule *re*/*ra*, odnosno samo *r*, često se javlja u priloškim i zamjeničkim riječima: *onda*/*ondara*/*ondar*, *tada*/*tadara*/*tadar*, *sada*/*sadara*/*sadar*; *njemu*/*njemukara*/*njemukar*, *sebe*/*sebekara*/*sebekar*. Dodavanje ovih partikula je često i u istočnijim govorima ovoga tipa, i ne samo u njima.

I ovdje je: *mȍre*, *mȍremo*, *nè more*/*nè mere*, a bilježio sam i *dòrenē* (isp. o tome Belić: *Fonetika*, 117, kao i kod mene: *Istočnohercegovački*, 99).

Sonant *l*

Fonetske karakteristike ovoga glasa u našem govoru ne odstupaju od sh. standardne artikulacione norme. To znači da je *l* na ovom području tipično alveolarno, bez izrazitijeg pomjeranja mjesta tvorbe u unutrašnjost usnog rezonatora. Važno je, uz ovo, istaći da na prirodu sonanta *l* ovdje znatnije ne utiču susjedni glasovi, upravo taj uticaj je onoliki koliko je to svojstveno i našim središnjim govorima ili našoj standardnoj fonetskoj normi. Ovo je potrebno konstatovati i zbog toga što nije ovako u svim šćakavskim govorima, pa, izgleda, ni u svim šćakavskim govorima Bosne. U posavskom govoru, npr., ovaj glas "se često mujira" pa tu imamo: *biljit*, *diljit*, *diteljina*, *moljit* (Ivšić: *Posavski*, I, 191). Šimundić nalazi u govoru Imotske krajine i Bekije: *kljica*, *kljizat*, *kljišća*, *kljis*, *Kljis*, kao i: *gljistina*, *gljina* gdje je mujiranje sonanta *l* rezultat izmjena suglasničkih sekvenci *kl* i *gl* (Šimundić: *Imotska krajina*, 60), a i u govoru ličkih čakavaca *l* > *lj* u sekvencama *kli*, *gli*, *hli*; *kle*, *gle*, *hle* (Ivšić: *Otočac*, 129). U govoru bosanskih šćakavaca, kako ikavaca tako i ijekavaca, ova pojava, pojava mujiranja sonanta *l*, nije konstantna. Istina, kao što je i ovdje već rečeno (v. u poglavlju o refleksima *ě*, str. 122) i ovaj govor zna za *kljišća* i *gnjizdo*, što se može i drugačije objašnjavati: kontaminacijom oblika *gnizdo* i *gnjezdo*, *klišća* i *klješća*; iz Stijene imam: *mètnji*, *mètnjite*, kao izuzetak. Inače ovdje sekvenca *kl*, kao i *gl* nije podložna izmjeni, up. *klas*, *klimati*, *baklava*, *klonula* i *glava*, *Glina*, *eglen*, *eglenisati*. Posavska situacija, dakle, razlikuje se od bosanske, ali ova pojava nije samo posavska fonetska osobina. Pojavu mujiranja sonanta *l* nalazimo i u nekim drugim govorima, na primjer govorima Crne Gore (v. kod Rešetara: *Der štokavische*, 126; Stevanovića: *Istočnocrnogorski*, 44; u vezi s tim i kod Belića, JF, XIV, 171-173; Đorđića za Gusinjski govor, u Godišnjaku Zadužbine Luke Ćelovića za 1933; Miletića: *Crmnički*, 281-182); tako i u novopazarsko-sjeničkoj zoni (Barjaktarević: *Novopazarsko-sjenički*, 55-56), a i govori

kosovsko-resavske zone znaju za *klješta*/*klješte*, *žljeb*, što je poseban fonetski problem (v. Peco – Milanović: *Resavski*, 282) i drugdje, ali je ta pojava nepoznata hercegovačkim govorima kao cjelini, a izgleda i bosanskim govorima kao cjelini. U primjerima kao: *šimlja*, *ljegen* (pored *legenj*, v. niže), *kljanat* ne mora se ogledati ovakva pojava mujiranja sonanta *l*, u pitanju su strane riječi i u njima su moguća različita fonetska rješenja koja znatno odstupaju od izvornog fonetskog lika, a i standardnih formi.

Prema tome, naš ikavskošćakavski govor ima normalno štokavsko *l*. Izmjena njegove prirode nije uslovljena položajem u riječi, upravo ona nije takva da bi to bilo odstupanje od naših fonetskih normi. Nekoliko potvrda za to:

pȍsli, *mlȉn*, *ù koli*, *klíšta*/*klíšća*, *ȍdnīla*, *ràzbili*, *ùzēla*, *cìpele*, *mòlit*, *Hàlīlu*, *Sálih*, *vèlik*, *dolíka*, *lípo*, *nȅkoliko*, *civíli*, *tèle*, *vèlē*, *mâlē*, *sȉle*, kao i:

ùšćaklo, *kòlko*, *plȁčē*, *ùzēla*, *urádla*, *plátla*, *màlo*, *vàlā*, *bȍla*, *òtšla*, *kànāl*, *àsfālt*, *màldan* (= mandal), *kàldrma*, *vèlka*, *mâšala*, *òstavla ga*.

Za ovu problematiku interesantno je i pitanje da li se u ovim govorima javlja tvrdo *l*, čije je mjesto tvorbe nešto dublje u usnom rezonatoru. Na takvu pojavu ne ukazuju ni Ivšić za posavski, ni Brozović za ijekavskošćakavsku govornu zonu, pa ni većina drugih ispitivača ikavskošćakavskih govora (Pavlović, Ružičić, Rešetar, Čustović). Velarno *l* nisam ni ja bilježio u ovom govoru, kada su u pitanju normalne fonetske prilike. Ali na takvo *l* je naišao Petrović u govoru muslimanskog življa u dolini Sane. Kod njega o tome čitamo: "Artikulacija glasa *l* predstavlja jednu od krupnih osobenosti konsonantizma ovih govora. Naime, ovaj glas je izrazito velaran i to bez obzira na fonetsku okolinu" i kao potvrda za to navode se primjeri: *pl̃ìva*, *fàmil̃ʲja*, *fál̃l̃a*, *šaptèl̃ʲja*, *l̃ètī cíl̃ī dân*, *čȅkal̃i*, *pal̃ìtʲćār*, *u po l̃ìta*, *l̃ègla*, *pol̃ètʲla*, *vòl̃il̃a* (*Prilog*, 342). Pojava velarnog *l* u našim govorima od ranije je konstatovana.

Takvo *l* nalazimo u govorima Crne Gore (isp. Rešetar: *Der štokavische*, 126; Stevanović: *Istočnocrnogorski*, 42-44; u vezi s tim v. i Belić: JF, XIV, 171-173, Miletić: *Crmnički*, 279-282; tako i u novopazarsko-sjeničkoj zoni, Barjaktarević: op. cit., 57), za Podrinje v. kod Milićevića: *Kneževina Srbija*, 631. Prof. Belić kaže "da takvog *l* (velarnog) ima i kod našeg stanovništva u Lici i Krbavi" (JF, XIV, 172). Na bosanskom području velarno *l* je zabilježeno u centralnoj Bosni (Vuković: *Imljani*, 40), u govoru Zmijanja (Petrović: *Zmijanje*, 181), za zapadnobosanske jekavce Dešić kaže da znaju za tvrdo *l* "u onim riječima u kojima je taj sonant nosilac sloga" (Dešić: *Zapadnobosanski*, 60-62).

Moj materijal, da ponovim, ne potvrđuje postojanje velarnog *l* u normalnim fonetskim uslovima. To znači da je sonant *l* ovdje normalnoštokavske prirode u pozicijama kao: *lak*, *mlak*, *hlad*, *glad*, *lipa*, *misli*, *tele*, *bola*, *tlak*, *dlaka* i sl. Dakle, na njegovu prirodu nemaju znatnijeg uticaja okolni glasovi. To je prvo. Drugo, što ovdje treba reći jeste da se i u ovom govoru može čuti sonant *l* sa nešto pomjerenijim mjestom tvorbe dublje u usni rezonator, to jest nešto velarnije *l* nego što je naše standardno *l*. A to je samo u onim slučajevima u kojima se našla geminata ovoga sonanta: *volla*, *molla*, *žalla*, *nalle*, *polle*, *polli mu*, *mislla sam*, *fallo mi*, *prollo se*, *otella se krava*, *žella je*, *šalli se* i sl. I u jekavskim govorima zapadne Bosne, vidjeli smo, Dešić konstatuje pomjerenost mjesta artikulacije ovoga glasa, ali on tu vidi i promjenu funkcije ovoga sonanta. To je za Dešića slogotvorna pozicija. Ja ne mislim da je po pravilu tako. Ja sam skoro čitav materijal snimio na terenu na magnetofonske trake. To mi je omogućilo da u miru, i u više navrata, slušam iste govornike. To mi je, isto tako, omogućilo da pratim fonetske vrijednosti pojedinih glasova. I koliko sam god ovo slušao, dolazio sam do zaključka da u navedenim primjerima nemamo slogotvorni sonant (o tome je bilo riječi u poglavlju o vokalima, v. tamo). Za mene je granica sloga tu ostala između ovih dvaju glasova: *vol-la*. Upravo je to i razlog zašto ovdje ne

dolazi do objedinjavanja njihove artikulacije (a koliko je značajna granica sloga u ovom govoru vidjeće se niže, kada bude riječ o glasovnim promjenama, isp. o ovome kod mene: *Les consonnes longues*). Ova kvantitativna komponenta uslovljava i pomjeranje mjesta artikulacije i pojavu nešto velarnijeg sonanta *l* nego što je to inače u našim govorima. Ova pojava, međutim, ne uslovljava i promjenu funkcije sonanta *l*, ne uslovljava prelaz suglasničkog *l* u slogotvorno *l*. Istina, ima slučajeva gdje se može govoriti i o takvoj pojavi, ali takvi slučajevi, bar prema mome materijalu sa ovoga područja, nisu česti. Ja sam, naime u svom materijalu našao samo ove primjere sa slogotvornim *l*: *Tòpļcu*, *kȕpļce*, *dròbļca*, *nòsļce*, zatim: *dȉļt*, *Sèļm*, *Musļmān*, *mètļca* – gdje u suglasničkim skupinama, nastalim poslije redukcije vokala, sonant *l* ostaje najpogodniji za preuzimanje slogotvorne funkcije. A od ranije je poznato (v. P. Đorđić: *Samoglasničko l*, JF, XI, 219-222) da sonanti u takvim pozicijama mogu postati slogotvorni.

Na kraju riječi *l* može biti slogotvorno ako se nađe iza nekog suglasnika, up. u tuđicama: *nobl*, *bicikl*, *serkl* (isp. o tome kod mene: *Jedno fonetsko pitanje*, Zbornik Matice srpske za filologiju, IX, 1966, 144-147). U medijalnoj poziciji, međutim, slogotvornost nije neminovna, up. *dòlnu*, *màlne*. Tu, prosto, imamo smanjenje broja slogova. Granica sloga je sada između ovih sonanata.

Nešto velarnije *l*, sa pomjerenim mjestom artikulacije, može se javiti i u slučajevima kao: *kolno*, *malna*, *velki*, *kolko* i sl. gdje je priroda ovoga sonanta poziciono uslovljena. U primjerima, pak, kao: *rodlo se*, *nosla*, *platla*, *vozla*, odnosno: *dlan*, *tlak*, *posla*, *kozle* ja nisam uočio takvu pomjerenost mjesta tvorbe. Tu imamo normalnoštokavsko *l*.

Sekundarno *l* može biti u primjeru: *zabavlište*, ali će tu prije biti u pitanju tvorbeni momenat, uopštavanje nastavka *-lište*.

Sonant *l* nalazimo mjesto *r* u tuđicama: *levolver*, *lezervar*, *paligrap*, *cuksfirel*. Negdje se tu može ogledati i disimilacioni proces, a negdje je u pitanju način prijema i zadržavanja primljenog lika.

Osim primjera kao: *pâlca*, *múlca*, *krílce*, gdje zbog fonetskih razloga nije došlo do vokalizacije sonanta *l* (o tome v. M. Stevanović: *Stvaranje dužine prethodnog samoglasnika ili prelaz* l *u* o, Naš jezik, X) i onih tipa *kuplce*, *radlca*, gdje *l* može biti i *ļ*, a i gdje takvo stanje nije davnašnje, u toj poziciji imamo *l* još u: *stȅlna* (u Hercegovini je *stevona* < steona i *stevana*). A primjeri kao: *vesel*, *debel*, *cil*, *bil*, odnosno: *magbul*, *halal*, *igbal*, zatim: *maršal*, *general*, *skandal*, kao i: *Mugbil*, *Halil* čine sastavni dio našega standarda. Istina, u Kamenici sam zabilježio: *alkoho*, što može biti i novija pojava.

Sonant *lj*

Još su Belić (*Dijalektološka karta*, 55) i Rešetar (*Der štokavische*, 123-124) početkom ovoga vijeka konstatovali da u govoru bosanskohercegovačkih ikavaca često imamo fonemu *lj* supstituisanu fonemom *j*. Ta konstatacija je potvrđena i docnijim radovima o ikavskim govorima ovih dviju naših zona (v. kod Ivića: *Dva glavna pravca*, 177-178 i tamo navedenu literaturu). U našem govoru rijetko se sreću potvrde za ovu pojavu. Tu je sasvim obično:

hȉljada, *hȉljādā*, *kljúča*, *Kljúča*, *kùdelja*, *pònāvljā*, *ùčitelj*, *rògulje*, *gràblje*, *nàvīljci*, *pòstelja*, *bljùvati*, *hàljina*, *s mitraljézi*, *kljȁ*, *pòšaljū*, *zdrâvlje*, *kȍljē*, *nãpolje*, *kâljām*, *zȅmlju*, *zêlje*, *dȅbljē*, *zakòlji*, *zàkoljēmo*, *ràhlje*, *u ràhljama*, *òtključāno*, *otključaju*, *oteljénje kràvē*, *zàljūbljen*, *Ôrljāni*, *Ôrljāne*, *prijatèljski*, *nèdiljom*, *dobrovóljci*, *kòšulje*, *cȓljēnka*, *prȉjatelji*, *skȕpljē*, *pištòljče*, *králja*, *fȓtālja*, *zahvàljujūći*, *mitràljēz*/*mitròljēz*, *na Oštrèlji*, *zàbavljaju*;

kao i: *ljûdi*, *ljùljaška*, *ljûljā se*, *ljȉgavo*, *ljùcki*, *ljúbav*, *ljȅ*, *ljudèskara*, *ljùtac kȁmēn*, *ljùca kȁmena*, up. i *ljùljār*;

odnosno:

tèmelj, *Òštrelj*, *pêdalj*, *špìtālj*, *pìštōlj*, *fȓtālj*, *mâlj*, *cîlj*, *žûlj*.

Potvrde za *lj* > *j* su ove:

mitrajézi, *hȉjada*, *drage vȍjē* (Vrnograč, Todorovo, Izačić), *zàbavjā se*, *sȁbje*, *kòšuju*, *ù košuji* (Todorovo, Vrnograč), *nâjbojī*, *nâjdebjī*, *hàjina* (Bihać), *vàjalo bi*, *kȍjē tèle* (Izačić), *nȁžujāno* (Orljani);

a pridjevi *krȁvjī*, *dìvjī* javljaju se pored likova: *krȁvijī*, *dìvijī* na širem području, i tu nije u pitanju supstitucija *lj* sa *j*.

Ružičić je konstatovao u izvorišnom dijelu Vrbasa *lj* > *j*, iako mu je taj podatak bio "iz druge ruke", on ga je smatrao vjerovatnim, jer je sam u okolini Prozora nailazio na takve primjere. Moguće je da i u izvorišnom dijelu Vrbasa ima *j* mj. *lj*, mada nisam siguran da je to i osobina prozorskog govora, ali je sigurno da za tu pojavu znaju Muslimani centralne Hercegovine (v. kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog govora*, 304 i *Jekavske oaze*, 300-301). Ja sam i u Ključu bilježio: *Kjuć*, *javjaju*, *hajina*. Ovu pojavu nalazimo i u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit., 78), ali ne i govoru Muslimana središnjeg toka Vrbasa. Ne ni u našem govoru. Primjeri koji su naprijed navedeni, a u kojima imamo *j* mj. *lj*, mogu se različito tumačiti: u svakom slučaju to danas nije organska osobina zapadnobosanske šćakavštine.

Istina, u jednom dijelu ove teritorije: Podzvizd, Ostrožac, Bos. Otoka, Pećigrad, javlja se nešto palatalnije *lj* od našega standardnog kod izvjesnog broja mojih informatora. Moguće je da je u pitanju individualna pojava, jer sam i u tim mjestima, pa čak i od istih informatora, bilježio i normalnoštokavsko *lj* (nešto slično sam konstatovao i u istočnohercegovačkom govoru, op. cit., 88-89).

Pojava *lj* mj. *l* ili *j* u pojedinačnim slučajevima, kao što su: *oružlje*, *crljen*, odnosno: *meljta*, *kljanat*, *ljegen* može imati različita objašnjenja (za *meljta* isp. kod Skoka: *Etimologijski*, s. v. *malta*, ali i s. v. *mel*; za *oružlje* v. *Istočnohercegovački*, 88, a *crljen* ima širu areu, v. Petrović: *Zmijanje*, 175 i Šimundić: *Imotska krajina*, 77).

U mnogim mjestima ovdje je *plȁćka*, *òplaćkō*, *plȁćkati*. Ni tu nemamo supstituciju sonanata. Prije će se tu raditi o fonetskom liku preuzetom iz nekog susjednog jezika (v. Skok: *Etimologijski*, s. v. *pljačka*).

U dubletnim likovima: *pljeva-pliva*, *ljepše-lipše*, ogledaju se različiti refleksi vokala *ě*.

Sonant *nj*

Fonema *nj* i po svojim fonetskim vrijednostima, tj. po mjestu i načinu artikulacije, i po svojoj frekventnosti slaže se sa našim fonetskim standardom, to znači da ovaj govor ne zna za supstituciju glasa *nj* nepalatalnim sonantom *n*, kao što je to slučaj sa govorom Muslimana centralne Hercegovine (v. kod mene: *Govor sela Bune*, i tamo navedenu literaturu). Ovdje, dakle, imamo:

njȅgov, *njȉva*, *njȕška*; *njȅkī*, *njȅkakav*; *òmicānje*, *trȉšnje*, *tȕnje*, *mòhunje*, *màhunje*, *mòhunjāni*, *jȁnje*, *òrānje*, *bȁnjolūčki*; *kȍnj*, *pânj*.

U ovom govoru nije obično mujiranje sonanta *n* ispred vokala prednjeg reda, kao što je to slučaj sa posavskim govorom (Ivšić: *Posavski*, I, 193). Potvrde za tu pojavu mogle bi biti u ovom govoru samo: *mȅtnji*, *mȅtnjite* (Stijena), ukoliko i tu nije u pitanju neko analoško uopštavanje palatalnog sonanta *nj*. Inače je tu samo: *kreni*, *stani*, *pani*, *lani*, *začinili*, *naslonila*. Tu je samo i: *makni*, *skokni*, *legni*, *upregni*, dakle, tu i suglasničke skupine *kn* i *gn* ostaju nepromijenjene (Posavski i tu zna za pojavu *nj*, Ivšić, op. cit., 193); i Petrović konstatuje u ijekavskim govorima zapadne Bosne pojavu sonanta *nj* u tim sekvencama: *knježija*, *gnjoj*, pored "mnogo ređe" *gnoivo* (*Zmijanje*, 182-183). Kada su u pitanju sekvence *kn* i *gn* tu treba imati u vidu i sljedeće: ima slučajeva kada izmijenjen sonant *n* u *nj* u tim sekvencama prihvata i naš književni jezik, jer je to stara i opštija pojava asimilacije,

up. *gnjio*, *gnjila*, *gnjida*, *knjiga* (v. Belić: *Fonetika*, 133, kao i *Pravopis*, s. v. *gnjio*); to je prvo. Drugo, što, isto tako, ovdje treba imati na umu jeste činjenica da u primjerima kao: *signjal*, *ganjc* novo, *štranjge*, *firanjga*/*foranjga*, *bunjgur*, koje navodi Petrović, a koje se mogu javiti u toj formi i u ovom govoru, i ne mora biti u pitanju fonetska pojava o kojoj je ovdje riječ, o prelasku skupina *ng* ili *gn* u *njg* ili *gnj*. Sve su to riječi stranog porijekla koje su u naš leksički fond mogle ući u tom obliku, sa skupinom *njg*, *gnj*. Činjenica da u našim riječima te skupine ostaju neizmijenjene (up. *sagni*, *klekni* i sl.) potvrđuje konstataciju da ovim govorima nije svojstvena ta vrsta asimilacije.

Među navedene primjere treba ubrojiti i one kao: *legenj* (pored *ljegen*, v. kod *lj*), *šinje* – u pitanju su, takođe, tuđice u kojima imamo *nj* umjesto običnijeg *n* van suglasničkih skupova.

Suprotnu pojavu, pojavu sonanta *n* umjesto *nj* imamo u *blizni* (Srbljani) i *godišno*. Tu ne mora biti u pitanju samo supstitucija ovih dvaju sonanata, nego i način tvorbe tih pridjeva: uopšten je nastavak *-ni*, kao u *sretni*, *posni* odnosno: *dnevno*, *noćno*, *misečno*.

O primjerima tipa *gnjizdo* i *njidra* bilo je riječi u poglavlju o refleksima vokala *ě*: u pitanju je ukrštanje jekavskih i ikavskih refleksa ovoga staroga vokala. Otuda prema *gnjezdo* i *gnjizdo*, prema *njedra* i *njidra*, tako i *njeko-njiko*, *njeka-njika*. Mada u *gnjizdo*, kao što je već rečeno, može da bude u pitanju posebna sudbina sekvence *gn*, kao u *gnjila* i sl., za ovaj govor, a s obzirom na ostale slučajeve, nije isključena i pojava ukrštanja oblika sa različitim refleksima *ě*. Istina, i Ružičić bilježi u gornjem toku Vrbasa *gnjezda* (*Glavnije osobine*, 36), a u Imotskoj krajini redovno imamo *ně-ni* (Šimundić, op. cit., 78). Tako je i u zapadnohercegovačkoj ikavštini (prema mojim bilješkama). Oblik *njidra* naći će se i van ove zone (v. kod Maleckog za Istru, JF, XI, 218).

Sonanti *n* i *m*

Ni fonetske vrijednosti glasova *n* i *m* ne odstupaju u ovom govoru od naše standardne norme. To znači da je *n* apikalni a *m* bilabijalni nazal. Jedino što se ovdje može reći, kada je u pitanju sonant *n*, jeste da njegova priroda može biti uslovljena položajem u riječi. U glasovnim skupinama: vokal + n + suglasnik umjesto apikalnog sonanta *n* imamo zadnjeligvalni sonant ŋ: *raŋka*, *baŋka*, *cigaŋka* sa većim ili manjim stepenom nazalizacije prethodnog vokala (tako i u istočnohercegovačkom op. cit., str. 94, i drugim narodnim govorima).

Već je rečeno da ovaj govor ne zna za mujiranje sonanta *n* u vezi sa vokalima prednjeg reda, kao ni za njegovu izmjenu u skupinama u kojima iza ovoga sonanta slijedi zadnjonepčani okluziv, osim manjih izuzetaka, o kojima je već bilo govora.

U suglasničkim skupinama *mc*, *ms*, *mč* i sl. i ovdje imamo gubljenje bilabijalne komponente sonanta i pojavu skupina *nc*, *ns*, *nč* (*monci*, *osansto*, *monče*, naravno sa izvjesnom nazalizacijom prethodnog vokala).

U pojedinačnim primjerima može se u ovom govoru javiti *nj* umjesto običnijeg *n* (primjere v. kod *nj*). U pitanju su tuđice, a riječi te vrste mogu imati različite fonetske likove u različitim govorima: u pitanju je put kojim su te riječi došle na naše jezičko područje.

U izvjesnim slučajevima sonant *n* može biti i slogotvoran glas: *gȉn̩t*, *gòn̩t*, *učìn̩t*, *dȉgn̩t* ali ne mora (isp. o ovome kod vokala).

U primjerima tipa: *slànna* < slanina, *plànne*, *tkànne* i sl. sonant *n* nije slogotvoran, ali ima produženu artikulaciju (ovome isp. niže, kao i kod mene: *Les consonnes longues*).

Sonant *v*

Labiodentalni sonant *v* je stabilan glas u ovom govoru, a njegova sudbina u sklopu jedne riječi, kao i u drugim govorima štokavskog dijalekta, zavisi od susjednih glasova. I tu je često uprošćavanje suglasničkih skupova: *gv*, *kv*, *skv* (*gožđe*, *praske*, *kočka* i sl.), o čemu će biti govora niže.

Sonant *j*

U šćakavskim govorima kao dijalekatskoj cjelini sonant *j* ima dosta stabilnu artikulaciju. Ne samo da je to tako u našem govoru, nego je tako i u svim susjednim govorima ovoga tipa, upravo u postojećim opisima tih govora nigdje se posebno ne ukazuje na nestabilnost u izgovoru ovoga glasa. Istina, priroda glasa *j* i u tim govorima, kao i inače, zavisi od pozicije u kojoj se taj glas nalazi u jednoj riječi. U jekavskim govorima zapadne Bosne, izgleda, nije uvijek tako. Dešić, npr., konstatuje i često gubljenje sonanta *j* iz inicijalnog položaja, naročito u oblicima broja *jedan* i pomoćnog glagola *jesam*. U govoru Zmijanja, opet, redukcija ovoga sonanta nije tako izrazita. Petrović za taj govor kaže da u njemu sonant *j* "ne pokazuje bitnih odstupanja od onoga što je poznato u drugim ijekavsko-štokavskim govorima" (*Zmijanje*, 177).

U ovom govoru *j* ima fonetske vrijednosti kao i u našem standardnom jeziku. To je postojan glas, u svim pozicijama u riječi, a ako i tu dolazi do izvjesnih redukcija, one su fonetski uslovljene i kao takve imaju opštiji karakter.

Da bi se dobila određenija slika o postojanosti ovoga glasa u šćakavštini zapadne Bosne, navešćemo nekoliko primjera za svaku poziciju:

a) na početku riječi:

jáje, *jâ*, *jȁbuka*, *jȁsle*, *jȁnje*; *jàhnija*, *jàgluk*, *jàsmīn*; *jêtrva*,

jèsi, *jȅs*, *jèsmo*, *jèribasma*, *jènđija*, *jèdan*, *jèdnōm*, *jèdna*; *jȕtro*, *jùčē*, *júrī*, *júne*; *Jóvo*, *Jóka*, *još*, *jok*, *Jòšāvka*;

b) u sredini riječi:

Krȁjina, *krȁjem*, *krȁjevima*, *Krȁjišnīci*, *Krȁjišnīcima*, *dâjē*, *pròdāje*, *ȕbije*, *čȕjē*, *čȕjū*, *kȕjū*, *Múji*, *Újē*, *Úju*, *Mûjo*, *Újōm*, *ùjutru*, *pȉvaju*, da *vȉđeju*, *kȕja*, *kȍjī*, *Ùmija*, *dvòjica*, *dvòjicu*, *grȉjali*, *svòje*, *mòje*, *tvòje*, *Samìja*, *Smáji*, *kajási*, *Tùrija*, *krajìšnije je*, *sahìbija*, *sahìbiji*, *gurábije*, *ahmedíja*, *ahmedíjom*, *hamàjlija*, *u hamàjliji*, *dìmije*, *kùtija*, *u kùtiji*, *fàmēliji*, *komìsiji*, *Ìtāliji*, *pémziji*, *pémzija*, *pémziju*, *jáje*, *jájā*, *nìje*, *nâjstariji*, *dìvije*, *dìvija*, *dìviji*, *sȁlije* strahu, *tròjica*, *obòjica*;

kao i:

čójka, *prȅkjuče*, *májdan*, *májdanu*, *mâjstora*, *ûjna*, *Hájro*, *Bájro*, *vójska*, *vójskē*, *dôjdē*, *ùzājde*, *Husèjna*, *mâjka*, *mâjku*, *mâjki*, *dȁjdža*, *vôjnū* školu, *glȁjzovi*, *objásni mu*, *odjúrili*;

odnosno:

màjca, *obòjca*, *Kuràjca*, *Mȕjca* i sl. gdje se *j* našlo ispred afrikate *c* poslije redukcije vokala *i*;

c) na kraju riječi:

dâj, *stōj*, *ùbīj*, *vȉđāj*, *ònōj*, *hȁj*, *pòpīj*, *u Rumùnskōj*, *pòdvoj*, *òtāj*, *sôbraćāj*, *čȅkāj*, *dòčekāj*, *čûj*, *nèmōj*, *pûšćāj*, *slȕšāj*, *Pòkōj*, *u Nìmačkōj*, *terìtōrij*, pust *krâj*, u *šȕmskōj* upravi.

Sekundarno j

U intervokalnom položaju i ovdje se često javlja suglasnik j:

bȉjo, *rádijo*, *ùbijo*, *vòzijo*, *zarádijo*, *ràstavijo*, *naùčijo*, *zgríšijo*, *skȉnijo*, *odrédijo*, *lètijo*, *lȁpijo*, *priskòčijo*, *podílijo*;

kao i:

rukovòdijoc, *pròsijoca*, *brànijoci*, *kamijóni*, *batalìjōn*;

odnosno: *dvájes*, *tríjes*, *milìjūn*, *batalìjūn*.

Pored sekundarnog *j* koje se javlja u intervokalnom položaju unutar jedne riječi, a u težnji da se otkloni hijat, pojavu ovoga glasa imamo i u slučajevima gdje je hijat nastao u govornom nizu:

ti *i jòna*; *ì jovā* je došla; bi *li ji tî* dòvō?, štà *bi jim* sad!, ko *ti ji* brânī? i sl. (isp. o tome niže).

Priroda ovoga sonanta nije u svim navedenim slučajevima ista. Kao što je već rečeno, njegove fonetske vrijednosti zavise kako od pozicije u riječi, tako i od prozodijske komponente (isp. o tome kod mene u radu o istočnohercegovačkom govoru).

Pojavu izrazitije redukcije ovoga glasa imamo u primjerima:

Hàkīn, *kàdīn*, *Àlīn*, *Màrīn*; zatim: *čî si?*, *čî* su to kònji? *svàčī*, *nìčī*, iako je češće skupina *iji* ostala neizmijenjena, up. ranije navedene primjere tipa: *kutiji*, *sahibiji*, *diviji*, *kmetiji*. I ovaj govor zna za *prî*: *prî je bilo*, *prî su oni došli* (o tome v. kod Ivšića: *Posavski*, I, 185, ispod teksta).

U primjerima kao: *šta* je?, *ko je?* i sl., gdje, također, u nekim narodnim govorima često dolazi do redukcije sonanta *j*, ja sam u ovom govoru najčešće slušao taj glas. Istina, ne uvijek sa istim fonetskim karakteristikama, ali ne i: *šta e*. Upravo se ne bi moglo reći da je ta forma karakteristična za ovaj govor, iako se, s druge strane, ne može reći ni to da su takve forme potpuno nepoznate zapadnobosanskim šćakavcima. Na postojanost i karakter ovoga sonanta utiče više činilaca kao što su: fonetska pozicija, stepen obrazovanosti govornika, tempo govora, semantička obojenost govornog segmenta u kome se nalazi riječ sa ovim glasom i sl.

Dugi suglasnici

U govornom procesu često se stvaraju uslovi za objedinjavanje artikulacije dvaju istih ili sličnih glasova. Upravo, možemo razlikovati četiri takva slučaja, i to:

a) vezu dviju akcentogenih riječi od kojih prva ima u finalnoj poziciji suglasnik koji pripada istoj skupini kao i suglasnik kojim počinje naredna akcentogena riječ. To bi bili primjeri tipa: *muž želi*, *drug govori*, *sin nosi*, *zub boli*, *stup pade*, *grad Drvar*, odnosno: *naš žućko*, *drug Kasim*, *grad Teslić*, *Enes zove* i sl.

b) vezu proklitike i akcentogene riječi. Primjeri kao: *pod drvo*, *iz zida*, *kroz zemlju*, odnosno: *nad tobom*, *iz sela*, *kroz šumu*, *iz žita* i sl.

c) vezu akcentogene riječi i enklitike. Primjeri kao: *brat te zove*, *sam mi je rekao*, *vrag ga odnio*, *belaj je znao* i sl.

d) pojavu dvaju istih, ili sličnih, glasova unutar jedne akcentogene riječi što se javlja poslije redukcije nekog od vokala. To su primjeri kao: *volla*, *molla*; *patti*, *mutti*; zatim: *radti*, *vodti* i sl.

U svim ovim slučajevima može, a ne mora, da dođe do objedinjavanja artikulacije. Tada se, obično, javlja produžena artikulacija, ali, to nije uvijek lako osjetiti organom sluha. U izvjesnim slučajevima još se čuva granica sloga između takvih suglasnika, a to onemogućava objedinjavanje artikulacije. Takav je slučaj, vrlo čest, u našem govoru kada se poslije redukcije vokala *i* nađu u neposrednom dodiru dva sonanta *l*: *vol-la*, *mol--la*, ali to nisu i jedini primjeri ove vrste. U našem govoru, i ne rijetko, ja sam bilježio i ovakve primjere: *rad-ti*, *zarob-ti*, *voz-ti*. Sve to govori da granica sloga ne dozvoljava da dođe do stapanje dviju artikulacija u jednu, do asimilacije po zvučnosti, a samim tim i do pojave produžene artikulacije ploziva ili frikativa.

Ukoliko u ovakvim slučajevima dođe do objedinjavanja artikulacije, može doći do produženog trajanja glasa, bilo da je riječ o produženju okluzije ili frikacije. Koliko će neki od ovakvih glasova da bude kvantitativno superiorniji od normalnog trajanja takvog glasa, to zavisi od više momenata. To zavisi kako od tempa govora, tako i od mjesta akcenta u riječi, akcenta rečenice, kao i od toga koji je od navedena četiri slučaja u pitanju. U sva-

kom slučaju produženje artikulacije je izrazitije u primjerima gdje imamo vezu dviju akcentogenih riječi nego u vezi proklitike i akcentogene riječi, ili, pak, akcentogene riječi i enklitike. Ali sve ovo se ne može precizno mjeriti našim organom sluha. Ako bismo pošli od onoga što sam ja eksperimentalno utvrdio na govoru dvaju objekata, onda bismo mogli reći da je u primjerima gdje se objedinjuje artikulacija glasova iz dvije akcentogene riječi prosjek trajanja takvih glasova nekada i do dva puta duži od istih glasova u normalnoj poziciji (isp. kod mene: *Les consonnes longues* i tamo navedenu literaturu). Kimografske trase koje se daju tamo jasno pokazuju u čemu je specifičnost objedinjene artikulacije. Na sl. 24 se vidi i pojava dvaju kompletnih glasova, pojava dviju istovjetnih artikulacija u neposrednoj vezi: *srp pade*. Sačuvane su sve artikulacione komponente ploziva *p*. Ono što je aparat registrovao za *p*, može se uočiti i za druge suglasnike. Upravo je to tipično za naš govor u primjerima tipa *volla*, *radti* (u Imotskoj krajini imamo prosto stapanje suglasnika; *lonac curi* > *lona curi*, Šimundić: *Imotska krajina*, 80).

Naravno, i u našem govoru, u ovakvim vezama može da dođe i do pojave novog glasa, recimo afrikata, kao u primjeru *ko cina*, što navodi i Ivšić iz posavskog (*Posavski*, I, 209: *o zemlju*) ali to nije pravilo.

Pored nešto dužeg trajanja suglasnika, što je fonetski uslovljeno, dužina može da se javi i kao posljedica rečenične intonacije, što ima opštiji karakter (v. o tome B. Miletić: *Uticaj rečenične melodije na intonaciju reči*, Zbornik A. Belića, 1937, kao i S. Ivšić: *Iz našeg izgovora*, Hrvatski jezik, I, 1937, str. 19).

Novo jotovanje

Ovdje razlikujemo dvije vrste primjera sa novijim jotovanjem. U prvu grupu idu primjeri sa glagolom *ići* u osnovi, u

drugu grupu idu primjeri u kojima je do jotovanja došlo poslije gubljenja poluglasnika, to su primjeri tipa: *zdravlje*, *pruće*, *groblje* (o rezultatima jekavskog jotovanja bilo je riječi ranije).

Naš govor, kao cjelina, pokazuje izrazitu nejednakost u realizaciji ovih dviju glasovnih promjena. Dok se nepalatalni suglasnici ispred *je* od ѥ < ьѥ najčešće palatalizuju, dotle se sekvenca *jd* u glagolskim kompozitama: *najde*, *dojde* čuva i čini jednu od tipičnijih osobina svih šćakavskih govora Bosne.

Tako ovdje imamo: *zdrâvlje*, *pròliće*, *grôblje*, *ráskršće*, *cvîće*, *grânje*, *dȓvlje*, *kàmēnje*, *òrānje*, *pránje*, *gȓmlje*; kao i: *ròđāk*, *ròđāci*, iako i: *ròdjāk* (Bihać), *brȁća*, *krȁvljī*, *dìvljī*, ali i: *dìvijī*, *krȁvijī*, *žȁbije*, *gòvedija*, pored: *dìvjā grádnja*, *dìvjē svînje*, *divja kruška*, *dìvjī jûdi*(!) *krȁvjē*. Ovakvi dvojni likovi mogu se različito tumačiti: pored čisto fonetskih mogu biti u pitanju i tvorbeni momenti.

Ivšić je bilježio u posavskom i: *grobje*/*grebje*, *zobjom*, *krvjom*, *Zadubravje*, *divjake* (*Posavski*, I, 195), a i Ružičić iz gornjeg toka Vrbasa navodi: *diviji*, *kravī*, *govedije*, *medvedije*, odnosno: *divjačna* (*Glavnije osobine*, str. 44).

Kao što vidimo, ovdje nema većih odstupanja od stanja koje nalazimo u novoštokavskim govorima hercegovačkog tipa. Ali nije tako i kada su u pitanju glagolske kompozite sa *ići*. Ovdje je vrlo obična neizmijenjena sekvenca *jd*:

> *dôjdēm*, *dôjde*, *dójdi* (K. Vakuf), *dôjdē* (Klisa), *dôjdū*, *dójdi*, *dôjdēš*, *dôjdē*, *prójdi se*, *izájdi*, *sájdi* (Petrovac), *dôjdē*, *dôjdēm ti ja*, *nâjdemo*, *pôjde* (B. Krupa), *dôjdem*, *nájdi*, *dôjdēmo* (Bihać), *nâjdē*, *ìzājde* (Pećigrad), *dôjdeš*, *dôjde*, *nájdi*, *ìzājdemo* (Pokoj), *dôjde*, *nâjdēm*, *dôjdemo*, *ìzājde* (Turija), *dôjde* (Vrnograč), *dôjdemo* (B. Kostajnica), *ìzājde* (B. Otoka), *dôjde*, *nâjdē* (Vrsta), *sájdi*, *dôjde*, *nâjdem* (Ribić), *dôjdē*, *nâjdem*, *nâjdemo*, *prójdi se*, *prôjde* (Izačić), *ùzājde*, *nâjdemo*, *dójdi*, *dôjdem* (Orašac).

U svim ovim mjestima, istina, javiće se i oblici sa izvršenim jotovanjem: *priđe*, *dođe*, *dođoše*, *izađe*, *uniđe*, *uđe*, *đi*, *otiđi*, *izađi*, *nađi*, a infinitiv je redovno sa izvršenim jotovanjem: *doći*, *naći*, *na^{o}ći*, *sa^{o}ći* i sl.

I ostali govori ovoga tipa znaju za sekvencu *jd* u ovakvim glagolskim kompozitama, isp. kod Ružičića: *dojdem*, *dojdu*, *dojdi*, *projdem*, *projde*, *najdem*, *pojde*, *sajdu*, *izajdem*, *prejde*. Tu čak i: *doje*, *naje* (*Glavnije osobine*, 42-43). Ivšić iz posavskog navodi i: *dojt*, *najt*, *obajt* pored: *izajdem*, *najdem* (op. cit., 196). U ijekavskošćakavskim govorima istočne Bosne Brozović nalazi kao običnu pojavu ne samo *dojdem* pored *dojem*, *nanijem* nego i: *rodjak*, *djaci*, *listje*, *prutje*, *netjak*, *bratja*, *gvozdje*, *krmetji*, *ladja*, *ledja*, *govedji*, *sudje*, što nije osobina našega govora (v. kod Brozovića: *Ijekavskošćakavski*, 137-138).

Da naš ikavskošćakavski govor u cijelom svom fonetizmu pokazuje izrazito novoštokavske tendencije, to je i ranije rečeno. Otuda tu bez izuzetka *doći*/*doć*, *naći*/*nać*, kao i *braća*, *lišće*, *gvožđe*/*gožđe*, *grožđe*, *leđa*, *goveđi*, *suđe*. Ovo je i shvatljivo. Glasovni poredak tu je bio preduslov za izmjenu nepalatalnog suglasnika. Ako smo imali: *tj*, *dj*, put ka izmjeni je bio lak, i dosta brz: *tj* > *t'* > *ć*, dj > *d'* > *đ*. Dakle, na dosta velikoj vremenskoj distanci, obnovio se raniji fonetski proces. Nepalatalni suglasnici u vezi sa *j*, preko umekšanih tih glasova, davali su nove afrikate, odnosno veze usnenih i palatalnog *lj*: *vj*, *mj*, *bj*, *pj* > *vlj*, *mlj*, *blj*, *plj*.

Što ovakvo stanje, to jest dosljedno izvršeno jotovanje, nemamo i u sekvencama *jd* (tip *dojde*) razloge, svakako, treba tražiti u granici sloga. Poznato je da prof. Belić fonetsko dvojstvo u oblicima *dođe* : *dojde* objašnjava upravo tim momentom (v. JF, II, 217-226). Tamo gdje ova sekvenca, *jd*, nije davala *d'*, nisu postojali uslovi za pojavu afrikate *đ*. Šćakavski govori kao cjelina znaju za neizmijenjenu sekvencu *jd*, iako, opet, tu imamo u infinitivu izvršeno ovo jotovanje, dakle, odnos je *doći* : *dojde* (isp. o tome kod Belića, *Fonetika*, 104), a to je već i posebno pitanje, interesantno i za naš govor.

Od ranije je poznato da u svim narječjima štokavskog dijalekta nailazimo na neizvršeno jotovanje u oblicima prezenta glagola tipa *doći*, *poći*: *dojde*, *pojde*. Od ekavskih govora za ovakve oblike znaju neki govori resavske zone (v. Peco – Milanović: *Resavski*, 284), zatim govori prizrensko-timočke zone. Navodeći primjere kao: *doi̯dem*, *doi̯de*, *doi̯demo*, *nai̯du*, *nai̯deš*, *poi̯du*, *poi̯de* i sl. iz timočko-lužničkog govornog tipa prof. Belić piše da taj govorni tip, zajedno sa zaplanjskim, ne zna "za metatezu *i̯* u gornjim slučajevima i za to u njima nahodimo uvek *i̯* pred suglasnicima" (A. Belić: *Dijalekti*, str. 138). Nešto šire o ovome čitamo na stranicama koje prethode navedenoj. Tamo se konstatuje da je pojavi oblika *dođe*, *pođe*, tj. sa izvršenim jotovanjem okluziva *d*, prethodila metateza u skupini *jd* i da smo oblike sa skupinom *di̯* imali u "nekim našim dijalektima ... već u XIV v." (isto, str. 135--136). Dakle, po mišljenju prof. Belića, u XIV vijeku smo imali u onim najprogresivnijim govorima, u govorima koji su prednjačili u evoluciji, umjesto starijih oblika tipa *poi̯dem*, *doi̯dem* novije likove: *podi̯em*, *dodi̯em*, tj. sa izvršenom metatezom u skupini koju su činili sonant *i̯* jedan od ploziva iz para *t*, *d*. Iz novonastalih oblika, onih sa okluzivom i *j*: *tj*, *dj*, dobili smo naše standardne fonetske likove: *dođe*, *pođe*. Potvrde za ovakve oblike nalaze se već u prvoj polovini 14. vijeka (v. *Monumenta serbica*, str. 108, gdje se nalazi oblik *pogi͡ju*). Na tom mjestu se govori i o drugim slučajevima našega, srpskohrvatskog jotovanja, onoga vezanog za poluglasnik, i njegovo iščezavanja iz naše fonetike u primjerima tipa *pruće*, *predgrađe*, i onoga vezanog za jekavske reflekse staroga vokala jat, u primjerima tipa *đeca*, *ćerati*. Da li će se i u tim primjerima javiti novi glasovi, nastali u procesu jotovanja, zavisi od granice sloga. A granica sloga nije ni ovdje imala istu fonetsku vrijednost u svim štokavskim govorima, čak ne ni u jednom govoru u različitim fonetskim skupinama. Po mišljenju prof. Belića, koje nalazimo u njegovim *Dijalektima*, u navedenim primjerima granica sloga između ploziva i sonanta *j* čuvala se do

XVIII vijeka. Tu o ovome čitamo da se zna "da se nastavak *-je* čuvao tako (kao *je*) do XVIII veka i tek tada je počeo umekšavati prethodne suglasnike kao što se lepo vidi iz naših pisaca XVII veka koji još razlikuju dve rečene kategorije slučajeva" tj. imaju *dođoh* ali *diak*, *bratia* (str. 136). Ja sam u jednom svom radu o ovome problemu, o problemu srpskohrvatskih jotovanja, na primjerima pokazao da se potvrde sa izvršenim jotovanjem i u skupini *tje* < *tьje* i u skupini *tje* < *tě* javljaju znatno ranije, čak i u XV vijeku (isp. kod mene: *Promene nepalatalnih suglasnika u vezi sa* j *na srpskohrvatskom području*, JF, XXVIII, str. 163). Bosanski pisci iz tog perioda, pa ni Divković, ne mogu nam ovdje biti mjerilo, jer su svi šćakavski govori Bosne u znatnom zakašnjenju u tempu svoje evolucije u odnosu na hercegovačke govore.

Za jekavske primjere tipa *djeca* : *đeca* tu kod prof. Belića čitamo da ta razlika u fonetskim vrijednostima starije sekvence *dě* počiva "na tome gde je granica među suglasnicima d i j, da li d + e̯ + ca ili d + e̯ + e + ca" (str. 137).

U radu: *Srpskohrvatske glasovne grupe -jt-*, *-jd- i praslovensko -kti-*, *-gti- i -hti* (JF, II, 217-226) prof. Belić detaljnije iznosi svoje mišljenje o postanku naših oblika *poći-pođem*. On ovdje, prvo, napušta ideju o metatezi u skupini *jd*, *jt*, isp.: "Moje je mišljenje da metateze tu nije nikad ni bilo. Ja pretpostavljam da se gornji pojav ovako izvršio. Glagol doiti : doidem, koji je u različnim oblicima imao različno naglašene slogove: doitì : doìdem : doidòh, doidì, doidìte, i sl..., počeo je razvijati oblik dōi̯tì, dōi̯dì, pa i dōi̯dem" (str. 219), a već u XIII vijeku oblici *doi̯dem-doi̯ti* su "dali neposredno dōđem i dōći" što se objašnjava granicom sloga: od *dō-i̯dem* je nastalo *dođem*, a od *dōi̯-dem dōjdem*. Dakle, osnovni uslov za izmjenu skupina *jt* i *jd* jeste granica sloga. Tu se sada "vrši... izvesno prelivanje zvukom i̯ glasa d, izvesno pomeranje njegove artikulacije za vreme artikulacije zvuka d, zvuk i̯d daje đ, odmah afrikatu, bez prelaznog stupnja dj, koje bi tek imalo da se slije u jedan zvuk" (str. 219). Docnije će prof.

Belić prihvatiti i u ovim skupinama prelazni artikulacioni stepen: *d'*, *t'*, isp. u *Fonetici* (*Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, I, *Fonetika*, 1960, str. 104) gdje piše da je: "poi̯ti izgovoreno kao *pót'i*, tj. izgovor *i̯* protegnut je na potonji slog".

Iz ovoga slijedi dvojak zaključak: 1. Prof. Belić je rano napustio ideju o postojanju metateze u skupinama *jt* i *jd* u oblicima glagola izvedenih od *ići*. Ali, istini za volju, to nije bila samo Rešetareva ideja, o čemu piše prof. Belić u pomenutom članku u Južnoslovenskom filologu (str. 218). 2. I ovdje je bilo nužno pretpostaviti prelazni fonetski stepen, ono *t'* i *d'* kao i u svim drugim ovakvim situacijama. Neposredno prelivanje artikulacije *i̯* u *đ* i javljanje afrikate nije bilo uvjerljivo. Dodajmo još da ovdje nije dat značaj akcenatskoj komponenti akcentogenih riječi sa ovim skupinama onoliki koliko je to, čini mi se, potrebno.

Dakle, svuda je presudna granica sloga, a uz to ide i granica riječi. Na izmjene ovih suglasničkih grupa imaju, svakako, uticaja i još dva momenta: priroda sonanta i intonaciona komponenta akcentogene riječi. Za odnos *djeca* : *đeca*, po mom mišljenju, presudnija je bila fonetska priroda ovoga palatalnog suglasnika nego njegova slogovna pripadnost. Upravo se mora poći od toga da se uz ploziv *d*, u ovom slučaju nalazio i jat kao vokal, upravo njegovi supstituanti, i da je to uvijek bio jedan i jedinstven slog. Dakle, tu je teško praviti granicu između *d* i *je*, čak i fonetsku malu pauzu. Ali je činjenica da je u jednosložnom refleksu jata fonetska priroda onoga suglasničkog elementa mogla biti i kao *i̯e* i kao *je*. Ako je u pitanju ona prva vrijednost, ta skupina ostaje neizmijenjena. Ako se *i̯* identifikovalo sa *j*, stvoreni su uslovi za objedinjavanje artikulacije ovih dvaju suglasnika, za jotovanje, i javlja se *đ*.

Fonetski proces stapanja artikulacija ovih glasovnih skupina, ploziva i sonanta, odnosno sonanta i ploziva, išao je ovim redoslijedom:

po-iti: *pōi̯-ti* + *pō-i̯ti*: *pō-t'i*: *po-ći*;

odnosno:

prut-ьje: *prut-je*: *pru-tje*: *pru-t'e*: *pru-će* (v. i kod Belića: *Fonetika*, 1969, 104, 125).

U ovakvim slučajevima ploziv, sada palatalizovan, razvija iza sebe "frikativni elemenat š', (ž')" koji pravi "u svome razvitku devijaciju prešavši u s' (z'), koje se razvilo u potpuni frikativni elemenat s' (z')" (R. Bošković: *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, 98).

Sa ijekavskog štokavskog područja rjeđe su potvrde za neizmijenjene skupine *jd* u primjerima kao *dođe*, pogotovo za *listje*, *prutje*. Ja imam za to samo potvrdu koju daje Rešetar iz Stijene Piperske: *dȍjdȍše* (*Der štokavische*, 137), ali je i ona nesigurna (v. kod prof. Stevanovića: *Istočnocrnogorski*, 38). Istina, u tom govoru se nailazi na *ojdem*, *ojdo*(*h*), što je poseban problem.

U šćakavskim govorima kao cjelini i u ovoj oblasti fonetike, nailazimo na više arhaizama nego u ostalim govorima štokavskog dijalekatskog područja. Za šćakavske govore bi se moglo reći da oni najarhaičniji, koji još uvijek znaju i za metatonijski akut, pokazuju više arhaičnosti i u ovoj osobini. Takvi su, npr., posavski govori. Oni, pak, šćakavski govori koji su i u stepenu razvitka svoje akcentuacije bliži centralnoj štokavskoj zoni, i u ovoj osobini su dalje odmakli, i tu pokazuju svoju progresivnost.

U posavskim šćakavskim govorima prof. Ivšić je bilježio *dõjt*, *nãjt*, *obãjt*, pored *nâć*, *otĩć*, iako: *izãjdēm*, *nãjdēm*, pored: *dōđē*, *dōđȍsmo* (Ivšić: *Posavski*, str. 196), ali je tu i: *nètjāk*, *kostjõm*, *rođȁka* (isto, str. 197).

U istočnobosanskim šćakavskim govorima, onim ijekavskim, nalazimo "novo i najnovije jotovanje ... praktički samo uz *l* i *n*", pa imamo: *Zálipje*, *Grȁbje*, *žȁbjak*, *rôbje*, *dìvjī*, *krȁvjē*, *đaci*, *vlàtje*, *lîstje*, *prûtje*, *plâstje* i sl., ali ne i *dojti*, *najti*, iako

je *dojdem*, *najde* sasvim obično, a javlja se i *dojem*, *doje* (v. Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 137-138).

U zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima situacija je nešto drugačija. Prvo, tu je akut, metatonijski, izuzetno rijedak, što nije slučaj sa istočnobosanskim ijekavskošćakavskim govorima (isp. o tome kod Brozovića, op. cit., 149, i ispod teksta). U ovoj šćakavskoj zoni, zatim, nema više ni traga skupinama *tje*, *dje* u primjerima kao *listje*, *predgradje*. Tu je, opet, obično *dojdem*, ali ne i *dojti*, *pojti*.

Istina, Rešetar je raspolagao jednim primjerom ovoga tipa: *dojti*, iz govora katolika i muslimana Bihaća (*Der štokavische*, 137), ali nije sigurno da je to bila osobina autohtonog stanovništva ove zone čak i u vrijeme kada je Rešetar prikupljao građu za ovaj svoj rad, a to je bilo početkom XX vijeka. Dodajmo uz to da grupu *jt* u infinitivu ovih glagola ne potvrđuju ni drugi ispitivači zapadnobosanskih šćakavskih govora (v. G. Ružičić: *Tešanj* 247 i *Glavnije osobine*, 43, zatim D. Petrović: *Prilog*, 342). I u govoru Livanjskog polja nalazimo *najde*, *pojde*, *pojte* i kod Srba i kod Hrvata i kod Muslimana, ali ne i *pojti*, *najti* (Čustović: *Livno*). Za *jt* ne zna ni ikavski govor Imotske krajine i Bekije. Tu je, isto tako, samo: *braća*, *cviće*, *pruće*, *smeće*, *treći*, iako i *netjak*, pored *netijak*. U starijim rječnicima nastalim na tom području, u 18. v, javlja se: *bitje*, *začetje* (Šimundić: *Imotska krajina* str. 49). Sve to govori da ni šćakavski govori Bosne, uzeti kao cjelina, koji su i u akcentuaciji bliži novoštokavskim govorima hercegovačkog tipa, ne znaju za neizmijenjenu skupinu *jt* u oblicima infinitiva kao *pojti*, *najti*.

U vezi sa odnosom koji imamo u posavskoj šćakavštini na jednoj strani, a tu je *nãjt* : *nãjdēm* i bosanskoj šćakavštini na drugoj strani, a to je *dóći*/*dôći*/*dôć* : *dôjdēm*/*dôđēm* postavlja se pitanje: otkuda ova nejednakost na širem dijalekatskom planu, i u sudbini ovih suglasničkih skupina u obliku infinitiva i prezenta.

Odgovor na postavljeno pitanje, kao što je već rečeno, ne nalazi se isključivo u granici sloga, mada je taj momenat, nesumnjivo, bio vrlo značajan za glasovne izmjene, pa i ovu o kojoj je riječ. Ali je tu bila od značaja, i ne malog, i akcenatska komponenta, upravo intonaciona komponenta ovih oblika. Nije slučajno što u posavskoj šćakavštini imamo neizmijenjenu skupinu *jt* samo u oblicima sa očuvanim metatonijskim akutom. Istina, taj akcenat se može javiti i u oblicima sa *ć*: *doć*, *nać*, ali to može biti i novija pojava. Akutska intonaciona komponenta bila je prepreka za objedinjavanje artikulacije u skupinama *jt* i *jd*. Čim se akut izjednačio sa cirkumfleksom, ta se pojava vršila u različitim vremenskim periodima u različitim govorima, čim je nestalo tipične tonske komponente metatonijskog akuta, koji karakteriše izrazito visoki ton u drugom dijelu trajanja akcentovanog sloga, a samim tim se i naredni sonant više veže za prethodni glas i postaje artikulaciono samostalniji, stvoreni su uslovi za artikulaciono objedinjavanje u skupinama *jt* i *jd*. Kod dugosilaznog akcenta, naime, nije tonska komponenta u onakvom usponu kao što je to kod metatonijskog akuta i ona kao takva ne utiče bitno na fonetsku prirodu postakcenatskog glasa. Da se uvjerimo u te razlike dovoljno je pogledati sonagramske slike metatonijskog akuta koje daju I. Manken i J. Matešić u referatu održanom na kongresu fonetičara u Pragu (*Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences*, Prag 1967, str. 593–598). Fonetska priroda akuta, dakle, mogla je biti prepreka za objedinjavanje artikulacije u suglasničkoj skupini *jt* i *jd*. Pa i tamo gdje još uvijek imamo *dojdem* : *doći* akut se mogao u oblicima sa *jd* duže zadržati nego u obliku infinitiva i kao takav biti smetnja vršenju glasovne izmjene. U onim, pak, govorima u kojima imamo odnos *dóći* : *dōđēm*, uslov za jotovanje moglo je biti likvidiranje otvorene ultime kao akcentogenog dijela riječi, dakle: dōi̯tì > *dót'i* > *doći*. Tu je akutski intonirana dužina, ali ne sa onakvom tonskom krivuljom kao što je ima metatonijski akut

(up. _‿ : /) dozvoljavala odvajanje i od prvog sloga i njegovo vezivanje za naredni slog, a samim tim i realizaciju fonetskog objedinjavanja ovih dviju glasovnih vrijednosti i pojavu afrikate.

Afrikate

Neki opštiji problemi

Među tipičnijim osobinama šćakavskih govora nalazi se i artikulaciona neizdiferenciranost naših dvaju parova afrikata, glasova *č* i *dž* na jednoj strani i glasova *ć* i *đ* na drugoj strani. O porijeklu ove pojave u šćakavskim govorima u našoj stručnoj literaturi ne postoji jedinstveno mišljenje.

A. Belić je bio mišljenja da je njegov zapadni dijalekat, tj. šćakavski govori, imao *č'* i *dž'*, ukoliko se i ovaj posljednji glas rano javljao u našem jeziku, koji su ga odvajali i od čakavskog i od štokavskog dijalekta kao cjelīnā, a ta mekoća ovih glasova je naslijeđe iz starije faze razvitka našega jezika – "u praslovenskom *č* je bilo meko (kao što je danas napr. u ruskom) pa se ta njegova mekoća zadržala u zapadnom dijalektu, dok se i u čak. i ostalim štok. izgubila" (Belić: *Značaj*, 70). Dakle, prema Beliću, izrazito palatalizovani glasovi *č* i *dž* u šćakavskim govorima naslijeđeni su iz starije epohe razvitka našega jezika. Njihov dalji evolutivni razvitak mogao je biti različit, u različitim govorima. U jednima je takvo stanje moglo da se sačuva do danas, u drugima je palatalna komponenta mogla da prevlada i da se ti glasovi fonetski izjednače sa glasovima *ć* i *đ*, u trećim, pak, govorima, takođe šćakavskim, moglo je doći do likvidiranja izrazite palatalnosti i do razvijanja potpune fonetske distinkcije između *č* i *dž* na jednoj i *ć* i *đ* na drugoj strani.

P. Ivić je drugačijeg mišljenja. U njegovoj *Dijalektologiji* čitamo da je nerazlikovanje, "afrikata tipa *č* od onih tipa *ć* po svoj prilici odblesak strukture turskog konsonantizma u kojem na

mestu ova dva reda konsonanata stoji samo jedan" (str. 139). Ispod teksta tu se dodaje da ima "indicija da je proces pretvaranja starog *č'* u tvrdo srpskohrvatsko č u zapadnijim štokavskim govorima tekao vrlo sporo, što je olakšalo jednačenje još nepotpuno tvrdog *č* sa *ć*", ali uz to i napomenu da "iz ovoga ne treba izvući zaključak da je ovakvo *č* specifičnost štokavskih govora sa *šć'* < **skj* itd.," jer se ove izoglose ne poklapaju. Na 177. strani ove knjige prof. Ivić konstatuje da nemaju svi šćakavci Muslimani *ć* mj. *č*, a kod katoličkog življa ova je pojava znatno rjeđa.

U Ivićevom radu: *Dva glavna pravca* – ova se teza nešto više razvija. Zaključak je da je turski jezik, posredno ili neposredno, uticao na svođenje dvaju parova naših afrikata na jedan (str. 174--175). O tome se, takođe opširno, govori i u knjizi prof. Ivića: *Srpski narod i njegov jezik* (str. 78-79). Turski činovnici, boravak naših ljudi van rodnog zavičaja, i njihovo deformisanje domaće glasovne strukture služili su kao povod za rasprostiranje ove pojave i šire među njihovim istovjernicima, prvo u gradovima i kasabama da bi zatim to postalo osobina i muslimanskog sela. A kao zaključak tu čitamo da danas "u Bosni, Hercegovini i Sandžaku samo u najzabačenijim seoskim predelima postoje muslimanski govori u kojima se *č* razlikuje od *ć*" (str. 79).

Sasvim razumljivo ovakva objašnjenja te naše fonetske specifičnosti ponukala su i druge da o tome kažu svoje mišljenje. D. Brozović u radu o istočnobosanskom ijekavskošćakavskom govoru konstatuje da u granicama toga govora nalazimo i zona koje znaju za sva četiri naša afrikata, ali ima i krajeva gdje *ć* i *đ* vrše funkciju i glasova *č* i *dž*. Objašnjenje te pojave je ovakvo: "Belićevo zapadnoštokavsko *č'* ('šćakavsko') lako se držalo kao fonem dok se nalazilo u opoziciji prema okluzivu *t'* i oba su glasa sa zakašnjenjem pošla zapravo istim putem koji je na štakavskom istoku doveo do opozicije *č* : *ć*. U migracijama dolaze s istoka mase s već davno gotovim *č* : *ć* i sad se sukobljuju sistem *č'as* : *kut'a* i sistem *čas* : *kuća*", i tu pobjeđuju spoljni parovi, a kao

dalji tok ove evolucije može doći do likvidiranja i jednog od ovih glasova. Dakle, po Brozovićevom mišljenju, na pojavu svođenja dvaju parova afrikata na jedan imali su presudnu ulogu čisto lingvistički razlozi – fonetsko-fonološki, iako on ne isključuje ni mogućnost stranog uticaja, na koji je ukazao prof. Ivić (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 142-143, i ispod teksta, primjedba 95).

Prof. J. Vuković prihvata navedeno Ivićevo mišljenje o uzročnicima ove pojave u bosanskim govorima. U njegovom radu: *Refleksi međujezičkih dodira* – o tome se naširoko raspravlja. Tako na str. 9. toga rada čitamo: "nameću se pitanja zašto su muslimani izraziti nosioci izgovora *ć* mesto *č*, zašto nailazimo na čitave teritorijalne komplekse sa ujednačenim izgovorom *šć* od *skį* i sl. bez obzira na veroispovesti ako su u pitanju samo starosedeoci (i pre turske najezde), a takvo jedinstvo ne postoji u izgovoru *č* i *ć*, – i, na koncu, zašto na izvesnim širokim područjima bosanskim samo u gradovima i u uskim areama u domašaju grada (u srazmeri sa veličinom i značajem grada) imamo izgovor *ć* mesto *č*, dj mesto *dž*, a inače normalan izgovor *č* i *ć* (tako i *dž* i *dj*) jednak kod pripadnika svih triju konfesija" I kao zaključak: "Kada se sve to ima u vidu, onda današnjem dijalektologu ostaje da ozbiljno uzme u razmatranje pretpostavku prof. Ivića da je za posebne pojave u bosanskohercegovačkoj fonetici bilo od značaja sporadično useljavanje Turaka u ove krajeve, boravak turskih posada..." (isto). Pored tog turskog uticaja ovdje se još pomišlja i na mogući uticaj austro-ugarske administracije (str. 11-12). Prof. Vuković ovdje i odstupanja od klasične ijekavske zamjene staroga vokala *ě* u nekim bosanskohercegovačkim govorima dovodi u vezu sa stranim uticajem (str. 12-13).

U *Istoriji srpskohrvatskog jezika* prof. Vuković takođe zastupa naprijed izneseno mišljenje, isp.: "Bosanski gradski izgovor *č* i *dž* mesto *ć* i *đ* ništa nije po porijeklu nego imitacija izgovora naših riječi u ustima stranaca, koji nisu mogli da izgovaraju naše meke palatale" (*Istorija*, 68, ispod teksta). Ranije je, vidjeli

smo, prof. Vuković svođenje naših dvaju parova afrikata samo na *ć* i *đ* takođe dovodio u vezu sa uticajem njemačkog jezičkog elementa. Sada on vidi razloge za pojavu afrikata *č* i *dž* mjesto *ć* i *đ* u tome uticaju, up. "Nijemci na prvom mjestu", a za Turke veže pojavu *ć* i *đ* i mjesto *č* i *dž*, up. "Domaći gradski ljudi viših slojeva (u tursko vrijeme naši muslimanski slojevi) podlijegali su uticaju stranaca u izgovoru zamjene *ě*-ta, kao što se to dešavalo i u gubljenju razlika izmedju naših mekih i očvrslih afrikata *ć* i *č*, *ć* i *dž*" (str. 68).

Dakle, stranci su svojim prisustvom poremetili ne samo sliku našega afrikatskog bloka nego i naših refleksa *ě*.

I Slavko Vukomanović dovodi pojavu svođenja dvaju parova naših afrikata na jedan, onaj palatalniji *ć* i *đ*, u govoru katoličkog stanovništva Jajca i okoline, u vezu sa uticajem turskog jezika (Vukomanović: *Jajce*, 24-26).

Ja sam u nekim svojim radovima o problematici hercegovačkih govora više bio sklon da prihvatim Belićevo tumačenje ove pojave u našoj fonetici. U radu: *Mjesto centralnohercegovačkog govora – o tome čitamo*: "Ja smatram da je svođenje dva para afrikata na jedan u govoru seoskog muslimanskog stanovništva B. i H. osobina naslijeđena iz starog zapadnog govora" (Peco: *Mjesto centralnohercegovačkog govora*, 311). Tu se i posebno ističe da turski jezik "tu nije ništa mogao da izmijeni" jer su i orijentalne riječi sa izvornim *k'* uglavnom primane sa *ć*: *ćar*, *ćebe*, a riječi sa izvornim *č-c* uglavnom su i primane sa tim glasom: *čaršaf*, *čift*. Za govor naših gradova tu se ne isključuje mogućnost uticaja turskog jezika, mada ni tu "naročito u Bosni, ne treba potpuno isključiti osobine zapadnog govora" (str. 312).

U radu o jeziku Alagićevih memoara ja sam nešto više rekao o ovome problemu. Mehmed Faik Alagić je rođen, da se podsjetimo, 1843. godine u Konjicu. Školovao se u Konjicu, Mostaru i Sarajevu, i to sve u vjerskim školama. Docnije je vršio

razne administrativne dužnosti, kako do austro-ugarske okupacije tako i docnije. Dakle, postojali su svi uslovi da ovaj naš zemljak ima u svojoj pisanoj riječi neizdiferencirane afrikate. Pa ipak nije tako. Njegova pisana riječ ne daje uopšte povoda za takvo zaključivanje. I upravo zbog toga ja sam u tome radu napisao i ove retke: "Alagićeva pisana riječ, naročito kada su u pitanju afrikate, za nas je interesantna ne samo zbog sjevernohercegovačke govorne situacije nego i zbog jednog principijelnog pitanja iz naše fonetike: pitanja uticaja fonetike turskog jezika na pojavu nerazlikovanja dvaju parova afrikata... u govoru bosansko-hercegovačkih Muslimana i u bosanskohercegovačkim govorima uopšte". A kao zaključak tu stoji: "Alagić je prošao kroz različite škole u kojima je turski jezik bio glavni predmet. On je lično dobro znao taj jezik, čak i njegovu fonetiku. Nasuprot tome, on je vrlo malo poznavao, ako je uopšte i poznavao, fonetska pravila svog maternjeg jezika. Pa i pored toga... njegova pisana riječ ne zna za miješanje ili zamjenu afrikata *č* i *dž* afrikatama *ć* i *đ*... to govori da turski jezik nije uticao na izmjenu fonetske strukture naših glasova tamo gdje za to nije bilo oslonca u domaćoj fonetici" (*Alagićevi memoari*... 157).

Mada ovaj fonetski fenomen, nerazlikovanje afrikata ili njihovo svođenje na jedan par, nije nikakav specifikum naših Muslimana, ova se pojava, naročito na bosanskohercegovačkom tlu, upravo veže za govor muslimanskog stanovništva. To je, čini mi se, i razlog zašto se ta pojava veže za uticaj turskog jezika. A nije uvijek tako. Ima čitavih područja gdje muslimansko stanovništvo, i u Bosni, lijepo razlikuje ove glasove. To će pokazati i ovaj rad.

Da bi se dobila što jasnija slika o fonetskim vrijednostima naših afrikata u govoru bosanskohercegovačkih Muslimana, ovdje će se iznijeti i podaci koji su nam od ranije poznati, a zatim će slijediti materijal iz ikavskih govora zapadne Bosne.

Od ranije je poznato da na našem jezičkom području postoje dvije šire zone u kojima dolazi do neutralisanja fonetskih opozicija između dvaju parova naših afrikata. To su a) periferni govori – od Istre do Timoka i b) neke oblasti u unutrašnjosti naše jezičke teritorije gdje, opet, treba razlikovati zonu šćakavskih i njima susjednih govora i zonu kosovsko-resavskih govora. Ni uzročnici ni posljedice ovog fonetskog fenomena nisu isti.

1. U prvoj grupi govora na svođenje dvaju parova afrikata na jedan, na *ć* i *đ*, uticali su strani jezički elementi – talijanski u priobalnoj zoni, do Dubrovnika; albanski na govore Mrkovića, na prizrensko-južnomoravsku govornu zonu i govore Kosova (o ovome v. P. Ivić: *Dva glavna pravca*, 164-170, kao i njegov izvještaj o radu na terenu u Godišnjaku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II, 1957, 406; zatim M. Stevanović: *Đakovački*, 70-74; za Mrkoviće v. Vujović: *Mrkovićki*, 208. Barjaktarević: *Gnjilane*, 64-65; za timočki govorni tip, gdje je situacija nešto drugačija, v. Belić: *Dijalekti*, 141 i dalje).

2. U drugoj grupi mogu se odvojiti kosovsko-resavski govori u zasebnu grupu na čiju je fonetiku imao znatnog uticaja govor rumunskog stanovništva (isp. o tome: Peco – Milanović: *Resavski*, 272-273, kao i Peco: *Đerdap*, 197-199 i tamo navedenu literaturu).

Posebno mjesto u ovoj grupi govora pripada šćakavskim govorima, i govorima koji su na neki način bili povezani sa šćakavskim govorima. Tu na prvom mjestu dolaze bosanski ikavskošćakavski govori, i nešto šire – govori u kojima Muslimani često ne razlikuju dva para afrikata, mada ne pripadaju i-šća govorima. Takvih govora nalazimo od Sandžaka do Une, ali ne teritorijalno povezanih, nego razbacanih, da bi im najveća gustina bila u centralnoj Bosni. U toj zoni pored pojave svođenja dvaju parova afrikata na jedan imamo i pojavu razlikovanja ovih glasova, tj. postojanje fonetske izdiferenciranosti između afrikata *ć-đ* i *č-dž*, uz sve to tu se mogu javiti i nešto palatalniji ovi posljednji

glasovi nego što je to u prirodi tih fonema u našem standardnom jeziku. Upravo tim redosljedom mi ćemo ovdje i pregledati postojeći materijal, odrediti mjesto našega zapadnobosanskog ikavskošćakavskog govora među tim govorima i, po mogućnosti, utvrditi genezu te pojave na bosanskohercegovačkom području.

Iz onoga što je ovdje već rečeno može se zaključiti da pojava nerazlikovanja dvaju afrikatskih parova na srpskohrvatskom jezičkom tlu, tačnije u granicama njegovog štokavskog dijalekta, nije vezana za jedno govorno područje. Upravo bi se moglo reći da postoje tri različite govorne zone u kojima je ova pojava, svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan, naročito došla do izražaja, i to:

a) sandžačko-istočnobosanska zona,

b) centralna i zapadnobosanska zona i

c) centralna i zapadnohercegovačka zona.

Mi ćemo ovdje dati više materijala iz svih tih zona.

a) Još je P. Ivić u radu: *Dva glavna pravca* (str. 164) ukazao na postojanje jednoga para afrikata, umjesto dva, u govorima Sandžaka. To stanje postalo nam je jasnije poslije objavljenih radova prof. D. Barjaktarevića. U njegovom radu o sandžačkom govoru čitamo: "Na celom području ovih govora (a to su novopazarsko-sjenički govori A. P.) muslimansko stanovništvo, a prvenstveno varoško, izgovara *ć* mesto *č*, a *đ* mesto *dž*" i dalje: "Ova osobina nije svojstvena samo ovom govoru, već postoji i u susednim, kao npr. kosovskom kod muslimana i Šiptara ..." i kao zaključak: "Imajući sve to u vidu, može se tvrditi da je rasprostranjena, u ovom govoru, pod uticajem susednih govora zbog seljenja i ukrštanja stanovništva..." (Barjaktarević: *Novopazarsko-sjenički*, 51-52). Bez ikakve sumnje, ovu pojavu u novopazarsko-sjeničkoj zoni treba dovoditi u vezu sa govorom doseljenika iz Bosne. Naročito onih koji su se na putu za Tursku tu zadržali i ostali do današnjeg dana (isp. o tome i kod Barjaktarevića, op. cit., 10-11).

U govoru Muslimana Bihora nalazimo ili potpuno razlikovanje glasova *č* i *dž* od *ć* i *đ* ili se, kao individualna pojava, javljaju *ć* i *đ* i mjesto *č* i *dž*; up. kod Barjaktarevića: "Bihorska zona potpuno je slobodna od toga. Konkretno, u njoj se ... afrikate međusobno ne zamenjuju, sem kao individualni pojavi" iako sela uz varoši naginju više ka tome (Barjaktarević: *Bihor*, 39). Situacija je, mislim, i tu jasna. Stariji Muslimani, koji su ovamo mogli doći iz Bosne, sačuvali su tu osobinu do danas. Mlađi su i tu krenuli za govorom sredine u kojoj su se rodili i odrasli (Barjaktarević, *Bihor*, 38-39, o ovome isp. i niže).

U istočnoj Bosni, u govoru Muslimana jekavaca štokavaca, naići će se na pojavu nerazlikovanja dvaju parova naših afrikata, ali to nikako nije tipična osobina govora Muslimana te zone. Oni slučajevi gdje izgovor afrikata *č* i *dž* odstupa, na ovom području, od štokavskog standarda, mogu se dvojako tumačiti: a) to je posljedica miješanja stanovništva iz zapadnijih predjela Bosne sa ovim jekavcima i b) to je posljedica ugledanja ovih Muslimana na govor Sarajeva, Tuzle, Zenice i sl. U svakom slučaju to je novija osobina na ovom području. Ne treba zaboraviti da za nju nikako ne znaju Muslimani susjednih hercegovačkih predjela, o čemu će niže biti riječi. I taj momenat govori da uzročnike ovoj pojavi u istočnoj Bosni ne treba tražiti isključivo u njihovoj religioznoj pripadnosti. Uzročnici su u nečem drugome – u činjenici da su se ovuda kretale muslimanske muhadžerske kolone prema Turskoj i da su na tom putu tu mogle neke porodice i da ostanu; u činjenici da su ovuda vodili trgovački putevi prema istoku i da su rodbinske veze sa Muslimanima iz šćakavske zone mogle biti brojne i česte. Istočna Hercegovina, koja je bila van tih i takvih puteva, ostala je pošteđena od ove inovacije. Dakle, pojava svođenja dvaju parova afrikata na jedan u zoni Foča – Višegrad – Rogatica sekundarnog je porijekla, i to ne suviše stara, i ovamo je unesena iz susjednih govora koji pripadaju šćakavskoj grupi.

Romanijska oblast, Sokolac – Vlasenica, prema mojim podacima, ne zna za ovu pojavu. Tamo i Muslimani sasvim lijepo razlikuju ova četiri naša glasa.

b) Za veći dio centralne i zapadne Bosne još je Rešetar utvrdio pojavu svođenja dvaju parova afrikata na jedan, na *ć* i *đ*. Na njegovom spisku nalaze se ova mjesta: Stari Majdan (Sanski Most), Sanski Most, Gradiška, Kotor-Varoš, Skender-Vakuf, Tešanj, Dubica, Žepče, Uzdol (Prozor), Bugojno, Sljemeno Polje (Travnik), Vitez (Travnik), Visoko, Višegrad (Rešetar: *Der štokavische*, 132), a to danas neće uvijek biti tako (v. niže).

Docnija ispitivanja ove podatke su upotpunjavala, a i korigovala. Za centralnu Bosnu, upravo za ijekavskošćakavsko područje, Brozović konstatuje sljedeće:

"Opozicija č : ć, ǯ : đ očuvana je u nekim iješć. govorima, ali izmedju njih nema teritorijalnog kontinuiteta: Kreševo (kat.), dijelovi sutješkog kraja (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl. oblasti (sve tri vjere), Tešanj (musl.). Na krajnjem zapadu (Maglaj, musl.) i krajnjem istoku (Sarajevo, kat.) oba su para predstavljena glasovima č' i ǯ (valjda ǯ' (dž') A. P.). Na svem ostalom terenu *ć* i *đ* zastupa (!) sva četiri glasa (to vrijedi uglavnom i za prav. na tim područjima, a i za sarajevske i kreševske musl." (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 141).

Za područje Banja Luka – Jajce – Gornji Vakuf G. Ružičić je konstatovao da "kod muslimana i katolika u dolini Lašve, u izvorištu Vrbasa (oko Gornjeg Vakufa) u selima zapadno od Jajca i kod muslimana u Vrbanji (kod Banje Luke) i u Kozarcu (kod Prijedora) redovno je *ć* i *đ*" (Ružičić: *Glavnije osobine*, 40). Ove podatke upotpunjuju docniji radovi (Pavlović: *Jajce*, 109; Vukomanović: *Jajce*, 19-26).

Iz ove zone ja imam potvrda za jednačenje afrikata *č* i *dž* sa *ć* i *đ* iz:

Banje Luke:

ćûj, *ćȅkāj*, *ćȁša*, *pògaća*, *Sàrāć*, *kljûć*, *rúćak*; *đȁbē*, *dȁjđa*, *đámija*, *òđāk*, *đenábet*, *đènet*;

Gornjeg Šehera (Banja Luka):

ćôjk, *pìrmić*, *vèćera*, *kljûć*, *pògaća*, *tefèrić*, *Osmánćević*, *tùćetina*, *jàhāć*, *ćàršija*;

Vrbanje (Banja Luka):

ćȍjek, *ćûj*, *ćȅkāj*, *ćâst*, *skòćila*, *Ćelínac*, *misìraća*; *đenáza*, *đámija*, *đȁba*, *đȅp*, *hȍđa*, *hȍđīnca*, *đèmāt*, *dȁjđa*, *đámija*, *hàđija*, *đèzva*, *filđān*, *àmiđa*;

Prijedora:

ćȅkāj, *ćòvik*, *ùćī*; *đenáza*, *đùma*;

Kozarca (Prijedor):

ćȅkāj, *ćùjēš*, *ćètri*, *ćûdo*, *prílićno*, *òpljaćkāno*, *đámija*, *đùma*, *đenáza*, *hȍđa*, *hàđija*;

Za Maglaj je Ružičić utvrdio da je obično *ć* i *đ* i mjesto *č* i *dž*, up.: *ćudo*, *ćitav*, *ćojka*, *ćađe*, *ćetiri*, *ćadori*, *naćinio*; *đabe*, *đamije*, *amiđa*, *sinđir*, iako i: *pečenjaka*, *džaba* (Ružičić: *Tešanj*, 246).

Za područje Potkozarja, u širem smislu, D. Petrović kaže da samo u Donjem Majdanu imamo *ć* i *đ* umjesto oba para afrikata, dok u ostalim mjestima, iz kojih se navodi materijal (a to su: Ćela – Prijedor, Šehovci – Sanski Most i Velečevo – Ključ) imamo naporednu upotrebu obaju parova afrikata, zamjena je sporadična, up.: *ćuvala*, *viće* : *viče*, *naručiva*, *četiri*, *čorapa* (iz Velečeva), *ćisto* pored *džamija*, *Džafer* (iz Šehovaca), *Đafer*, *čudo* (iz Ćele, Petrović: *Prilog*, 341).

Ja imam potvrda iz Skender-Vakufa:

ćûj, *ćìnī mi se*, *dòćekasmo*, *ćùjēš li*, što se *tîćē*, iz *Žèpća*, *narúćili*, *ćȍek*, *gùsjenićār*, *za krećànu*, *ćȍvek*, *u bášći*; *đámija*, *đȁba*, *hȍđa*, *nàrānđasta*, stare *đámijē*, *àmiđa*;

iz Kamičana (Prijedor):

narućívali, *ćètres*, *ćôjk*, on *pȍćē*, *ćètvero*, *izvúćeš*, *ćójka*, *ćàskom*, *ćȉtav*, *ćètri*, *rúćak*; *đámija*, *hȍđa*, *hàđīnca*.

Za livanjski govor, a tako je i u Starom i Bronzanom Majdanu (Prijedor, prema mojim podacima) Đ. Čustović kaže da se afrikate "često miješaju", ali je u selima "koja su udaljenija od grada" očuvana fonetska razlika između *č-dž* i *ć-đ*, kod starijih ljudi. To bi, opet, govorilo da je pojava svođenja *č* i *dž* na *ć* i *đ* ovdje novija pojava (Čustović: *Livno*, 106). U Livnu i njegovoj neposrednoj blizini izgovor ovih glasova je "na nekoj sredini" (v. niže).

Za Sarajevo je još Vuk konstatovao da se "slabo izgovaraju pravi glasovi ... *č* i *dž* nego se ... izgovara ... *č* kao *ć*, *dž* kao *đ* n.p. *ćas'a*, *svjedođba*, *fildan*" (Skup. gram. spisi, III, str. 12, ispod teksta). Kod Đ. Šurmina čitamo da se u Sarajevu glasovi "č i ć ... danas gotovo nikako ne razlikuju" jer se javlja i *kuća*. Ova je pojava naročito karakteristična za govor Muslimana "u govoru pravoslavnijeh preteže izgovor glasa ć, a u katolika većinom nekako kao da se još opaža razlika ... Seljaci iz okolnijeh sela još su kako tako očuvali razliku" (Šurmin: *Sarajevski*, 192). Dodajmo uz ovo da Staka Skenderova, sarajevski ljetopisac iz XIX vijeka, ne zna za pojavu svođenja dvaju parova afrikata na jedan par, up. kod nje: *džematu*, *učiniti*, *poharčiti* (*Собрание сочинения* A. Giljferdinga, t. III, S. Peterburg 1873, 384-465. Istina, Skenderova je rodom iz Prijepolja).

I u Vitezu (Travnik), u govoru muslimanskog življa, jedan par afrikata vrši funkciju obaju parova:

ćuj, *veće*, *uveće*, *ćuvali*, *rúćak*, *rúćala*, *stȍćāri*, *kolàćići*, *ćètiri*, *ćâvke*, *ćȅkāj*; *sȁđāk*, *hȍđa*, *đȁba*, *đȉp*, *fildān*, *đámija*, *hàđija* (prema mojim podacima).

Za okolinu Sarajeva Sl. Pavešić konstatuje da "pravoslavke dovedene iz kraja oko Hadžića, Pazarića i Raštelice gotovo sve govore samo ć", tj. mjesto *č* (*Ljetopis*, JAZU, knj. 64, 360). U

Lepenici, međutim, samo "Muslimanke mjesto č govore ć" (op. cit., 366). I u Livnu, vidjeli smo, *ć* i *đ* mogu da vrše funkciju obaju parova naših afrikata u govoru Muslimana (Đ. Čustović: *Livno*; Brozović: *Ljetopis*, JAZU, knj. 63, 349). U Fojnici "glas *č* čuje se samo izuzetno... *č'* je rijetko, redovno je *č* > *ć*... Nema *č*, *č'* < *ć*. To sve vrijedi i za glasove đ i g'". I pravoslavci tu imaju *ć* < *č* (Brozović: *Ljetopis*, JAZU, 63, 434).

c) Na centralnohercegovačkom području samo Muslimani gradova: Mostar, Čapljina i Stolac, ne razlikuju ova dva para naših glasova, upravo, ne posjeduju u svom glasovnom sistemu glasove *č* i *dž*. To vrijedi i za Muslimane Ljubuškog, zapadna Hercegovina. Nekoliko potvrda iz Mostara:

ćùjēš, *ćètiri*, *ù Ćapjini*, *ù Ćapini*, *ćàdor*, *prîća*, *prićalica*, *pòćni*, *đámija*, *hòđa*, *Đémo*, *đènet*, *đìgarica*

(v. M. Milas: *Današnji mostarski dijalekt*, Rad 153, str. 53. Istina, Milas kaže da se u Mostaru čuju srednji glasovi, između *č* i *ć*, *dž* i *đ*. To bi značilo da tu imamo *č'* i *dž'*. Ipak je tu danas *ć* i *đ*, v. J. Vuković: *Karakteristične osobine mostarskog govora*, Mostar i Hercegovina, 1937, str. 92-93; kao i kod mene: *Buna*, str. 63).

Tako je i u Čapljini: *Ćàpjina*, *is Pòćiteja*, *nà ćuki*, *ìs Ćejeva*, *ćâvka*, *ćèlo*, *ćètiri*; *đámija*, *đȁbē*, *đȅp*, *đȁba*, *đèpa*, *đȁbē ti je* (v. o ovome kod mene: *Jekavske oaze*, 300).

I Stolac ima istu situaciju: *ćùjēš*, *ćȅkāj*, *Pòćitej*, *ćeljáde*, *sìnđīr*; *hòđa*, *đámija*.

U Ljubuškom sve ovo plus ikavizam: *ćòvik*, *ćȅjād*, *ćûj*, *ćȅkāj hòđa*, *hàđija* (isp. *Jekavske oaze*), *strićeva*, *slȕćājno*, *zatvàrāć*, *ćòvik*, *òbićna*, *ùćitej*; *đámija*, *đȅp*, *đȁba*, *hòđi*, *Kȍnhođić* (Vitina, kod Ljubuškog).

Teško je reći da li je to i u ovim mjestima Hercegovine stara ili novija osobina. Prvo, ovo nije šćakavsko područje, nije sve ni ikavsko. Tipični ikavizam imamo samo u Ljubuškom.

U ostalim ovdje navedenim mjestima, koja pripadaju centralnohercegovačkom, ima kod Muslimana ikavizama (v. kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog*, 313 i dalje), ali to nikako nije tipično ikavsko područje (v. i za Bunu, op. cit., 2-5), niti je ikada bilo integralni dio ikavštine. Ikavizam je ovdje unesen sa strane, kao što su unesene i mnoge druge osobine netipične za jekavsku Hercegovinu. Među njima, svakako, i svođenje dvaju parova afrikata na jedan. Vrijedno je ovdje istaći, ono što je znatno ranije utvrđeno, da Muslimani Jasenice i Gracke, zapadna Hercegovina, u ovoj osobini, a i ne samo u ovoj osobini, nikako ne idu sa govorom Muslimana Ljubuškoga (v. *Jekavske oaze*). To vrijedi i za sva muslimanska sela u centralnoj Hercegovini (v. *Mjesto centralnohercegovačkog*). I još nešto. U pismima Muslimana sa tih područja ne nalazimo potvrda za ovu pojavu. U pismima Ali-paše Stočevića Rizvanbegovića, koji je rodom iz Stoca, ovi se glasovi upotrebljavaju onako kako to iziskuje naš standard (isp. kod mene: *Neke fonetske osobine*, 107). Tako je i u pismima drugih stolačkih Muslimana (prema mojim ispisima iz Dubrovačkog arhiva). Ali je tako i u pismima ljubuških kapetana, Muslimana (up. *način*, *čujete*, *čovika*, *učini*, *čudo*, *počitelske*, *vičući*, *čestiti*, *dubrovački*, *učinite*). Dakle, sve onako kako je i danas u govoru Muslimana šire centralne Hercegovine, odnosno istočne Hercegovine (pisma se nalaze u Dubrovačkom arhivu pod ASMM Lettere de comandanti e capitani Turchi scrite in Serviano dalle limitrofe Provincie Ottomane – a potiču iz 17. vijeka (v. o ovome: u *Jekavske oaze*, 300). Istina, kada je u pitanju pisana riječ, nikada se ne smije zaboraviti ni uloga pisara. Pisar je mogao biti, a često je i bio, čovjek sa strane, koji nije nosio u svom jezičkom osjećanju fonetiku kraja u kome je službovao. Taj momenat nikako se ni ovdje ne smije zapostaviti. Ali, ima još jedan dokaz koji bi mogao upućivati na zaključak da svođenje dvaju parova afrikata na jedan u ovim hercegovačkim zonama nije suviše stara pojava. Naime, u jeziku fra Lovre Sitovića,

koji je rodom iz Ljubuškoga, a umro je početkom XVIII vijeka, upravo 1729. godine u Splitu, ne nalazimo potvrda za upotrebu *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž* (v. H. Kuna: *Sitović*). Sitović ima: *čuju*, *jezičnici*, *priči*, *čavlima*, *očima*. A Sitovićev primjer je i interesantan i poučan. On je rođen u muslimanskoj porodici u Ljubuškom i "kao dijete dopao je u ruke bosanskih" franjevaca u čijoj sredini je ostao do kraja života (Kuna, op. cit., 125). Njegovim porijeklom se objašnjava dosta stabilna upotreba foneme *h* (Kuna, op. cit., 137-139). To je osobina koju je on ponio iz rodnog doma i koju nije napuštao ni docnije, kada je napustio "vjeru roditeljske kuće"; nije se tu, dakle, poveo za govorom svoje sabraće koji, to je sigurno, nisu imali ovaj glas u svom konsonantizmu, ili im, bar, njegova upotreba nije bila sasvim obična i stalna. Ako je tako, a biće da jeste, mogli bismo, analogno tome, reći da je Sitović nosio u svom konsonantizmu i dva para afrikata. On ih u pisanoj riječi, vidjeli smo, ne zamjenjuje, niti svodi na jedan par. To bi, dalje, govorilo da u drugoj polovini XVII vijeka ni govor ljubuških Muslimana nije u ovoj osobini odstupao od hercegovačkog standarda. A ono što vrijedi za Ljubuški, trebalo bi da vrijedi i za centralnohercegovačku govornu zonu. Iz ovoga bi, opet, slijedio zaključak da je pojava nerazlikovanja glasova *č* i *dž* od *ć* i *đ* i likvidiranje prvih u korist drugih novija pojava u ovim govorima, to je pojava koju su ovamo unijeli doseljenici iz Dalmacije, Imotskog ili drugih šćakavskih područja. Ima dosta razloga da se dā ovakvo objašnjenje ove fonetske osobine u hercegovačkim govorima. Prvo, to nikako nije osobina štokavskih govora, hercegovačkih pogotovo. Ova osobina je svojstvena ili štokavskoj periferiji, što znači: nastala je pod uticajem stranog jezičkog elementa, ili njegovom šćakavskom dijelu, u kome je to jedna od arhaičnijih osobina. U hercegovačkim govorima, svima bez izuzetka, ova osobina je nanos sa strane, i to iz ikavskih govora, to će reći iz šćakavskih govora – bilo neposredno ili posredno da je ovamo stigla.

U savremenom govoru Imotske krajine i Bekije ima još uvijek nerazlikovanja ovih dvaju suglasničkih parova, i to u krajnjem jugozapadu te zone, i govoru Imotskoga, a "ova su sela (tj. sela u kojima se ne razlikuju *č* i *ć*, A. P.) najistočniji rub jednoga većeg prostranstva koje se stere prema Poljicima (omiškim) i Makarskom primorju gdje je provedena zamjena *č* > *ć*, ili, u najboljem primjeru, stanovništvo upotrebljuje oba glasa, ali ih brka zamjenjujući njihova mjesta" (Šimundić: *Imotska krajina*, 70).

Iz Podgore (Makarsko primorje) ja imam, u svojim bilješkama, ovakvo stanje:

> šta ću *ćìnit?*, izija bi to *ćòvik*, *rògāć* nije osta, *pòćeja je*, *ćȕli su*, *ćòvika*, poštenu *rîć*, ja bi nojvolija *jùćer* da si bija tu, svak *vîćē*, *prȉća*, *ćâsti mi*, pošten *ćòvik*, znaš da *ćìtāš*, s *nȅćīm* mirišiš, *ćìsta je*, *ćètiri*, *narúćite*, jesi *ćȕja?*, *ćȕja sam*, *vèćērnē nȍvine*, *krȅćēnje u ćètvrtōm misécu*, *dò Plōća*, *do meáša*; *is Tùćēpi*, do *tùćepskōg* grobja, *Tùćepjanin*;

znatno rjeđe:

> *rîč'*, *č'òvik*, *č'etrdèsē hiljada*, *č'èkāj*, *č'ètri* i po;

ali je tu i *šć*:

> *klíšća*, *šćâp*; *kȓšćen*, *pȕšćen*, *zvížđat*, *mȍždani*, *prîšć*;

iako i:

> *zèmjīšte*, *smètīšte*, *đȕbrīšte*; *mlȁđī*, *slȁđī*, *prȅđa*.

U pitanju je, dakle, šćakavski govor koji zna i za poneki čakavizam. To je i razumljivo, s obzirom na položaj Podgore.

Svođenje dvaju parova afrikata na jedan u govoru Imotskog i njegove okoline Šimundić objašnjava stranim uticajem, up.: "Imotski slučaj samo potkrepljuje tvrdnju da je zamjena *č* > *ć* u gradovima i njihovoj okolici (u Bosni i Hercegovini) nastala pod utjecajem tudje vojske i činovništva, ovdje pak mletačke vojske i činovništva" (*Imotska krajina*, 70). Ovo svoje mišljenje autor šire razrađuje u napomeni, ispod teksta, pozivajući se na

ovdje već iznesena mišljenja o toj pojavi prof. Ivića i Vukovića. Za čudo Šimundić ovdje i ne pomišlja na šćakavski kontinuitet, iako se zona njegovih "ćakavaca" nalazi uz zonu koja od ranije ima takvo stanje, to je dalmatinska šćakavska zona. Vrlo je vjerovatno da su upravo šćakavci iz ovih krajeva prenijeli artikulacionu neizdiferenciranost naših afrikata i njihovo svođenje na jedan par i u hercegovačke govore. Jer, to smo i ovdje vidjeli, pojavu nerazlikovanja ovih glasova ne nalazimo ni kod Alagića (Konjic) ni kod Sitovića (Ljubuški). Što je takvo stanje i kod Alipaše Rizvanbegovića, tu se mora imati na umu i faktor pisara. Dodajmo uz sve ovo da u hercegovačkim granicama nerazlikovanje *č* i *ć* imamo samo tamo gdje ima i doseljenika iz zapadnijih krajeva, gdje ima ikavaca šćakavaca. A poznato je da su poslije povlačenja Turaka iz tih krajeva ovamo dolazili prvenstveno bogatiji i da su se oni naseljavali ili u onovremenske varoši ili u sela koja se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini. Van tih međa ni danas nema supstituisanja afrikata *č* i *dž* afrikatama *ć* i *đ* (o čemu v. niže). Istina, ovdje bi se moglo postaviti i pitanje: a kako su, upravo, oni, tj. ti doseljenici iz zapadnijih krajeva, uspjeli da nametnu svoj govorni obrazac onima koji nisu iz tih krajeva? Pitanje ima svoj raison d'être. Odgovor bi mogao biti ovakav. Ti doseljenici su bili brojni, činili su jednu cjelinu, došli su u isto vrijeme, i kao takvi su brzo nametnuli svoj govorni obrazac ostalima koji nisu morali biti ni homogena grupa, a ni brojni. A ovdje nije beznačajan ni uticaj Bosne i njenog govora, koji je također bio i ikavski i šćakavski.

I u jednom dijelu posavskog govora, u njegovom sjeveroistočnom dijelu govori se *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž*: *ćića*, *ćitat*, *većer*; *đep*, *kanđija* (Ivšić: *Posavski*, I 203). Ivšić je pomišljao da ova osobina može biti kakav trag kajkavskog dijalekta, ali je i sam vidio da je takvo objašnjenje slabo i zato kaže da u "ovakvim pitanjima treba da se filologija uteče etnografiji" (op. cit., 134, ispod teksta).

Prije nego pređemo na šire teoretsko razmatranje ove problematike da vidimo gdje u govoru naših Muslimana imamo normalnoštokavsku artikulaciju ovih glasova, tj. standardni njihov izgovor, a gdje *č'* i *dž'*.

Standardni izgovor afrikata u govoru pripadnika islamske vjeroispovijesti nalazimo u jednom dijelu Sandžaka, u svim mjestima u dolini Lima (prema podacima koje mi je dao prof. dr Petar Vlahović). To vrijedi i za Brodarevo. U radu prof. Vlahovića (*Brodarevo i njegova okolina*, Beograd, 1968) konstatuje se da govor Muslimana Brodareva ne odstupa, osim foneme *h*, od govora Srba u tom kraju (str. 120-121).

I u govoru Bihora, a ta je zona "pretežno muslimanska" postoje fonetske razlike između glasova *č* i *dž* na jednoj strani i glasova *ć* i *đ* na drugoj strani. Miješanja, tj. međusobnog zamjenjivanja ovih glasova, nalazimo kao individualnu osobinu "kod starijeg sveta", ali ih mlađi dobro razlikuju (Barjaktarević: *Bihor*, 39).

Ja ovdje posebno ukazujem na gnjilanski govor koji po mnogim svojim osobinama pripada Belićevom prizrensko-južnomoravskom dijalekatskom tipu. A područje Gnjilana, da i to istaknemo, pripada izrazito bilingvističkoj zoni. Tu se danas "i u gradu i u selu" govori i "srpski i šiptarski", a turski je "vezan samo za grad" (Barjaktarević: *Gnjilane*, 65). U gnjilanskom govoru glasovi *č*, *ž*, *š* "danas su palatalizovani do izvesne mere", što je posljedica dugovjekovnog zajedničkog života različitih jezika i sistema (op. cit., 64-65). Istina, D. Barjaktarević samo konstatuje postojanje palatalizovanosti "do izvesne mere" glasa *č*, ali u primjerima koji se tu navode ta se fonetska komponenta ne ističe, up.: *čoveka*, *sas papuču*, *bez reč*, *s petliče* (str. 86), *dva odžaka*, *dva čoveka*, *tri učitelja*, *četiri bubrega*, *četiri doktura*, *ovčare*, *opančare*, *kovače*, *pevače* (str. 87). To bi govorilo da strani uticaj, a u pitanju je uticaj turskog i albanskog jezika, nije ovdje izbrisao fonetske distinkcije između *č* i *ć* i da se ta dva glasa javljaju kao

dvije zasebne fonetske jedinice. Istina, D. Barjaktarević razmatrajući nešto šire ovaj problem kaže da su se tu glasovi *č* i *dž* izjednačili sa *ć* i *đ*, up.: "Kada se tiče mekoće glasova (afrikata) *č* i *dž*, koje se izjednačavaju sa *đ*, *ć*, ovde nema nikakvog problema" (str. 65). To bi značilo da i tu dolazi do fonetske neutralizacije između afrikatskih parova, i to u korist onih palatalnijih. Koliko je ta pojava ovdje frekventna, teško je reći. Materijal koji navodi Barjaktarević, na žalost, nije dovoljno fonetski izdiferenciran da bi se na osnovu njega mogli donositi neki zaključci (isp. primjere na str. 86, i dalje). Sve to, opet, govori da u gnjilanskom govoru imamo pojavu izrazitije palatalnosti pojedinih glasova kao opštu, a da je pojava likvidiranja afrikata *č* i *dž* prisutna, ali ne i opšta (za govor Vranja isp. od istog autora u Vranjskom glasniku, I, str. 40).

U govoru Mrkovića, čiji su stanovnici primili islam u "toku XVIII vijeka" (Vujović: *Mrkovići*, 78), nalazimo palatalizovanije glasove *č* i *dž* nego što je to slučaj u našem standardnom jeziku, ali ne kod svih. Za takvu artikulaciju ovih glasova znaju samo oni Mrkovići "koji su duže boravili u Turskoj" ili oni "kojima je jedan od roditelja albanske narodnosti", iako se ne isključuje ni mogućnost čuvanja starije vrijednosti ovih glasova (op. cit., 204). Čini nam se da je na mrkovićku artikulaciju presudan bio uticaj albanskog jezika, kao što je to ranije konstatovao prof. Stevanović za govor Đakovice (Stevanović: *Đakovački*, 70-74).

U ostalim govorima Crne Gore, tamo gdje imamo pripadnika islamske vjeroispovijesti, ne ukazuje se na odstupanja od standardne artikulacije u njihovom izgovoru. To vrijedi za Pljevlja (v. Ružičić: *Pljevlja*), za današnji Titograd (v. Stevanović: *Istočnocrnogorski*), iako tu prof. Stevanović ukazuje na specifičnosti u govoru titogradskih muslimana koje su vezane za reflekse staroga vokala *ě*, na ikavizam. Da je njihov govor karakterisala i neka posebnost u artikulaciji afrikata, bez sumnje, i na to bi se ukazalo. Znači, ni tu nema nikakve razlike u artikulaciji ovih suglasnika koja bi bila vezana za konfesionalnu pripadnost.

Cijela istočna Hercegovina ima potpuno očuvane artikulacione razlike između naših glasova *č*, *dž* i *ć*, *đ*. To vrijedi kako za Muslimane sela tako i za Muslimane Trebinja, Bileće, Ljubinja, Nevesinja, Gacka. Istina, ja sam u govoru nekih Trebinjki bilježio polumeko *č*, dakle *č'*, ali to je njihova individualna osobina koju su one mogle da usvoje za vrijeme školovanja u Mostaru ili Sarajevu (v. Peco: *Istočnohercegovački*, 82).

Ova konstatacija vrijedi i za centralnohercegovački, ako se izuzmu Mostar, Stolac i Čapljina – eventualno i još po neko selo uz ova mjesta. Ja sam o tome pisao u više navrata i to nije potrebno ovdje ponavljati (v. *Buna*, *Mjesto centralnohercegovačkog*, *Jekavske oaze*, *Alagićevi memoari*). To vrijedi i za sva muslimanska naselja u zapadnoj Hercegovini, izuzev Ljubuškog. To vrijedi, dobrim dijelom, i za sva muslimanska naselja u sjevernoj Hercegovini, izuzimajući, eventualno Konjic i Jablanicu. Istina, ja imam iz Čehara, neposredna blizina Jablanice, pribilježaka koje govore da je i tu jasno očuvana razlika između *č*, *dž* i *ć*, *đ*:

Čȅhare, *čȅtvere*, *òsvačemu*, *čûvām*, *čàršijōm*, *zàčinīš*, *prȅkučēr*, *prîčā*, *čàršijē*, *čìnī mi se*, *čòvik*, *pȍčnē*, *vòjnīčkē*; *džámija*, *dželešânuhū*, *džȁba*, *hȍdža*, *Džéfo*.

I Rešetar ima iz Jablanice: *riječ*, *siječem*, *čovik* (*Der štokavische*, 81-82).

Prema onome koliko se to može zaključiti na osnovu materijala koji nam pruža Filipovićev rad o Rami, a i na osnovu mojih prisjećanja o tome govoru, reklo bi se da i ramska govorna zona, ili bar jedan njen dio, ne zna za svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan. Kod Filipovića imamo: *Pračići*, *Hadžići*, *Kopčići*, *Gračac*, *Gračanica*, *Džaferbegovići* (M. Filipović: *Rama u Bosni*, Beograd, 1955).

Iz Mrkonjića i Gornje Sanice ja imam potvrda i za normalnoštokavsku artikulaciju ovih glasova, ali i za pojavu *č'*, *dž'* i, rjeđe, da *ć*, *đ* zastupaju sva četiri afrikata.

Tako imamo iz Mrkonjića:

utovarìvāč, *Kljúča*, *bâčen*, *dòčim*, *čȅkat*, *čètres*, *bâšče*, *čȍjek*, *slȕčāj*, *slučáju*, *čètristo*, *člànarinē*, *na čuvárstvu*, *mehàničār*, *jùčē*, *pȍčēli*, *ȍdličan*, *túčū*, *čȍjeka*, *čȅkāj*;

pored:

ćudnòvato, *ćȅkāj*, *Mànjaću*, *òbićne*;

i:

č'ȅkāj, *bâšč'e*, *jùč'ē*;

odnosno:

džámija, *hȍdža*, *hȍdžīnca*;

iz Ključa imam samo *č*, *dž*:

đȅčko, *čètri*, *čètiri*, *kljûčkī*, *u Kljúču*, *čȅkāj*, *čȍjek*, *ùčī*, *čûj*; *džámija*, *džȁbē*, *òdžāk*.

Iz Ključa i Ružičić navodi: *Ključ*, *čađ*, *čuvo*, *Hadžići*, a Ružičić i posebno naglašava "kod muslimana u opštini Dnoluka na istoku od Jajca, oko Prijedora, Ključa i Bugojna redovno je *č*, *dž*" (*Glavnije osobine*, 41).

Iz Gornje Sanice imam ove primjere;

slȕčāj, *pȍčēta*, *čȅkat*, *čȅtvero*, *jùčē*, *jȁčē*, *čûj*, *čȅkā*, *prìčekā*; *džámija*, *džȁba*;

rjeđe:

ìnāč'e, *záključ'ku*;

i samo jednom: *tȁćno*.

Iz Rizvanovića (Prijedor), ja imam potvrde za *č* i *dž*:

čûj, *čȅkāj*, *prîčāj*, *plȍčē*, *plȁčē*, *pòčinjē*, *mȁčka*, *pȍčō je*, *máčak*, *prìčekāj*, *vèčeru*, *párče*, *vèčerati*, *čȕjēm*, *četȓnēs*, *čórbu*, *ȍči*; *svidòžba*, *hȍdža*, *Hádžo*, *Hȍdžići*, *hàdžīnca*, *pêndžera*, *hàdžija*.

Ružičić je za Tešanj utvrdio da se glasovi *č* i *dž* razlikuju od *ć* i *đ*. To potvrđuju primjeri:

čuvat, *čuvaju*, *čuvar*, *čudo*, *čudio*, *čuli*, *pričekat*, *doček*, *reči*, *počela*, *pripeče*, *prikuče*...; *džamiju*, *budžak*, *handžija*;

samo jednom je zabilježio *ć* mj. *č*: *kovaćnica* (Ružičić: *Tešanj*, 246).

Za centralnu Bosnu, vidjeli smo, Brozović konstatuje da ima i mjesta gdje su fonetske opozicije između *č* i *ć* očuvane: "Kreševo (kat.), dijelovi sutješkog kraja (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl. oblasti (sve tri vjere)" (*Ijekavskošćakav*. 141).

I. Smailović tvrdi da je takvo stanje i u govoru Muslimana Gradačca, up.: "U Kikićevu zavičaju ogromna većina stanovništva izgovara *č* i *ć*, *dž* i *đ* kako treba i gdje treba. Odstupanja su rijetka i nisu vezana za nacionalnost i konfesiju" (Smailović: *Kikić*, 521). U jednoj TV emisiji (Sarajevo) imao sam mogućnosti da pratim izgovor majke Hasana Kikića. Tom prilikom ona je sasvim korektno izgovarala sva četiri naša afrikata. To potvrđuje i Smailović u pomenutom radu.

Između ovih dviju grupa sa jasno iskazanim fonetskim opozicijama *ć* : *đ*, *č* : *ć*, *dž* : *đ*, nalazi se treća grupa govora u kojoj nemamo iskristalisane fonetske vrijednosti ovih glasova, u kojoj, upravo, imamo ili *č'* : *dž'* u funkciji sva četiri naša afrikata, ili, pak, pored ovih glasova imamo još i *ć* : *đ*.

Za područje centralne Bosne: Zavidovići – Žepče – Nemila I. Brabec konstatuje postojanje *č'*: *č'ovik*, *č'vač'ak* (I. Brabec: *Istraživanje govora u srednjoj Bosni*, Ljetopis, JAZU, 64, 346), iako tu imamo i: *govehče*, *čavka*, *počeše* (str. 345).

Brozović takvo stanje vidi i u Maglaju (muslimansko stanovništvo) i Sarajevu (katoličko stanovništvo, *Ijekavskošćakav*. 141). Samo će tu biti neki nesporazum. Brozović se, naime, ovdje za Maglaj poziva na Ružičića, a kod Ružičića, vidjeli smo, eksplicite stoji da su glasovi *č* i *dž* "u Maglaju većinom izjednačeni sa *ć* i *đ*: *ćudo*, *ćitav*, *ćojka*, *ćađe*, *ćetiri*, *ćadori*..." (*Tešanj*, 246), iako tu nalazi i dvije potvrde za *č*: *pečenjaka*, *odjednoč*, i jednom *džaba*,

za koje kaže da mu nije jasno "šta oni pretstavljaju" (isto). Za Sarajevo Brozović se poziva na Šurmina, up. "za Sarajevo Šurmin kao i obično ima dobro uho, ali manje uspješno interpretira" (op. cit., ispod teksta). Šurmin, međutim, kaže, to smo mi ovdje već naveli, da se "glasovi *č* i *ć*... danas gotovo nikako ne razlikuju". Ova je osobina naročito karakteristična za govor Muslimana "u govoru pravoslavnijeh preteže izgovor glasa *ć*, a u katolika većinom nekako kao da se još opaža razlika" (Šurmin: *Sarajevski*, 192). Dakle, Brozović neopravdano optužuje Šurmina za njegovu neuspješnu interpretaciju, koji, istini za volju, nije bio bogzna kakav dijalektolog. Ali, opet istini za volju, rad o sarajevskom govoru znatno mu je bolji od onog o hercegovačkom govoru. Što se tiče našega problema, Šurmin je tu jasan: konfesionalne razlike na izvjestan način odražavaju se i u ovoj fonetskoj osobini. On, doduše, kaže da samo Muslimani imaju *č* mj. *ć*. Da li je to *č* ili *č'*, to je drugo pitanje.

Takve vrijednosti afrikata *č* i *dž*, tj. *č'* i *dž'* bilježio sam i u:

Banjoj Luci:

č'àršija, *č'ôjk*, *prîč'a*, *ùtrč'āla*, *č'èkāj*, *č'ètiri*, *č'ûvāj*, *č'êsto*, *pòč'inji*, *č'ȁša*, *č'ȉjī*, *č'ȅljād*, *čòbani*, *dž'ámija*, *dž'ȁbē*, *dȁidž'a*;

iako tu i *ć* mj. *č*, *đ*, mjesto *dž* (o čemu je već bilo govora ovdje) i Skender-Vakufu:

č'ûj, *č'ètiri*, *č'ȍveku*, *č'ìsta*, *č'ȅljādi*, *pȍč'ō*, *tefèrič'*; *dž'ámiju*;

ali i tu je sasvim obično: *dòćekasmo*, *đámija*.

Ranije su navedene potvrde za *č'* i *dž'* iz Mrkonjića i Gornje Sanice. Upravo iz Mrkonjića imamo: *č'ekaj*, *bašč'e*, *juč'e*, a iz Sanice: *inač'e*, *zaključ'ku*. A i u Livnu, i njegovoj neposrednoj okolini, izgovor glasova *č* i *dž* je "na sredini" između *ć-đ* i *č-dž* (Đ. Čustović: *Livno*, 106), dakle, i tu je *č'*, *dž'*.

Ako bismo izneseni materijal prenijeli na kartu, dobili bismo ovakvu sliku:

Postoje nekolike zone gdje su grupisani govori Muslimana prema izgovoru naših afrikata, i to:

a) zona koja se nalazi istočno od linije Šamac – Tuzla – Sarajevo – Pazarić – Mostar – Stolac. U toj zoni, nazovimo je – jekavskom, svi Muslimani uglavnom imaju jasno izdiferencirane naše glasove *č* : *ć*, *dž* : *đ*. Tu ne dolazi ni do palatalizovanja prvih, ni do miješanja jednih sa drugim. Ono što odstupa od standardnih artikulacionih normi u toj zoni nanos je sa strane i nikako ne čini organsku osobinu fonetike autohtonog stanovništva;

b) zona koja se nalazi zapadno od naznačene linije, nazovimo je ikavskom, nije jedinstvena i ne pruža homogenu sliku kada je u pitanju izgovor afrikata. Na području koje bi se, u grubim crtama, moglo ovako omeđiti: Prijedor – Banja Luka – Doboj –Tuzla – Kladanj – Sarajevo – Pazarić – Gornji Vakuf – Mrkonjić Grad – Ključ – Sanski Most – Prijedor u govoru Muslimana uglavnom se javljaju glasovi *ć* i *đ* u funkciji sva četiri naša afrikata. Istina, i u toj zoni ima većih oaza gdje se još uvijek čuva fonetska razlika između *č*-*dž* i *ć*-*đ*, recimo u trouglu: Tešanj – Gradačac – Prnjavor, a u toj zoni ima i mjesta gdje se fakultativno javljaju i *č*, *dž* i *ć*, *đ*, ili, pak, *č'*, *dž'* vrše funkciju svih tih glasova. Najizrazitije svođenje dvaju parova afrikata na jedan imamo u centralnoj bosanskoj zoni: Zenica – Travnik – Gornji Vakuf – Sarajevo;

c) postoji još jedno područje gdje su izbrisane fonetske distinkcije između *č* i *ć*, *dž* i *đ*. To je centralnohercegovačka govorna zona: Mostar – Čapljina – Stolac, uključujući i Ljubuški iz zapadne Hercegovine;

d) Livno na jednoj strani, sa svojim *č'*, *dž'* i Imotski na drugoj strani, sa svojim *ć*, *đ* čine odvojene oaze i iziskuju zasebna objašnjenja.

Kao što vidimo, u pitanju su dvije veće izrazito zasebne zone koje odvajaju ne samo refleksi *ě* nego i priroda, upravo fonetske vrijednosti afrikata. Ali se i među njima mogu uspostaviti neke genetske veze, bar tako se meni čini.

U istočnoj grupi, jekavski govori, stare glasovne skupine: *šč*, *ždž* "uprošćene su gubljenjem frikativne komponente kod afrikate" i dale su *šč* > *št*, *ždž* > *žd* (Bošković, *Uporedna gramatika*, 84). A. Belić uz ove skupine veže i afrikatu *č*, up.: "U štokavskom imali smo takođe *šč* (meko) i *č* meko, i to se stanje sačuvalo u starijem ikavskom novoštokavskom sa prelaskom *šč u šć*" (Belić: *Fonetika*, 115, v. i Ivšić: *Poredbena gramatika*, 143). Dakle, proces je ovdje dosta jasan: naporedo sa očvršćavanjem skupina *š'č'* i *ž'dž'* očvršćavao je i suglasnik *č*, a, ravnomjerno sa njim, i *dž'*, ukoliko je taj glas kao takav tada postojao u našoj fonetici (nešto više o ovoj pojavi, o očvršćavanju nekada palatalizovanih suglasnika v. kod A. Vajana: *Uporedna gramatika*, I, 40-61).

Ukoliko se danas u zoni tih govora javljaju palatalizovani glasovi *č* i *dž*, a o palatalizovanosti drugih suglasnika ili suglasničkih skupina tu i nema pomena, tu pojavu, po mom mišljenju, treba smatrati novijom. I ona je nekakav nanos sa strane. To vrijedi kako za Foču, Goražde, tako i za Novi Pazar. Ali ja tu pojavu nikako ne bih vezivao za konfesiju i nacionalnost. U ovoj sandžačkoj zoni, na Pešteru, npr., ima i Albanaca koji imaju samo *ć* i *đ* (*v*. Barjaktarević: *Novopazarsko-sjenički*, 12, ispod teksta) i njihove osobine ne treba pripisivati pripadnicima islamske vjere našega jezika (za govor Albanaca preševsko-bujanovačke zone v. Ajeti: *Glavnije jezičke osobenosti*, 264-266, gdje takođe imamo samo *ć*, *đ*, što je uticaj kosovskih govora, isp. i Barjaktarević: *Priština u govoru Srba*, 52. Moguće je da je to danas osobina muslimanskog življa u tim govorima, mada nije uvijek tako, uzročnike toj pojavi ja bih prije tražio u ostacima onih iseljeničkih kolona koje su se tuda kretale ka istoku nego u njihovoj religioznoj opredijeljenosti, za ovo isp. J. Cvijić: *Balkansko poluostrvo*, 142). Van te staze u ovoj zoni govor Muslimana se nikako prirodom afrikata ne odvaja od govora drugih. Istočna Hercegovina, gdje imamo i čitava područja nastanjena Muslimanima – Podveležje, Borač, Fazlagića Kula, uopšte ne zna za ovu pojavu, ukoliko to mlađe

generacije ne unose, ali ne više kao pripadnici jedne konfesije ili nacije nego kao pripadnici jedne generacije.

Dok je evolucija starih glasovnih skupina *š'č'* i *ž'dž'* u štokavskim govorima dovoljno jasna da se može prihvatiti ponuđeno rješenje (o tome v. Belić: *Prilozi istoriji*, 10 i dalje; Pešikan: *Neke napomene*, 247-253; Ivšić: *Poredbena gramatika*, 142-144), evolucija tih skupina na ikavskom području nije bila tako jednostavna i zbog toga ni ponuđeno rješenje za te govore nije opšteprihvaćeno.

Prof. Belić je bio mišljenja da je "pred kraj praslovenske epohe... *stj* ... dalo *š't'*, *skj – š'č'*, *zdj – ž'd'*, a *zgj – ž'dž*'". Docniji razvitak ovih skupina zavisio je od dijalekata, i to ovako: "u čakavskom i prvobitnom kajkavskom... *š't'* i *š'č'* izjednačili su se u njima u *š't'*; tako isto i *ž'd'* i *ž'dž'* opet u *ž'd'*; u docnijim epohama *t'* i *š't'* su ostali neizmenjeni, a *d'* i *ž'd'* dali su *j* i *žj*". To se sve dešavalo prije dolaska naših predaka na Balkansko poluostrvo, ili u ranom balkanskom periodu, u ono vrijeme kada su se javljali zameci naših budućih osnovnih dijalekata i kada su čakavski i kajkavski, prema Beliću, činili jednu užu zajednicu, a svi govori budućeg štokavskog dijalekta drugu užu skupinu, iako je već i među njima bilo diferenciranja, i upravo na osnovi refleksa skupina *š't'*, *ž'dž'* (v. Belić: *Galički* str. 13). U štokavskom dijalektu, produžava Belić "dobili smo nešto drukčiji pravac razvitka: *t'* je dalo *ć*, *d'-đ*" a pošto je tu palatalizacija praćena frikacijom "bilo je sasvim prirodno da se *š't'* i *š'č'* izjednače u *š'č'* ... isto onako kao što se *ž'd'* i *ž'dž'* moralo svesti na *ž'dž*'" (*Galički*, 13).

U četvrtoj knjizi JF, u radu *Prilozi istoriji slovenskih jezika*, o ovome čitamo iz pera prof. Belića: "Kao rezultat jotovanja prve epohe u srpskohrvatskom je jeziku dobiveno *šć* i *ždj* koji su tako ostali u čakavskom govoru, sa izmenom u grupi *žđ* u toliko u koliko je *dj* prelazilo u pomenutom govoru u *j*; u štokavskim govorima (i ekavskim i jekavskim svih vrsta) ovakvo *šć* prelazilo

je disimilacijom u *št*, a *ždj* u *žđ*" (*Prilozi*, 21). U produžetku se konstatuje da u "štokavskom ikavskom govoru imamo naročite prilike" (str. 22).

U *Fonetici* prof. Belića ponavljaju se, uglavnom, njegove ovdje već iznesene misli. Za ikavske govore, pak, tu čitamo da su oni, sa crtama *šć* i *žđ* i mekim *č* sačuvali te svoje značajke "u posavskom i po Bosni i Dalmaciji" (*Fonetika*, str. 115), a u njegovom vrlo značajnom radu, u kome se daje cjelovitiji pogled na razvitak šćakavskih govora, u radu: *Značaj zapadnoštokavskog dijalekta*..., kao što je to ovdje već i istaknuto, čitamo da taj zapadni govor predstavlja "štokavski govor izvesne vrste" koji ima u svojoj strukturi *šć* i *žđ*, a ova posljednja glasovna skupina isključuje ga iz čakavskih govora i daje mu štokavsko obilježje. Uz to ovaj govor, tj. zapadni, odvaja od čakavskih govora, a i od ostalih štokavskih, njegovo palatalizovano *č*, svakako, veli Belić, i *dž'* "ukoliko se ono u našem jeziku tada javljalo", a to *č'* upućuje na praslovenski glas *č* koje je bilo meko, kao što je meko u savremenom ruskom jeziku "pa se ta njegova mekoća zadržala u zapadnom dijalektu, dok se i u čak. i u ostalim štok. izgubila" (*Značaj*, 70, zbog toga H. Kuna neće biti u pravu kada Belićevo shvatanje ove pojave iz ranijih godina njegovog rada uzima kao njegovo konačno mišljenje o tome problemu, v. Kuna: *Laštrić*, 105-106).

Iz ovoga je, mislim, jasno da Belić veže rezultate starih skupina *stj*, *zdj*, i *sk*^{e}, *zg*^{e} i da njihov dalji razvitak određuje dijalekatska pripadnost pojedine govorne zone. U štokavskim govorima poslije disimilacije dobile su se skupine *št*, *žd*; u šćakavskim govorima krajnji rezultat je bio: *šć*, *žđ*, što ove govore čini posebnom skupinom štokavskih govora.

Za čakavske i štokavske ikavske rezultate ovih promjena starih glasovnih skupina *stj*, *zdj*, *sk*^{e}, *zg*^{e} prof. Bošković kaže da ih je teško izvesti "iz praslovenskog *šč* i *ždž*" (*Uporedna gramatika*, 84-85), a nešto niže tu se daje teoretsko objašnjenje toga problema, up.: "I ovde, kao kod grupa *sk*^{e}, *zg*^{e}, *skj*, *zgj* (a riječ je o izmjeni

grupa *stj*, *zdj*, A. P.) odstupaju od opšteg razvitka čakavski dijalekat srpskohrvatskog jezika sa svojim *št'*, *žj*, ikavski dijalekat sa svojim *šć*, *zđ* i govori slovenačkog jugozapada sa svojim *šć*" i dalje "u čakavskom i ikavskom dijalektu refleksi grupa *sk*^{e}, *zg*^{e}, *skj*, *zgj* i grupa *stj*, *zdj* izjednačili (su se, A. P.) na taj način što su u njima grupe *š'č'*, *ž'dž'* prešle u *št'*, *žd'* < *stj*, *zdj*" (isto, str. 100). Dakle, konačni rezultat je isti, i stare palatalizacione skupine i stare jotovane skupine dale su u konačnom ishodu isti rezultat: *št'*, *žd'*. Iz ovoga je sada lako izvoditi sve današnje vrijednosti tih starih glasovnih grupa (v. o ovome i kod Pešikana, *Neke napomene*, 252-253).

A. Vajan, vidjeli smo, o tome piše: "En serbocroate occidental, *šć*, *žđ*(*žj*) sont egalement les formes alternantes de *sk*, *zg*: *iskati ... ištem* et dial. *išćem*. Ces traitements, et ceux du slovène, sont suspects d'être produits d'un remaniement ancien, comme aussi s.-cr. *ć*, *đ* de **tj*, **dj*, qui, des groupes alternant avec *st*, *zd*, les aurait étendus à ceux qui alternent avec *sk*, *zg*" (Vajan: *Uporedna gramatika*, 71). Govoreći o rezultatima prve palatalizacije u slovenskim jezicima Vajan kaže: "On ignore si les traitements *šć* et *žj* (de *žđ*) du serbo-croate occidental et du slovène continuent phonétiquement *št'* et *žd'* non durcis, ou s'ils ont été entrainés par les traitements des groupes **stj*, **zdj* avec lesquels ils se confondent" (op. cit., 49).

Za našu šćakavsku problematiku mislim da se mogu primiti rješenja koja vide u tim glasovnim grupama ujedinjene rezultate i promjena starijih skupina *skj*, *zgj* i skupina *stj*, *zdj*. Ako su te grupe dale *št'*, *žd'*, proces je, fonetski, išao u pravcu razvijanja palatalno frikativne komponente čiji je konačni rezultat bila skupina sa jednim frikativom i jednim afrikatom: *šć*, *žd'*. Mislim da ovdje ne moraju sa štokavskim šćakavcima da idu zajedno i čakavski i kajkavski govori (isp. o tome kod Belića: *Periodizacija*, str. 4, a za slovenačke prilike v. Ramovš: *Konzonantizem*, 252--286). I Ramovš prihvata nejednak razvitak glasova *t'* i *d'* u

zapadnoj grupi južnoslovenske jezičke skupine, up.: "Razmerje med. slov. (kajk., čak.) *ć*, *č-j* in štok. *ć-đ* nam kaže, da se je pri glasu *d'* prvotnih govorov na slov.-kajk.-čak. ozemlju izvršila izprememba v-*j*- prej, predno se je pri *t* razvil spirant *s'*... če se to ne bi izvršilo, tedaj bi morali ob času *t* > *t's'* dobiti tudi *d'z'* < *d'*, kakor se je to v štokavščini, v ruščini in v zapadni slovanščini tudi zares zgodilo" (Ramovš: *Konzonantizem*, 264-265, a on se tu poziva i na Belićev članak u RES, I, 20).

Odavde bi proisticao zaključak da su svi štokavski govori, uključujući i šćakavske, razvijali palatalno-frikativnu komponentu kako u *t'* i *d'*, tako i u *š't'* i *ž'd'*. Prvi će dati *ć* i *đ*, druge skupine *šć*, *žđ*. Za istočni dio štokavskih govora dalja evolucija će ići u pravcu očvršćavanja onih glasova i glasovnih skupina koji nisu bili ni potpuno palatalni ni potpuno velarni. Otuda u tim govorima pored naslijeđenih *ć* i *đ*, kao palatalnih suglasnika, očvrsle skupine *št* i *žd*, kao i očvrslo *č* i *r*.

Drugo je pitanje da li je proces očvršćavanja morao biti realizovan u svim kategorijama riječi, bez izuzetka. Ja mislim da nije. Poznato je da su primjeri kao: *čašćah*, *pošćah* i *gušći*, *češći*, a koji su nastali u procesu staroga jotovanja, iziskivali posebna objašnjenja, jer se svojim skupinama *šć*, tako i *žđ* u *braždjah* i sl., nisu uklapale u rezultate koje su stare skupine *š't'* i *ž'd'* dale u govorima štokavskog dijalekta (v. Belić: *Prilozi istoriji*, 20--24, kao i Ivšić: *Posavski* 135-136). Belić *šć*, *žđ* u tim primjerima objašnjava analoškim uopštavanjem afrikata *ć* i *đ* uz osnovno *s* i *z*. Prema odnosu koji imamo u *mutiti-mućah-mućen* javilo se i *častiti-čašćah-čašćen*; prema *ljut-ljući* i *čest-češći* i sl. (*Prilozi istoriji*, 23). Ovo i ovako formulisano objašnjenje u našoj nauci je bilo prihvaćeno kao jedino moguće. Ja sam, pak, radeći na problemima vezanim za naša jotovanja došao, na osnovu podataka koje nam nude naši istorijski spomenici, do drugačijeg zaključka. Došao sam do zaključka da sekvence *šć* i *žđ*, dobijene u procesu starijeg jotovanja i palatalizacije, nisu morale, obavezno, da disi-

milacijom prelaze u *št*, *žd*. Izvjesne kategorije riječi, kao što su, npr. imperfekat, trpni gl. pridjev ili komparativ, zbog svoje velike frekvencije, nisu nikada ni uopštile disimilacijom dobivene skupine *št* i *žd* nego su znale ili za naporednu upotrebu i starijih skupina *šć*, *žđ* i novijih skupina *št*, *žd* ili su, skoro redovno, čuvale starije stanje. U mom radu o tome problemu: *Promene nepalatalnih suglasnika* – čitamo: "Moguće je da disimilacioni procesi o kojima govori prof. Belić nisu do kraja sprovedeni ni u jednom štokavskom govoru i da su dvojaki oblici, tj. oni stariji sa suglasničkim skupinama *šć* i *žđ*, i oni mlađi, nastali u procesu disimilacije, odnosno depalatalizacije, sa grupama *št* i *žd*, doneseni na Balkan i da su se dosta dugo naporedo upotrebljavali" da bi docnije skupine *šć*, *žđ* bile podržane rezultatima novog, srpskohrvatskog jotovanja (str. 176). Prema tome, odstupanja na koja nailazimo u istočnoj grupi štokavskih govora, tj. primjeri sa očuvanim starijim skupinama *šć* i *žđ* ne moraju biti rezultat podnovljenog jotovanja, kako se mislilo, nego mogu biti produžetak starijih rezultata dobijenih u procesu glasovnih izmjena prije dolaska naših predaka na Balkan. Ovo se, istina, kosi sa zakonom o bezizuzetačnosti u vršenju glasovnih promjena, ali je taj zakon znatno ranije osporen, i na više primjera je dokazano da je bezizuzetačnost samo teorijska pretpostavka. U živom jeziku, bilo koje epohe, uvijek će se naći po neki primjer koji zbog ovih ili onih razloga ne ide u prilog tog zakona.

U istočnoj grupi štokavskih govora, dakle, preovladavale su skupine *št* i *žd*, a samo u određenim kategorijama riječi se čuvaju i starije glasovne sekvence, *šć* i *žđ*.

U zapadnoj grupi govora, onoj sa ikavskim refleksom jata, koja je i inače pokazivala znatno više arhaičnosti u svojoj evoluciji nego istočna grupa, i koja je imala svoj vlastiti razvitak i svoja vlastita rješenja, ovaj proces je mogao ili da se uopšte ne javi, i da se očuva starije stanje do danas, ili je taj proces, proces disimilacije i očvršćavanja kako skupina *šć* i *žđ* tako i afrikata *č'* i *dž'*, tekao vrlo sporo tako da savremeni govori pokazuju

upravo stanje koje je u fazi previranja. Situacija koju nalazimo u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima, a koju ćemo docnije navesti, to će sve da potvrdi.

Pored ove dvije izrazito različite skupine govora, a u granicama nama do sada poznatih fonetskih vrijednosti afrikata *č-ć*, *dž-đ* u govoru naših Muslimana, postoje još dvije grupe govora sa nestandardnim artikulacionim vrijednostima tih glasova, sve ovo, opet, bez stanja koje nalazimo u Bosanskoj krajini, u granicama ikavskih govora.

Postoji jedna zona u kojoj afrikate *č'* i *dž'* vrše funkciju obaju afrikatskih parova. Takvo stanje imamo u centralnoj Bosni: Nemila – Zavidovići i jednom dijelu Bosanske krajine: Mrkonjić – Ključ – Banja Luka. Moguće je da je ovakvo stanje obično i u nekim drugim predjelima Bosne, ali za sada ja imam potvrde iz tih regiona. Istina, takvo stanje će se naći i ponegdje u istočnoj Bosni – Foča – Goražde, sve, naravno, u govoru Muslimana, ali je to nekakav nanos iz drugih bosanskih govora. U ovim govorima, tj. u govorima centralne Bosne i doline Vrbasa, pa i njihovim isturenim punktovima u istočnoj Bosni, imamo *č'* i *dž'* u funkciji i *č-ć* i *dž-đ*. Teško je reći kuda će se dalje razvijati ovi glasovi. Da nije ekstralingvističkih faktora koji danas znatno utiču na fizionomiju govora, trebalo bi očekivati da u govorima istočne Bosne, koji ne razlikuju dva para afrikata, preovlada standardna artikulaciona norma, tj. da se usvoje fonetske distinkcije između *č-ć* i *dž-đ*. Moguće je da će i danas njihov evolutivni put biti takav, ali to danas remete mnogi činioci vezani za masovnije kretanje stanovništva i sredstva masovne informacije, koja na žalost, ne njeguju uvijek standardni izgovor.

U onim drugim govorima, centralna Bosna i središnji tok Vrbasa, proces bi, najvjerovatnije, išao u pravcu potpune palatalizacije glasova *č'* i *dž'* i njihovog jednačenja sa glasovima *ć* i *đ*, našeg standardnog jezika. Danas je teško predvidjeti kako će se dalje tu razvijati ovi glasovi. Moguće su i tu neke diferencijacije:

grad će dosta dugo čuvati ovakvo stanje, selo će, vjerovatno, krenuti ka standardu. Nije nemoguće da će se u gradovima nastaviti proces palatalizacije i svođenje glasova *č'* i *dž'* na *ć* i *đ*, tj. na uopštavanje palatalnijih glasova u funkciji našeg afrikatskog para. Današnja situacija upućuje na takve pretpostavke. Teško je vjerovati da će škola i sredstva masovne informacije tu mnogo doprinijeti na usvajanju standardnih glasova *č-ć*, *dž-đ*.

Postoji još jedna zona gdje nemamo u govoru Muslimana očuvane fonetske razlike između dvaju parova naših afrikata. To je centralnohercegovačko područje: Mostar – Čapljina – Stolac sa obuhvatanjem Ljubuškog u zapadnoj Hercegovini i Livna. Kako objasniti pojavu nerazlikovanja afrikatskih parova u govoru ovih mjesta, ili šire u govoru Muslimana ovih zona? Ja sam o centralnohercegovačkoj problematici pisao u više navrata. Tamo je rečeno da nema nikakvog osnova da se ova fonetska pojava dovodi u vezu sa konfesionalnom pripadnošću. To pogotovo ne vrijedi za današnju situaciju. Ja sam i ranije pomišljao da je centralnohercegovačko stanje nekakav nastavak situacije koju nalazimo u zapadnijim govorima. Pomišljao sam na nanose iz govora koji se nalaze zapadno od Neretve (v. *Mjesto centralnohercegovačkog*, 309-318 i *Jekavske oaze*). Danas sam, poslije Šimundićevog rada o govoru Imotske krajine i Bekije, još više sklon takvom rješenju. Naime, situacija koju Šimundić nalazi u toj govornoj zoni, i upravo u Imotskom i jednom dijelu Imotske krajine, upućuje na zaključak da je takvo stanje ranije bilo tu običnije i da su iseljenici iz tih krajeva takve fonetske vrijednosti naših afrikata raznijeli po Hercegovini, svuda tamo dokle su dopirali i gdje su bili brojno jaki. A to su hercegovački gradovi i, eventualno, neka prigradska sela. Gdje nije bilo ovih useljenika, nema tu ni fonetske nestabilnosti u izgovoru naših afrikata. Ja sam, dakle, sklon da vjerujem da je u centralnohercegovačku zonu ova osobina unesena iz zapadnijih govora koji su, opet, tu osobinu mogli ili da razviju pod uticajem dalmatinskih govora,

linijom: Imotski – Ljubuški – Mostar, ili, pak, pod uticajem zapadnobosanske situacije, upravo da čuvaju te fonetske značajke kao sastavni dio zapadnobosanskih šćakavskih govora; to bi vrijedjelo za Livno, koje i pripada tom tipu bosanskih govora; a Imotski je više okrenut Dalmaciji i njenim govorima.

I ova razmatranja problematike vezane za prirodu naših afrikata, i šire, ukazuju na dvojako porijeklo pojave svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan i to: a) centralna zona tu je osobinu mogla razviti samostalno, bez ikakvog stranog podsticaja. U toj zoni je, naime, cio evolutivni proces tekao znatno sporije nego što je to slučaj u drugim štokavskim govorima, a kao posljedica takvog sporog hoda u jezičkoj evoluciji tu je ostalo i *šć*, *žđ*; nije se, dakle, otišlo u depalatalizaciju i očvršćavanje. Afrikate *č'* i *dž'* tu su, nasuprot ostalim štokavskim govorima, onim istočnog dijela štokavskog područja, a što je i u skladu sa sudbinom sekvenci *š't'*, *ž'd'* – razvijale svoju palatalno frikativnu komponentu, što je dalo u krajnjem rezultatu *šć-žđ – ć-đ*. Istina, ni u ovoj grupi govora, kao uostalom ni u onoj prvoj, ovaj proces nije morao ići pravolinijski, niti je morao obuhvatiti sve primjere. Kao što u istočnoj grupi govora ima primjera sa *šć*, *žđ*, bez obzira na to kako ih mi objašnjavamo, tako se može desiti i u zapadnom dijelu štokavštine da imamo primjera sa *št-žd*; i b) u drugoj grupi govora, koji također ne znaju za fonetske razlike između naših afrikatskih parova, uzročnici mogu biti spoljni. To vrijedi kako za zonu prema albanskom tako i za zonu prema drugim susjednim jezicima čija fonetika ne zna za opozicije *č-ć*. Takav je slučaj, npr., u govoru Đerdapske zone (isp. kod mene: *Đerdap*, 199). Sve ono što nije u neposrednoj vezi sa ove dvije govorne skupine da se lako povezati sa njima i bez sumnje sva odstupanja od našeg fonetskog standarda u većini drugih govora genetski su vezana za ove dvije grupe govora.

Dakle, ja ne isključujem mogućnost uticaja stranog jezika na našu fonetiku, ne, čak, ni na prirodu naših afrikata. Ali, za razliku od nekih drugih ispitivača narodnih govora koji pojavu nerazlikovanja dvaju parova afrikata objašnjavaju prvenstveno stranim uticajem – bez obzira na to kakvi su nelingvistički momenti mogli pratiti tu pojavu –, ja smatram da na bosanskom području, i prvenstveno u granicama te naše govorne zone, uzročnike za pojavu nerazlikovanja glasova *č-dž* i *ć-đ* treba tražiti prvenstveno u fonetskoj strukturi tih govora. Domaće prilike su urodile tu pojavu. Strani uticaj, ako ga je tu uopšte i bilo, mogao je samo da potpomogne njenu bržu kristalizaciju, ali nikako i da bude njen podstrekač. Sve ovo ima oslonca i u činjenici da nigdje na području o čijim je fonetskim osobinama ovdje riječ nismo imali bilingvizam kao opštenarodnu pojavu. Stranci nisu nikada bili tako brojni da bi svojim prisustvom mogli da remete normalni razvitak jezika autohtonog stanovništva. Pojedinačni useljenici sa neslovenskim maternjim jezikom na ovom tlu brzo su se asimilovali i prihvatali jezik starinaca kao sredstvo za komunikaciju. Istina, oni su mogli i dalje da čuvaju svoj maternji jezik, ali njegove fonetske karakteristike nisu mogle da postanu opšte. Naš jezički elemenat, naprotiv, saobražavao je i strane glasove prema svojim fonetskim obrascima. Strano *k'* primano je kao *ć*: *šećer*, *dućan* ili je depalatalizovano i ostalo kao zadnjonepčani okluziv: *šeker*. To vrijedi i za palatalizovano *g*: *gül-đul*, *legen-leđen* (v. Škaljić: *Turcizmi*, 28 i dalje). U perifernim zonama naše jezičke oblasti, tamo gdje je od najranijih vremena bilo bilingvizma, i to masovnog bilingvizma, strana fonetska struktura mogla je da remeti prirodu naših glasova i da nametne svoje fonetske obrasce i za neke naše glasove. To je pojava koja inače karakteriše jezička područja u pograničnim zonama i ne predstavlja nikakav specifikum našega jezika. (isp. o ovome kod mene: *Uticaj turskog jezika*)

Da isključivo prisustvo turskog jezika nije moglo usloviti pojavu likvidiranja jednog afrikatskog para u našim bosanskim govorima govori i situacija koju nalazimo u makedonskim i bugarskim narodnim govorima. U makedonskom jeziku, zavisno od izvorne foneme, imamo *k'* i *dž*: *šek'er*; *odža*, *džamija* (isp. I. Filipovski: *Negotinskiot govor*, 16), odnosno: *k'oše*, *k'utuk* : *alvadžija*, *adžija* (B. Vidoeski: *Kumanovskiot govor*, 93, 126). U istoriji makedonskog jezika od prof. B. Koneskog čitamo da su tuđi glasovi *k* i *g* meko davali u makedonskom *k'* i *g'*: *k'eramida*, *ang'el* iz grčkog, a to je naročito česta pojava u riječima preuzetim iz turskog jezika: *k'or*, *k'ap*, *gjol*, *g'uveč*. "Turskite sekvenci *kȍ*, *kù*, *gȍ*, *gù*" piše tu prof. Koneski, "se adaptirale vo našiot jazik kako *k'o*, *k'u*, *g'o*, *g'u*... Mekosta pak na *k* i *g*, koja vo turskiot jazik vo ovie grupi ne e relevantna, pri adaptiranjeto na sootvesnite turski zborovi vo našiot jazik pričinala da se javat glasovite *k'*, *g'* vo pozicija pred zaden vokal" (Koneski: *Istorija*, 69-70). Fonetska priroda tih glasova može da se kreće od mekih ploziva *k* i *g* do glasova "sa izrazitom frikacijom" sličnih našim *ć-đ*. (op. cit., 70). A turski jezik je uticao i na makedonski jezik, npr. u tvorbi riječi, naročito tamo gdje je bilo čifluka i gdje je domaće stanovništvo usvajalo "izgovorot na Turcite", a ni tu nije isključen uticaj turske administracije (op. cit., 72).

Kao što vidimo, u makedonskom jeziku, gdje je također bilo uticaja turskog jezika, turski glasovi su se fonetski jednačili sa domaćim glasovima i primali njihove artikulacione osobine. Istina, ovdje se odmah može reći da je u Makedoniji izostala masovnija islamizacija i da nije bilo onakvih uslova za usvajanje stranih fonetskih obrazaca kao što je to bio slučaj sa Bosnom. Ova konstatacija je tačna, ali je, isto tako, tačno da je i na području Makedonije bilo bilingvizma, da su i Makedonci putovali u Tursku – riječju da su se i tu sticali svi momenti, osim religioznog, kao i u Bosni, pak, ipak, tu je preovladala domaća fonetska struktura, a ne strana. Na pitanje: zašto? odgovor bi mogao biti dvojak: zato

što tu nije bilo masovnije islamizacije i što nije bilo psiholoških razloga da se usvoji nešto što je tuđe. Ali bi tu mogao da se da i ovakav odgovor: U fonetskoj strukturi domaćeg življa nije bilo osnova da se nametne izgovor stranaca, bez obzira na njihov broj, i domaćem stanovništvu. Dakle, domaće prilike nisu pogodovale bilo kakvom stranom fonetskom obrascu. Stranac je mogao imati u svojoj fonetici i *č* i *dž*, na makedonskom tlu su ti glasovi davali onakve fonetske vrijednosti kakve su već postojale u tom jeziku. Domaća fonetska struktura tu je bila i ostala primarna. Strani glasovni nanosi tu su se uklapali u tu strukturu ne remeteći njene artikulacione obrasce.

Ni u bugarskom jeziku, ni kod bugarskih muslimana, ne nalazimo u prirodi afrikata nešto posebno što bi rezultiralo iz njihove religiozne opredijeljenosti. St. Stojkov u svojoj *Bugarskoj dijalektologiji* ne ukazuje na takve specifičnosti u galatskom govoru, kojim se govori u zoni Lukovita i Tetevena. A žitelji tih mjesta (to su: Galata, Gradešnica, Bugarski Izvor, Pomaška Lešnica i Dobrevci u Tetevenskoj oblasti i Rumjancevo u Lukovitskom kraju, A. P.) su muhamedanci (pomaci) i poznati su kao lovčanski pomaci. "Lovčanski pomaci su islamizirani u toku 17. vijeka a do tada su bili pavlićani". (Stojkov: *Dijalektologija*, 75-76).

Ali, ima i u bugarskom jeziku govora koji znaju za palatalizovane glasove *č*, *ž*, *š* i dr. To su rupski govori, koji zauzimaju prostor južnog dijela Trakijske ravnice, Strandžu, Rodope, Razlošku i Gocedelčevsku oblast; dakle, jugozapadni dio Bugarske, Stojkov za te govore kaže da čuvaju meke suglasnike *š*, *ž*, *č* i da su po toj osobini rupski govori dosta arhaični, jer su prvobitno meki suglasnici *š*, *ž*, *č* u drugim govorima očvrsli i prešli u tvrde (op. cit., 78). Dakle, u pitanju je jedan fonetski arhaizam koji je tu očuvan do danas i za koji se ne traže uzročnici u stranom uticaju, mada je takvog uticaja moglo i tu biti, ali on nije primaran niti je remetio domaće glasovne odnose, nego su ti obrasci uopštavani i za tuđice.

Sve ovo upućuje na zaključak da je još u predturskom periodu postojala jasna izdiferenciranost između istočnog i zapadnog dijela štokavske teritorije. Razlike nisu bile samo u refleksima *ě* nego i u sudbini afrikata *č'* i *dž'*, a i suglasničkih skupina *š'č'* i *ž'dž'*. Istočni dio štokavskog dijalekta tu je već imao završen proces očvršćavanja i nove fonetske vrijednosti *č*, *dž*, *št*, *žd*, mada ova posljednja skupina nije u svim kategorijama zamijenila stariju glasovnu grupu.

U zapadnom dijelu štokavštine proces očvršćavanja realizovao se znatno sporije. Vjerovatno su i u jednom dijelu toga područja *č* i *dž* rano potisnuli iz upotrebe *č'* i *dž'*. To bi vrijedjelo za krajnji zapadni dio te teritorije, tamo gdje i danas imamo takve vrijednosti ovih naših glasova. U centralnom dijelu Bosne, taj proces je mogao biti nedovršen. Dolaskom Turaka mnogi već započeti procesi u fonetici i morfologiji mogli su biti prekinuti, i ne za kratko vrijeme. Prisustvo turskog jezika, to nije nevjerovatno, i priroda njegovih glasova mogli su proces fonetske diferencijacije u ovom dijelu Bosne, ako je i bio započet, ne samo zaustaviti nego mu dati i posebno obilježje – kretanje u pravcu uopštavanja izrazito palatalnih glasova. Ali, to je bitno, turski uticaj tu je bio sekundarnog karaktera. U fonetskoj strukturi autohtonog stanovništva već su postojali palatalniji glasovi *č'* i *dž'*. Strani uticaj tu je samo potpomogao uopštavanje palatalnije artikulacione komponente, na račun njene, moguće, velarne komponente. Zašto se to desilo upravo u centralnoj bosanskoj zoni, to je drugo pitanje. U svakom slučaju istorijske prilike pogodovale su ovakvom rješenju. Ne treba zaboraviti da je ova zona ušla u sastav Turske imperije znatno prije zapadnobosanske teritorije, Pounja, koje tek krajem XVI vijeka dolazi pod neposrednu tursku upravu, 1592. Bihać sa okolinom. Dakle, nejednaka hronologija u razvitku pojedinih govornih osobina, uz to i nejednaka sudbina pojedinih zona naše jezičke oblasti pogodovale su i nejednakom razvitku starijih glasova *č'* i *dž'* i glasovnih grupa *š'č'* i *ž'dž'*. U

onim oblastima naše jezičke teritorije u kojima je prije dolaska Turaka u naše krajeve bilo završeno očvršćavanje palatalnijih afrikata i iskristalisano fonetsko dvojstvo: *č-dž* : *ć-đ*, uticaj turskog jezika nije mogao da mijenja postojeću fonetsku strukturu; tamo, pak, gdje nije došlo do takve diferencijacije na fonetskom planu, strani uticaj je mogao ne samo da uspori dalji evolutivni proces, nego i da mu da posebno obilježje.

Prema tome, razvitak starih glasova *č'*, *dž'* i glasovnih grupa *š'č'*, *ž'dž'* mogao bi se ovako šematski iskazati:

zapadni dio štokav. d.		istočni dio štokav. d.
šć-žđ (sa mogućim odstupanjima regionalnog karaktera)	Š'Č' Ž'DŽ'	št-žd (osim određenih kategorija promjenljivih riječi)
č-dž ć-đ/č', dž' rjeđe rjeđe ć, đ/č' dž' č-dž	Č' DŽ'	č-dž (izuzeci su na određen način vezani za stanje u zapadnom dijelu štok. dijalekta. Dijalekatska periferija i tu čini nešto posebno.

Zapadnobosanska situacija

Zapadnobosanski ikavskošćakavski govori prema rezultatima starijih promjena suglasničkih skupina *sk*^{e}, *zg*^{e}, *stj*, *zdj*, *skj*, *zgj*, a i prirodi afrikata *č* i *dž*, zauzimaju posebno mjesto u šćakavskom govornom kompleksu. Naravno, mnoge konstatacije koje su ovdje već iznesene mogu da vrijede i za zapadnobosanske šćakavce, ali prije svega je potrebno vidjeti kakvo stanje imamo u granicama te govorne zone. Odmah se može reći da je situacija dosta ujednačena, mada ne i potpuno homogena. To će pokazati primjeri koji slijede, a oni će se navoditi iz svih mjesta koja su posjećena na terenu, nešto preko trideset, i davaće se u broju koji odgovara srazmjeri zabilježenim primjerima:

Bakšaiš:

čâst, *čȉsto*, *čòvik*, *čȕjēm*, *čȍjek*, *Čakȓlije*, *Čâvkići*, *čójku*, *čèteres*, *čȉftija*, *čàkijē*, *čȉjī si*, *čȅkāj*, *čórba*, *čàršija*, *čangrìzljiv*, *čòbani*, *čȕpav*, *čûvāj se*, *čúvala sam ga*, *člân*, *člànarina*, *čàdor*; *ùnučādi*, *dugàčke*, *pòčēti*, *pȍčēli su*, *praùnučādi*, *òplačkali*, *siròče*, *hràščić*, *djȅčko*, *šèničīšte*, *dòručak*, *dòručkovō je*, *prîčā se*, *prìčekāj*, *nàčekali se*, *u Njèmačkōj*, *iz Nìmačkē*, *plȁč*, *Ljȕtoč*, *Glámoč*;

tako i:

Madžári, *Džéhvo*, *Džéhva*, *Mȕjadžići*, *Mȉdžići*, *ilìdža*, *na ilìdži*, *džámija*, *pêndžere*, *pidžàma*, *hȍdža*, *hȍdžīnca*, *hàdžīnce*, *hàdžija*, *džùma*, *sȁdžāk*, *fèredža*, *bùdžāk*, *bádžo*, *badžànak*, *džȁba*, *òdžāk*, *odžàklija*, *Hadžèra*;

odnosno:

kȕća, *ȉći*, *vrîćā*, *ù vrići*, *kȕći*, *kȕćīšte*, *Čéhići*, *Súljići*, *ćȁge*, *pèćina*, *pêć*, *sȉnōć*, *pȍmōć*;

kao i:

đàhkada, *đèca*, *vȉđāj*, *vȉđā*, *dóđi*, *đe gȍđ hȍćeš*, *vȉđāš*;

rjeđe: *túće*;

Bihać:

čâlma, *čètri*, *čòvika*, *čȍjeka*, *čèmu*, *čȉjī si*, *čiftìjān*, *čî je*, *čójka*, *četvòrca*, *četères*, *čȁtrlja*, *čȕjēm*, *čûj*, *čúvali su*, *číko*, *čȅkāj*, *čȉstī*, *čȉstili*, *čestítō*, *Čáčak*, *čepŕkā*, *čùvār*, *čórba*, *čȁša*, *čàršija*, *čȅta*, *čȉtav*, *čèstit*; *pòčēti*, *pòčni*, *prîčāj*, *príčō*, *prìčekāj*, *sàčekāj*, *očerùpō*, *vráčati*, *djȅčko*, *u Debèljaču*, *tŕčēći*, *ȍdličan*, *skòči*, *rúčat*, *rúčō sam*, *rûčāj*, *rîčē*, *vîčē*, *u Njèmačkōj*, *u Njèmačkū*, *iz Nìmačkē*, *rȅčēmo*, *bacáči*, *òčistila*, *òdmičē*, *obučèni*, *ùčitelja*, *opasáči*, *smòčiti*, *izlíčila se*, *dočíkali*, *òsičena*, *nasíču*, *zàvīče*; *opàsāč*, *Vrnògrač*, *plȁč*, *mȁč*, *trȁč*, *rîč*, *kòvāč*, *bàcāč*;

tako i:

džámija, *džèmāt*, *džȁba*, *Džȅmāle*, *džabàluk*, *Džéhva*, *fildžān*, *hȍdža*, *hàdžija*, *ádže*, *Madžári*, *bùdžet*, *bùdžāk*, *bádžo*, *svidòdžba*, *pròmidžba*, *džòmba*;

odnosno:

kȕća, *vrȅća*, *srȅća*, *ȉći*, *Biháća*, *Bîšća*, *Bîšćani*, *Kósići*, *Kásumovići*, *Rȉbić*, *Izačić*, *mlàdīć*, *pȍmōć*, *próći će*;

kao i:

đèca, *đèko*, *dóđi*, *ulíđi*, *Đúlsa*, *đe*;

rjeđe:

č'ȅkā, *Dž'ȅmāle*, *č'ètiri*, *prèč'ekāj*, *nač'ìnijo*.

Takvo stanje nalazimo i u pisanim dokumentima iz Bihaća koja je objavio Lopašić. Navodimo samo nekoliko potvrda za to:

uzveličeni, *preporučene*, *Izačiću*, *čłovik*, *čekamo*, *svidočimo*, *učineno*, *učinili*, *preporučenie*, *očima*, *dičica*, *čas*, *čila*, *rečemo*;

kao i:

kćer, *u Bihać*, *najveće*, *da će*, *u Bihću*, *pomoći*, *pomoć*;

(Lopašić: *Bihać*, 241-246).

Bosanska Krupa:

čètiri, *čìnī*, *čȅkalo se*, *četvrtak*, *čȅkāš*, *čȅkāj*, *čûvāj se*, *po čuvénju*, *čvòr*, *čètvrtā*, *čȉtav*, *čuvára*, *čût*, *čûj*, *čȁđa*, *čȍjek*, *čȍjeka*, *čòbani*, *ùnučādi*, *djȅčko*, *krčàna*, *sàčekāš*, *prìčekala*, *nâjčistijā*, *Grméča*, *Grmèčlija*, *pògača*, *mȁčke*, *sačúvō*, *sjéćū*, *dokúći*, *trgòvčić*, *ispèče*, *príčali su*, *otèčeš*, *jèčam*, *ìgračka*, *príčalica*, *òkači*, *skòči*, *skâčē*, *cìgančād*, *pàstorčād*, *Nìmačkā*, *znáčit*, *žlòčasta*, *počùpat*, *Gȑmēč*, *plȁč*, *skȅč*, *žûč*, *nòsāč*;

tako i:

Hàdžibeg, *džámiju*, *džùma*, *dženáza*, *džȁbē je*, *džabàluka*, *ćevàbdžija*, *ćevàbdžīnca*, *džèmāt*, *džèmātīle*;

odnosno:

ćȁća, *ćevàbdžija*, *Kováčevići*, *Ézić*, *Krûpići*, *čètiri kȕće*, *Bàdnjevići*, *vrúćo*, *néćē*, *sjȅćām se*, *jèdūći*, *šèćer*;

kao i:

ùnīđū, *vìđāto*, *đe*, *otíđi*, *đèca*, *próđi*, *préđe*, *đáci*, *prȅđa*, *mèđa*, *mlȁđī*, *lȕđī*, *proizvođáči*;

vrlo rijetko:

č'èkā, *bâšč'e*.

U jednom pismu, koje je Mustajbeg Bodujević sandžagbeg bihaćki i zapovjednik krupski, a Badujevići su "starinom plemići hrvatski" (Lopašić, *Bihać*, 270) pisao bosančicom "a čistom hrvatštinom" 1695. nalazimo ove primjere:

časti, *učinili*, *dočekuju*, *četvrito*, *junački*, *činjeno*, *činiti*, *česa*, *Madžara*, *Madžari*;

kao i:

ćesaru, *idući*, *posići*, *veće*, *hoćete*, *hoću*.

Lopašić kaže da su Badnjevići bili "krupske age".

(*Bihać*, 270-272).

Bosanski Novi:

čôjk, *četères*, *čòjik*, *čàrapa*, *čòrapa*, *čìste*, *čôjek*, *čûčni*, *čâs posla*, *čûo*, *čȅkali su*, *čepȑkō se*, *čȉjā je*, *čûdili se*, *čȅkāj*, *čûpāvci*, *čûvāj*, *čuvári*, *čâlma*, *čòbanima*; *rúčak*, *príčali*, *slȕčāj*, *vìnčājē*, *vìnčāj se*, *ù bāšču*, *pšènično*, *tâčno*, *Òraščāni*, *ìlāčū*, *pròmičū*, *očèkujēm*, *plâčū*, *prìmičē se*, *prȍčitō*, *mâč*, *rîč*, *Glámoč*, *Gȑmēč*, *trâč*, *kòvāč*, *nòsāč*;

tako i:

džámija, *u džámiji*, *hàdžija*, *džèmāt*, *fìldžān*, *sìndžīr*, *svjedòdžba*;

odnosno:

ćȅbe, *ćìtāb*, *ćâća*, *ȉći*, *dȕćān*, *ćèpenak*, *ćìlim*, *ćùmur*, *ćása*, *plȅćka*, *zulùmćār*, *zijánćer*;

kao i:

đáci, *Đùlaga*, *dóđi*, *naíđi*, *próđe*, *prèđa*, *mèđa*, *léđa*, *mlàđī*, *slâđē*, *rȍđen*, *nàgrāđen*;

Bosanska Otoka:

čȍjek, *čàstio*, *čȕla*, *čûo*, *čȉjā*, *čègā*, *čâša*, *čȍjeku*, *čûdo*, *čangrìžljiv*, *čupérak*; *očále*, *òčinjī*, *prîčā*, *prìčekāj*, *plâčē*, *prèkjučē*;

tako i:

džâbē, *džabàluka*, *džámija*; *hȍdža*, *nà hadž*;

odnosno:

hòću, *šèćera*, *skrêćū*, *nàīć*, *da ću dóći*, *ćêr*, *nisam ćȅla ra^{o}dit*, *nêćemo*;

kao i:

nàīđē, *vȉđā*, *râđā*, *vȉđāj*, *đáka*, *próđe*;

rjeđe:

đámije, *dvȉje đámije*;

Bužim:

čètres, *čȅkāj*, *čètri*, *čitaónica*, *člànarinu*, *čȅkām*, *čȅkajū*, *člȁn*, *čȍjek*, *čȉjī si*, *čúvō*, *čâst*; *jùčē*, *kod òčijū*, *naočále*, *drùkčijē*, *rúčat*, *ȍči*, *vȉnčāta*, *prìčekāj*, *ùčio*, *vìnčat*, *nȉčijī*, *dòčīkā me*, *prȍčitō*, *pješáčit*, *pȍčēlo je*, *učlánili se*, *prìče je*, *nàčēli*, *zajàučē*, *zvéčī*, *tŕčī*, *ùmāčē*, *umòči*; *ù plač*, *sȁč*, *Glámoč*, *Grmēč*, *bàcāč*, *kòvāč*;

tako i:

hàdžija, *hȍdži*, *džámījskē zemlje*, *džȁbice*, *džȁbicu*, *džámiju*, *džȁbē*, *dȁidža*, *hȍdža*, *dȁidži kândžōm*, *òdžak*, *džèmāt*, *džèmātīle*, *džùma*, *džáis*, *fildžān*, *svidòdžbe*, *pròmidžba*;

tako i:

kȁ ćе dóći, *Bajraktárević*, *ùzēću*, *pa ćemo izmínit*, *ȉću*, *mlàdīć*, *ćútīm*, *dòćerō*, *Bégić*, *na ćèstu*, *kòćē* (kod kuće), *sad je kòćē*, *ȉšćē*, *kȕći*;

kao i:

vȉđō, *vȉđā*, *đe*, *mlàđī*, *Đúlsa*, *Đùldina*, *dôđēm*, *vȉđat*, *da òbāđēte*, *obáđi*, *mèđa*, *đȕbar*, *da prêđē*, *próđi*;

Cazin:

čȕo, *čȕla*, *čim*, *četŕnēs*, *čètiri*, *čȉtave*, *čèlo*, *čȅkali*, *čȉzma*, *čȍjeka*, *čórba*, *čȉtav*, *čâlme*, *čàrape*, *čeljáde*, *čínija*; *rèčū*, *nâjjačī*, *príčō*, *povláčili*, *povláčēnje*, *zȁjedničkī*, *râdničkī*, *na čèlu*, *Hŕnjičin*, *prîča*, *pȍčēto*, *podučávānje*, *pȍčō*, *kljúčeve*, *ključára*, *pljȁčkē*, *mȕčili*, *plȍče*, *trčānje*, *šènlučēnje*; *obrezìvāč*, *Grmēč*, *osvàjāč*, *nòsāč*, *bàcāč*;

tako i:

džámija, *Rédžo*, *hàdžija*, *hándžija*, *òdžāk*, *bùdžāk*, *dȁidža*, *džȁba*, *džèmāt*, *ílādž*, *džèlāt*;

odnosno:

Múlić, *pèćina*, *pèćinōm*, *pêć*, *Hasanaga Pêćkī*, *na Pêćkī brdi*, *iza Pêćkī brdi*, *Péćane*, *nàćeraše*, *svíća*, *kȕća*, *nȍći*, *kréćala*, *vòće*, *prûće ù kuću*, *ćèpenak*, *ȕopće*, *u dućánu*;

kao i:

mèđa, *dóđi*, *nâđē*, *mlȁđī*, *grâđa*, *đe*, *prôđē*, *préđi*, *kràđa*, *ròđen*, *ròđena*;

Dobrenica:

čùpā, *čèla*, *evo čélā*, *čòvik*, *čȍveka*, *čètiri*, *Čȁpljina*, *čùpō*, *pô čȁšicē*, *čȁša*, *čȍjek*, *čêsto*, *čȉjī*; *Skȍčāj*, *òtpočeo*, *pȍčupō*, *lîčkī*, *Lîčko Petrovo Selo*, *lîčī ȉlovača*, *bez òčinjōg vida*, *u Skȍčāju*, *ȕveče prîčā*, *pȍčēli su*; *Glámoč*, *Gȑmēč*, *kòvāč*;

tako i:

svidòdžba, *džámija*;

odnosno:

đe, *đèca*, *Mȑđa*, *mlȁđī*, *kràđa*, *túđe*, *nȉđe*;

kao i:

Rógić, *Bìhāć*, *svèćenīk*, *ćérka*, *po dȑvēću*, *ù ćošku*, *hȍće*, *ȍće*, *ȍćemo*, *òtū ćemo pòsīć*, *dòćerat*, *vȑȉća*, *nákiće*;

Gata:

čȍjek, *čȉr*, *čȅljādi*, *četères*, *čìsta voda*, *čèstītam*, *čȅmērna*, *čȅmēr*, *čèstit*, *čójka*, *čôjk*, *čìnijo*, *čȕjēš*, *čȍjeka*, *čȅkat*, *čȅkāj*, *čàrape*, *čȍha*, *čètiri*; *rȉjēči*, *Bȅčić*, *rȅče*, *prȍsjēče*, *zlȉčica*, *smòčit*, *izlíčio*, *učìnijo*, *kopàčica*, *prȅključe*, *učìnit*, *vȕčno mjesto*, *vȕčārno*, *dòčekali*, *ȉzvūče*, *ìzvlāči*, *ȍdličnо*, *izlíčila*, *izlijéčio sam se*; *Bêč*, *Gȑmēč*, *mȁč*, *kòvāč*;

tako i:

džámija, *džȁm*, *džèmper*, *hȍdža*, *hàdžija*, *hȁdž*, *ìlādž*, *džȁbē*, *džabàluka*, *džèmāt*, *èdžela*, *do ilìdžē*;

odnosno:

Bȅčić, *pròćerala*, *òćeralo*, *sjȅćāte*, *kȕću*, *onda će òtīć*, *dòćerā*, *rȉće jōj*, *ćèri*, *ùnīć*, *šèćera*, *rȉćemo*, *oko ćèstē*, *mihùrića*, *svíća*, *srȉća*;

kao i:

đe, *nèđi*, *Đùla*, *Đúlsa*, *tùđē*, *mlȁđī*, *slȁđē*, *tvr̀đā*, *ròđeni*, *ròđen*, *zàrāđeno*, *próđi se*;

samo jednom:

iznad te *bâšće*, što se moglo shvatiti kao *šć*, koje je tu inače obično, a ne kao skupina *šč* od *hč* > *bahçe*.

Grmuša:

čȅkāj, *čȅkat*, *čûj*, *čȉjī*, *čȁša*, *čòvika*, *čètri*, *čètres*;

tako i:

džámija, *srdžáda*, *ilìdža*, *hȍdža*, *džùma*;

odnosno:

iz Biháᵒća, *u Bìhāᵒć*, *nêćemo*, *hòću*, *sa ćèrōm*, *kȕći*, *šćȅri*, *ràšćerat*, *vȅćā*, *svića*, *čèpić*, *čèkić*;

kao i:

mlȁđā, *čȁđa*, *dóđi*, *klȁđēnje*, *gráđēnje*;

Izačić:

čúvō, *čètiri*, *čȍvek*, *čìsta*, *čàkšire*, *čôče*, *čȕdo*, *čójka*, *čȅkāj*, *čûj*, *čúvat*, *čâlma*, *čàkširama*, *čȕdīm se*, *čèkić*, *čokoláda*, *čàrape*, *čȉjī*, *čȉjā je*, *čóbana*, *čòbanca*, *čȁskom*, *čȁša*, *čȉr*, *čȉstī*, *čèstītām*, *čàstīm*, *čàšćēnje*, *čȁs*, *čórba*, *čàkija*; *krečàna*, *Ìzačić*, *Ìzačićāni*, *òdličan*, *sàčūvā*, *krȅčārskī*, *krȅčār*, *djevòjčica*, *djevòjčice*, *Ìzečiću*, *pȍčō*, *u selu Ìzačiću*, *tàčan*, *vúče me*, *príčati*, *jâ príčati*, *a ti čúčati*, *pèčem*, *rèčū*, *pȍčēli*, *krčànu*, *učiònica*, *bólnčār*; *krȅč*, *Gr̀mēč*, *plȁč*, *Glámoč*, *mȁč*, *kòvāč*;

tako i:

Džéhvo, *Džéhvi*, *àmidža*, *àmidžić*, *džèvāp*, *odževápit*, *svidòdžbe*, *svidòdžbi*, *alàdžu*, *hȍdža*, *hàdžiji*, *džámija*, *u džámiji*, *džùma*, *džȁbē*, *džabàluka*, *džòmba*, *Džáfer*, *Džáferōvca*, *sìndžīr*, *pêndžer*, *fȅredžu*, *džȅp*, *u džèpu*;

odnosno:

ȉći, *kȕći*, *Rékić*, *Bìhāć*, *u Bìjāć*, *iz Biháća*, *cvíće*, *ćèmer*, *dòmāća*, *pláća*, *širòkī pléćā*, *u koli će dóći*, *pròliće*, *nêće*, *ćî nêće*, *njègova ćî*, *ùlīć*, *òdnīću*, *čȉo*, *čȉla*, *túći*, *vìnčić*, *nòćōm*;

kao i:

đèvōjka, *đe*, *đàhkad*, *pȍslovođa*, *vȉđāj*, *vȉđāš*, *dôđēm*, *nosi ciglu nà lêđi*, *pò lēđi*, *gòveđī*, *vȉđajū*, *prȅđa*, *mlȁđī*, *slȁđī*, *đèhkad*, *ulíđi*.

Izuzetak čine primjeri:

pȍćēli crljenu, *plȅćkajū*, *is plȁćkē*.

Prvi primjer ne narušava predstavu o fonetskim vrijednostima naših afrikata u ovom mjestu. On je, vjerovatno, primljen negdje van ovoga mjesta, možda u nekoj drugoj sredini, koja ne razlikuje naše afrikate i ovdje je, pred strancima, upotrijebljen kao dokaz poznavanja i onog "gospodskijeg" govora. Druga dva primjera nisu takve prirode, mada su i ona primljena sa strane. Dok je prvi primjer individualna osobina, drugi primjeri imaju opštiji karakter i nisu vezani samo za ovo mjesto. U pitanju je fonetski lik ovih riječi kakav je preuzet iz nekog drugog govora – Banja Luka, Sarajevo i sl. U svakom slučaju to su ovdje inovacije koje nikako ne remete ustaljene fonetske norme. I posavski zna za *pljaćka*. Ivšić kaže "da ć u toj riječi treba odbiti na utjecaj konsonanata k" (Ivšić: *Posavski*, I, 203), ali je ovdje redovno *mačka*, *tačka* i sl. što govori da nije u pitanju fonetska pojava.

Ima na ovom terenu još jedna leksema sa *đ* mjesto očekivanog *dž*. To je *đem* – mermelada. Takav oblik sam slušao često na području zapadne Bosne, i u selima koja sasvim korektno izgovaraju *dž* i razlikuju ga od *đ*, kao i u onim gdje nije takvo stanje. Objašnjenje je: ova riječ je upravo u tom obliku primljena, i opet iz govora onih koji ne razlikuju *dž* i *đ*.

Jasenica:

čȍjeka, *čȍjek*, *čudèsa*, *čȕdo*, *čèkić*, *čȍjeku*, *čègā*, *čúvali*, *čȅkalo se*, *čòbana*, *čòbanca*, *čeljáde*, *čûj*, *čȕlo se*, *čàdori*, *čâlma*, *čȅšalj*, *čèšljā se*, *čìbuk*, *čìbukom*, *čêrga*, *čètiri*; *slučajévā*, *slȕčāj*, *ȕčen*, *učitelj*, *učitèljica*, *ȕsīče*, *Vrnògrača*, *dòčekajū*, *príčat*, *vjènčati*, *š čîm*, *príčō*, *dòčim*, *računām*, *ráčūn*, *òbično*, *mȁčka*, *Sùhačānā*, *istúče*, *mȁčku*, *príčajū*, *príčalo se*, *pòtočnjāci*, *zùbače*, *pȍčēli*, *oznáčiti*; *čās*, *Gȑmēč*, *plȁč*, *mȁč*;

tako i:

Sìjamhodžić, *hȍdža*, *hȍdži*, *patlìdžan*, *džámija*, *džȁbē*, *svidòdžbe*, *Džéhvo*, *fildžān*, *hòdžīnca*, *hàdžije*, *džèmāt*, *džùma*, *Hàdžīnskī bajram*, *muštulùgdžija*, *ćevàbdžija*;

odnosno:

Sìjamhodžić, *ćȁća*, *prèmećē*, *ako ćèo*, *kȕće*, *je li kòćē*, *kòćē je*, *ìs kućē*, *dôć*, *štàpić*, *rèći*, *ćèra*, *ćèrē*, *u ćèrē*, *cvîće*, *svíća*, *pròliće*, *ùfaćen*, *pòdmīćen*, *Bèćir*, *hȍće*, *dòćerā*;

kao i:

tùđī, *mlȁđī*, *prèđa*, *đì*, *svàđe*, *u kràđi*, *đe*, *mèđeda*, *đèci*, *đâk*, *đáci*, *nȉđe*, *dóđi*, *próđi se*.

U ovom mjestu su mi ukazivali na Kozarac i Prijedor gdje se govori *maćka*, *ađe*, *đamija*, što je za njih neobično. I to govori da su ovdje jasno izdiferencirane fonetske karakteristike naših dvaju afrikatskih parova.

Jelinić:

čȉtavu, *čójka*, *čûvāj*, *čȅtvero*, *čȍjek*, *čòvik*, *da čȕdnē*, *čȅle*, *čètres*, *čúvō koze*, *čȉjā si*, *čȅkā*, *čȅkala*, *čúvali*, *činòvnīk*, *čòbani*, *čeljáde*, *čȉča*, *čȅšalj*, *čȅšlja*, *čepȑkā*, *Čerkézi*; *tèhničār*, *tèhničāra*, *kordùnāčkōm divizijom*, *ùnuče*, *praùnuče*, *šèničīšte*, *dečáka*, *prílično*, *dòčekām*, *dòčīkam*, *ȍdlično*, *vèčērnju školu*, *ȕveče*, *pòčēt*, *prìčekāj*, *Njèmačkā*, *iz Nìmačkē*; *Gȑmēč*, *Bêč*, *Glámoč*;

tako i:

ko džámije, *ù daidže*, *Hatídže*, *Hadžíre*, *hàdžija*, *dȁidža*, *ádže*, *dȁidžin*, *dȁidžić*, *òdžāk*, *u odžáku*, *bùdžāk*, *džȁba*, *džȁbē*, *Rédžo*, *Džáfer*, *hàdžīnca*, *Hatídži*;

odnosno:

Ćetíbe, *Sáća*, *u Biháću*, *Rízvići*, *Dizdárevići*, *dvi ćèri*, *od ćèrē*, *plúća*, *ćȁćino*, *dôć*, *pòdleć*;

kao i:

nȅđe, *đe*, *prȅđa*, *prȅđē na plúća*, *đèkojī*, *vȉđāj*, *Pòdzvižđāni*, *dôđū*, *ròđenā brȁća*;

Kamenica:

čȍjek, *čȁtrnje*, *čȍjeka*, *čìtajū*, *čȉjā*, *čêsto*, *čȉtavo*, *čȅkāj*, *čȅkali su čȕdo*, *čȕo*, *čȕdīm se*, *čòjik*, *čȅp*, *čȁša*, *čȅšō se*, *čȅšalj*, *čȅšlja*, *čèšljā se*, *čîm*, *čímgod*, *čèkić*, *čójka*, *četvȑtcōm*, *četvȑtak*;

tako i:

kâºndža, *džámijē*, *džȁbē*, *džȁbicē*, *svidòdžba*, *òdžāk*, *alàdža*, *fȅredža*, *hàdžija*, *hȍdži*, *ù hodžē*;

odnosno:

kòćē (kod kuće), *Múslići*, *Vȑkošić*, *kolko gȍć*, *Íkiću*, *ćî*, *srȅći*, *kȕćīšće*, *dȁću jâ tebi*, *Bȉšće*, *Bȉšćani*, *Ìzećāni*;

kao i:

đe, *óvđe*, *đi ȉđē*, *óđe*, *óndek*, *po mòjī léđi*, *mlȁđī*, *tùđī*, *mèđa*, *vȉđāj*, *grâđa*, *građevínac*;

Klisa:

čìtānje, *čȁtrnja*, *čȕo*, *čȅkali*, *čȉzma*, *Čȕgar*, *čójku*, *čèšljala*, *čȅšalj*, *čȁj*, *čȅkali su*, *čȅkānje*, *čȕlo se*, *čòbani*, *čȅljād*, *čȕdila se*, *čȕdo*, *čȕdnovāto*, *četvèrica*, *is čìtānkē*, *čàkšire*, *čèlēnke*, *čòban*; *nȉčijē*, *ùčinīto*, *náčin*, *tèžāčkī*, *obláčila*, *kȁuča*, *načìnili*, *vjȅnčāta*, *vjȅnčānu*, *naobláčilo se*, *nȁveče*, *vèčerali*, *stȁračkī*, *dìvojačkī*, *kopáča*, *naùčili su*, *djèčāk*, *drùkčije*,

drugàčijī, *dòčekala*, *prȉčē od prȉčēg*, *prîči*, *žìvčanā*, *računā*, *pojàčali*, *dòčekō*, *ȕveličāni*, *pètrovačkā kȉša*, *u Vrnògraču*, *stȍčā°rstvo*, *Pòkōjčāni*, *jèčam prvīč*, *Gȑmēč*, *Glámoč*, *kòvāč*;

tako i:

zà hodžu, *hȍdži*, *hàdžija*, *džámija*, *džènet*, *džehènem*, *džòmba*, *džȁbē*, *džabàluka*, *fildžān*, *fèredža*;

odnosno:

ćî, *ćèrē*, *ȉći*, *ne bi ćȉla*, *u Rȉbiću*, *ìs kućē*, *dôće*, *dȁće*, *šèćera*;

kao i:

vȉđām ja, *mlȁđī*, *slȁđē*, *lȕđī*, *mèđa*, *rȍđena*, *rođénje*, *grȁđani*, *ùrēđena*;

a samo jednom:

piđàma;

što je, svakako, preuzeto zajedno sa ovim dijelom odjeće.

Kulen-Vakuf:

čòjek, *čùdīm se*, *čójka*, *čòrape*, *čȕjēš*, *četrdèsēt*, *čȅkājte*, *čȅkā*, *čójku*, *člának*, *čètiri*, *čȁs*, *čètri puta*, *čìtām*, *čùvār*, *čûvāj*, *čȕo*, *čètri*, *četȑnēstē*, *čúvat*, *čòban*, *čȍek*, *čȕdī se*, *čȁša*, *čȁšu*, *čèlo*, *četvèrica*, *čȅkāj*, *u článku sam čìtō*, *čȅtnīkā*, *čìfut*, *Tùrčin*, *tȁčno*, *utèčū*, *príčali*, *pòtičē*, *gràčačkā voda*, *làpačkā voda*, *dočíkali*, *dunjálučki*, *jùnāčki*, *jùnāčkē pjesme*, *Líčanin Tale*, *po príčānju*, *jer ćeš vojevati Lîčkīm Mustajbegom*, *ščèpō*, *istòričār*, *znâčī*, *pjèvāčkā*, *plȁčēmo*, *pjeváči*, *Oraščāni*, *srčànū žilu*, *na opasáču*, *u Njèmačkōj*, *iz Nìmačkē*, *naùčio*, *náčin*, *osvidòčiti*, *ù oči*, *ùčī*, *prîčām*, *izlíčio*, *preporúčio*, *naučili*, *jèdnē rîči*, *dòčekāj*, *djèčāk*, *drùkčijē*, *računajū*, *pòtičē*, *vìnčat*, *kljûč*, *Gȑmēč*, *Kljûč*, *plȁč*, *kòvāč*;

tako i:

Džònsōn, *džámija*, *džùma*, *dželešânuhū*, *hȍdža*, *hàdžiji*, *džȁba ti*, *fèredža*, *Hadžíre*, *džámijskā vráta*, *u džámiji*, *svidòdžba*, *hȍdžin*, *hȍdžīnca*, *fildžān*, *džehènem*, *džùme*;

odnosno:

ćî, *ǐći*, *ćȅbe*, *pròliće*, *Ćámka*, *vòće*, *vȍćnjāk*, *svića*, *meni ćeš dóći ćèo*, *cȉli*, *màćehīnski*, *nâć*;

kao i:

đèda, *mèđa*, *mlȁđī*, *dôđē*, *rȍđena*, *vóđeka*, *Đúlsa*.

U ovom mjestu, i to uglavnom u govoru jednoga sedamdesetogodišnjaka, koji je duže boravio u Americi, javlja se ponekad i *ć* mjesto *č*:

ćetères, *ćetȑnēs*, *ćâs mu*, *dòćekala me*, *ćìfuti*, *bez rîći*, *što se tîćē*, *ćime râdnićkā klasa*;

i:

đȁbē.

Stekao sam utisak da je to njegova individualna osobina. U svakom slučaju ovdje je češća normalnoštokavska vrijednost afrikata, nego što je odstupanje od našeg artikulacionog standarda. Moguće je da će se u ovom mjestu, i u govoru drugih, naići na poneki primjer sa *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž*, ali, ponavljam, to nije opšta pojava u ovom mjestu, i ne može se to smatrati tipičnom osobinom Kulenvakufljana. Ja sam, naime, u govoru nekih drugih staraca, koji nisu napuštali svoje rodno mjesto na ovako dugo vrijeme, konstatovao stabilnu artikulaciju obaju naših afrikatskih parova. Ali ne treba zaboraviti ni to da se Kulen Vakuf nalazi na granici prema Lici i da sa te strane nisu isključeni neki uticaji, mada ovdje nije narušena osnovna artikulaciona baza ovih glasova.

Orljani:

čèkić, *čûj*, *čȁša*, *čakijáši*, *čàkija*, *čòrapa*, *čàkšire*, *čîm*, *čȕnak*, *čìnī*, *čȕdo*, *čȕdno*, *čȅtē*, *čȉjī*, *s číme*, *čȍjek*, *čìtām*, *čìtala je*, *čìtat*, *čûvāj se*, *čȅkāj*, *čȉtavo*, *četȑnēstē*, *četrdèsēt*, *čȉtav*, *čȍjeka*, *čȍjeku*, *čȕdī se*, *pa se on čȕdī*, *četvèrica*, *čûj*, *čètri*, *càrapa*, *čȕlo se*, *čìnī mi se*, *čudnòvato*, *čètres*, *čȅta*, *čȅtu*, *čȉjē je*, *čȅte*, *čúvajū*, *čȅkā*, *čùvār*, *čínōvā*, *čȅkāš*,

činòvnīk, *čepȑkā*, *čètka*, *čīzme*, *čȍpor*, *čòbani*, *čàdori*, *čínija*, *čȕnak*; *plȁčē*, *krečàna*, *otsȉéče*, *zȁčešljān*, *òvčiji*, *pomlíčit*, *síći*, *pȕče*, *vozáča*, *mȕčēnje*, *túče*, *Njèmačkū*, *ùčkur*, *skȍčī*, *dugàčko*, *zàmāčē*, *mȕčēnja*, *Pečéjković*, *prȉmače se*, *istŕčala*, *sàčūvā*, *sačúvalo ga*, *kàtolički*, *obláčit*, *smàče ȍči*, *krečàne*, *zȁčešljāna*, *alkohòličār*, *tâčke*, *lȁče*, *òvčjē*, *pomlíči*; *krȅč*, *Bêč*, *Gȑmēč*, *plȁč*, *mȁč*, *opàsāč*, *nòsāč*;

tako i:

têndžeru, *pêndžera*, *Džèmāle*, *džámija*, *džámījskī*, *džȁbē*, *džabàluka*, *svidòdžbe*, *fildžān*, *u fildžánu*, *dȁidža*, *džìgarica*, *džèmper*, *džȅp*, *u džèpu*, *òdžāk*, *na odžáku*, *Džáfer*;

odnosno:

ćàća, *nòćes*, *svíća*, *smèće*, *òćeraše*, *ćèo*, *ȍćerā*, *túći*, *ȉć*, *náºći*, *dóći*, *bȉće*, *svíća*, *òbūć*, *mlàdīć*, *mladíći*, *vrućìna*, *sîć*, *svi ćete kȕći*;

kao i:

dôđē, *nâđē*, *mlàđī*, *tùđī*, *svùđe*, *svàđe*, *ròđen*, *ròđena*, *ulíđe*, *prȅđa*, *mèđa*;

Rjeđa su odstupanja od standardne artikulacione norme:

Đèmāle, *dž'ámija*, *č'èga*, *čèkič'*; a u *vòdīć* imamo uopšten nastavak *-ić*: *mladić* i sl.

Ostrožac:

čètri, *čùjēš*, *čúvō*, *čètiri*, *čòvik*, *čòvika*, *četrnēs*, *čȍjeka*, *čȕo*, *čȉjī*, *čȕlo se*, *čùvār*, *čûvā*, *čȅkāj*, *čûj*, *čȁša*, *čòbani*, *čȕdo*, *číme*, *čórba*, *čȍha*, *čínija*; *Otočac*, *Otočāni*, *príčat*, *načìnili*, *dečáka*, *mȁčke*, *slipoòčnica*, *drùkčije*, *bez račúna*, *u račúnu*, *vìnčō se*, *vinčánje*, *pečénje*, *mȉsečno*, *ȍči*, *iz òčijū*, *ostròžačkī*, *prìčūvāj*, *počèšljāj*, *zȁčešljāna*, *plȁčē*, *prȉčā*, *príčalo se*, *prìčīnjā se*, *šaljìvčina*, *šènlučī*, *šènlučilo se*; *plȁč*, *Bêč*, *Gȑmēč*, *krȅč*, *kòvāč*;

tako i:

džámija, *džȁba*, *džehènem*, *pêndžeri*, *džùma*, *dženáza*, *džèmāt*, *fildžān*, *Rédžo*, *àmidža*, *hȍdža*, *hàdžija*, *Hadžèra*, *Hàdžīnskī bàjram*, *têndžera*, *ádže*, *svidòdžbe*;

odnosno:

rȅći, *ìć*, *pláća*, *nè plāćā se*, *pláću*, *svíća*, *svȉćē*, *ȉći*, *dóći*, *náći*, *nêće*, *hȍćete*, *Ćázim*;

kao i:

mlȁđā, *tùđē*, *mèđa*, *glȍđē*, *grâđa*, *rȍđeni*, *rođénje*, *râđā se*, *prȅđa*, *prôđē*, *uníđe*, *izáđe*;

Podzvizd:

čȅkāj, *čȁša*, *čûj*, *čètri*, *čîm*, *čȉtav*, *čèlo*, *čàršija*, *u čaršiji*, *učitèljica*, *ùčitelj*, *pȍčēli su*, *počétak*, *síče*, *pȍsīče*, *ȕmače*, *krȅč*, *Gȑmēč*, *kòvāč*;

tako i:

džámija, *džùma*, *džèmāt*, *dženáza*, *džȁbē*, *hàdžīnca*, *hȍdža*, *dȁidža*;

odnosno:

ćȁća, *ćúti*, *dōć*, *náći*, *svi̯ća*, *svi̯éća*, *prûće*, *vòće*, *pláća*;

kao i:

mlȁđī, *prȅđa*, *mèđa*, *dóđi*, *rȍđāk*, *svàđa*, *próđe*, *izáđi*;

Pokoj:

čôjk, *četères*, *čàrapa*, *čòrapa*, *čòjik*, *čìste*, *čȅljad*, *čûvā*, *čûj*, *čòbani*, *čȍha*, *čórba*, *čȁšica*, *čȁšu*, *čójku*, *čètiri*, *čètri*, *čȅkat*, *čȅkāj*, *čȉjī*, *čûvāj se*; *Pòkōjčāni*, *príčānje*, *po príčānju*, *skòčijo*, *príčō*, *kotáči*, *prȅključe*, *u krìtičnōm stánju*, *zàkačio*, *ìzbāčeno*, *kònačīšte*, *òprīčāj*, *začìni*, *prìčekā*, *prîčāj*, *prìčekāj*, *mȕčī*, *mȕčēnje*, *mȁčka*, *drȁča*, *dȑljača*; *krȅč*, *Glámoč*, *plȁč*, *brìjāč*;

tako i:

džámija, *džùma*, *džȁba*, *dȁjdža*, *pêndžere*, *fildžān*, *u fildžánu*, *svidòdžba*, *bádžo*, *badžànak*;

odnosno:

préći, *hȍćeš*, *sjȅćāš se*, *ćî*, *ćèrē*, *nêće*, *iz Zúlīća*, *osam vrîćā*, *deset vrêćā*;

kao i:

vȉđā, *mlȁđī*, *mèđa*, *prȅđa*, *dóđi*;

Pritoka:

čȅkāj, *čêsto*, *čȉtav*, *čȕlo se*, *čûvāj*, *čȅkat*, *čȁšē*, *čȁšica*, *čȅljādi*, *čìnī se*, *čòbani*, *čȍbānā*, *čȁtrnja*; *nasíče*, *ùčitelj*, *učitèljica*, *ùčī*, *mȁčka*, *plȁčē*, *prîčā*, *príčalo se*, *pròčulo se*, *prìčekāj*, *plȁči*, *pògača*, *Pòkōjčāni*, *Prìtočāni*, *zàčas*, *nàčudit se*, *príličī*, *pòčini*; *krȅč*, *plȁč*, *ȍbrūč*, *brìjāč*, *nòsāč*;

tako i:

džámija, *džámījskā vráta*, *dženáza*, *džèmāt*, *džȁba*, *dȁjdža*, *hȍdža*, *fildžān*, *fȅredža*;

odnosno:

ćî, *ȉći*, *dôć*, *pròlićе*, *vòćе*, *vrȁćā*, *kȕća*, *kȕći*, *kȕćīšće*, *ćúti*, *nаćúli uši*, *sáći*, *sȁć meda*, *u sàću*;

kao i:

dóđi, *mlȁđi*, *kràđē*, *mèđa*, *próđe*;

Ribić:

čȕo, *čáºmci*, *čȁše*, *ù čatrlju*, *čȕla*, *čûvā*, *čuváru*, *čȅkāj*, *čȉsto*, *čȉtav*, *čèlo*, *čêsto*, *čòbani*, *čȍpōr*; *jùčē*, *prȅključē*, *príčat*, *prozòrčić*, *obàrača*, *vòjnīčkī*, *na njèmačkī kȍli*, *sèljačkī*, *mȕčī*, *mȕčēnje*, *svlâčī*, *òblāčī*, *ùmāčē*, *umòči*, *mómče*, *mȉčē se*, *smlâčī*, *mlíčna*, *pomlíči*, *obláči se*; *mȁč*, *Bêč*, *Gȑmēč*, *nòsāč*;

tako i:

džámije, *džámiji*, *dženáza*, *džehènem*, *džùma*, *džabàluka*, *džȁbē*, *Džèmāl*, *Hadžèra*;

odnosno:

ćî, *ćèla*, *ȉći*, *prozòrčić*, *mòmčić*, *pòvraćām*, *vȅćē*, *hȍće*, *vòće*, *svíćē*, *ko svíća*;

kao i:

đȉ, *dóđi*, *svȁđi*, *zvížđānje*, *mlȁđī*;

Skokovi:

čètiri, *četvèrica*, *čȅkat*, *čȕla*, *čȅljādi*; *prîčā*, *pȍčēlo*, *lîčī se*, *prìčekat*, *izlíči*, *ìzmučilo ga*, *obláči se*, *prîčā se*, *mȁčke*, *zvéčī*, *vìnčā*, *vinčánje*; *Gȑmēč*;

tako i:

hȍdža, *džámija*, *džȁba*;

odnosno:

iz Biháća, *ćérku*, *plúća*, *kȕći*, *dòćerali*;

kao i:

mlȁđī, *tùđī*, *nȉđe*;

Srbljani:

čȅte, *čùvār*, *čȉča*, *čȅkāj*, *čȕdo*, *čâlma*, *čȅlāra*, *čòjik*, *čûj*, *čìnī*, *čâst*; *mȕčīte*, *svȁčije*, *vùčica*, *mȁčići*, *mȅčka*, *zàvlāčī*, *Prìtočāni*, *Prijédorčāni*, *Grmèčlije*, *ùčlānī se*, *isíčemo*, *dùgačka*, *donalìvača*; *Bêč*, *Glámoč*, *opàsāč*;

tako i:

džabàluka, *džámije*, *dženáza*, *fildžān*, *Rédžiću*, *džèmātskā*, *bádžo*, *mírdžije*, *Hádžinovac*;

odnosno:

ćâća, *kȕći*, *vòće*, *mȅčići*, *kȕćca*, *kȕće*, *kȕćama*, *hȍće*, *u preduzéću*;

kao i:

mèđa, *próđe*, *mlàđī*, *mèđu*, *pòslovođa*, *râđā*.

Tu i: *ùplaćkali*, *Ćèh*, *ćèški*, *plàćkali*.

Bez sumnje, ove su riječi u ovakvoj fonetskoj formi primljene iz nekog drugog govora. Brojni primjeri sa jasno izdiferenciranim afrikatama *č* i *ć*, *dž* i *đ* jasno pokazuju da tu nije u pitanju jednačenje ovih naših glasova, nego prihvatanje nekih riječi u već deformisanoj fonetskoj formi (isp. za ovakve primjere u Imotskoj krajini, Šimundić: *Imotska krajina*, 71).

Stijena:

Čòhodāri, *čòjek*, *Čèliković*, *is čàršijē*, *čûvāj*, *čùdo*, *od Čalòpeka*, *čètovalo se*, *čète*, *čòjik*, *s čòjikom*, *čīm svane*, *čīzmu*, *čôjka*, *čètvero*, *čèkāj*, *čêlnjāk*, *čèla*, *čèle*, *čèle se zàtrt*, *čètvero*; *djèčāk*, *nàtičē*, *rèčēmo*, *na rúčku*, *tèče*, *Múčalo*, *pûče*, *pòvlāče se*, *pàšče*, *u Njèmačkōj*, *Njèmačkā*, *stríčević*, *ôčin dâjidža*, *dočekívat*, *zlòčin*, *zlòčina*, *rèčū*, *Vrnògrač*, *gràničāri*, *plôča*, *párče*, *povúče*, *vràčara*, *vjèčit*, *tâčke*; *Bêč*, *Gŕmēč*, *plâč*, *sâč*, *krèč*, *opàsāč*, *nòsāč*, *tègljāč*, *otìrāč*, *prostìrāč*;

tako i:

džámija, *dâidža*, *hâdž*, *džádu*, *Madžári*, *na džùme*, *dâjidža*, *Rédžē*, *Rédžo*, *temelj džámijē*, *mejdàndžija*, *mejdàndžiju*, *Filip Màdžarina*, *Pilip Màdžarine*, *bînjedžija*, *nàdžak*, *mejdàndžije*, *odžàklija*, *jabàndžija*, *srdžáza*, *na džùmāj*;

odnosno:

svíća, *svjéća*, *kûća*, *ìći*, *dôć*, *kûće*, *ûs ćestu*, *ćèstōm*, *Bìhāć*, *lípa vòća*, *stríčević*, *Pèćigrad*, *na ćábu*, *pònīćeš*, *Ìzačić*, *nàlīćē kiša*, *Rédžo Bégić*, *sà braćōm*, *ćèrōm*, *ćèste*, *pod glògićem*, *òćerali*;

kao i:

mèđa, *prèđa*, *mlàđī*, *gòveđija*, *pôđū*, *pôđēš*, *dôđū*, *Đúlse*, *đè*, *đèko*, *prêđēš*, *rôđen*, *râđā se*, *ròđendān*, *đèteta*, *đèca*, *đûbar*;

Velika Kladuša:

čòvik, *čȅkāj*, *čèlo*, *čìbuk*, *čȕbr*, *čȕbra*, *čópali*; *máčak*, *mȅčka*, *prîčāj*, *pȕče*, *nȁveče*, *prȉčē*, *sàčovi*; *opàsāč*, *Gȑmēč*, *mȁč*;

tako i:

džámija, *džȁba*, *dženáza*, *džùma*, *hȍdža*, *fildžān*;

odnosno:

magarèćē, *kòćē*, *sȁ ću jā*, *on će dóći*, *Kulénovići*, *dôć*, *náći*, *pròlićе*, *vòće*, *svíćē*, *svíća*;

kao i:

mèđa, *prȅđa*, *mlȁđī*, *slȁđē*, *dôđē*, *próđe*;

ali i: *plȁćka*; *đèma*, što se objašnjava, kao i u ostalim mjestima ove zone u kojima je očuvana artikulaciona razlika između dvaju parova naših afrikata – nije u pitanju poremećenost osjećanja za fonetsku razliku između ovih glasova nego su te riječi, i u toj fonetskoj formi, primljene iz drugog govora.

Todorovo:

čȁkšire, *čôjka*, *čȁjiru*, *čètri*, *u četȑtak*, *čȅtvero*, *čètvrtē*, *čûvām*, *četrdèsēt*, *vìnčāva*, *vèčere*, *vèčera*, *vìnčati*, *vùčijā jama*, *obúćem Ìzečić*, *pȍčō*, *ràčūn*, *rȅče*, *túče*, *ùnučād*, *preskòči*, *bâšče*, *tȍčak*, *Gȑmēč*, *nòsāč*, *plȁč*, *mȁč*, *prostìrāč*, *zapùšāč*, *omòtāč*;

tako i:

dȁjdži, *hȍdža*, *hàdžija*, *Mèrdžić*, *Rédžo*, *nàdžak*, *nàdžakom*, *mȁdžarija*, *pêndžera*, *pod pêndžeru*, *svidòdžbe*;

odnosno:

vrȉća, *kȕću*, *vrȉće*, *trȅćī*, *ćìlim*, *ćâr*, *Mélkić*, *ćȉo*, *rèćemo*, *ćêr*, *dóći*, *pȍmōć*, *nòćiti*, *svùnōć*;

tako i:

léđa, *đâk*, *mèđa*, *svȁđe*, *đe*, *dóđi*, *nâđē*, *rođénje*, *rȍđen*, *rȍđāci*, *đȕbar*, *iz đȕbra*;

a samo jednom:

u Ćèskōj.

Objašnjenje kao i za druge primjere u ovoj zoni.

Trnovi:

čàršiji, *čûj*, *čȍjek*, *čȅtvero*, *čȅtvere*, *čàršija*, *čȅp*, *čȅkāj*, *čûvāj se*, *čȅtvera*, *četvèrica*, *Čèngīći*, *čuvávalo se*, *čòbani*; *ràčūn*, *račùnajūći*, *obùčen*, *obúčem se*, *mlȁčū kàhvu*, *prèkjuče*, *tŕčū*, *priskòči*, *pȍčēlo se*, *ùskāču*, *izlíčila se*, *naobláčilo se*, *smràčalo se*, *utèčū*, *otkóči*, *kóčnica*; *Vrnògrač*, *Gȑmēč*, *Bêč*, *mȁč*, *sȁč*, *zatvàrāč*, *nòsāč*;

tako i:

džámija, *badžànak*, *fildžān*, *bùdžāk*, *òdžāk*, *svidòdžba*, *pêndžera*, *inàdžija*, *galámdžija*;

odnosno:

ȉći, *pòpićemo*, *fícо*, *Bìhāć*, *òtīć*, *plá^{o}ća*, *osto je kòćē*, *hȍće*, *nêćeš*, *próći*, *ùljeći*, *ùnīći*, *svíća*, *cvîće*, *mlàdīć*;

kao i:

ùnīđeš, *mèđa*, *mȅđe*, *mlȁđī*, *đe*, *nȅđe*, *rȍđāk*, *grâđa*, *prèđa*;

Vinica:

čȅle, *čôjka*, *čȕjē*, *čúvat*, *čùla*, *čòjik*, *čȅp*, *čàrapa*, *čàrape*, *čèlo*, *na čèlu*, *čȉjī si*, *čîm*, *čȅljād*, *čûvāj*, *čepŕkā*, *čepŕkati*, *čìbuk*, *čùvār*, *čèlu*, *čûvāmo*, *čùvārska*, *Čȁpljina*, *čìnili*, *Čelèbīći*; *sičèna*, *nàčuo*, *dokúčio*, *ȕveče*, *sutra me kȁčū*, *dokúčila*, *dječáci*, *hȑčē*, *skâčē*, *ùnče*, *ùnučād*, *vîčū*, *tàčan*, *vîčē*, *obračùnāje*, *krčevine*, *náčin*, *počétak*, *pȍčēli su*, *dòčekali su*, *Saráču*; *sȁč*, *Gȑmēč*, *opàsāč*, *nòsāč*;

tako i:

eglèndžija, *muštulùgdžija*, *inàdžija*, *Džéhvo*, *džámije*, *dàjidža*, *iz džámijē*, *hȍdžīnca*, *hàdžīnci*, *hàdžija*, *hȍdža*, *dženáza*, *džùma*, *džèmāt*, *džãba*;

odnosno:

ȉći, *cvîće*, *svíća*, *mladići*, *kȕći*, *ćȅrō*, *ispèći*, *za Šȅhovićom*, *dôće*, *Sálihagić*, *Dizdàrići*;

kao i:

mèđa, *léđa*, *rȍđāk*, *grâđu*, *mlàđī*, *dôđē*, *Àlđun*, *svàđi*, *nâđē*, *za grâđu*, *rȍđeni su*, *mèđed*, *đe*;

Vrsta:

čȕdo, *čȍjeka*, *čȅkāj*, *čúvalo se*, *čûj*, *čûvāj*, *činòvnīk*, *čàrape*, *čȅle*, *čèlo*, *čìnī se*; *pištòljče*, *ùči*, *koláči*, *pȏčēli*, *zarúčili se*, *sûnčō se*, *pjèšāčki*, *zàkačī ga*, *umòči*, *preskòčili*, *dòčekala*, *otŕčala*, *jastùčić*, *mómčić*, *òčiju*, *učìnili*; *sȁč*, *nòsāč*, *opàsāč*, *Bêč*, *Gȑmēč*;

tako i:

eglèndžija, *džámije*, *hȉledžija*, *džènet*, *dženáza*, *džùma*, *hȍdža*, *hòdži*, *hàdžīnca*, *sȉledžija*;

odnosno:

ȉć, *dōć*, *cviéće*, *ȍpćē*, *ȕopće*, *dò kućē*, *pláća*, *svíća*, *šćèrē*, *préći*, *kȕći*, *nôć*, *zidana pêć*;

Turija:

čôjk, *čôjka*, *čȅle*, *čèkić*, *čȅtvero*, *čȁše*, *čȕdo*, *čètir rázreda*, *četères trȅćē*, *čikoláda*, *čûvā*, *čobani*, *čûj*, *čȕdnovāt*, *čȕdio se*, *čupérak*, *čepŕkā*, *činòvnīk*, *čórba*, *čàšaf*, *čȅljād*; *stríčević*, *sèljačkā kȕća*, *svȁčijē*, *pèčū*, *vîčū*, *ȕvečē*, *ȍblāčno*, *òbično*, *Nìmačkā*, *múčati*, *ne pàčām se*, *vinčávalo se*, *skȍčī*, *gȑčeve*, *ùnučād*, *príčaju*, *tàčno*, *nȅjāčak*, *lòvačkī*, *préličan*, *Ìzečić*, *rúčati*, *rûčāmo*, *izùčili ȍbičāj*, *mjȅsečno*, *srčа*, *hȑčē*, *pȁščād*, *paščàdija*, *plȁč*, *opàsāč*, *Gȑmēč*, *nòsāč*, *podupìrāč*, *mȁč*, *sȁč*, *krȅč*, *Bêč*;

tako i:

džȁbē, *džámije*, *džámījskī*, *džȅp*, *dženábet*, *džèmāt*, *dženáza*, *alàdža*, *fìldžān*, *hòdže*, *hòdžīnca*, *Rédžić*, *dàjdža*, *fȅradža*, *svidòdžba*;

odnosno:

kȕća, *pròliće*, *stȉći*, *Bîšće*, *srȅći*, *ćȁći*, *rȅći*, *ćî*, *ćèri*, *préći*, *nàćerō*, *pláću*, *mògūćan*;

kao i:

svàđa, *mèđa*, *đȕbar*, *ìzrēđā*, *mlȁđī*, *râđā*, *léđa*, *ròđāka*, *ráđalo se*, *túđe*, *đe*;

Žegar:

čètiri, *čètri gȍdine*, *čȉtō*, *četȓnēs gȍdīnā*, *čȉr*, *čûvā*, *čûj*, *čȅkāj*, *čòjik*, *čȁše*, *čȅp*, *čàkija*; *prîča*, *òčišćen*, *ȍdličan*, *mljéčna hrána*, *rȅćēm*, *rúčak*, *ȍči*, *u Njèmačkōj*, *kljûč*, *tràč*, *otìrāč*;

tako i:

džȁbē, *džámija*, *òdžāk*, *svidòdžba*;

odnosno:

svíća, *vrȉća*, *gȁće*, *kȕću*, *čȉli*, *lȅći*;

kao i:

mlȁđī, *dôđēm*, *léđa*, *vȉđāš*;

ali i: *đèm*, *nàmaži đèmom*.

Ovdje su date samo potvrde za normalnoštokavski izgovor naših afrikata u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima. Kao što se da zaključiti na osnovu broja mjesta iz kojih se daju te potvrde, standardni izgovor ovih glasova je sasvim običan na ovom području Bosne. Odstupanja od takve artikulacione norme, kao što će se niže vidjeti, nisu česta. Nije isključeno da će se na ovom području naći još neko mjesto sa pomjerenom artikulacijom ovih glasova, tj. sa nestandardnom artikulacijom, ali, to je sasvim sigurno, broj takvih mjesta nikako neće biti velik, niti će njihov broj moći da utiče na opšti sud o izgovoru naših afrikata u ovom dijelu Bosne – a to je: postojanost normalnoštokavske artikulacije kod obaju naših afrikatskih parova. Dodajmo uz to, da je i u mjestima iz kojih se ovdje ne daju potvrde standardni izgovor, takođe, običan.

Drugu grupu čine ona mjesta na ovom području u kojima nisu jasno izdiferencirani u artikulacionom pogledu glasovi *č* : *ć*, *dž* : *đ*. U tim mjestima imamo najčešće *č'* (ev. *dž'*), rjeđe se ovi glasovi tu jednače sa *ć* i *đ*. Istina, a to je potrebno istaći, u svim tim mjestima postoje u glasovnom sistemu i glasovi *č* i *dž*, normalnoštokavske artikulacije, ali njihova upotreba nije uvijek standardna, iako nisam naišao na pojavu *č*, *dž* ili *č'*, *dž'* mjesto *ć* i *đ*, što se, takođe, javlja u nekim govorima Bosne.

Da i tu damo zabilježeni materijal.

Blagaj:

čȉtav, *čȉm*, *četredèsēt*, *lónčić*, *čȍvjek*;

kao i:

č'àrape;

pored:

ćȅkāmo, *ćètiri*, *zàćadilo*, *sûnćā se*, *mȕćī*, *ćȅkā*, *naoćále*, *ćàrapa*, *òćijū*, *mȕćno*, *ćȅdo*, *ćàršija*;

ali samo:

dâjđe, *áđe*, *dâjđi*;

Bosanska Dubica:

č'ûj, *č'èkāj*, *č'ȉtav*, *bȁč'vu*, *č'òvik*, *č'èkajū*;

pored:

ćikoláda, *ćámci*, *tèhnićār*, *ćȁša*, *žûć*;

odnosno:

dž'ámija, *kirájdž'ije*;

pored:

đámija;

Bosanski Petrovac:

čètres drȕgē, *čúvō*, *čȅkāj*, *čȍjek*, *čàdor*, *čȉstē*, *čèmu*, *Čèngīć*, *čȅtu*, *čúvō*, *čȉstila*, *čȅkao*, *čègā*, *četères*, *čȉtavo*, *čistúnac*,

čètri, *čȕla*, *ùčio*, *Tȕrčija*, *Pètrovčāni*, *vjèčito*, *zèčēvā*, *zèčevima*, *tȕrčit*, *Tùrčin*, *tèžāčki*, *príčali*, *slȕčāj*, *vìnčāje*, *vìnčāj*, *vȉnčāna*, *sèljačkā*, *pèčū*, *ù bāšču*, *pšènično*, *príčō*, *tȁčno*, *Òraščāni*, *ìlāču*, *ìnāče*, *strȕčnjāk*, *pètrovačka ràkija*, *Rîpča*, *Bùkovača*, *bosànčica*, *Njèmačkōj*, *s nȉčīm*, *bòračkī*, *prílično*, *Grméča*, *vìnčā*, *hràstovaču*, *utèče*, *u Osječènici*, *nȁveče*, *ispèčen*, *Pètrovčānke*, *večèraske*; *Kljûč*, *Gȑmēč*, *kljûč*;

ali i:

ćȕdo, *zàpoćō*, *pȍćēli*, *Ćèngīć*, *ćetères*, *òvćārskī*, *zàkaćilo*, *dòćek*, *ćȍjeka*, *rúćat*, *mȅćki*, *jùćē*, *ćetȑnēs*, *ćȅkala*, *ćȉstī*;

pored:

jùč'ē, *č'ègā*, *č'ûj*, *č'òvik*, *č'îm*, *prìč'ekāj*;

a samo:

džámija, *džámiju*, *džámije*, *hàdžija*, *šaljìvdžija*, *hȍdža*, *Džáfer*, *dženáza*;

U mojim bilješkama nije se našla ni jedna potvrda za pomjerenu artikulacionu bazu afrikate *dž*, što može imati i svoje opravdanje. Afrikata *č'*, i u toj fonetskoj formi, naslijeđena je iz starije faze razvitka našega jezika, njen zvučni parnjak je tada mogao postojati i imati takođe palatalni karakter, ali je njegova frekvencija bila izrazito mala. Kada je ovaj glas ulazio u naš jezik zajedno sa turcizmima, on se mogao primati ili kao očvrsli suglasnik ili kao palatal. Pošto je i u ovom govoru već bila jasno izražena tendencija očvršćavanja i afrikate *č* – to pokazuje brojni odnos primjera sa *č* i sa *ć*, jasno je da je taj glas priman kao *dž* koji je stajao naporedo sa bezvučnim *č*, a prema *ć* već je postojalo domaće *đ*. Nije potrebno ni navoditi primjere za ta dva glasa, jer oni ne odstupaju od standardne artikulacione norme, a i to bi bio jedan od dokaza da za ovu pojavu strani uticaj nije primaran.

Pećigrad:

čȉtavo, *čȕli*, *čȕdī se*, *čûvām se*, *čûvām*, *nè čujē se*, *čȁšu*, *četȑ-*

nēstē, *čȅkām*, *čȉjā*; *prîčām*, *usíće*, *ȉsīče*, *počéše*, *sàčekat*, *ùnučādi*, *praùnučādi*, *túćū*, *sàčūvāj*, *njèmački*, *zapèčatlo*; *Kljûč*;

pored:

č’èkām, *sač’èkuje*, *rasíč’e*, *č’ȉstit*, *č’ȉstio*, *praùnuč’e*, *vèč’eru*, *vèč’erali*, *bâšč’u*, *plȍč’a*, *č’ètri*, *č’ètu*, *č’ùdnu*, *ȍč’i*, *rȅč’ēm*, *č’ȁša*, *túč’e*;

ali i:

čȍjek, *ćȁjir*, *ćȕo*, *ćètri*, *ćàrape*; *dòćekali*, *jùćē*, *lîćkī*, *túće*, *Lićani*, *zapèćatili*, *ćètvrtē*, *ćètvrtōme*, *lîćī se*, *doćíkat*, *túćū*, *ìzućī*, *Gràćanica*, *ùnućādi*, *preskòćili*, *ȍći*, *Sȍću*, *utèće*, *dòćekāj*, *òćistila*, *ćìstē*, *pȍćē*, *u Béću*, *ispríćō*, *vèćeru*, *naoćále*, *bâšće*, *naćìnijo*, *svećetverìma*, *ćètiristo*;

tako i:

kapìdžija, *dženáza*, *Rédžo*;

pored:

đȁbē, *hȍđa*, *Réđić*.

Značajna je konstatacija da i u ovim mjestima, čak i u govoru istoga lica, nailazimo i na upotrebu glasova *č* i *dž*, bez elemenata palatalnosti. Drugo je pitanje kako sve to objasniti, ali je činjenica da isto lice, i u istom razgovoru, može da upotrijebi sve tri fonetske varijante afrikate *č*, i *č* i *č’* i *ć*. Takve slučajeve ja sam sretao i u Bosanskom Petrovcu i u Pećigradu. Rekao bih još i to da mlađe generacije ovdje više idu sa standardom.

Među mjestima iz kojih se ovdje navodi materijal jedino se Blagaj i Pećigrad izdvajaju brojem primjera sa *ć* mj. *č*. Objašnjenje ove pojave u tim mjestima ne mora biti isto. Blagaj pripada opštini Prijedor, znači centralnobosanskom govornom tipu ikavskošćakavskih govora. Prema tome, to je jedna od osobina koje karakterišu taj govorni tip kao cjelinu. Istina, Blagaj se našao na spisku mjesta iz kojih se ovdje navodi materijal, ali kao krajnja istočna tačka gdje preovlađuju osobine drugog govornog tipa.

Pećigrad je nešto drugo. Ovo mjesto se nalazi između Cazina i V. Kladuše, na zapadnoj strani našega govora, i tu se ne može pomišljati na neku vezu sa centralnobosanskim govorima u kojima imamo *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž*. Ovdje bi ta osobina mogla biti i autohtona, mada nije isključeno da je potpomognuta doseljenicima iz drugih krajeva. Kako i otkuda, za sada ne bih mogao reći ništa određenije.

A šta se o ovoj govornoj osobini može zaključiti na osnovu pisanih izvora koji su nastali na ovom području? Odmah se može reći da je teško dati određen odgovor. Grafička neizdiferenciranost ne dozvoljava da se dā precizan odgovor na postavljeno pitanje. Naime, u tim listinama imamo:

ostrožačka, pečatu, bnetačkoi, činite, čuvati, riči, Malkočь;

iako i:

Čafr, sandžaka;

(Lopašić: *Bihać*, 235-248; Ljubić: *Rukoviet*, 7-8).

U listinama koje je objavio Rački (Starine, XI i XII) pored primjera kao:

sisačkoj, kostainičkoga, tanačniku, čehaie, časti, rič – iz Kostajnice, imamo i:

Patačiču, kostainiče, viče dana, uranač – vranac, ne čemo = ne ćemo, plačući, iaučuči, pračena, iščemo;

(Starine, XI, 82-84).

Iz Dubice imamo:

chasty, yunachke;

pored:

niksychu, tokichy, iantolchychu, hochemo;

kao i:

doyde y z ochem k namy;

(Rački: *Dopisi*, Starine, XI, 85-86).

Iz Dubice imamo i ovakve primjere:

Šerica, Patacica, vece, kmetica, oprosceni list;

pored:

časti, čemu, Županiču;

ali:

hogin, Regep;

(Starine, XI, 86 i dalje).

Kao što vidimo, nepotpunost grafije ne dozvoljava da se prati fonetska vrijednost naših afrikata, čak i kada bismo bili sigurni da su pisari uvijek bili domoroci, što nije bio čest slučaj, i kada bismo znali da je govorna riječ nalazila svoju vjernu sliku na pisaćem materijalu i da nam je ona vjerno saopštena, mi nismo u stanju da ovdje kažemo nešto određenije o prirodi afrikata u tim pisanim dokumentima. U pismu Mustajbega Badnjevića sa kraja XVII vijeka, 1695, vidjeli smo, ovi se glasovi u pisanoj riječi lijepo razlikuju, što bi govorilo da je već tada ovdje fonetska situacija bila potpuno jasna.

A sada nam ostaje da pokušamo naći objašnjenje za fonetske vrijednosti naših afrikata u zapadnobosanskom ikavskošćakavskom govoru. Kako objasniti ovakvo stanje u našem govoru, stanje koje se bitno razlikuje od stanja u drugim šćakavskim govorima Bosne? Odgovor na postavljeno pitanje ne mora biti samo jedan. Moglo bi se reći:

1. U govoru ovdašnjih Muslimana, o njihovom izgovoru naših afrikata i vode se diskusije, bilo je ranije više primjera sa *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž*, kako je to i danas u nekim krajevima Bosne, ali je ta osobina ustuknula u novije vrijeme pod uticajem govora susjednih jekavaca, a i sredstava masovne informacije. Takav odgovor je moguće dati, ali ga nije moguće dokazati. Naime, poznato nam je da ni u drugim sredinama ne dolazi tako lako do prihvatanja normalnoštokavske artikulacije naših afrikata ako je

njihova artikulaciona baza poremećena. U Sarajevu i Mostaru, reklo bi se, vrši se upravo obrnut proces: i pored uticaja škole i sl. izgovor *ć* i *đ* mjesto *č* i *dž* sve više postaje karakteristika žitelja tih gradova. Kada je to tako u većim gradovima, teško je vjerovati da bi se nešto drugačije moglo desiti u zabačenijim mjestima, čak i kada bi kontakti između jekavaca i ikavaca bili tako tijesni i kada bi uticaj prvih na govor drugih bio tako intenzivan. Moj materijal sa ovoga područja ne govori u prilog takve pretpostavke. Ikavci i jekavci na ovom tlu, mada dugo žive u neposrednom susjedstvu, nisu mnogo uticali jedni na druge. Za to postoje i objektivni razlozi – česta odvojenost teritorijalne prirode, a ni religiozni momenat nije bio bez značaja.

2. Ova zona, pošto je dosta kasno – krajem XVI vijeka – došla pod tursku upravu, a njen govor pod neposredniji uticaj turskog jezika, nije bila izložena tako jakom pritisku toga jezika, niti su njeni žitelji imali mogućnosti da dužim boravkom u tuđini deformišu svoje izgovorne karakteristike, kako je to bilo moguće žiteljima centralnobosanske zone.

Mada je tačno da je Bosanska krajina kasnije došla pod tursku upravu, mada je tačno da je i islamizacija ovih krajeva bila nešto kasnije nego u drugim oblastima Bosne i Hercegovine, teško je vjerovati da su upravo to razlozi za posjedovanje dvaju afrikatskih parova u ovome govoru. Bilo je odlazaka u Tursku i iz ovih krajeva, bilo je i ovdje tuđinskih činovnika, ima i doseljenika, a bilo je i rodbinskih veza, a i ovdje ima varoškog i starinačkog stanovništva – pa ipak sve to nije bilo presudno da bi se neutralisale fonetske distinkcije između glasova *č-ć* i *dž-đ*. Ni taj momenat, dakle, ne daje prihvatljiv odgovor.

3. Ovdje nisu postojali tako jaki i snažni administrativni centri kao što su Mostar, Sarajevo i Tuzla, i upravo zbog toga tu nije mogao doći do punog izražaja strani jezički elemenat i on nije mogao da poremeti domaće jezičko osjećanje. Ovaj argumenat može donekle da se prihvati, ali samo donekle. Naime, većih

gradova tu nije bilo. Ali je bilo manjih gradova, raznih utvrda i graničnih postaja u kojima je bilo stranaca, i ne malo, a koji su bili u tješnjim i bližim vezama sa domorocima. Bihać je, svakako, i ranije bio središte ove oblasti, pa ipak u njemu, upravo u govoru njegovih žitelja, posebno Muslimana, nema svođenja dvaju parova afrikata na jedan, nema *ć* mjesto *č*.

4. Ovdašnje stanovništvo nije autohtono. U pitanju su doseljenici koji su iz matične zone donijeli jasno očuvane fonetske distinkcije između *č* i *ć*, *dž* i *đ*. Oni su, s obzirom na brojni odnos, uspjeli ne samo da očuvaju tu svoju govornu osobinu, nego su je vremenom naturili i starincima koji nisu imali tako jasno izražene fonetske razlike između ovih glasova. Tamo gdje broj tih doseljenika nije bio veći od broja starinaca, ova pojava ni do danas nije dovedena do kraja, tamo i danas imamo nerazlikovanja ovih glasova. Ovakav odgovor bio bi uvjerljiv kada bi iza njega stajale činjenice proistekle iz proučavanja porijekla ovdašnjeg stanovništva. Ispitivači toga pitanja, međutim, često ukazuju na brojnost upravo starinaca (posebno Lopašić). Dakle, ni taj odgovor ne bi mogao da se prihvati kao definitivno rješenje.

5. Pa ipak, čini nam se, postoji jedan prihvatljiv odgovor na postavljeno pitanje. A taj odgovor bi bio sljedeći:

Ovo je štokavska zona. Njen fonetski sistem, kao i sistem svih drugih što-govora, znao je za *č'* (eventualno i *dž'*) i za grupe *šć*, *žđ*. U jednim govorima, onim istočnijeg dijela, ovi su glasovi i glasovne skupine, rano počeli da gube palatalnu komponentu i da se javljaju očvrsli suglasnici i suglasničke skupine, dakle, *č-dž*; *št*, *žd*. Drugo je pitanje da li je proces očvršćavanja ovih afrikata i suglasničkih skupina išao naporedo i da li je likvidiranje jednih obavezno povlačilo i likvidiranje drugih. Moguće je, a rekao bih i vjerovatno je, da su prvo očvrsli afrikati i da je zatim uslijedilo očvršćavanje suglasničkih skupina. Dok je očvršćavanje prvih vršeno bez izuzetaka, očvršćavanje drugih moglo je biti poremećeno, upravo onemogućeno uticajem nekih

drugih momenata (o tome v. kod mene u Južnoslov. filologu, knj. XXVIII str. 143-188), otuda prema *oprostiti-opraštati-oprošten* imamo *častiti-čašćavati-čašćen* i sl.

U drugim govorima, tj. onim zapadnijeg dijela, kao što je i ovdje već rečeno, evolucija je krenula drugim putem: ili je preovladala palatalna komponenta i umjesto starijih *č'* (ev. *dž'*) dobilo se *ć-đ*, a prema njima je ostalo starije *šć*, *žđ*; ili je pored starijeg *šć*, *žđ* ostalo i *č'*, *dž'*, što ne isključuje ni mogućnost pojave i *ć-đ*.

Sada se postavlja pitanje: da li su svi zapadniji – šćakavski govori morali ići tim putem, odnosno: zar se i u krilu tih govora nije mogla javiti težnja za očvršćavanjem. Drugačije rečeno, zašto i zapadni dio štokavske teritorije, onaj šćakavski, a šćakavski je upravo zbog sporijeg tempa razvitka, zbog sporije evolucije, nije mogao sam, bez ikakvih spoljnih uticaja, da krene stazom kojom je znatno ranije bio krenuo istočni dio ovoga dijalekta; zašto se, drugačije rečeno, u krilu toga govornog tipa nije moglo izvršiti očvršćavanje afrikata *č'*, ev. *dž'*, kako je to znatno ranije učinjeno u istočnom dijelu što-dijalekta, i to bez ikakvog uticaja sa strane.

Možda će ovako postavljeno pitanje nekoga navesti na pomisao da je ono pogrešno formulisano i podsjetiti na diskusiju koju su vodili početkom ovoga vijeka Rešetar i Belić, tj. nije problem u tome da li se neka pojava mogla javiti na jednom području, nego je problem u tome da li se ona stvarno tu javila. Ovakvo rezonovanje ima svoga opravdanja samo utoliko što se promjene u jeziku ne vrše sinhronizovano i što je moguć uticaj jednih govora na druge, ali, s druge strane, mora se voditi računa i o činjenici da u jeziku, kao i u društvu, vrijedi zakon o permanentnoj promjenljivosti i da, zbog toga, neke pojave koje su bile karakteristične za jedno područje u prošlom vijeku, mogu se javiti bez ikakvog uticaja sa strane, u ovom vijeku na drugom području.

Prihvatanje ovakvog mišljenja, tj. dozvoljavanje da su i ovi govori, kao integralni dio štokavskog dijalekta, u svojoj evoluciji, koja je, istina, bila sporija od one koja je karakterisala istočni dio što-dijalekta, nešto kasnije došli do istih rezultata kao i govori istočne polovine štokavštine, znači u isto vrijeme i prihvatanje jednoga od osnovnih principa dijalektičkog materijalizma, tj. sve se mijenja u prirodi i društvu. Naravno, i u jeziku, kao vječitom pratiocu ljudskog društva nema, niti može biti statike. Tu su promjene stalne i sveobuhvatne. Prema tome, ako su neke osobine bile tipične za šćakavske govore u ranom Srednjem vijeku, to nikako ne znači da te i takve osobine moraju ostati kao vječiti pratioci ovih govora. Otuda je sasvim razumljivo što se i u krilu šća-govora nailazi na osobine koje su znatno ranije postale tipične za onaj drugi dio štokavštine. Zato je, po mom mišljenju, i moguće u jednom dijelu zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora javljanje osobina koje su se znatno ranije razvile u tipičnim štokavskim govorima. Uostalom, cijela struktura šća-govora pokazuje da oni idu za istočnijim dijelom štokavskih govora – to se lako uočava ne samo u fonetici nego i u akcentuaciji, morfologiji. Mnoge pojave koje su bile jezička realnost u istočnom dijelu što-dijalekta u XVII vijeku, ovdje se realizuju u naše vrijeme.

Sve ovo, opet, govori da je zapadnobosanska šćakavština sastavni dio što-dijalekta. Ovo, isto tako, potvrđuje mišljenje da je ovo područje i ranije bilo štokavsko i da su izvjesni čakavizmi koji se tu mogu naći ili ostaci iz vremena kada su naši dijalekti bili u tješnjim i bližim vezama ili nekakvi nanosi sa strane (a kada je u pitanju pisana riječ iz ranijih vremena, u pitanju je pisarska tradicija i sl.). Ovo naše razmatranje ukazuje i na to da je i u istočnom dijelu štokavštine proces očvršćavanja nekadašnjih palatalizovanih suglasnika tekao sporo i da su prvo očvrsli afrikati a zatim suglasničke skupine; dakle, proces koji je danas jasno uočljiv u zapadnobosanskoj šćakavštini mogao je nekada

da bude karakterističan i za današnje štokavske govore. Kao sljedeći zaključak bio bi da nejedinstvene fonetske vrijednosti naših afrikata u granicama što-dijalekta ne moraju biti rezultat isključivo spoljnih uticaja, a tih uticaja može biti u perifernijim govorima, nego to mogu biti ostaci starijih vrijednosti tih glasova i posljedica nejednakog evolutivnog hoda u svim govorima toga dijalekta. Žarište ove pojave bili su šćakavski govori. I isto onako kao što su predstavnici novoštokavskih inovacija iz dinarske zone raznosili te osobine u različitim pravcima, tamo kuda su dopirale njihove migracione struje, tako su i ikavci šćakavci raznosili neke svoje specifičnosti, među njima i težnju ka uprošćavanju afrikatske skupine. Ukoliko je njihov razvitak bio sporiji, njihova struktura je imala više arhaičnosti; ukoliko, pak, ti govori imaju brži ili ubrzaniji evolutivni hod, njihova struktura pokazuje više bliskosti sa progresivnijim štokavskim govorima. A ovo sve zbog toga što su unutarnji impulsi i ovdje bili prožeti štokavskim tendencijama i što su mnoge pojave koje je razvio ovaj dio štokavštine išle upravo u pravcu štokavske evolucije – kako u fonetici, tako i u morfologiji. Osnovna razlika između tih dvaju dijelova jednoga dijalekta jeste nejednak tempo jezičkog razvitka – istok je bio progresivniji, i sve su promjene tu dolazile brže – zapad je bio arhaičniji, i sve su se promjene tu vršile sporije i kasnije. To je, čini mi se, suština šćakavštine u sklopu što-dijalekta.

Suglasničke grupe *šć, žđ*

Ovo mišljenje potvrđuju i fonetske vrijednosti glasovnih skupina *šć*, *žđ* < *stj*, *zdj*; *skj*, *zgj*; *sk*^{e}, *zg*^{e} u primjerima tipa: *pušćan*, *ubražđen*; *išćem*, *kućišće*, *pišćaljka*.

Na ovom govornom području, naime, pored glasovnih grupa *šć* i *žđ* u takvim primjerima imamo i skupine *št*, *žd*, iako ne podjednako rasprostranjene u svim mjestima. Sasvim razumljivo,

u pojedinim kategorijama riječi, kako je to, uostalom, i u našem standardnom jeziku, i u govorima njegove uže osnovice, imamo isključivo skupine *šć*, *žđ*. To su primjeri tipa: *častiti-čašćen--čašćavati*, *ugostiti-ugošćen-ugošćavati*; *ubrazditi-ubražđen-ubražđivati*, odnosno: *čist-čišći*, *gust-gušći* (o tome v. kod mene: *Promene nepalatalnih suglasnika*).

Radi bolje preglednosti sav zabilježeni materijal ja ću iznijeti po mjestima gdje je zabilježen:

Bakšaiš:

kȕćīšće, *zèmljīšće*, *ȉšćē*, *šćâp*;

pored:

dvòrīšte, *ìgralīšte*, *štȕcā mu se*;

Bihać:

pùšćat, *òprošćen*, *pùšćō*, *zaìšćelijo*, *gȕšćer* (gustiš u šumi), *vríšćī*, *stîšće*, *prìtīšće*, *ȉšćē*, *zàišće*, *ìšći*, *ògnjīšće*, *kumpìrīšće*, *šćâp*, *píšća*, *klíšća*, *šćípati*, *ùšćaklo mu*, *pùšćalo se*, *púšćat*, *òtīšće*, *ȉšćū*, *šćípati*;

kao i:

zvížđī, *zvížđa*;

pored:

štèta, *òštetio*, *klíštima*, *štȕcā mi se*, *píšta*, *klíšta*, *prîšt*, *zabàvlīšte*, *zèmljīšte*, *štène*, *štȕcānje*, *dvòrīšte*, *kȕćīšte*, *kumpìrīšte*;

i:

zvižđùkā, *zvȉždūk*;

Blagaj:

ùlīšće, *kȕćīšće*, *ȉšćē*;

pored:

štèta;

B. Otoka:

klíšća, *šćène*;

pored:

štȅta;

B. Krupa:

šćâp, *šćȁpi tō*, *ùšćaklo mu*;

pored:

štȅtē, *kùruzīšte*, *kumpìrīšte*;

B. Petrovac:

pûšćāj, *pȕšćō*, *prèpūšćā*, *zaìšći*, *kȕćīšće*;

pored:

štȅta, *štȗcā mi se*;

Bužim:

pùšćit, *ȉšćē*, *ȉšćū*, *klíšća*, *ògnjīšće*, *kȕćīšće*, *ùšćaklo*;

kao i:

Pòdzvīžđāni;

pored:

klíšta, *kȕćīšte*, *kùruzīšte*, *ràžīšte*, *zòbīšte*, *vàtrīšte*, *štȅta*;

Cazin:

spùšćō se, *strȎnjīšće*, *šćâp*, *klíšća*, *namíšćati*;

kao i:

Podzvížđani;

pored:

klijéšta, *uklíštilo*, *zàštaklo*, *na strèlīštu*, *dvòrīšte*, *napúštajū*, *štȅtno*, *štȅta*, *òštetijo*;

tu čak i: *pošćèna* (< poštena);

Dobrenica:

dvòrīšće, *šćâp*, *njeko kȕćīšće*, *pùšćit*;

pored:

ȉgnjīšte, *zȅmljīšte*, *kȕćīšte*, *štâp*, *pùštat*;

i:

dàždenjāk;

Gata:

ȉšćēš, *pȕšćāni*, *klíšća*;

pored:

ȉštēš, *štèta*, *dvòrīšte*;

Izačić:

ȉšćē, *pȕšćō*, *šćâp*, *ògnjīšće*, *bùnjīšće*;

pored:

zàpuštāno, *štène*;

i:

mȍždāni;

Jasenica:

štàpić, *godíšte*, *kȕćīšte*, *kumpìrīšte*, *klíšta*, *nàpūštāno*.

Nemam potvrda za *šć*.

Jelinić:

šćâp, *šćîpā se*, *kumpìrīšće*;

pored:

kòmušīšte, *kumpìrīšte*, *kùpusīšte*, *štâp*, *šèničīšte*, *spávalīšte*;

Kamenica:

kȕćīšće, *ògnjīšće*, *pùšćali*, *zàišćeš*, *vríšćī*;

tu i:

zvižđùkajū;

pored:

klíšta, *pȕštū*;

Klisa:

kȕćīšće, *kòsīšće*, *mjȅšćāni*;

pored:

nàpuštāli, *nàraštāj*, *pùštō*, *ȉzvještāj*;

Kulen-Vakuf:

ùšćīne, *kumpìrīšće*;

kao i:

zvížđati, *zvìžđūče*;

pored:

klíšta, *kompìrīšte*, *zȅmljīšte*, *na bòjīštu*;

Orljani:

spùšćati, *pùšćaše*, *šćápōva*, *da me pȕšćēš*, *prìmīšćā se*, *prèmīšćā se*, *napùšćat*, *cìpilīšće*, *spúšćalo se*, *pùšćalo se*, *pùšći*, *raspúšćat*, *ùšćīne*, *šćîpā*, *šćȁpi*, *šćápom*, *šćápā*;

pored:

Sàjmīšte, *na bòjīštu*, *štèta*, *nà štetu*, *vìštica*, *vjèštica*, *Plàndīšte*, *ù šteti*;

Ostrožac:

mjèšćānā, *ušćínō*, *šćâp*, *krumpìrīšće*, *ògnjīšće*;

kao i:

zvìžđūk;

pored:

sjèdīšte, *štèta*;

i:

zvîždanju;

Pećigrad:

šćápovi, *pûšćāj*, *ȉspušćō*, *kȕćīšće*;

pored:

štèta, *štȕcavica*;

Pokoj:

mjèšćanīk, *kȕćīšće*, *ȉšćē*;

pored:

zȅmljīšte;

Ribić:

ȉšćē, *šćâp*, *kùruzīšće*, *kȕćīšće*, *pȕšćō*, *ȉspušćāli*;

kao i:

zvȉždūk, *zvížđānje*;

pored:

pȕšten, *òštetili*, *po dvòrīštu*;

i:

zvȉždūk, *zvížđānje*;

Srbljani:

ušćîne, *ùšćaklo*, *ušćínio*, *šćâp*, *pȕšćō*, *spûšćā se*;

pored:

klíšta, *kȕćīšte*, *štâp*, *uštínō*, *klíštima*, *dvòrīšte*, *gòrilīšte*;

i:

dȁždenjāk;

Stijena:

ràspušćālo se, *prepùšćat*, *šćâp*, *šćápi*;

pored:

kumpìrīšte, *zȅmljīšte*, *štȅta*;

Todorovo:

nàpušćāni, *ùšćīne*, *ùšćaklo*, *šćâp*;

pored:

štâp, *štȅta*, *štène*;

Trnovi:

šćâp, *šćîpā*, *kumpìrīšće*, *kȕćīšće*;

pored:

ùništit, *kùpusīšte*, *štâp*, *zȅmljīšte*;

Turija:

kètenīšće, *kòsīšće*, *kòmušīšće*, *píšća*, *ùšćaklo mu*, *pȕšćō*, *šćápom*, *šćâp*, *ògnjīšće*, *kùruzīšće*, *kȕćīšće*, *kònačīšće*, *plàndīšće*, *sȉrīšće*, *kȍsīšće*;

kao i:

zvížđī, *zvížđānje*, *zvížđa*;

pored:

ùštaklo, *píštala*, *štȅnād*, *klíšta*, *klíštima*;

Vinica:

ògnjīšće, *kȕćīšće*, *kumpìrīšće*, *strnjīšće*, *ùmīšćā*, *smîšćā*, *šćápom*, *spûšćā*, *klíšća*;

pored:

štȅta, *štípati*, *štène*;

Vrnograč:

napùšćat, *ušćínō*, *ùšćaklo*;

pored:

štápom, *ù šteti*;

Vrsta:

ògnjīšće, *klíšća*, *Vȑšćāni*, *ùšćaklo*;

kao i:

zvižđíkala;

pored:

pȕštō, *ògnjīšta*, *dòtīštī*;

Žegar:

šćâp, *vríšćī*;

pored:

gòdīšte.

U pisanoj riječi, nastaloj na ovom području zapadne Bosne, uglavnom nalazimo glasovnu skupinu *šć*:

Ostrožac, 1403:

opšćina, *brat'šćini*, *godišća*, *ošće*;

(Lopašić, *Bihać*, 235)

Klisa (ako nije Klis), 1436:

išćuće, *u godišću*;

(Lopašić, *Bihać*, 237)

Bihać, 1540:

spušćati, *višć*;

(Lopašić, *Bihać*, 241)

Bihać, 1573:

potribšći(*ne*);

(Lopašić, *Bihać*, 245)

Kostajnica, 1567:

ne pušća;

(Rački: *Dopisi*, Starine, XI, 78)

Kostajnica, 1648:

išče, ali: *milošča*; up. *što*; *štetouali*, ali: *iščemo*, *iščeš*; up. *što*, *ništo*, *štetoual* (tu č = ć: *hočemo*);

(Rački: op. cit., 83-85)

Dubica, 1648:

oprošcenoga, *oprošceni*, *oprosceni* (up. c = ć: *vece*);

(Rački: op. cit., 86-87)

Kostajnica, 1655:

išči (up. mi čemo), ali: *ništo*, *pošttouanomu*;

(Rački: op. cit., 93)

Dubica, 1655:

kerščenici (up.: da če i vaša pravda reči, da ie sušan prost), ali: *poštovanome*;

Dubica, 1678:

kućišta (up. *níšta*, *što* i *hoće*, *kuće*, *četiri*, *čuiem*);

(Rački: op. cit., 122)

Dubica, 1679:

štetom (up. *što*, *pošteno*);

(Rački: op. cit., 125)

Dubica, 1679:

íštite, *íšte* (up. *što*, *koršcensku*, *níšto*, kao i: naći, ćemo, četiri, pomoć);

(Rački: op. cit., 127)

Dubica, 1686:

ižčete (up. obečao, ali *poštovanome*);

(Rački: op. cit., 147)

Dubica, 1676-92:

oprošteni, *opr*(*o*)*ščenu* knigu, ali: *pošto*;

(Rački: op. cit., 151)

Dubica, 1676-92:

milošču učinili (up. ter se ne mogoh boga odreči);

(Rački: op. cit., 152)

Ostrožac, 1700:

išćete;

(Rački: *Dopisi*, Starine, XII, 16)

Kostajnica, 1703-1706:

dopuštaš (up. *što*, *poštenoi*);

(Rački: op. cit., 3).

Mada nismo sigurni da ova pisana riječ uvijek odražava govornu situaciju kraja gdje je nastala, a ni lica u čije se ime piše, ovo, ipak, na izvjestan način upućuje na zaključak da je u periodu

od kraja XVI vijeka i ovdje *št* bilo prisutno, pored starijeg *šć* u primjerima kao *dopuštaš*, *oprošteno* i sl.

U ostalim šćakavskim govorima imamo ovakvu situaciju: U onim južnijim imamo najčešće *šć-žđ*:

– u govoru ikavaca Livanjskog polja, kako kod Muslimana i Hrvata ikavaca, tako i kod Srba ikavaca, isp. kod Đ. Čustović: "Hrvati ikavci gotovo redovno u svome izgovoru imaju *šć* ... *kućišće*, *išću*, *ušćipak*, *ognjišće*, *grabišće*, *s oprošćenjem*, *šćenje*, *pušći*, *šćap*, *šćapina*; ali i tu imamo *uštipci*, *ognjište*, u govoru istih osoba" (Čustović, *Livno*, 93). Sličnu konstataciju nalazimo i za Srbe ikavce (op. cit., 101), za Muslimane ikavce tu čitamo: "*šć* mjesto *št* redovna je govorna pojava i kod Muslimana ikavaca: *zaišći*, *pušći*, *spušći*, *vrišćati*, *ušćipak*, *oprošćenje*" (op. cit., 105);

– i u govoru Imotske krajine i Bekije imamo *šć* i *žđ* u primjerima kao: *prišć*, *šćap*, *šćedit*, *šćeta*, *bunišće* i sl., odnosno: *drežđit*, *zvižđat* i sl., iako tu fonetska distinkcija između naših dvaju afrikatskih parova nije u potpunosti zastupljena (Šimundić: *Imotska krajina*, 79, za *č* i *ć*, 70-71);

– u zapadnim, bosanskim ikavskošćakavskim govorima imamo pored *šć* (ev. *žđ*) i *št* (*žd*), iako ne podjednako rasprostranjene u svim mjestima centralnobosanske zone. Petrović bilježi u nekim mjestima naporednu upotrebu ovih suglasničkih grupa (*Prilog*, 342), a tu nalazimo, da se i toga podsjetimo, i mjesta sa jasno izdiferenciranim fonetskim vrijednostima naših afrikata (op. cit., 341). Takvu situaciju, prema mojim podacima, imamo ne samo u Donjem Majdanu, gdje *č* > *ć*, *dž* > *đ*, nego i u Bronzonom i Starom Majdanu;

– u izvjesnim primjerima suglasnički skup *šć*, van onih opšteštokavskih kategorija, nalazimo i u govoru Zmijanja (Petrović: *Zmijanje* 184-185), a i ostali jekavci zapadne Bosne nisu imuni od ove suglasničke sekvence. Dešić iz govora te zone navodi: *vrišćati*, *narašćaj*, *oprošćen*, *ispašća*, *pušća* i sl. (Dešić: isto);

– i na sjeveru šćakavske teritorije, u posavskom govoru, gdje je također obično *č* i *dž*, bar u najvećem dijelu toga govornog područja (Ivšić: *Posavski*, 203), imamo *šć*, iako ni *št* ovdje nije nepoznato, up.: *išćem*, *pišćat*, *stišće*, *kosišće*, *šćedit*, *šćipat* pored: *krštenje*, *vještica*, *selište*, *šteta*, *prištevi* (op. cit., 201-202).

Kao što vidimo, ni u drugim, neposredno susjednim govorima sa našim zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorom situacija nije jedinstvena. Istina, u južnijoj zoni šćakavštine preovlađuje skupina *šć*, iako se tu *č* i *dž* često fonetski suprotstavljaju palatalnijem paru *ć* i *đ*. Sve to, čini mi se, zajedno sa onim što je ovdje već rečeno, upućuje na zaključak da je očvršćavanje palatalnijih afrikata *č* i *dž* išlo ispred očvršćavanja i depalatalizacije fonetskih skupina *šć* i *žđ*. Impulsi za tu pojavu mogli su biti zajednički, opštetokavski, ali tempo u realizaciji toga procesa nije morao biti sinhronizovan. Nesumnjivo je da su istočniji štokavski govori u ovom pogledu, kao i inače, išli brže, i da su rezultati tih fonetskih izmjena na tom dijelu štokavske teritorije bili završeni prije pojave naših pisanih tekstova. U drugom dijelu štokavštine, onom zapadnijem, taj je proces bio znatno sporiji. Moguće je da su se i tu, prije pojave pisanih spomenika, izvršile fonetske diferencijacije između afrikatskih parova, ili u onom zapadnijem njihovom dijelu, i da je taj proces bio gotov prije dolaska Turaka u ove krajeve. Moguće je da je zbog prisustva Turaka i njihovog jezika u centralnoj zoni šćakavštine taj proces zaustavljen, i da nije produžio evolutivni put opštetokavskog karaktera, nije se išlo ka fonetskoj diferencijaciji nego upravo suprotno: ka fonetskoj neutralizaciji dvaju afrikatskih parova i njihovom svođenju na jedan afrikatski par – onaj palatalniji.

U to vrijeme, svakako, pada i početak očvršćavanja suglasničkih skupina *šć* (ev. *žđ*). Istočni dio štokavštine, vidjeli smo, i tu je išao brže i dobio je *št*, *žd* prije pojave pisanih spomenika. U zapadnijim što-govorima proces očvršćavanja ovih sugl. skupova išao je iza očvršćavanja afrikata *č* i *dž*. Istorijske prilike, koje

su u srednjem vijeku zahvatile naše krajeve, nisu pogodovale normalnom i nesmetanom razvitku ovih glasova i zato ovdje ta pojava nije bila onako radikalna kao u govorima istočnog dijela štokavštine. Zbog toga u ovim zapadnijim govorima i imamo običnije *šć* nego *št*, ali je bitno da tu ni *št* nije nepoznato. Istina, pisani spomenici upućuju na zaključak da je *šć* ranije bilo običnije, ali je pitanje koliko je sve to vjerna slika govora na čijem tlu je taj pisani dokumenat nastao. Ipak, moglo bi se reći da u onim govorima u kojima imamo razvijene artikulacione karakteristike naših dvaju afrikatskih parova imamo češću pojavu skupova *št* i *žd* nego u onim govorima u kojima je došlo do artikulacione nivelacije i svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan. Naravno, izuzetaka može biti, ali je principski tako. Ja, naime, ne mislim da je intenzifikacija školskog sistema, u naše vrijeme, ovdje unijela bitne promjene, mada ni taj momenat nije za potcjenjivanje, ali za generaciju o čijem je govoru ovdje riječ, taj momenat nije bio presudan.

Teoretski gledano trebalo bi očekivati da se u buduće sve kreće u pravcu književnog standarda. Ali, svi su izgledi, neće biti baš tako. Sigurno je da će se sve više uopštavati *št* i *žd*, ali nije sigurno da će za njima ići i uopštavanje afrikata *č* i *dž*. Tako se može desiti, i to u skoroj budućnosti, da imamo i u današnjim tipično šćakavskim govorima *št* i *žd* pored *ć* i *đ*, kao jedinih afrikatskih parova. Mislim da u drugim šća-govorima neće doći do remećenja fonetskih opozicija i da će se njihov cio evolutivni proces kretati u pravcu novoštokavske situacije.

Sudbina foneme *h*

U zapadnobosanskim govorima, kao i u većini drugih govora štokavskog dijalekta, sudbina foneme *h* tijesno je vezana kako za njenu poziciju u riječi tako i za nacionalnu pripadnost govornika. U jekavskim govorima ove zone fonema *h* je skoro nepoznata

– ovaj naš konstriktiv se u tim govorima ili potpuno gubi ili se, u određenim pozicijama, umjesto njega javlja neki drugi glas (up. za govor Zmijanja kod Petrovića: *lad*, *pazuom*, *ora*; *kruva*, *streja*; *ufo*, *prifod*; *njigovi*; *Zmijanje*, 63-65. Slično stanje našao je i Dešić u govoru jekavaca šire zone zapadne Bosne, *Zapadnobosanski*). U šćakavskim govorima zapadne Bosne situacija je drugačija. Pošto je to najvećim dijelom muslimansko stanovništvo, a, skoro po pravilu, ovaj glas je u govoru bosansko-hercegovačkih Muslimana još uvijek i postojan i dosta stabilan, jasno je da i u našem govoru treba očekivati postojanje ovoga suglasnika. I, zaista, ovaj naš konstruktiv čini sastavni dio konsonantizma zapadnobosanskog ikavskošćakavskog govora.

A nije tako u svim šćakavskim govorima. Ne ni u svim šćakavskim govorima Bosne.

Prof. Ivšić konstatuje da u posavskom govoru "glasa *h* nema" i da se tu on rijetko javlja. Upravo, sa tim glasom zabilježena su samo nekolika primjera: *heler*, *Jeriha*, *jerihanski*, *ohol*, *vahtler*, a "ni jedan od tih primjera nije prostonarodni lik" (Ivšić: *Posavski*, I, 198). I u tom govoru mjesto *h* mogu se javiti drugi suglasnici, up. *proktilo*, *parok*; *dijati*, *grija*; *kruva*, *muva* i sl. (isto, 199).

U istočnobosanskom ijekavskošćakavskom govoru fonemu *h* nalazimo u govoru Muslimana. Kod Brozovića o tome čitamo: "Svi musl. govori ješć. dijalekta čuvaju fonemu h, s tim da je u nastavcima izgovor dočetnog h fakultativan" (Brozović: *Ijekavskošćakavski*, 141). U toj zoni naići će se na ovaj suglasnik i u govoru katolika i pravoslavaca, ali sa različitim fonetskim vrijednostima, naravno, tu imamo i njegove supstituante.

U zoni koja se nalazi uz gornji i srednji tok Vrbasa "*h* je uglavnom izgubljeno kod katolika, a sačuvano kod muslimana" (Ružičić: *Glavnije osobine*, 41). Istina, i tu se *h* gubi iz finalne pozicije i u govoru muslimanskog stanovništva. U Vrbanji, kod Banje Luke, i u dolini Sane, prema Ružičiću, *h* je "izvanredno slabe frikativnosti", slično "nemačkom *h* među vokalima" (isto, 42).

U centralnoj bosanskoj zoni – Tešanj – Maglaj "*h* je uopšte neobično reducirane frikativnosti i dosta zvučno... Obično je očuvano na početku i u sredini reči" a "sasvim reducirano na kraju" (Ružičić: *Tešanj*, 246).

Šćakavci doline Sane čuvaju glas *h* "u većini pozicija u reči". Fonetska priroda mu je nejednaka, a u finalnoj poziciji je najviše izložen gubljenju (Petrović: *Prilog*, 340-341).

Slično stanje nalazimo i u govoru Livanjskog polja. Prema podacima Đ. Čustović tu ima i Hrvata koji čuvaju ovaj glas (Priluka), a i Muslimana u čijem se govoru "taj glas ne čuva" (Čustović: *Livno*, 93). Ipak je činjenica da i tu Muslimani najdosljednije upotrebljavaju ovaj naš konstriktiv u govornom procesu. Njegove fonetske vrijednosti mogu zavisiti kako od pozicije koju ima u riječi, tako i od stepena obrazovanja i sl. (isto, str. 105).

U Imotskoj krajini i Bekiji "nema glasa h". Prema Šimundićevim zaključcima *h* je iz govora te zone iščezlo dosta davno "sigurno prije dva i po stoljeća", a njegovi supstituanti su poziciono determinisani (Šimundić; *Imotska krajina*, 51-53).

U našem, zapadnobosanskom ikavskošćakavskom govoru, da to ponovimo, fonema *h* čini sastavni dio njegovog konsonantizma. Istina, njegove fonetske vrijednosti nisu u svim pozicijama jednake. Bez sumnje, inicijalni i medijalni položaj još uvijek imaju stabilnu artikulaciju ovoga konstriktiva. Finalni položaj i tu je znatno izložen redukciji, pa i potpunom gubljenju. To će se sve vidjeti iz primjera koji slijede.

Inicijalni položaj

Bakšaiš:

hȁj, *hàjde*, *hȍš ìs*, *hȍdža*, *hȍdžīnca*, *Hálida*, *hàdžīnca*, *hódalo se*, *Hlìvnjāk*, *Hlívno*, *halálimo*, *Hàva*, *Hajríje*, *Hàsnija*, *Hùremovica*, *hódānje*, *hràstić*, *hàjāt*, *Hánumica*, *hràščić*, *Hràsnici*, *htjȅo*;

Bihać:

u Harmáni, *hŕpu*, *Hasíba*, *Hasíbe*, *hàjde*, *Húse*, *Háse*, *Hatídže*, *Hadžèra*, *hȕja*, *hȉljada*, *hràstik*, *hrâšće*, *hôdamo*, *haj hôdāj*, *hódānje*, *hȁj*, *hàjde*, *hèlāć*, *hìla*, *hilèsuz*, *haìrsuz*, *hàrām*, *hȍdža*, *hàdžije*, *hâlvu hàjāt*, *hȁber*, *Hìlmija*, *Hèrcegovac*, *Hèrcegovine*, *Hŕvātskā*, *Hrváti haláli*, *haláliti*;

tu i:

ʰȉljada, *ʰȉljād*;

Blagaj:

haj-hâj, *hoš dôć?*, *hoš li tî?*, *hȍćeš*, *hȁjmo*, *hȉljada*, *hítit*, *Hámo*, *Hájre*, *Hàtka*, *hòdi*, *hôdāj*, *hódali su*, *haìrli*, *hȁber*, *hèsābiš*, *hèlāć hàdžīnci*, *hȍdžino*, *hàdžije*;

Bosanska Dubica:

Hèrcegōvci, *hajvána*, *hàjde*, *hȍćeš li? hȍra je*, *hâlvē*, *Hŕvātskē*, *hladòvinē*, *hlâd*, *hràstovo*, *hàrām je*, *hairdòva*, *hȍdža*, *hàdžija*, *hȍdžīnca*, *halvàluk*, *hrána*, *hrâne se*, *Hàsnija*, *Hȕska*;

Bosanska Kostajnica:

Háse, *hódati*, *htjèdnē*, *hajdòmak* (= komad drveta), *hládan*, *hljèp*, *hòću*, *hȁrmān*, *hȉljada*, *hȁjmo*, *hȍćeš li? Hàsanaga*, *haìrli*, *hladòvina*, *harámija*, *hajvána*, *hránili se*, *hrána*;

Bosanska Otoka:

hȉljada, *hàman*, *hȁrmān*, *u hlàdu*, *sto hȉljādā*, *hòću*, *hȍćeš li? hajvána*, *hȁj*, *hàjde*, *Hàsniju*, *Hàsana*, *hȍdžīncu*, *hàdžije*, *hìla*;

Bosanski Novi:

hàjde, *hȉljada*, *Hŕvātskā*, *hòću*, *hôdā*, *hljèba*, *Hèrcegōvci*, *hàrem*, *hȍdža*, *hàlāl*;

Bosanska Krupa:

hȁjmo, *Hàsanbeg*, *Hàsanbega*, *Hàdžibegu*, *Hàdžibeg*, *Hàsane*, *hȍdži*, *hȉljada*, *hȍće*, *hȉljade*, *Hájro*, *Hílmo*, *hôdā*, *Hámidu*, *Hrvátā*, *Hŕvātskā*, *hrána*, *haláli se*, *hȁrmāna*, *u hȁrmānu*, *hàrem*, *hràstovo*, *hèlāć*, *hàrām*, *hâlvē*, *haláli se*;

Bosanski Petrovac:

Hére, *Hèrcegōvci*, *Herìnica*, *hȍćete*, *Hàvala*, *Hàsanbeg*, *hȉljadu*, *hàjmār*, *hàjte*, *na Hàvali*, *hàdžija*, *hôdā*, *hȍće l dôć? hajdúci*, *hàjdūk*, *hránili*, *hòću*, *hódat*, *hràstovaču*, *hȁni*, *hàman*, *Hàmdija*, *Hàmdiji*, *hòtel*, *u hòtelu*, *hrânīm se*, *hòdi*, *Hàsan*;

Bužim:

hȁpsili, *hrá°nit*, *hȉljada*, *Husèjnov*, *hȍćemo*, *hàljīnke*, *Húso*, *hrâ°nē*, *Háse*, *hȍdža*, *Hàjrija*, *Hàsan*, *Husèin*, *hòću*, *Hámide*, *hajvána*, *hódānje*, *hrána*, *hljȅba*;

Cazin:

Hȓnjica, *Hȓvātskōj*, *Hàsana*, *Hȍdžić*, *Hàsanaga*, *Hȓvātskē*, *Hàsanagi Pêćkōm*, *hàdžija*, *Hadžàhmeta*, *hàjde*, *Hàlīl*, *Hȓnjičina kula*, *hàdžiji*, *hàrambaša*, *hȁj*, *hapipȁlāh*, *hlâd*, *hòdi*, *hèćim*, *Hàsību*, *hàrambaši*, *hȍćeš*, *hajdúke*, *hȁrō*, *hàjdūk*, *hȍrōz*, *hajdúka*, *Hadžàhmetu*, *Hàlīlu*, *Hȓnjici*, *hàjdete*, *hȍćemo li? hránili se*, *hràn̄ljivo*;

Dobrenica:

hrâsta, *hòdi*, *hȉljada*, *hrána*, *hàman*, *hȍće*;

Gata:

hȍće, *hȉljada*, *hrâ°nīmo*, *hȁni*, *Húso*, *hȁj*, *hȍdža*, *hàman*, *u hládu*, *hàrmāna*, *hràstova*, *hàljina*, *hódō*, *Hùskin*, *Hánka*, *hládnu*, *Hámide*, *hȉljadu*, *hȍš*, *hȍćemo li? hàrem*, *hâlvu*, *hȍćemo*;

Grmuša:

hàjde, *hòdi*, *hȍdža*, *hȁni*, *hòtel*, *Hàmdija*, *hàdžije*, *Halílova*, *hȉljadu*, *hránu*, *Hádžinovac*, *hòšef*, *hàrām*, *hàrem*, *honorárac*, *Húse*, *Háse*;

Ćukovi:

háfiz, *hȍd*, *hȍće*, *hàjde*, *hajvána*, *hajvánu*, *hráni*, *hrána*, *hránē*, *hrânē se*, *hránili su se*, *hȉljada*, *ù hiljadi*, *hòdi*, *hôdā*,

Hèrcegōvka, *hrȕpi*, *hòtel*, *u hotèlu*, *hȍš tî?*, *haìrli*, *haìrsuz*, *hȍdža*, *Hrváti*, *hrábar*, *hladòvina*, *hȉtro*, *hìla*, *hèlāć*;

Golubić:

hàjde, *hòdi*, *Hrváti*, *Húse*, *Háse*, *Húsi*, *Hási*, *Hásin*, *Husìnica*, *Húsīnca*, *Husèịn*, *Hrúste*, *hȍdža*, *hòdžīnca*, *hàdžīnci*, *haláli*, *hàlāl*, *hòću*, *hrána*, *hȉljada*, *hìmber*, *hȁk*, *hairdòva*, *haìrsuz*, *hàman*, *hrána*, *hránōm*, *hódō*, *hôdā*, *hiljadárka*, *hilèsuz*;

Miostrah:

hladòvina, *hlâdno*, *hlâd*, *hlâdē se*, *hȍće*, *hȁj*, *hàjde*, *hȍš tî? Hèrcegōvka*, *Hèrcegovna*, *Hrváti*, *hŕvātskī*, *hódat*, *hôdā*, *hrànitelj*, *hȉljadu*, *ù hiljadi*, *hȍdža*, *hȍdžīnca*, *haìrli*, *Hájro*, *Hajrùdīn*, *hùrma*, *haláli*, *hàlō*, *hȁk*, *hìmber*, *Hálid*, *hȍće*, *hȍćemo*, *hairdòva*; *Hàkija*, *Hàmdija*, *u hládu*, *hladòvina*, *hȍće*;

Izačić:

hȍće, *Hànkuša*, *šes hȉljādā*, *hèćima*, *hȁj*, *hàman*, *hŕke*, *Hánka*, *Hasíbe*, *hȍdža*, *hȁjēmo*, *Habíbē*, *Hámka*, *hȁndēr*, *hȁni*, *hàrām*, *hedíjē*, *hrânī*, *hoš tî? hlâda*, *hàjdete*, *hàjāše*, *hèlāć*, *hȍćeš*, *Háta*, *hȍdžīnci*, *hȁn*, *hàrām*, *hàlāl*, *hàljine*;

Jasenica:

hȍdže, *hȍdža*, *hȉljadu*, *hȍće*, *Hàsan*, *Hàsīb*, *hàman*, *hòću*, *Húse*, *Háse*, *hìla*, *hȁir*, *hàrām*, *hàrem*, *hránili se*, *hajdúci*, *haìrli*, *Hŕvātskā*;

Jelinić:

hȍće, *hàjde*, *Háta*, *Hatídže*, *Hílmo*, *hrá^{o}na*, *hrâ^{o}nīmo*, *hrá^{o}nit*, *Hadžíre*, *Hàlīl*, *Háte*, *hàdžija*, *Hájro*, *hàman*, *Húse*, *Háse*, *Húsi*, *Hási*, *haláli*;

Kamenica:

hàjde, *hódō*, *Hasíba*, *Húsina*, *hȍdža*, *hŕpa*, *hàlāl*, *hȕja*, *ù huji*, *hùrmica*, *hàrām*, *hóro*, *hȍrōz*, *hòću*, *hrá^{o}nti*;

Klisa:

Hàva, *hȍdžu*, *htjȅla*, *hȍš*, *hàljine*, *hljȅba*, *hìla*, *haìrli*, *hàdžija*, *hèlāć*, *hàrem*, *Hèrcegōvci*, *Hrvátā*;

Kulen-Vakuf:

hòću, *hȉljada*, *hljȅba*, *hȍš*, *hȉljade*, *hȍće*, *hàjde*, *hȉljadu puta*, *hȁni*, *hàman*, *hȁrmān*, *hȅktāra*, *Háse*, *Húse*, *Hajríje*, *Hasíbe*, *hedíja*, *hȕja*, *hòdžu*, *hráni*, *hìmber*, *Hámide*, *hajdúci*, *hȍrōz*, *Hìtler*, *hòdijo*, *hljȅbu*;

Orljani:

hrâ°nī, *hàjde*, *u hládu*, *hȍćemo*, *hárna*, *Hȓvātskā*, *Hàsan*, *Husèjine*, *hȁni*, *hȍće*, *Hadžèra*, *hȍćeš*, *hòću*, *hȁjd sad*, *hàman*, *hȁj*, *hȉljada puta*, *hȉljadu*, *hȕja*, *is hána*, *hòtel*, *Hlívno*, *hȓvātskī*, *hàrām*, *haláli*;

Ostrožac:

hȁj, *hôdāj*, *hȉljada*, *hòdi*, *hoš kàhvu? hàjde*, *hàlāl*, *Halílu*, *hȍdēr*, *hȁni*, *hàman*, *hránijo se*, *hȍće*, *hamájlija*, *Hàsīb*, *Hàsanaga*, *hèlāć*;

Pećigrad:

hódat, *hȁps*, *hȁjmo*, *hajvána*, *hȁber*, *hljȅba*, *nè hajū*, *hràstova kolja*, *hȍđa*, *hajdúci*, *Hásanagi*, *hȓbat*, *Hȓnjica*, *hôdā*, *hàljne*, *hljȅbu*, *hìtrijeg*, *Husèjinaga*, *hȍće*, *haláli*, *hàmāl*, *Hàsīb*;

Pokoj:

Hàsībe, *hàjmo*, *hȍćeš*, *hôdāj*, *hàlāl*, *hàrām*, *haláli*, *hȍdži*, *hàdžīnca*, *hȁni*, *hàrem*, *hòdi*, *hrána*, *hrâ°nē se*, *hìla*, *hȍćemo*;

Podzvizd:

hàjde, *hòću*, *hȍdža*, *hȍdžīnci*, *hrá°na*, *hôdā*, *hȁj*, *hȕja*, *hàlāl*, *hàman*, *hàmpa*, *hȉljada*, *hèler*, *hȓvātski*, *Hrváta*, *Hèrcegovācā*, *hranàrinu*, *Hȓnjice*, *Hàsanagi*, *hàljīnku*;

Ribić:

hȍdža, *hátr*, *hàdžija*, *htèo*, *hòću*, *Hàlīl*, *Hajrùdīn*, *hàrām je*, *hȍćeš li? ù hlād*, *hàjde*, *haláli*, *Húse*, *Hajríje*;

Ripač:

hȁj, *hòdi*, *hàni*, *hàman*, *hrânē se*, *hòću*, *hȍćeš li? hȉljada*, *hàrem*, *hàrām*, *hȍdži*, *hàdžije*, *hìla*;

Skokovi:

Hòlāndija, *Hòlāndiji*, *hìla*, *hòće*, *hódō*, *hȁir*, *haìrli*, *Hàsanaga*, *Hrváti*, *is Hȓvātske*, *hránili se*, *haláli*;

Srbljani:

hȉljada, *htjȅo*, *u Hàrmānu*, *hòtijo*, *hàni*, *hȁjmo*, *hòću*, *hòlāndske*, *hâlva*, *hàlāl*, *hàrām*, *haìrli*, *hȍćemo*, *hȍroza*;

Stijena:

hȁjte, *hedíje*, *Húse*, *hìzmet*, *hìzmetit*, *zà hodžu*, *Hàsnija*, *Hasíbe*, *hȍdži*, *hȍće*, *Hásini sinovi*, *hàjde*, *hrána*, *Hȓnjice*, *hàber*, *Halílu*, *od hȉljadu*, *Háse*, *hȍće*, *hoš dōć? hrânī se*, *hrâšće*, *hódat*, *hrâst*, *hràstīk*;

Todorovo:

hàljine, *hȍdža*, *hȍdži*, *hráᵒna*, *Hlívno*, *hȁj*, *hòdi*, *hòću*, *hȍćemo*, *hránili se*, *hìla*, *hèler*, *Hrvátā*, *Hȓvātskā*;

Trnovi:

haj tî, *hoš tî? Hàsanovica*, *Husèjne*, *hȉljadu*, *hránu*, *hȉljada*, *hàrām*, *haláli*, *Hàsan*, *Hàsīb*, *hlâdno*, *u hládu*, *hȍćemo*;

Turija:

Halílōvka, *Hàleplićka*, *hȍće*, *Hȕska*, *hȍrōz*, *hóre*, *haìrli*, *hrána*, *hàjde*, *hàmāl*, *hȍdža*, *hȍdžīnca*, *Hájro*, *Halíme*, *hȓčē*, *hŕkati*, *hŕkānje*, *hȓčū*, *hládna*, *Hàlilagići*, *hàljina*, *hàjvān*, *hrána*, *ù hlād*, *hȍdža*;

Vinica:

hȉljada, *Háse*, *Húse*, *Háte*, *hȁj*, *hȁjmo*, *hàni*, *hàman*, *hȓčē*, *hȍdžīnca*, *hàdžija*, *Hrvátā*, *Hȓvātskā*, *Hèrcegōvci*;

tu i:

ʰȉljada;

Vrnograč:

hȉljada, *hȉljadu*, *hȍdža*, *hȍće*, *hȍćemo*, *hòdi*, *hôdā*, *hóro*, *hȍrōz*, *hàrem*, *hàrām*, *Hàsan*, *Hámid*;

Vrsta:

Hálim, *Hàkīn dio*, *Hàkija*, *hȍće*, *hàjde*, *hrána*, *hràstovo*, *haìrli*, *haìrsuz*, *hèćim*, *hèlāć*, *hladnòća*, *hlâdno*;

Velika Kladuša:

hòću, *hȁj*, *hàjdemo*, *hrána*, *hljȅba*, *hìla*, *haìrli*, *hrènōvke*, *hòlāndske*;

Zelin:

Hàsanbeg, *Hílmo*, *Hàkija*, *Halíme*, *hȍdža*, *hòću*, *hrânī se*, *haìrli*;

Žegar:

hôdā, *hȉljada*, *hránu*, *htjȅla*, *hȉti*, *Hàsanov*, *Husèin*, *Hrvátā*, *hljȅba*, *hìla*, *hàrām je*.

Medijalni položaj

Bakšaiš:

màćeha, *ùhoda*, *Mého*, *Muhárem*, *rȕho*, *u sahári*, *saháre*, *Màhica*, *Vȅlhovo*, *od Biháća*, *iza Vȅlhova*, *Àhmet*, *jàhnija*, *đàhkadā*, *Džéhva*, *Džéhvo*, *Čéhići*, *nahránili*, *Vȑhovine*, *zahládi*, *Bìhāć*, *ohládi se*, *prêhlada*, *pròhōdā*, *džehènem*, *rahmètli*, *ahbábu*, *muhádžeri*;

Bihać:

Muhàrem, *kàhva*, *kàhvu*, *prèhlāđen*, *ȕ sūhu*, *prâha*, *Orhána*, *trahàna*, *mòhunje*, *Mȅhmeda*, *šùhvu*, *Súpha*, *salije strȁhu*, *sa strȁhōm*, *pod òrahom*, *prohóda*, *nahódali se*, *aždàha*, *sahìbija*, *Niháda*, *strȁha*, *Àhmet*, *Ibráhim*, *príhōdā*, *pròhlādno*, *ȉs prāha*, *grȁha*, *krȕha*; *ȕho*;

Blagaj:

iz Biháća, *krȕha*, *Vèhbija*, *Behíja*, *njȉhān*, *u Biháću*, *sȁhat*, *ráhat*, *sahìbija*, *Muhàmeda*, *Muhárema*, *Ibráhim*, *ò strāha*, *prehládila se*;

Bosanska Dubica:

tèhnićāri, *prohódati*, *muháđeri*, *ìs šehera*, *krȕha*, *prèhlādī se*, *kȕhā se*, *ùkuhajū*, *kàhvē*, *rahàtluka*, *Muhàmeda*, *Ibráhim*, *strahòta*, *ù kruhu*, *Bìhāć*, *nȁ uhu*;

Bosanska Kostajnica:

Mȅhmeda, *Sáliha*, *krȕha*, *prehláditi*, *prohódō*, *nahódali se*, *sà kruhom bihùzūr*, *rahàtluk*, *kàhvu*, *s kàhvōm*, *pròkuhā se*, *iz Biháća*, *bùha*;

Bosanska Krupa:

Báhrē, *u Biháću*, *kàhvē*, *sûho*, *u Sùhaji*, *Rahíme*, *Fèhim*, *Fèhimu*, *sȁhat*, *mùhtār*, *krȕha*, *suhomèsnatū robu*, *ùho*, *slûha*, *mùha*, *od mùhē*, *bùhē*, *sòha*, *Muhárem*;

Bosanska Otoka:

zèhru, *krȕha*, *prèhlada*, *ohládilo se*, *Mého*, *ùho*, *Fèhima*, *mùhē*, *trèhni*, *grȁha*, *u stráhu*, *sahìbija*;

Bosanski Petrovac:

Biháćem, *Biháća*, *bìhāćkā voda*, *Sùhaja*, *Sùhajē*, *njȉhā*, *òd uha*, *dȍ uha*, *mùhē*, *kȕhati*, *baruthàna*, *Muháremov*, *malèhna*, *Šáhinōvcu*, *kàhvu*, *kàhvē*, *njȉhovi*, *súha*, *sȁhat*, *krȕha*, *prèhlada*, *sȁ strāhom*;

Bužim:

Ibráhim, *òrāhā*, *Muhàmed*, *líha*, *trahàna*, *sehèrīn*, *kàhvu*, *kàhva*, *krȕha*, *ù uhu*, *od búhā*, *súha*, *krȕha*, *džehènem*, *rahàtluka*;

Cazin:

njȉhovi, *Muhárem*, *njȉhovu*, *Bahtìjār*, *Rahmánović*, *u Biháću*, *nahŕnuli*, *njȉhā*, *trahàna*, *sahìbija*, *iz ùha*, *mùhe*, *prèhlada*, *krȕha*, *nahráni*, *od čehvèruše*;

tu i:

Bi^{h}āć, *u Bi^{h}áću*;

Dobrenica:

Àhmete, *màhsūs*, *snàha*, *kȕhinja*, *Bìhāć*;

Gata:

krȕha, *Sàhīb*, *mihùrīćā*, *zàhtjēvā*, *sûho*, *kàhva*, *Salìha*, *ja sam Sálihom dobar*, *Sálihe*, *nà kruhu*, *muhtára*, *ù kuhinji*, *Biháća*, *Mého*, *njȉhovo*, *deset sàhātā*, *rahmètli*, *Méhin*, *Šáhid*, *Šáhidova djeca*, *u Biháću*;

Grmuša:

nahráni, *Biháća*, *Muháreme*, *u Biháću*, *Šáhva*, *Zuléjha*, *Zȕhra*, *ima dosta snâ^{o}hā*, *Ibráhim*, *Màhmud*, *Àhmete*, *kȕhinju*, *sàhata*, *snàhē*, *gusulhàna*, *Màhmutović*, *mȅrhābā*, *mȍhūnjā*, *Báhto*, *Mého*, *Méhin*, *snȁhi*, *ùho*, *mȕhe*, *kȕhā*, *rastrbúhō se*, *plàho*, *ìs prāha*;

Izačić:

bâhče, *dùhān*, *Bìhāć*, *kȕhinju*, *Džéhvo*, *nahérite*, *Šéhi*, *đèhkad*, *grijéha*, *grehòta*, *sûhō zlato*, *kàhvē*, *duhána*, *dùhānskā kutija*, *kȕhinje*, *dȁhnē dušom*, *kȕhān*, *rahàtluk*, *osmíhnuti se*, *puno grijéhā*;

Ćukovi:

malèhno, *Zahìda*, *mehàničār*, *sàhata*, *malèhan*, *strâha*, *òraha*, *práhu*, *prâha*, *njȉhov*, *njȉhā*, *Džéhvo*, *krȕha*, *samo dȉhujē*, *grȁha*, *na suhòti*, *sûho*, *mȁćeha*, *pet sȁhātā*, *smȕhā*, *smȕhō*, *smíha*, *plàho*, *rahmètli*, *kàhvu*, *Nìhād*, *nahérilo se*, *pohíti*, *sahìbija*, *màhnit*, *pȍhlēpan*;

Golubić:

dàhnula dušom, *Muháremagić*, *Bìhāć*, *Bihàću*, *màhrama*, *mȕhur*, *malèhan*, *plàho*, *pehlìvān*, *prohódo*, *nahódala se*, *prehládila se*, *Rahíma*, *rahmètli*, *sàhat*, *sahìbija*, *sûho*, *suhòta*, *smíha*, *kàhvē*, *hoš kàhvu?*, *pròkuhā*, *prèhlādī se*, *òraha*,

pod òrahom, *ù sahatu*, *sahìbiju*, *plàha*; *siròmahu*, *grjéhove*, *mùhtār*, *njȉhovi*, *kahvènisati*;

Jasenica:

Mèhmed, *Sìjamhodžić*, *iz Biháća*, *kàhvē*, *snàhu*, *ishódala se*, *grjéha*, *njȉhā*, *njȉhovo*, *sàhat*, *ráhat*, *krȕha*, *u Biháću*;

Jelinić:

u Biháću, *tèhničāra*, *Ibráhim*, *Zùhdija*, *snàha*, *plàho*, *Ibráhima*, *Táho*, *Rahmánē*, *Muhárem*, *Mèhmed*, *Màhmud*, *Àhmed*, *plàho*, *sûho*, *snàha*, *beskahàrnijē je*, *sàhātā*, *kàhvu*, *Méhē*, *màhunje*, *pòhvalu*, *Behlílović*, *rahmètli*;

Kamenica:

Mèhaga, *kàhva*, *Ibráhim*, *Bráhim*, *alkòhō*, *alkohóla*, *kȕhati*, *kàhvu*, *skȕhān*, *krȕhovi*, *krȕha*, *mùhtār*, *kȕhinju*, *kȕhinjōm*, *kȕhāri*, *dùhān*, *malèhan*, *nahrá°ni*, *gràha*;

Klisa:

snàho, *Džéhva*, *jàhnija*, *kuhànija*, *njȉhā*, *kàhvu*, *Mèhmede*, *splàhnē*, *nàhlādīm se*, *krȕha*, *bȕhe*, *mùha*;

Kulen-Vakuf:

Nìhād, *Bìhāć*, *màćehīnski*, *Mého*, *Mêho*, *kàhvu jednu*, *njȉhvog*, *đèhkada*, *krȕha*, *osam sàhātā*, *duhána*, *skȕhā dei kàhve*, *súha*, *Avduràhmān*, *Rahíme*, *u Biháću*, *jàhali*, *Rahími*, *bèhār*, *grȷ́éha*, *Muhàmeda*, *na vȑhu*, *njȉhove*, *džehènem*, *u džehènemu*, *tȑbuhom*, *kȕhārskī*, *kȕhārskū školu*, *u kàhvi*;

Miostrah:

rashládit se, *u Biháću*, *sa Biháćom*, *Zèhru*, *molèhni*, *ràhat*, *pìha*, *Àhmate*, *nàbuhnē*, *ȕho*, *krȕha*, *sahának*, *Džèhver*, *pjéhē*, *grihòta*;

Orljani:

Àhmete, *Àhmate*, *popùhīva*, *alkohòla*, *pjéhē*, *gràhoraste*, *Nìhāde*, *mèhlem*, *kàhva*, *záhodnī kanal*, *kȕhār*, *gràhōvā*,

nahrá^{o}nit, *krȕha*, *kàhvu*, *Àhmetova*, *snàhu*, *Mého*, *Bìhāć*, *bìhāćki*, *Làhovo*, *kȕhān*, *u Biháću*, *njȉhovi*, *njȉhov*, *Grȁhovo*, *duhána*, *záhod*, *vèhto*;

Ostrožac:

Sáliha, *ìhsan*, *snȁha*, *Bìhać*, *pòt pazuhom*, *Mého*, *Váhide*, *kȕhinja*, *prehládio se*, *prèhlada*, *prȍpuha*, *malèhan*;

Pećigrad:

zèhra, *zȅher*, *dva sàhata*, *plàho*, *màhunje*, *krȕha*, *njȉhova*, *u kàhvu*, *pò uhu*, *bȕhe*, *ùđahō*, *Bahrija*, *Biháća*, *u Biháću*, *zahvàljujem se*, *zahvàljuju se*, *Mȅhmedbeg*, *kàhva*, *tȉho*, *òrahovo*, *vlàhinja*, *tȑbuhu*,

Pokoj:

sȁhat, *ìs kuhinje*, *príhod*, *Nìhād*, *Muhàmedbegom*, *s vȑha*, *prèhlādī se*, *njȉhove*, *tìha*, *malèhna*, *sûho*, *mȕhe*, *bùha*;

tu i:

Bì^{h}āć, *krȕ^{h}a*;

Podzvizd:

kàhvu, *grȁha*, *plàho*, *sûho*, *prȍpuha*, *malèhna*, *kȕhati*, *kȕhāri*, *kȕhinja*, *duhá^{o}na*, *krȕha*, *bȕhe*;

Pritoka:

u Biháću, *Mého*, *Màhmud*, *Àhmete*, *bȕhe*, *mùha*, *deset sȁhātā*, *nahráni ga*, *trȅhni*, *ùsahlo*;

Ribić:

Àhmata, *ȕho*, *prehládit*, *krȕha*, *alahmánet*, *džehènem*, *Džéhvo*, *Ibráhim*, *malèhna*;

Ripač:

Bìhāć, *u Biháću*, *prȅhlada*, *súha*, *ùsahlo*, *ȕho*, *mùha*, *krȕha*, *prȍhōdāj*, *nehérilo se*;

Skokovi:

iz Biháća, *kroz Bìhāć*, *Muhàmeda*, *Múho*, *Muhárem*, *pȍi-*

stiha, *nahráni*, *trahàna*, *ȉz uha*;

Srbljani:

snȁha, *Ibráhim*, *Àhmeate*, *njȉhove*, *njȉha*, *snȁhu*, *Spáhići*, *zàhvatilo*, *behùzūr*, *behúzuriti*, *príhodi*;

Stijena:

Čȍhodāri, *krȕha*, *Bahtȉjār*, *Màhmutaga*, *mùhtār*, *Mȅhmed*, *Ibráhim*, *Ràhmān*, *Bìhāć*, *njȉhov*, *nahránilo bi te*, *ù kuhinji*, *kȕhinja*, *mahàna*, *malèhno*, *od smíha*, *ù kruhu*, *sȁhata*, *uhòdijo*, *ȕho*, *muhtára*, *šȅhera*, *ȁlkohōla*, *zahládilo*, *kàhvu*, *bùhulja zemlja*, *Àhmatu*, *mȅrhāba*, *màhsūs*, *džehènem*;

Todorovo:

zàhorē se, *vȓhlo*, *ùđahō*, *krȕha*, *snȁhi*, *snȁhe*, *mehána*, *siròmaha*, *siromáhu*, *Mého*, *Mȅhmed*, *prohódō*;

Trnovi:

Bìhāć, *máʰhō je*, *plȁho*, *mȕhe*, *ima li búhā? bihùzūr*, *malèhna*, *mahàna*, *Mȅhmedu*;

Turija:

Johovac, *Jȍhāʰri*, *kàhvē*, *Mȅhmeda*, *Mȅhmedōvca*, *súho*, *bùha*, *krȕha*, *pȁzuho*, *glúha*, *súhu*, *sȗhī kašalj*, *prȍpuha*, *prȍmaha*, *ȍmaha*, *trȅhnulo*, *nàtruhō*, *grȁha*, *ȁždaha*, *prâha*, *Àhmetov*, *kȕhār*, *kȁhar*, *kahàrli*, *Rahmánovića*, *čȍhe*, *zahládi*, *grihòta*, *trahàna*;

Velika Kladuša:

u Biháću, *Mého*, *Mȅhmeda*, *nahránili me*, *prehládila se*, *obèhlo*, *usàhlo*, *krȕha*, *grȁha*, *prȅhlada*, *aždàha*, *rahàtluk*, *nahrnuli*;

Vinica:

Mȅhmed, *Àhmata*, *Bráhim*, *Ibráhime*, *Muháreme*, *Bèćirspahīć*, *Sálihagić*, *zà Šehovićem*, *kàhvu*, *sȁhata*, *Vȅlhovo*, *ohránijo ga*, *trȅhni to*;

Vrnograč:

Mého, *prohódō*, *gràha*, *kàhvu*, *malèhan*, *tȓbuha*, *trahàna*, *bihùzūr*, *mùhtār*, *prȅhlada*, *kȕhinja*, *kȕhā se*, *kàhva*;

Vrsta:

shvȁćāš, *Muhárem*, *mùhē*, *ȉz uha*, *malèhan*;

Zelin:

Bìhāć, *iz Biháća*, *kàhvē*, *sûho*, *sȁhat*;

Žegar:

kȕhinju, *prehládijo se*, *pȍhāna*, *snȁha*, *Mého*, *Muhárem*, *malèhan*, *prohódō*, *príhōdā*, *kàhvē*.

Finalni položaj

Bakšaiš:

ìmām njîh;

inače je češće: *grȁ*^{h}, *òra*^{h}, *òd njȉ*^{h}, *súhī*^{h} *šljîvā*, *ja i*^{h} *pîtām*;

Bihać:

svòjīh, *da ih vȉdīš*, *strâh*, *grȁh*, *òrah*, *sȁbah*;

pored:

nȁmā^{h}, *ù gra*^{h}, *eto i*^{h};

Blagaj:

òrah, *strâh*;

Bosanska Dubica:

strâh, *prâh*, *ȕh*;

pored:

eto i^{h}, *nȁmā*^{h};

Bosanska Kostajnica:

krȕh, *grȁh*, *òdmāh*, *sȁbah*, *nȁmāh*;

Bosanska Krupa:

grȁh, *òdmāh*, *prȍpūh*;

pored:

ȍdmā^{h}, *grȁ*^{h};

Bosanski Novi:

òdoh, *prâh*, *nȁmāh*;

Bosanska Otoka:

prâh, *krȕh*;

Bosanski Petrovac:

grȁh, *òrah*, *ò tīh tȁmo*;

Bužim:

krȕh, *nȁmāh*;

Cazin:

vrh, *ìs tīh krajeva*, *tîh osam dana*, *òd njīh*, *śeròmah*, *mâšalāh*, *njîh četvorica*, *tìh*, *śiròmah*, *njîh dvojica*, *ȍvīh krajeva*, *svòjīh*, *krȕh*;

pored:

ȍvī^{h}, *nȁšī*^{h};

Ćukovi:

da ih vìdīš, *òrah*, *strâh*, *krȕh*, *na vȓh*, *tȓbruh*, *Àlāh*;

Dobrenica:

ȍdmāh, *njîh*;

pored:

òra^{h};

Gata:

krȕh, *nȁmāh*, *Sálih*;

Golubić:

grȁh, *òrah*, *strâh*, *siròmah*;

Grmuša:

nȁmāh, *njîh je bilo*, *krȕh*, *grîh*, *ȍmāh*;

pored:

grȁ^{h}, *nȁmā*^{h};

Izačić:

ȍsmīh, *nìćāh*, *nȁmāh*;

pored:

sirȍma^{h};

Jasenica:

Sálih, *što ih pita*;

pored:

krȕ^{h};

Jelinić:

Sálih, *nȁmāh*;

Kamenica:

grȁh, *strâh*, *nȁmāh*;

pored:

krȕ^{h};

Klisa:

òrah, *plȁh*, *nȁmāh*;

pored:

nè bi^{h} *ćila*;

Kulen-Vakuf:

ȍnīh, *nà vrh*, *nȁmāh*;

pored:

nȁmā^{h}, *muslìmānski*^{h} *plemena*, *nȁšī*^{h} *ljudi*;

Miostrah:

Mìostrāh, *Àlāh*, *strâh*, *grîh*, *grȁh*, *tȓbuh*, *prȍpūh*;

pored:

òd njī^{h}, *prekò našī*^{h};

Orljani:

nȁmāh, *sȁbah*, *Àlāh*;

pored:

da i^{h} *je*, *krȕ*^{h}, *nȅkī*^{h}, *sirȍma*^{h}, *nà vr*^{h};

Orašac:

krȕh, *nȁmāh*;

pored:

tȑbu^{h}, *òd njī*^{h}, *lípī*^{h};

Ostrožac:

grȁh, *ò tīh stârīh*, *njîh*, *tîh*, *nàćerali ih*;

Pećigrad:

pêćkīh brda, *sîlnīh*, *svȁčijīh*;

pored:

pêćkijē^{h}, *nȁšī*^{h};

Pokoj:

strâh, *nȁmāh*, *nȁšīh*;

pored:

òd našī^{h}, *lípī*^{h}, *nȁmā*^{h};

Podzvizd:

krȕh, *grȁh*, *nȁmāh*, *tùđīh*;

pored:

jâ bih, *nȁmā*^{h};

Ribić:

Sálih, *nȁmāh*, *krȕh*;

pored:

Sáli^{h}, *nȁmā*^{h}, *òdo*^{h};

Skokovi:

grȁh, *òrah*;

pored:

ìmā njī^{h} dosta, *šta i^{h} brânīš*;

Sokolac:

na vr̂h, *nàvrh sela*, *ȍdmāh*, *nȁmāh*, *Sálih*;

Srbljani:

sirȍmah, *nȁmāh*, *ȍdoh*;

pored:

ko i^{h} čuva?, *nàmā^{h}*;

Stijena:

nȁmāh, *grȁh*, *krȕh*, *grȕh u vrata*, *Mȉostrāh*;

pored:

sȁba^{h}, *Sáli^{h}*;

Todorovo:

Sálih, *krȕh*, *nȁšīh*;

pored:

Sáli^{h}, *jâ bi^{h}*, *ȍd njī^{h}*;

Trnovi:

krȕh, *grȁh*, *Sálih*;

pored:

nȁmā^{h}, *nȁšī^{h}*;

Turija:

glûh, *sûh*, *Àlāh*, *grȁh*, *sȁbah*, *krȕh*;

pored:

nȁmā^{h}, *ȍdo^{h}*;

Vinica:

nȁmāh, *Àlāh*, *glûh*, *krȕh*;

Vrnograč:

krȕh, *nȁmāh*, *Sálih*;

pored:

Sáli^{h}, *grȁ*^{h};

Vrsta:

nȁmāh, *Sálih*, *krȕh*;

pored:

sìtnī^{h}, *òd njī*^{h};

Zelin:

grȁh, *òdmāh*, *strâh*, *prâh*, *Sálih*;

Žegar:

nȁmāh, *Sálih*, *krȕh*, *grȁh*.

Fonema *h* se gubi

Bakšaiš:

ù njī, *dȍbrī momákā*, *nè bi htjȅo*, *okò njīh*, *ì jā bi dòšla*, *nȁmā ji ȕgledā*;

Bihać:

ò tī iménā, *ò tī njîvā*, *jâ ji pȕstīm*, *okò njī*, *nè bi jā*, *nȁmā je dòšō*, *jâ òdo*, *jâ kupi ȍnō*;

Blagaj:

zà njī, *mògla bi ì jā*, *jâ bi vòlijo*;

Bos. Dubica:

ìmā ji svȁkakvī, *da i vȉdīš*, *òdo jā*;

Bos. Krupa:

vòlijo bi ȉć, *ȍćemo*, *nè bi rȅkō*;

Bos. Otoka:

jâ bi je ùbijo, *nȋko i žîv čȕo nȋje*, *kȏ i vȍlī?*;

Bos. Petrovac:

od svòjī sam slȕšō, *ù ovō mòjī gȍdīnā*, *nȁmā ću dóći*;

Bužim:

ìmā fínī ljúdī, *ù njī*, *ìmā i i dànas*, *ù gra*;

Cazin:

od tî bêgā, *tȉjē*, *òd ovī*, *njȅkī ljúdī*, *jâ bi vòlijo*, *ȍsam je njî bílo*, *šta i vȍdīš?*, *đumrukàna*;

Ćukovi:

da i vȉdīš, *ù njī*, *bílo i je*;

Dobrenica:

ȍće, *bez Álide*, *ȉljadu*, *ȉljada*, *pet ȉljād*, *što sam tȉla rȅć*, *pored njȉovē*, *ù vr*, *samo je rânī*, *krȕ*, *vȁtāmo*, *râ°nī*, *jâ òde*, *Àmza*, *izmeđù njī*, *šlàma*, *ašlàma*, *zèru jednu*, *pòznō bi ji*, *vȍlīn jâ njî*, *strâ bòžjī*, *proódala*, *ódali su dȕgo*, *àjde*, *sà onī brđā*;

Gata:

ù njī, *pȍ šēs i bùdē*, *ìmā nòvī kûćā*;

Golubić:

Àsan, *kȕva*, *ȉljada* (hrvatsko stanovništvo);

Grmuša:

nàmā ga trâžē, *ù vō mòjī gȍdīnā*, *ìmā pùnī osàmnēs*, *ìmām lípī komádā zèmljē*, *kade bi jā tô zarádijo*, *ìmā nji dȍsta*;

Izačić:

nàmā je prȍdō, *mòjī gȍdīnā*, *rítkī zubā*, *širòkī pléćā*, *nè bi jā*;

Jasenica:

ìmā njī, *ȍvī póljā*, *ȍvī škôlā*, *tî čudésā*, *ìz našī krȁjēvā*, *ìz našī kûćā*, *ìmā nevàljalī stvárī*;

Jelinić:

čûvaj i, *nè bi ćèla*, *nàmā*;

Kamenica:

ìmō je lípī gȍdīnā, *ìmā ȍnī mlâdī*;

Klisa:

utègla làče, *nè bi ćìla*, *da i vìdīš*;

Kulen-Vakuf:

ȍće, *njî*, *đi će i bȉti*, *kad bi jâ ćȅo*, *kad bi jâ ćȉo*, *jâ sam njî nàćerō*, *bȉ jā bȍgami*, *tî ljúdī*, *jâ bi te mòlijo*;

Miostrah:

ò tī (od tih), *ìs tī kûćā*, *nȁmā*;

Orljani:

òću, *sa svî strá^{o}nā*, *jâ bi mu plátijo*, *pa ćemo ji razrídit*, *jednu zèru*, *nàmā*, *ȍćeš*, *ja bi se ràspō*, *zamá^{o}niti* (= zamahnuti), *krȕa*, *làpi jā tô*, *ȍnāj krȕ*, *nè bi ga òstavio*, *snȁu*, *nȁmā je dòšō*, *ȍdmā*, *njî nȉje brȉga*, *jâ rèko*, *njî dvòjica*, *od ćérā svòjī*, *ȍmā*;

Orašac:

kòd njī, *ù njī*, *nàmā*, *ȍdmā*;

Ostrožac:

mȁćea, *jâ bi vrá^{o}tila*, *prèd njì*, *śeròma*;

Pećigrad:

zašto nè bi jâ, *nà njī*, *jâ bi ȕmrō*, *devet žènskī*, *mùškī*;

Pokoj:

da bi jâ bȉo tû, *ȍmā*, *ù njī*;

Podzvizd:

jâ bi dòšō, *ȍdmā*, *odnèso jâ ȍvō*;

Ribić:

pîtām jā njī, *ò tī kòstī*, *kònja àlata dòbrī sápī*;

Skokovi:

pȍjō bi jâ svȅ, *dò njī*, *ù našī ljúdī*;

Sokolac:

ȍvī čȍbānā, *òd našī*;

Srbljani:

nȁšī stârī, *nȁmā*;

Stijena:

zà sebe bi ȕzō, *do mŕtvī glávā*, *mȅrāba*, *njî šês*, *ìmā i*, *kako ji podmìrīvāš?*

Todorovo:

kàkvī nȉje bílo, *sve žútī mȁdžarījā*, *jâ bi mu dȁo*, *òću*, *sirȍma*;

Trnovi:

nȁmā, *òdo jā*, *ù njī*, *kilàuz* (Kuhlhaus);

Turija:

ȍdmā, *nàmā*, *dò našī kûćā*;

Vinica:

jâ bi te čȅkō, *nȁmā*, *ko i glȅdā*;

Vrnograč:

sirȍma, *u svòjī pedèsēt gȍdīnā*;

Vrsta:

nema sìtnī pârā, *štȍkakvī*;

Zelin:

nè bi jā rȅkō, *jā bi dȍšō*, *ȍdmā*, *nȁmā je stȁla*;

Žegar:

nà saranu, *odráni ji*, *ȍćeš li*, *jâ bi vȍlila*, *nà odnīk*, *ȍvī dánā*, *ȉljada*, *ȍće*.

Sekundarno h

Pojava sekundarnog *h* nije česta u ovom govoru, ali se ipak nailazi i na primjere te vrste. Tu možemo razlikovati nekoliko slučajeva sa sekundarnim zadnjonepčanim frikativom, i to:

a) U primjerima tipa: *hrđa*, *hrvati se*, *pohrvati se* i sl., što se javlja u svim mjestima ovoga područja, i uopšte, u mnogim govorima na našem jezičkom tlu, a gdje je pojava zadnjonepčanog frikativa fonetski uslovljena (v. o tome kod mene: *Sur la nature du r syllabigue*).

b) U primjerima kao: *lahak*, *lahka*, *lahko*, *làgahan*, *mèkahan* gdje je pojava *h* rezultat međuglasovnih izmjena. Stariji oblik je bio: lьgъkъ-lьgъko. Poslije vokalskih izmjena vezanih za poluglasnike dobiveni su oblici u kojima su došli *g* i *k* u neposredni dodir. Tu su sada bila dva moguća puta: ili da dođe do jednačenja po zvučnosti i pojave oblika *laka-lako*, otuda i *lak*, što je prihvaćeno za naš književni standard, ili do razjednačavanja po načinu tvorbe, što je davalo: *lahka-lahko*, prema njima i *lahak* (isp. o tome i kod Belića: *Fonetika*, 137-138). U našem govoru uopšteni su posljednji likovi ovoga pridjeva, naravno i priloga. Tu je i glagol: *lahnuti*: *lahnulo* mi je kad sam to čula.

c) I u oblicima glagola *venuti* ovdje imamo pojavu sekundarnog *h*: *uvehla*, *obehlo*, *svehlo*. Pojava poznata i van ove govorne zone.

d) U riječima orijentalnog porijekla, takođe, može da se pojavi sekundarno *h*: *hašlama*, *hašlamka*, na širokom prostoru ove govorne zone, i znatno šire. U osnovi je tur. *aş1ama* (Škaljić op. cit). Pojava sekundarnog *h* ovdje može i fonetski i analoški da se objašnjava: fonetski – ispred inicijalnog samoglasnika zadnjeg reda dolazi do ranijeg emitovanja fonacione struje koja se javlja u vidu bezvučnog frikativa. Nešto slično kao i kod *r*, mada uslovi za pojavu ovoga glasa nisu u obje ove pozicije isti. To vrijedi i za *halat*, *baz halata*, što, takođe, vrijedi za govor svih Muslimana srpskohrvatskog jezičkog područja. U osnovi je tur. *alat*, iz arap. pl. *alat* (Škaljić: *Turcizmi*, s. v.). Navedeni primjeri mogli bi imati fonemu *h* u inicijalnom položaju kao rezultat analoških uopštavanja. Naime, prema dvojnim likovima tipa *hodi*/*odi*, *hasta*/*asta*, *hrana*/*rana* i sl., što se čuje u govoru Srba i

Hrvata ove zone, u govoru ovdašnjih Muslimana moglo se javiti pored *ašlama* i *hašlama* (isp. o ovome za istočnohercegovački kod mene, *Istočnohercegovački*, 76).

e) Posebno mjesto u ovoj problematici zauzimaju zamjeničke enklitike: *hi*, *him*, što je, bezmalo, opšta pojava u šćakavskim govorima Bosne, a za nju znaju i Muslimani istočne Hercegovine. Mada bi se u *hi* mogla tražiti pojava metateze (*ih* : *hi*), više je vjerovatno da je i tu u pitanju sekundarno *h* koje se javilo u hijatskoj poziciji: *ona i je dovela = ona hi je dovela*, *da i vidi = da hi vidi*, *da im kaže = da him kaže* (slične primjere v. i u *Istočnohercegovačkom*, 75-76).

f) Ono što je rečeno za primjere pod d, naročito e, moglo bi se reći i za primjere: *habab*, *hababu* (tur. *ahbab*). I tu je moguća metateza, ali nije isključeno ni postojanje sekundarnog *h*.

g) U govoru hrvatskog stanovništva ove zone javljaju se primjeri kao: *Sehad* mj. Sead, (Žegar), *Sehada* (Dobrenica), a iz šire zone ima potvrda i za *Hisma* mj. Isma (v. *Istočnohercegovački*, op. cit.).

Mjesto *h* javljaju se drugi glasovi

I naš govor zna za pojavu nekih drugih suglasnika na mjestu foneme *h*. Tu možemo razlikovati nekolike vrste takvih slučajeva, i to:

a) Mjesto sekvence *hv* javlja se *f*: *fala*, *faliti* i sve izvedene riječi sa ovima u osnovi: *pofala*, *zafala*, *pofalili*, *prifalili* i sl. To je opšta pojava na našem jezičkom području i o njoj ovdje nije potrebno posebno raspravljati.

b) Opšta pojava je i prisutnost zadnjonepčanog okluziva *k* mj. izvornog *h* u riječima orijentalnog porijekla kao *maksuz*/*maksus*, *maksuzija*, *maksul* – izvorni oblici imaju *h*: *mahsus*, *mahsul* (Škaljić, s. v.). Pojava *k* mj. *h* u navedenim primjerima može se i fonetski objašnjavati: našla su se u neposrednoj blizini

dva frikativna suglasnika i došlo je do disimilacije po načinu tvorbe. U rezultatu te glasovne promjene mjesto zadnjonepčanog konstriktiva, u vezi sa *s*, pojavio se zadnjonepčani okluziv. Istina, naći će se u ovom govoru i potvrda za sasvim suprotnu pojavu: sekvenca *ns* = *hs*/*ks*. Takav je slučaj sa imenicom *insan* (tur. iz arap. *insan*) koja se javlja i u tom obliku, ali i kao: *insan* i *iksan*.

c) U tuđicama tipa *hirurgija*, *hemija* i sl. pored navedenih likova, sa *h* u inicijalnom položaju, javljaju se i oblici sa *k*. Frekventnost jednih ili drugih zavisi od individualnih opredjeljenja za jednu ili drugu našu pravopisno-ortoepsku normu, odnosno od opredjeljenja nastavnika i udžbenika. Ipak, može se reći da u ovom regionu preovlađuju oblici sa inicijalnim *k*.

d) U *mùftār*, *muftára* (Todorovo), a taj oblik će se javiti i van ovoga mjesta, i van ove govorne zone, imamo *f* mj. izvornog *h* u sekvenci: *ht*, pojava poznata i hercegovačkim govorima.

Ovdje sam zabilježio i *fȍr*, *fòrić* (Turija, Ostrožac, K. Vakuf), gdje imamo *f* mjesto izvorne sekvence *dh*/*th*: *tъhorъ-dъhorъ* (v. Miklošič: *Leksikon*, s. v. tъhorъ).

e) Prema literarnom, i standardnom, *kafa* ovdje, pretežno, imamo sekvencu *hv* prema standardnom *f*, u navedenoj imenici, i svim drugim riječima sa njom u osnovi: *kahva*, *kahvenisati*, *kahvedžija* i sl. Sekvenca *hv* u ovim riječima može se smatrati tipičnom osobinom govora naših Muslimana, a razlika koja kod ovih riječi postoji između našeg standardnog jezika i narodnih govora govori o različitim izvorima iz kojih je ovo piće došlo u naš jezik: u govor naših Muslimana, bez sumnje, oblik sa sekvencom *hv* stigao je neposredno iz turskog jezika, a tamo je: *kahve*, iz arap. *qahwä*, u naš standardni jezik oblik sa *f* došao je iz nekog od zapadnoevropskih jezika (fr. *caffé*). Mada bi se i tu moglo pomišljati na izmjenu sekvence *hv* u *f*, kao u *hvala* = *fala* i sl., mislim da je za ovaj slučaj prihvatljivije prvo objašnjenje – čuvanje fonetskog lika preuzetog iz nekog zapadnoevropskog jezika.

f) Iz Orljana imam *njig*, što je vrlo rijetko na ovom govornom području, i što bih ja ovdje tumačio uticajem sa strane. Taj oblik je zabilježen od jednog, inače dobrog informatora, koji je radio i van ovoga kraja (v. i kod Petrovića: *Zmijanje*, 64-65).

Sasvim drugačije treba objašnjavati oblik *njike*, što se javlja i u Orljanima i u nekim drugim mjestima. Tu imamo partikulu *ke*, koju često sretamo u našem govoru, up. *naske*, *danaske*, up. i: *njemuka*, *menika* i sl.

g) Pojava sonanta *j* mjesto *h* nije česta u govoru Muslimana ove zone. U mom materijalu našle su se ove potvrde za tu pojavu: *Bijać* (Izačić), *Bijaća* (Orljani) *mȁćeja*, *mȁćejīnski* (K. Vakuf). U govoru katoličkog življa ova pojava je obična. Tako je i u govoru jekavaca ove zone (v. kod Dešića, op. cit., i Petrovića, op. cit.).

Pojava *j* u enklizi je obična i u govoru Muslimana: *evo ji*, *šta ji diraš*, *ja ji sreo*, što, naravno, nije uslovljeno gubljenjem glasa *h* iz finalne pozicije te enklitike.

h) Prema standardnom *kožuh* ovdje se javlja i *kožun*. Tu nije u pitanju zamjena suglasnika *h* suglasnikom *n* nego uopštavanje sufiksa *-un*, mjesto rijetkog: *-uh* (Skok: *Etimologijski*, s. v. *koža*).

Na prethodnim stranicama data je slika savremenog stanja, a za nas ovdje nije neinteresantno da bacimo jedan pogled i na raniji period i vidimo kakva je bila sudbina foneme *h* u XVI i XVII vijeku na ovom području. U sačuvanim pisanim dokumentima, nastalim u ovoj zoni Bosne, nalazimo sljedeće stanje:

Bihaća, duhovnim, Bihaću, kojih, strah (Bihać, 1592, Lopašić, op. cit., 248);

snahu (Kostajnica, 1567, Starine, XI, str. 78);

Hasan age, hercegove, hoćemo, hoće, marhu (Kostajnica, 1600-1602, Starine, XI, 78-79);

hoče, čehaie, hočemo, Muharem, siromaha, ostah (isto, 1648, str. 83);

hodi, hoče, hočemo, kod nih, dohodi, Čihorič (Kostajnica, 1648, Starine, XI, 84-85);

Hydera (Hajdera) huale, hochemo, hochete, hyse, zyromaha, zyromah, Mihalyu, Muhamedouu, Muhamedoua, zyromahu (Dubica, 1648, Starine, XI, 85-86);

hodil, harnim, hoštemo (1648, Kostajnica, Starine, XI, str. 87);

hočete, hočemo, Muhamedouoi, Miho (1650, Kostajnica, op. cit., 88);

hoču, biahmo, Mihu, ulaha, nih, starih, tih, Mihamedouu, do Mihala dene, Mihol dan (Kostajnica, 1650, op. cit., 88-89);

hodi, hočete, hočemo, Mehmed, Mehmeda, ali: fale (Kostajnica oko 1655, Starine, XI, 92-93);

hagi (= hadži), Miho, siromaha, Mihi, siromahe, u marhi, nih, prionuh, uečih, ali i: fale (Kostajnica, 1655, Starine, XI, 99);

Hasan age, Mihalu, marhu, Vlaha, razumih, ia bih, siromah, ali i: i priieh, pet iezerih, tri stu asprih, pored: dvadeset iezeri, sedam stu aspri, (isto, str. 101-102);

hočemo, hočete, Mihalu, po peruih, ali i: sušnih (isto, 102);

Husein, hudili smo (= hodili smo), siromaha, sirumah, negouih (isto, 103);

Hasan, Mihal, siromahe (Dubica, 1644, isto, XI, 110);

Hači Solfikar-age, Mohamedoua (isto, 111);

neka siromah ižče (Dubica, 1667, isto, XI, 113);

hočete, Ibrahim, siromah (Dubica, 1678, isto, XI, 117);

hoće, radi toga bih, siromah, primih, (isto (1678), 122);

Hasan, hoće, hoćemo, hodio, pored: pedeset koža goveći, od vaši kmeta, hoćemo i poslati, osam kameni soli (Dubica, 1679, isto, str. 127);

duhova, hoćemo, ali i: do vlaški duhova, ovi dana (isto, str. 128);

iz iste godine Ibrahim, ćehaie, siromaha, dohodio, hoću, ali i: negovi, suza (isto, 131);

hodeči, Ibrahim, Muhamedova, pored: fale, siroma (Dubica, 1681, isto, 136-137);

hoću (Dubica 1681, isto, 137), pored: s puta doćo (str. 138);

hiladv groša, hočete, siromahom, siromahu, siromah (Dubica, 1681, isto, 140);

Haći Šabana, Hatipoviča, harambaše, Ahmet, siromaha, siromah, pored: fale (isto, 1679-1688, str. 141, 142);

Halilagiča, Mehmet, pored: siroma (1679-1688, isto, 142-143);

hočemo, hočete, hodil(!), huale, od uaših ludih(!) (Dubica, 1686, isto, 146-147);

Ihrahim, nihovoi viri, ih, ali i: niki ... sužana (Kamengrad 1699, Starine, XII, 6);

muamedovu, negovi suza (Dubica, 1699, Starine, XII, str. 7); Ibraim, muamedovu, ćniova (isto, str. 8);

hoče, siromaha (Bužim, 1700, isto, str. 9);

hoću, Muhamedovu, nihovo, nihovih (Ostrožac, 1700, isto, str. 10);

htio, hoćemo, vlaha, primih, ne bih, dva miha, (Ostrožac, oko 1700, isto, str. 10-11);

bihaćskoga, bihaćske (oko 1700, Bihać, isto, str. 13);

Muhamed, ćehaše, hvale, hućeš (u = o, Ostrožac, oko 1700, isto, str. 15);

siromaha, sirumah (u = o), hvale, hućemu, hoćemu (isto);

Muhamedage, hvale, hućete, hutila, hućemu, sirumah (u = o, isto, str. 16);

U pismima sa početka XVIII vijeka imamo slično stanje:

Hramana, pored: Salia (tj. Saliha), na negovoih viri, hovi

listъ; zatim: ne kće doći, oćemo (između 1696. i 1703, Bosanska krajina, Starine, XII, 28);

hagi Mustafa age (= hadži...), muhamedouu, siromah, marh(a), hočemo (Kostajnica, oko 1703, Starine, XII, 30-31);

Haidara, evo ih nie ovdi, kade ih nije ovdi, nihove vire, Muhamedove, prohodi, prohoditi, prohodio, pored: siromak (Ostrožac, oko 1703, Starine, XII, 31).

U pismima banjolučkih muselima: grafema *h* se skoro i ne javlja:

Feratpašića, zaradi vaši aiduka, iz arački sela, arač, vaši aiduči (između 1696. i 1703, Banja Luka, Starine, XII, 21);

razumi, ſto ste mi pisali; oćemo vam odpisati, siromau, siromaa, u siromaa sužna, u Arvatsku krainu, doode, od ni, radi kona vaši ludi, da i ie tko vidio, oćete, oćemo (Banja Luka, između 1696. i 1703, Starine, XII, 23-24).

Bez ikakve sumnje ovdje se ogleda govorna osobina pisara, a ne i onoga u čije se ime piše.

U jednom pismu koje su kostajnički krajišnici uputili hrvatskom banu Ivanu Palfiju 1712. godine imamo ovakvo stanje:

negovoi iselenci, edanь rastь, jali (= jahali), istina, pored: nyh, siromaha (isto, str. 35-36).

Dakle, u pisanoj riječi sa ovoga tla ne mora se odslikavati govorna situacija i onih u čije se ime piše. Pisar je ovdje mogao da mnogo čega unese iz svoga govora, a on nije morao biti iz tih krajeva, niti Musliman.

Navedeni primjeri, kako iz savremenog govora ove zone, tako i iz pisane riječi nastale na ovom tlu u prošlim vjekovima, upućuju na zaključak da je fonetska priroda zadnjonepčanog suglasnika *h* uslovljena pozicijom toga konstriktiva u riječi. Inicijalni i medijalni položaj još uvijek čuvaju taj glas. Na kraju riječi, pak, njegova priroda se kreće od našeg zadnjonepčanog

bezvučnog konstriktiva preko vrlo slabe frikacije ^{h} do ø. Pisana riječ, onakva kakva nam je data, ukazuje na slično stanje i u ranijim vjekovima na ovom tlu. Mada je to u pisanoj riječi često osobina pisara, ima i pisama koja su mogla nastati i u muslimanskoj sredini i bez ikakvih stranih posrednika, a u kojima se pojavljuju primjeri sa ispuštenim *h* u finalnoj poziciji. Uz to, ta pisma znaju i za pojavu sekundarnog *h*. Sve to govori da je i tu ovaj suglasnik u finalnoj poziciji bio počeo da se gubi iz govora i da se počelo gubiti osjećanje za njegove fonetske vrijednosti. Otuda u tim pismima srećemo pored: vlaški duhova, ovi dana i: na negovoih viri, hovi list ili, pak, siromak, ne kće i sl.

Moj materijal ukazuje da je u ovoj zoni Bosanske krajine fonema *h* znatno nestabilnija nego u govoru hercegovačkih Muslimana. Istina, i tamo se nailazi na pojavu gubljenja foneme *h*, iz svih pozicija, naročito sa kraja riječi (o tome više kod mene: *Istočnohercegovački*, 71-73), ali ne u ovolikoj mjeri kao ovdje. Tu se, sada, postavlja i načelno pitanje: kako to objasniti?

Ja sam u svojim radovima o hercegovačkim govorima (*Istočnohercegovački*, *Centralnohercegovački*, *Jekavske oaze* i dr.) iznio svoje mišljenje o toj fonetskoj pojavi. Nešto šire o tome sam pisao u članku: *Jedan aktuelan problem naše fonetike* (Naš jezik, knj. XVIII, 1971, str. 201-219) iz koga navodim neka mjesta. Osvrćući se na sudbinu foneme *h* u pisanoj riječi nastaloj na tlu Bosne i Hercegovine, ja sam tu napisao:

Postavlja se pitanje da li je fonema *h* u govoru bosansko-hercegovačkih Muslimana sačuvana bez ikakvog stranog uticaja ili je strani uticaj potpomogao da se ta fonema očuva u njihovom konsonantizmu. Da bismo na to mogli dobiti odgovor, potrebno je vidjeti sljedeće: a) kakvo stanje nalazimo kod naših starijih pisaca sa ovoga područja? i b) kakvo je stanje u govoru onih krajeva koji nisu bili izloženi jačim imigracijama? Evo šta nam istorijska fonetika i dijalektologija nude kao odgovor:

a) Stariji pisci sa područja Bosne i Hercegovine nejednako upotrebljavaju fonemu *h*. Jedni, u najvećem broju slučajeva, ne znaju za *h* u svojoj pisanoj riječi, ili ga upotrebljavaju tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto, što govori da nisu osjećali njegovu pravu vrijednost. Drugi ga, po pravilu, uvijek pišu. Ukazujemo na ove pisce:

Ivan Bandulović (iz Donjeg Vakufa) u djelu štampanom 1626. "kašto piše slovo h u genitivu plurala" (T. Maretić: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889, str. 72);

Ivan Ančić, rođen oko 1600, u Lipi kod Duvna, ovaj glas nije izgovarao. U pisanoj riječi ga "ispušta u svim položajima, tj. i na početku reči, i u sredini i na kraju, i ispred samoglasnika i ispred suglasnika" (Sv. Marković: *Jezik Ivana Ančića*, SDZb., XVII, Beograd, 1958, str. 60; v. i kod Maretića, op. cit., 131 gdje piše: "glas h nije Ančić izgovarao za to ga nije znao ni bilježiti kako valja");

Mihajlo Radnić, bosanski pisac XVII vijeka, "glasa h... nije izgovarao, za to ga nije znao ni bilježiti kako valja" (Maretić, op. cit., 136);

Ivan Grbičić, bosanski pisac sa kraja XVII vijeka "nije stalno izgovarao glasa h. To se po tomu vidi, što kašto meće znak h onamo, gdje ne treba, a kašto ga izostavlja, gdje bi trebalo da stoji" (Maretić, op. cit., 168);

Lovro Sitović-Ljubušak (rođen u muslimanskoj porodici u Ljubuškom... Godinu njegova rođenja ne pominje nijedan autor, ali se zna da je umro 1729. u Splitu – još kao dijete dopao je u ruke bosanskim franjevcima, i to je usmjerilo čitav njegov kasniji razvoj, svuda ima h. Ali to je zato što je on "kao rodjeni Musliman iz Ljubuškog... ponio taj glas iz govora svoje rodne kuće i svoga kraja", ali ga i on ponekad ispušta na kraju u oblicima zamjenica i pridjeva (Herta Kuna: *Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića*, NDBiH, Građa, X, knj. 7, Sarajevo, 1961, str. 125, 137-139);

Stipan Margitić-Markovac (rođen u Jajcu sredinom XVII v.) vrlo često ispušta ovaj glas u svojoj pisanoj riječi. Istina, ima potvrda i za njegovu upotrebu: svoih, dobrih, ali su one rijetke. Uz to Margitić ima i sekundarno *h*: hoćuti = oćuti, zdravjeh = zdravlje, pakaho = pakao, horu = oru (Sl. Vukomanović: *Jezik Stipana Margitića*, str. 61-62).

Ni bosanski pisci osamnaestog vijeka ne znaju za glas *h* u svojoj pisanoj riječi: *Antun Bačić* (v. kod Maretića, op. cit., 189), *Marko Dobretić* (Maretić, op. cit., 276), *Filip Laštrić* (Maretić, op. cit., 244).

U Ljetopisu *fra Nikole Lašvanina* (prva polovina XVIII vijeka) također je nestabilna upotreba ovoga suglasnika. A. Mladenović za Lašvaninov jezik konstatuje da u Ljetopisu često upotrebljava suglasnik *h*, u svim pozicijama u riječi, ali, isto tako, i da ga u svim tim pozicijama "vrlo često... i ne piše". Na osnovu toga Mladenović zaključuje da je jasno "da je Lašvanin znao za taj glas, ali da ga u svom jeziku nije imao". (A. Mladenović: *O jeziku Letopisa fra Nikole Lašvanina*, NDBiH, Građa, X, Sarajevo, 1961, str. 78). Mladenović tu konstatuje da je "danas... h izgubljeno na ovom terenu (misli se na oblast centralne Bosne u koju se uključuje i Lašva, A. P.) kod katoličkog življa" (op. cit., ispod teksta).

T. Maretić, u vezi sa upotrebom glasa *h* kod bosanskih pisaca XVII i XVIII v. uopšte, kaže da "nijesu toga glasa izgovarali, zato ga nijesu znali ni upotrebljavati kako treba" (op. cit., 354).

Ni Matija Divković (1563-1631) ne upotrebljava ovaj glas tamo gdje mu je mjesto, a naći će se i pojava sekundarnog *h*: u soh mj. u so, ne ćeh mj. neće, maćneh mj. manje, darhu = daru, horonula = oronula (A. Belić: *Fonetika*, 106).

Vl. Ćorović konstatuje da glas *h* ne upotrebljava ni Prokopije Čokorilo, mostarski arhimandrit. Iz Čokorilova Dnevnika Ćorović navodi i ove primjere: odžu, odi, ranu, Rišćana; Amet, Ibra-

im, plaa spau, muurdar; našie mostarskie žena, Sali, sila (= silah). Istina, kod Čokorila će se naići i na poneku potvrdu sa ovom fonemom: sahatъ, Hasan begъ, Hristiani, pod hanom, ali su takvi primjeri vrlo rijetki (o ovome v. VI. Ćorović: *Iz Dnevnika Prokopija Čokorila*, Glasnik Zemaljskog muzeja za 1913).

Nasuprot ovim piscima koji nisu ni u svojoj pisanoj ni u svojoj govornoj riječi imali fonemu *h*, upravo u čijem govoru ova fonema nije činila sastavni dio njihovog konsonantizma, mi možemo navesti i nekoliko potvrda gdje pisci sa ovoga tla, tj. sa područja Bosne i Hercegovine pišu glas *h*. Riječ je o Muslimanima sa toga područja. Ukazujemo samo na neke od njih; svi su pisali arapskim pismom, ali na našem jeziku.

S. Kemura i Vl. Ćorović u poznatoj zbirci: Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims, aus dem XVII., XVIII., und XIX Jahrhundert, Sarajevo, 1912, navode i ove pisce i primjere:

Muhamed Hevaji Uskjufi, pisac iz XVII vijeka, ima u svojoj pisanoj riječi fonemu *h*: život odhodi dan po dan; moli ti se Huvo jedan; miso si ti nam, digod hodimo; miso Hevai u dni i noći; po volji uvik njegovoj hodit; tu nalazimo i: hodte, hali, hudi, hiljade, grijeha, hatur, hizmet, hak, džehenem, hodi, Vlah, sabah, dohodi, uhiti, hiti, pohiti.

Hasan Kaimija (XVII vijek): hoćete, Hrvate, Mihat (!), duhat, opuhat, hoćeš, haliju, hiljada, hoćete, hoće, hem, uhodi, dohodi, nahodi, hodismo, grehota, haljine, hala, hodi, hodat, Alah, hajd, hode, šah hadžija, Hasan Husejin, Vlaha, hesabi, šaha, puhne. Jedino se bez *h* javlja imenica Rist = Hrist (Zapovjedi Isukrst... Obori se na tle Rist) što odgovara fonetskom liku koji je pisac slušao u svojoj neposrednoj okolini, u govoru onih koji su već bili izgubili fonemu *h* iz svoga govora.

U *Duvanjskom arzuhalu* (XVIII vijek) nalazimo redovno fonemu *h* na svome mjestu: hal, hrti, haljina, hana, duhana, Mehmed, hizmećar, do sabaha, hotio bih, suha kruha, hodio, bih,

hodeći, do smiha, iz miha, izdiha, griha, uhite. Tu nalazimo i him (i što him je imam), sa sekundarnim *h*. Pojava obično u mnogim narodnim govorima te zone.

U *Poslanici kadije Hasana* (XVIII vijek) također nalazimo fonemu *h*: plaho, diho (dihati), hotio, hoće, serhat, tugjieh, hodati, hrane te, hoće, ne mislih, od njieh (od njih, njijeh), za njiha, misecovah (!), hoće l' biti, ne haješ, odmahuješ.

U ovoj poslanici nalazimo i oblike: Rad bi bio da tog nije; Nisu tili amo doći; Zva ji amo da mi dogju – bez foneme *h* u finalnoj poziciji: bi (= bih), zva (= zvah), odnosno u inicijalnoj poziciji tili (htili). Ovaj tekst daje i dvije potvrde za *f* mj. *hv*: prifatili, prifati me.

Hadži Mehmed Razi (XVIII vijek): na sabah, dohodite, ja vas veće ne fatah, hodit, hodže, ne hitajte, mejhana. I on ima *hv* mj. *f*: ne fatah.

Mula Mustafa Bašeskija (XVIII vijek): Seliha, hesabimo, hesabiti, halve, svojim si ih zubima trgao, halvu, hajkavica, plaho. Tu nalazimo i: ufatio.

Da ukažemo još na *Omera Humu* (XIX vijek). I on redovno piše *h*: strah, džehenemska vatra, strahuj, Alah, hodiš, havalu Muhamed, grijehe šehu, tehiri, od hodža, imade čudo muka i gorih, hoće, ne strahuj, hatur od grjeha i zlih ljudi, za grijehom, hasta sam.

Kao što vidimo, bosanskohercegovački Muslimani u svojoj pisanoj riječi pokazuju tradicionalno prisustvo foneme *h*. Od Uskjufija do Hume svi, skoro redovno, upotrebljavaju ovaj glas. Ako ga neki i izostavi, to je obično na kraju, kako je ponekad i danas u govoru Muslimana ove zone, ili mjesto *hv* imaju *f*, kao što je najčešće i danas u narodnim govorima.

b) Narodni govori Bosne i Hercegovine danas pružaju vrlo neujednačenu sliku kada je u pitanju upotreba foneme *h*. U principu se može reći da ovaj glas, skoro u svim pozicijama u riječi, čuvaju

Muslimani. Ukazujemo samo na dvije oblasti sa područja Bosne i Hercegovine: istočnohercegovačku i centralnobosansku.

U istočnoj Hercegovini muslimansko stanovništvo uglavnom čuva ovaj glas u svom konsonantizmu. Najčešće su omisije u finalnoj poziciji: *našije*, *dobrije*, *ja bi* i sl. Čak i u govoru Muslimana Podveležja, Borča i Kule gdje žive skoro isključivo Muslimani, imamo: *goli ruku*, *ludije*, *odma*, *mojije muka*, *u nji*, *ovije dana*, *ja odo*, *svije ji pozna*, *ja reko*, *šeroma*, *ne smjedo*, *šćedo*, *ne znado*, *zaželi* (v. u SDZb., XIV, 72-73). Dakle, finalna pozicija je i tu pretrpjela najviše promjena. Tako je i u Jasenici (kod Čapljine) i Grackoj (kod Ljubuškog, v. JF, XXVII, 302).

Muslimani centralne Bosne, kao i cijelog ijekavskošćakavskog područja, uglavnom čuvaju ovaj konsonant u svom glasovnom sistemu. I tu je *h* najčešće izgubljen iz finalne pozicije riječi. Kod katolika je situacija vrlo neujednačena. Izgovor ovoga glasa u njihovom govoru je "gotovo uvijek fakultativan i individualan" (D. Brozović: *Ijekavskošćakavski* 141).

I u govoru Muslimana van bosanskohercegovačkog područja sreće se fonema *h*. Tako je u novopazarsko-sjeničkoj zoni. Tu se "Aspiratna vrednost dosledno ... čuje samo kod muslimana". Istina, u toj zoni je česta pojava i sekundarne aspiracije. Dakle, pored: *ʰaljina*, *ʰanuma*, *kaʰva*, *rekoʰ* i sl. čuje se i: *ʰopet*, *viʰdet* i sl. (v. D. Barjaktarević: *Novopazarsko-sjenički*, 64-65). Tako je i u Bihoru, muslimanski živalj čuva fonemu *h*, ali se javlja i sekundarno *h* (v. D. Barjaktarević: *Bihorski govor*, 40-41). Pojava sekundarnog *h* se i ovdje, kao i inače u našim narodnim govorima, može dvojako tumačiti: fonetski – razvijanje aspiracije ispred nekih samoglasnika na početku riječi, ili u izvjesnim slučajevima u sredini riječi; analoški, prema odnosu *Huso-Uso*, *Hajrija-Ajrija*, što se javlja u mjestima sa miješanim stanovništvom, moglo se pojaviti i prema *Esma-Hesma*, *Adem-Hadem*.

Ako uz sve ovo kažemo da su Muslimani u svim tim mjestima po pravilu starinci, da uz njih i svi drugi stanovnici tih

mjesta su sa tog tla, ako ima doseljenika, najčešće su u pitanju unutarnje migracije, dolazi se do zaključka da je i sve ove govore bio zahvatio proces gubljenja foneme *h*: prvo je bio na udaru kraj riječi. Otuda i u govoru Muslimana tih krajeva morfološki sinkretizam dativa, instrumentala i lokativa množine (o ovome v. kod A. Belića: *O dvojini u slovenskim jezicima*, Beograd, 1932, 120-121).

Prema tome i pisana riječ sa bosanskohercegovačkog područja, i stanje koje danas nalazimo u narodnim govorima te zone pružaju istu sliku: fonemu *h* čuvaju, uglavnom, oni koji su primili islam. Drugi su, uglavnom, izgubili ovaj glas iz svoga konsonantizma. Objašnjenje zašto je to tako ne može se zasnivati na teoriji o "starincima" i "došljacima". Takvu tezu ne potvrđuje činjenično stanje, takva teza ne može izdržati naučnu kritiku. Objašnjenje za takvo stanje, bar prema našem dosadašnjem poznavanju ove problematike na našem jezičkom tlu, može se tražiti jedino u promjeni religije, u promjeni načina života, jednog dijela stanovništva – onog koje i čuva fonemu *h* u svom govoru. (Ako polazimo od istorijskih fakata, svi smo na Balkanu došljaci, ali smo tu došli zajedno).

Ono što je rečeno za sudbinu foneme *h* u hercegovačkim govorima, vrijedi, u najvećoj mjeri, i za sudbinu toga glasa u našem, ikavskošćakavskom govoru zapadne Bosne. I tu ovaj glas uglavnom čuvaju Muslimani, i tu je ovaj glas najnestabilniji u finalnoj poziciji. Istina, to se na osnovu datih primjera lako može zaključiti, u ovom govoru *h* se znatno češće gubi iz finalne pozicije nego što je to slučaj sa govorom hercegovačkih Muslimana. Zašto je to tako?

Razloge za to treba tražiti u istorijskim prilikama. Hercegovina je došla pod tursku vlast krajem XV vijeka, a Bosanska krajina krajem XVI vijeka. Ovaj vremenski period, čitavo jedno stoljeće, mogao je biti presudan za pitanje o kome je ovdje riječ. Naime, mora se pretpostaviti da je naporedo sa učvršćivanjem

turske vlasti u ovim našim krajevima išla i islamizacija njihovog stanovništva. To, drugačije rečeno, znači da je islamizacija hercegovačkog življa već u XVI vijeku bila vrlo aktuelan problem, u Bosanskoj krajini; pak, to se dešava tek u XVII vijeku. Odavde proizlazi i odgovor na pitanje otkuda razlika u sudbini foneme *h* u govoru Muslimana ovih naših pokrajina. U već pominjanom mom radu o fonemi *h* čitamo: "Ovaj konsonant (tj. *h*, sadašnja napomena) je činio sastavni dio našeg glasovnog sistema do XVI vijeka kada počinje da se gubi iz mnogih narodnih govora našeg jezičkog područja. U to vrijeme... dolazi do masovnije islamizacije bosanskohercegovačkog stanovništva (misli se na one krajeve koji su do kraja XV vijeka došli pod tursku vlast, sadašnja napomena). Dakle, stekla su se dva momenta: gubljenje foneme h iz domaće riječi i masovniji prelaz na islam. Druga pojava mogla je da ima izvjesnog uticaja na prvu, mogla je da zaustavi dalji proces gubljenja foneme *h* iz govora onih koji su primili islam, mogla je da potpomogne fonetsku stabilizaciju suglasnika *h* u njihovom govoru i da doprinese njegovom čuvanju do naših dana" (op. cit., 211). Molitve, i sve drugo što je pratilo islamizaciju, imale su u ovom vidnog značaja. Jer šta je normalnije nego pretpostaviti da se naporedo sa *halal*, *hajvan* i sl. očuva i.: *hrana*, *hladno* i sl., ili naporedo sa *duhan*, *mehlem*, *mahala* ustali i očuva *prohodati*, *pohodi* i sl. Dakle, prisustvo foneme *h* u riječima stranog porijekla, koje su dolazile zajedno sa novom religijom, i uopšte novim načinom življenja, i ne kao izolovani slučajevi, nego dosta masovno, imalo je uticaja i na sprečavanje daljeg gubljenja foneme *h* iz domaćih riječi – bar iz izgovora onih koji su primili islam. Ako je negdje i u njihovom govoru taj glas bio iščezao, on se više nikako nije tu mogao potpuno povratiti i ustaliti.

Od ranije je poznato da je finalna pozicija bila prva na udaru i da se ovaj zadnjonepčani konstriktiv prvo gubio upravo iz te pozicije. Otuda i u govoru hercegovačkih Muslimana, koji,

ponavljam, još uvijek dosta dobro čuvaju ovaj glas u svome govoru, u toj poziciji često ne čujemo taj glas. Istina, negdje se ovaj glas tu mogao i kasnije ustaliti. Prema odnosu koji imamo u *grad-grada* moglo je da se ustali i *grah* prema *graha*. Ovo tim prije što je tu fonema *h* bila sastavni dio konsonantizma, trebalo je samo da se ponegdje ona ponovo povrati i ustali. U paradigmatskim oblicima zamjeničkih i pridjevskih riječi, ako se već javila finalna pozicija njihova bez *h* – da *i* vidi, da *i* dovede, *lijepije-lijepi* i sl., nisu postojali nikakvi uslovi za restauraciju prvobitnih njihovih oblika. Otuda i tamo imamo te oblike bez finalnog *h*.

Govor ikavskošćakavske zone Bosanske krajine, ovdje je u tome otišao još dalje. Dok je i tu u inicijalnoj i medijalnoj poziciji ovaj konstriktiv još uvijek dosta stabilan, drugo je pitanje kakve su sve fonetske vrijednosti toga glasa – a one su i tu dosta heterogene –, finalni položaj je tu bio više zahvaćen gubljenjem ovoga glasa *h* nego što je to bio slučaj sa hercegovačkom govornom zonom. Otuda ovdje i veći broj potvrda za gubljenje ovoga glasa sa kraja riječi. Ovdje za tu pojavu znaju i imenice, up. *gra* (Bužim), *śeroma* (Ostrožac), *siroma* (Todorovo), što, inače, nije česta pojava u govoru naših Muslimana.

Strani jezički uticaj, znači, i ovdje je bio presudan za sudbinu foneme *h*. Što se pojava gubljenja ovoga glasa nije u našem govoru šire rasprostrla i zahvatila još i medijalnu poziciju, razloge treba tražiti u tempu evolucije ovoga govora. U Uvodu je rečeno da je ovaj govor prožet novoštokavskim inovacijama, ali je u tempu njihovih realizacija u znatnom zakašnjenju u odnosu na hercegovačku govornu zonu. To vrijedi kako za fonetiku i akcentologiju tako i za morfologiju. Sve tipične novoštakavske osobine mi možemo sresti i u ovom govoru, ali sve u nedosljednoj uopštenosti i sve uz one starije. Znači da naš govor upravo danas doživljava onu etapu svog razvitka koja je bila karakteristična za hercegovačke govore dva ili tri vijeka ranije.

Fonema f

U većini naših narodnih govora sudbina foneme *f* je tijesno vezana za sudbinu foneme *h*. U kojim govorima postoji drugi glas kao stalni član konsonantizma, u tim govorima, u najvećem broju slučajeva, postoji i fonema *f*. Istina, nije uvijek i obrnuto, tj.: u kojim govorima nema foneme *h* u tim govorima ne mora da izostaje i fonema *f*. Petrović za Zmijanje konstatuje potpuno odsustvo foneme *h* iz govora "pravoslavnog i katoličkog stanovništva" (*Zmijanje*, 63), iako je u tom govoru fonema *f* vrlo frekventna (op. cit., 67-68). U govoru istočne Hercegovine sudbine glasova *h* i *f* tijesno su vezane (v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 79-80). U posavskom govoru "glasa h nema", ali se zato tu skupina *hv* mijenja u *f* (Ivšić: *Posavski*, I, 198-200).

U našem govoru fonema *f* je stabilan glas. Čuva se u svim pozicijama:

fès, *fildžān*, *fèradža*/*fèredža*, *Féjza*, *Fatíme*/*Fatima*, *film*/*filim*, *fīno*, *fàmīlija*, *fèrmān*, *fićo*, *fàsūnga*;

kao i:

Rìfeta/*Rìfata*, *Mùstafa*, *Mùstafīnca*, *tefèrič*, *tèfter*, *oficīr*, *ofìcīrskī*, *ofanzíva*/*ofenzíva*, *jèftin*, *jeftinòća*, *pojeftín*(*i*)*lo*, *plàfōn*, *telèfōn*/*telèfūn*, *nàfājtati*, *sòfra*;

odnosno:

méjtef, *šàrāf*/*šèrāf*, *kàluf*, *Názif*, *sȁf*, *škȁf*, *Jùsuf*, *čàšaf*.

Suglasnička grupa *hv*, u domaćim riječima, ovdje je prešla u *f*:

fála, *fálili se*, *ùfati*, *prìfatilo ga*, *zàfati*, *sfàtila je*, *ùfatilo ga*, *pòfatāj ih*, *dòfati tō*;

ali je, kao što je već rečeno (v. str. 230): *kàhva* i *kahvènisati*, iako *kafàna*, *kafànica*.

O prelasku sekvence *hv* u *f* dosta se pisalo u našoj stručnoj literaturi (v. kod mene *Istočnohercegovački*, 77 i tamo

navedenu literaturu). Ja bih ovdje ukazao samo na jedan momenat. Postojanje *f u* riječima tipa *fala*, *ufatiti* prema *hv* u: *kahva* i *kahvenisati* upućuje na zaključak da se sekvenca *hv* u domaćim riječima već bila stopila u prostrujno *f* kada su u našem jeziku počele da se odomaćuju riječi iz orijentalnih jezika sa tom suglasničkom skupinom. To je, upravo, i razlog zašto postoji takav odnos. To bi, opet, govorilo da je u sekvenci *hv* bilo došlo do likvidiranja zadnjonepčanog konstriktiva i da se njegova prostrujna artikulaciona komponenta stopila sa artikulacijom sonanta *v* u čijem rezultatu smo dobili bezvučni suglasnik *f*. Iz ovoga bi, dalje, slijedio zaključak da je prostrujni zadnjonepčani suglasnik *h* rano počeo da gubi svoje artikulacione karakteristike, svakako prije XVI vijeka, a to je, u isto vrijeme i početak gubljenja ovoga suglasnika iz govora većeg dijela naše jezičke teritorije. Oblik *fale*, na području ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne, kao što je konstatovano kod suglasnika *h*, javlja se u pisanim dokumentima iz druge polovine XVII vijeka, iako još uvijek naporedo sa suglasničkom skupinom *hv*/*hu*. Ako je proces islamizacije zaustavio gubljenje suglasnika *h* iz glasovnog sistema onih koji su prihvatili novu vjeru, posljedica toga procesa osjetila se i u sekvenci *hv*. Prema starijem *fala*, *fatati* sada se moglo javiti i *kahva*, *kahvenisati* i sl. Istina, u ovom govoru ja sam bilježio *kafana*, *kafanica*, ali to ne mora biti rezultat glasovnih izmjena. Tu može biti u pitanju oblik preuzet iz standardnog jezika. Napominjem da će se u govoru bosanskohercegovačkih Muslimana javiti i oblik *kahva*, u značenju *kafana*, isp. iz Mostara: Eno ga *u kahvi*, Bili su *pred kahvom* i sl.

Nasuprot nekim drugim govorima, u kojima se od skupine *dh*/*th* razvija *v* mjesto *h*, dakle *tv*: *tvor*, *tvorić*, u ovom govoru imamo drugačiji proces. Prednjonepčani okluziv gubi svoju okluzivnu komponentu, a zadržava se i dalje mjesto tvorbe, i kao konačni rezultat imamo od te stare suglasničke skupine prostrujno *f*, dakle: *dh-th-f* (za *tvor* v. kod Belića: *Fonetika*, 108): *fȍr*, *fòrić*.

Naš govor ne zna za pojavu sekundarnog *f*, tipa *frba*, *ofca*, *ljubaf* i sl., ili je ona odveć rijetka: *fȁtē*, *fȁta* (vata), *fangla* (Orljani), up. iz Stijene: *frcaljku* < *vrcaljku*.

I u govoru hrvatskog stanovništva ove zone nalazimo fonemu *f* (Dobrenica, Žegar). Početkom ovoga vijeka taj glas je bilježio i Ivan Klarić u Kraljama, iako on konstatuje da u Kraljama nema foneme *h* (v. Kralje, 64, ali v. Franje, 68; dolaf, 69; kofom, 72; Čašaf, 79 i sl.).

Asimilaciono-disimilacioni procesi

Mada su, sa čisto fonetskog gledišta, mnoge pojave u glasovnom sistemu jednoga jezika, pa i našega govora, posljedica asimilacionih ili disimilacionih procesa unutar jedne riječi ili govornog niza o kojima je i do sada bilo riječi, ovdje će se i posebno ukazati na neke primjere asimilacije i disimilacije.

A) Tipovi asimilacionih promjena:

1. *np* > *mp*: *jedàmpūt*, *stràmputica*, *stàmbenī*;
2. *md* > *nd*: *sedandèsēt*, *osandèsēt*, *Hàndija*, *od pàntivīka*;
3. *mt* > *nt*: *zàpānti*, *zàpāntijo*, *ùpānti*, *pântit*;
4. *ms* > *ns*: *ȍsanstō*, *sȅdanstō*;
5. *mč* > *nč*: *mȍnčić*, *mȍnče*;
6. *mš* > *nš*: *Ìnšir*;
7. *čn* > *šn*: *tȅtišna*, *obišna kuća*, *prílišno*, *mjȅsešno*, *mlíšna krava*, otuda i *pomlíšit* (Srbljani), *mȕšno* (Stijena), *lȉšno* je volijo doći (Kamenica);
8. *mdž* > *ndž*: *kàndžija*, *iskandžìjō ga*;
9. *ml* > *vl*: *ȍlovlāni*;
10. *zlj* > *žlj*: *ižljúbili se*, *ražljútiti*;
11. *čl* > *šl*: *šlának* (zglob, isp. o tome kod Skoka: *Etimologijski*, s. v. *član*).

Asimilaciju nalazimo i u prijedloškim sintagmama: *š njî*, *š číme*, *ùž njegā*, *ìž njē*, *š ćábē*, *ž đácima*, *kròž đubre*.

B) Disimilacione promjene:

1. *mnj* > *mlj*: *sùmljivo*, *sûmljām*, *sûmljāš*;

2. *mn* > *vn*: *tàvnica*, *potàvnijo*, *u tàvnici*;

3. *bd* > *vd*: *ȍvdāna*, *ȍvdān*;

4. *mn* > *ml*: *mlȍgo*, *mlȍgī*.

Disimilacioni procesi vrše se i unutar jedne riječi, iako suglasnici, koji se bilo kojom artikulacionom komponentom razjednačuju, nisu u neposrednom susjedstvu: *dùlum*, *dùluma* (izv. je dönüm), *rèngel*, *lènger* (rentgen), *ȍlomlāni* (pored *olovlani*), *šȉpkē* (= čipke), *levòlver*, up. i *levòrver* (Stijena), *lavòlver* (K. Vakuf), *fìlānc*, *fìláncije*; *otelénje* kao i: *odelenje*, što ima i širu areu.

Pojedinačne izmjene suglasnika

Pored *mèkteb* ovdje se javlja, i češće, *méjtef* (tur. mekteb, mekter); pored *mùhtār* ima i *mùftār*; prema hercegovačkom *čȁtrnja* (veća cisterna za vodu) ovdje je *čȁtrlja* (o tom obliku v. kod Skoka: *Etimologijski*, s. v.); prema književnom *tvȍr* ovdje je *fȍr*, *fòrić* (od *dhor* preko *thor*, Belić: *Fonetika*, 107). Sekvenca *čk* je postojana: *mačka*, *tačka*, *kočka* i sl. a zabilježio sam *čk* mj. *šk* u *kordùnāčka divizija* (Podzvizd), što je, također, svojevrsna asimilacija. A tu pojavu imamo i u *pâšoš*, *pâšoša*, *prèšūšī*, iz Vrste imam *zrȕšit* (= srušit), iz Todorova: *šûžnji* (= sužnji), a sasvim je obično: *túčū*, *túči*, *vúčū*; *užèžū*, *užèži* što je iz morfološke problematike. Ovdje je i *korácio*, *koràcati*. Ovakav lik navedenog glagola ima širu areu u zapadnoj Bosni. Prelaz skupine *sm* u *šm* u primjerima tipa *izvúkošmo*, *dóđošmo*, *dȁdošmo* može se, isto tako, objašnjavati asimilacionim procesima, mada nije isključena ni analogija (v. Ivšić: *Posavski*, 203).

U: *apcolùtno*, *pròpucnica*, *òstāvčīm* (Srbljani), *dvádcētē* (Todorovo) imamo pojavu afrikatizacije. Na cijelom ovom pod-

ručju, i znatno šire, imamo *àtres*, *atrèsa* i *pémzija*. Prema običnijem *džèzva* zabilježio sam i *džèzma* (tur. çezve). Iz Izačića imam *pùšćit* što je nastalo prema oblicima koji su fonetski dobili skupinu *šć*: *pušćat-pušćaj* prema njima i *pušći-pušćit*. I ovdje je: *ùđašit*, *ùđaši* (isp. o tome u: *Resavski*, 283).

Metateza

Izmjena mjesta pojedinih glasova u govornom nizu ili, pak, cijelih slogova u sklopu jedne riječi, posljedica su težnje da se uprosti govorni proces, da se od glasovnih sekvenci koje iziskuju veći rad govornih organa stvore sekvence koje ne iziskuju takve napore. Istina, ovo nije i jedini uzročnik metateze, ali je, bar kada su u pitanju riječi iz domaćeg leksičkog fonda, to najčešći slučaj. Kada su, pak, u pitanju tuđice, riječi stranog porijekla, na pojavu metateze utiče ili težnja da se glasovne skupine svojstvene jeziku iz koga se riječ preuzima prilagode vlastitoj glasovnoj strukturi ili, na drugoj strani, imamo već deformisani lik posuđenice.

U ovom govoru metateza nije česta pojava i obično je srećemo u riječima stranog porijekla. U riječima našega porijekla za tu glasovnu pojavu imam samo ove potvrde:

1. *vođeka*, *vodeka*, ukoliko je od *ovde*, ako nije od *evo ovde* i poslije elizije inicijalnog samoglasnika *vovde*, što se takođe javlja, i disimilacionog uprošćavanja suglasničkog skupa *vd*, a zbog blizine sonanta *v* u inicijalnom položaju – *vođe*, *vode* (v. kod Ivšića: *Posavski*, I, 205).

2. U prijedloškoj sintagmi *s nekim*, javlja se i *neskim*.

3. Mada suglasnička skupina *rj* na području ove govorne zone nije česta, s obzirom na ikavske reflekse jata izostaju primjeri tipa *gorjela*, *gorjeti*, tu nema ni potvrda za metatezu u toj sekvenci, tipa *gojrela*, *kojrenčić*, što nalazimo u govoru Muslimana istočne Hercegovine (v. kod mene *Istočnohercegovački*, 101). Istina,

ovdje sam bilježio *Jûjrev* = Đurđev, prema običnijem *Jurjev*, recimo u centralnohercegovačkoj govornoj zoni; uz to i *bàrjāk*. Iz govora ove zone ja nemam potvrdu za *kujrak*, ali mi je poznato da u zapadnijim ikavskošćakavskim govorima dolazi i taj lik ovoga apelativa (isp. o ovome kod Skoka: *Etimologijski*, s. v. *kurjak*). Čakavski lik *Jurjer* nikako se ne protivi onome što je ranije ovdje rečeno o autohtonosti šćakavštine na ovom tlu i vezama njenim sa čakavskim govorima. Naime, ovakav lik praznika o kome je riječ javlja se znatno šire od čakavskih granica, pa i onih za koje se pretpostavlja da su bile čakavske, naročito u govoru Muslimana. Moguće je da tu ima i svjesnog nastojanja da se, na neki način, fonetski izdiferenciraju dva naziva za isti praznik, naročito tamo gdje ne živi naziv *Edrelez*, uz to je moguće da je upravo taj lik prihvaćen od susjednih katolika.

4. U *divhana-dihvana* (Orljani) poslije gubljenja skupine *an* u drugom slogu (*divanhana*), dobijeno je *divhana* zatim je u sekvenci *vh*, malo neobičnoj za naš glasovni sistem, došlo do izmjene mjesta ovih suglasnika i javilo se *hv*: *dihvana* (v. i kod Škaljića: *Turcizmi*). Interesantno je da tu još nema procesa frikatizacije i pojave *f*, kao u primjerima *hvala-fala*, *hvatati-fatati*. To bi, opet, govorilo ili da je to individualna pojava ili, pak, novija pojava koja još nije uspjela da krene ka stapanju artikulacije ovih dvaju glasova *hv*. Istina, tu je još uvijek prisutna i granica sloga *dih-vana*. A i taj momenat, kao što je i ovdje već rečeno, ima znatnog uticaja na asimilacione procese u sklopu jedne riječi.

5. Interesantan je oblik *ràhmetēlje* koji je čest u ovom govoru. U osnovi je, kako nam pokazuje Škaljićev rječnik turcizama, *rahmet elejle*. Pošto je i tu došlo do obličke deformacije – *rahmetejle*, kakav se lik javlja u govoru hercegovačkih Muslimana, došlo je do artikulacionog stapanja dvaju susjednih sonanata u čijem rezultatu smo dobili sonant *lj*: *rahmetejle-rahmetelje*, preko: *rahmetel-je*.

6. Naziv za austrijski novac *šiling* javlja se, u oblicima množine, i kao *šilnigi*. Svakako je u pitanju deformisan oblik primljen od onih koji u naše dane rade u Austriji.

Ostaci promjena zadnjonepčanih suglasnika *k*, *g* i *h*

Iz istorijske gramatike slovenskih jezika znamo da su zadnjonepčani suglasnici u praslovenskoj eposi doživjeli različite glasovne promjene. Prva palatalizacija, tj. prva promjena tih suglasnika, kako stoji u uporednoj gramatici slov. jezika prof. R. Boškovića (*Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Beograd, 1968) "vršila se u praslovenskom jeziku u onoj eposi dok su još u njemu postojali diftonzi" i dalje da su u vrijeme vršenja te glasovne promjene "suglasnici *g* i *ch* bili eksplozivnospirantske kombinacije: *g* = *g͡h*, *ch* = *k͡h*" čime se objašnjava "neparalelizam u razvitku *k* > *č*, a *g* > *ž* kao *ch* > *š*" (str. 83). Druge dvije promjene ovih suglasnika vršile su se kasnije i davale su glasove *c*, *z*, *s*, čija fonetska vrijednost, istina, nije uvijek bila ista. To su primjeri tipa: *ruci*, *nozi*, *grijesi*, *orasi* (II) i: *ovca*, *oca*, *lice*, *klicati* (III), (isp. Bošković, op. cit., 85-89).

Rezultati ovih glasovnih promjena nejednako se čuvaju u slovenskim jezicima, pa i u našem jeziku. Dok su odstupanja od prve i treće dosta rijetka, odstupanja od druge su česta i različito se objašnjavaju (isp. o ovome A. Belić: *Fonetika*, 111-122). U vezi sa ovim postavlja se načelno pitanje: da li su sve ove promjene morale i u to staro vrijeme biti bezizuzetačne? Prof. Belić kaže da su se *k*, *g*, *h* ispred *e*, *ь*, *i*, *e*, *ě* i u vezi sa *j*, mijenjali "bez izuzetka", a primjeri kao: *jabuke*, *zveket*, *ruke*; *kokica*, *bakin*, *veliki*, *jaki*, *kneginja*, *hitati* nisu ni imali, u vrijeme vršenja ove glasovne promjene, uslova za izmjenu zadnjonepčanih suglasnika – u tim oblicima tada nisu bili vokali *e* ili *i* nego neki drugi koji nisu uticali na izmjenu zadnjonepčanih suglasnika; a kada su

se i tu uopštili vokali prednjeg reda, do ove glasovne promjene više nije dolazilo. Od ranije je poznato da ni u staroslovenskim tekstovima posuđenice iz grčkog jezika sa sekvencama *ke*, *ge*, ne znaju za izmjenu zadnjonepčanih okluziva. To su primjeri kao: *geena*, *geona*, *kedrь*, *kelija*, *kesarъ* i sl. gdje se čuvaju meki *k* i *g* (v. F. P. Filin: *Obrazovanie jazika vostočnih slavjan*, Moskva, 1962, 179). Istina, za staroslovenske tekstove moglo bi se pomišljati i na preuzimanje izvornih oblika, bez fonetske adaptacije. Neke od tih riječi doživjele su u našem jeziku sudbinu kao i posuđenice iz turskog jezika, tj. sekvence *ke*, *ge* prelazile su u *će*, *đe*: *ćelija*, *ćesar*. Filin tu, pozivajući se na Seljiščeva, konstatuje da u posuđenicama od VIII do XI vijeka glasovi *k* i *g* pred vokalima prednjeg reda ne znaju za promjenu "ne zna se ni za jedan slučaj izmjene tih *k*, *g* na slovenskoj osnovi u strujne". Ali, dok se odstupanja od prve palatalizacije i mogu objašnjavati fonetskim razlozima, odstupanja od treće palatalizacije ponekad se ne mogu objasniti tim uzročnicima. Prof. Belić u *Fonetici* konstatuje odstupanja u primjerima tipa: *kocki*, *pashi*, *mazgi*; *Anki*, *Magi*, *Stojanki*, *Seki*, *agi*, *tetki* i to objašnjava razlozima "što bi se posle izvršene promene gubila veza te reči u tom obliku sa ostalim oblicima" (str. 118). Ali i tu napominje da se ova pojava u razgovornom jeziku sve više širi, i da će ti oblici, tj. sa neizmijenjenim okluzivima, biti nametnuti i književnom jeziku.

Za razliku od štokavskih govora, ili bar onih koji čine užu osnovicu književnog jezika, u čakavskim govorima situacija je nešto drugačija. Kod Belića o tome čitamo: "U čakavskom dijalektu jezik je pošao u suprotnom pravcu – da se pretvaranje suglasnika sasvim ukloni" (str. 118).

U našem govoru takođe imamo potvrda za neizmijenjene okluzive ispred obličkog nastavka *i* u dativu i lokativu jednine im. ž. roda:

u Amèriki (K. Vakuf), *u Prìtoki*, *u Amèriki* (Orljani), *nà sliki*, *u Líki*, *u tràfiki* (Pećigrad), *u Líki*, *u Banjalúki* (Dobrenica), *u*

Líki, *u Rijéki* (Gata), *ù zādrugi* (Vrsta), *u vójski*, *ù Prtoki* (Bihać), *ù knjigi* (Klisa), *ù knjigi* (Jasenica), *u vójski*, *ù bānki* (B. Krupa), ù banki (Žegar), *u vójski*, *u bèšiki*, *po pùški*, *u Líki* (Stijena), *u vójski*, *u tràfiki* (Bakšaiš).

Na ovakvo stanje nailazimo i u drugim šćakavskim govorima (v. za posavski kod Ivšića: *Posavski*, I, str. 200. za govor Imotske krajine, Šimundić, op. cit., 81, za govor našičkog kraja v. kod Sekereša, HDZb., II, 250) i u drugim bosanskim ikavsko-šćakavskim govorima nailazimo na ovakve primjere. Za tu pojavu znaju i jekavski govori, čak i oni hercegovačkog tipa (v. kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, 100).

I naši stariji pisci znaju za primjere u kojima se ne ogledaju izmjene zadnjonepčanih suglasnika (isp. za Držića kod Rešetara: *Jezik Marina Držića*, Rad knj. 248, str. 155, za Gundulića, od istog autora, Rad 272, str. 16, za Laštrića kod H. Kune: *Laštrić* 104, za Margitića kod Vukomanovića: *Margitić*, 90) i sl.

Kao što vidimo, pojava neizmijenjenih okluziva *k* i *g* dosta je česta, i u narodnim govorima koji čine užu osnovicu našeg književnog jezika, a za nju znaju i stariji pisci štokavci. Objašnjenje za takvo stanje, vidjeli smo, ne mora biti, za sve slučajeve, isto. Da analogija ima svoga udjela u ovome, to je bez ikakve sumnje (isp. u govorima kosovsko-resavskog tipa primjere suprotne pojave: *opance*, *orase*, *roze*), da i težnja za čuvanjem obličkog kontinuiteta jedne lekseme u paradigmi tu ima izvjesnog udjela, i to je jasno (*tetka-tetki*, da ne bi bilo: *teci*), ali je sigurno da u novonastalim riječima, ta promjena i ne mora da se vrši. Ako se već od VIII vijeka mogu javljati u slovenskim jezicima sekvence okluziv + palatalni vokal, jasno je da stare tendencije više nisu morale da se realizuju. Za ruski jezik, npr., R. Košutić konstatuje da je pretvaranje *k*, *g*, *h* u *c*, *z*, *s* "bilo odlika ruske fonetike" do XII vijeka. Od toga vremena ruska fonetika gubi i stare rezultate i uopštava neizmijenjene okluzive (Rad, Košutić: *Ruska gramatika*, II, Oblici, Beograd,

1971, str. 12 i 30; o ovome v. i A. Isačenko: *Der grammatische Wechsel k/c, g/z*, im Russischen, Slavia, XIV, str. 42-43).

Stanje koje nalazimo u našim čakavskim i kajkavskim govorima upućuje na sličan zaključak: i tu se proširila upotreba neizmijenjenih zadnjonepčanih suglasnika. U štokavskim govorima, uzetim kao cjelina, ta težnja nije bila tako izrazita, i nije preovladala. U vezi sa ovim problemom moglo bi se postaviti i jedno načelno pitanje: da li su se i ove glasovne promjene vršile, onda kada su se vršile, baš bez izuzetka. Mladogramatičarska teorija o bezizuzetačnosti odavno je dovedena u sumnju, čak i osporavana (E. Koseriu u časopisu Novoe v lingvistike, III, potpuno odbacuje mladogramatičarsko učenje o glasovnim promjenama). U svakoj kategoriji ovih glasovnih izmjena nailazi se na odstupanja od pravila (isp. za izmjenu sekvence *kv* i *cv* u ruskom jeziku kod Filina, op. cit., 179-180, kao i kod prof. Boškovića: *Osnovi uporedne gramatike*, str. 87). Stanje koje nam nude stariji pisani tekstovi ne mora uvijek biti i realna slika govornog stanja. Analoška uopštavanja mogla su se vršiti i u pravcu palatalizacionih promjena, i to prvenstveno u pisanoj riječi, ali i težnja za očuvanjem neizmijenjenog glasovnog sklopa osnovnog dijela promjenljive riječi nikako nije skorašnja. Ako u savremenim govorima postoje otpori promjeni suglasničkih sekvenci *sk*, *zg*, *sh*, *ck*, *čk*, *tk*, *dg* i sl., treba vjerovati da to nije nova težnja u jeziku. I ranije je postojala tendencija da paradigmatski oblici fleksivnih riječi ne odstupaju mnogo od njihovog osnovnog glasovnog lika. Prema tome, moglo se desiti da u tim i takvim glasovnim skupovima nikada nije ni bilo izmjene zadnjonepčanih suglasnika, to jest da nikada nije ni bilo u narodu: *teci* od tetka, *pasi* od pasha, *mazi* od mazga. Ako se u pisanom tekstu i naiđe na ovakve oblike njih treba prije pripisivati pisaru i njegovoj težnji da ide za pravilima, nego realnoj slici fonetske situacije date epohe.

Uprošćavanje suglasničkih skupova i gubljenje suglasnika

Ukoliko se ne ugrožava semantička strana riječi, suglasnički skupovi se često uprošćavaju. Ova pojava je poznata svim narodnim govorima, pa i našem, a nalazimo je i u svim pozicijama u riječi. Istina, ne u podjednakom intenzitetu. Kao posljedica različitih disimilacionih procesa suglasnici se uprošćavaju i kada se nađu u sklopu jedne akcentogene riječi (npr. *ps*, *pt*, *pk* i sl.), ali i kada čine suglasnički skup u govornom nizu – enkliza, prokliza. Od ovoga se mogu izuzeti samo oni primjeri gdje granica sloga ne iziskuje objedinjavanje artikulacionih procesa (up. *ptica* = *tica*, ali: *optužiti*, *otkinuti* i sl.). Interesantno je da u procesu ove glasovne pojave imamo stvaranje novoga hijata, koji se inače u narodnim govorima, pa i ovome, često uklanja razvitkom sekundarnih suglasnika, up. *nea*, *neamo* : *znavo*, *ćevo* i sl.

Potvrde za ispuštanje pojedinih suglasnika iznijećemo po suglasničkim grupama:

A) ***Sonanti***

Sonant *v* se gubi u:

đȁo, *đaòljē*, *zdrȁo*, *čòjik* < *čovik*, *čȍek*, *mèđed*, ali samo *mèdvid* – znači jekavski lik ove imenice je bio pogodan za disimilaciju: *medvjed-medjed-međed*, ikavska njena forma nije iziskivala uprošćavanje jer tu i nemamo vezu dvaju sonanata; pored *crven* u upotrebi je i *crljen*, *crljenka* od *čŕvljen* (up. kod Skoka: *Etimologijski*, s. v. *crn*: črьvьjen > črьvljen), *četŕtak*, *kȍčka*, *nȉkakī*, *u ȍmē sèlu* < *ovome-ovme*, *ódi* < *ovdi*, up. i jekavski lik *óđe* < *ovđe*, *ȍdālē*, *ȍdālēn*, *drúšto* (Levač i Resava znaju za drusto), *grȕda*, *gôžđe*, *gòžđen*, *śèdok*, ali samo *svìdok*, *svidòčili* i sl. Pošto su to primjeri koji se javljaju na širem području ovoga govornog tipa, ovdje se posebno ne ukazuje u kome je mjestu koji od navedenih primjera zabilježen. Znači, navedeni primjeri se smatraju kao zajednička osobina ovoga govora.

Sonant *n* se gubi u:

ùīđēm, *ùīđū* (vъniti, up. i uniđem, pored uliđem), *mètišē ga* < *metniše ga*. Sonant *n* se često izostavlja u riječima stranog porijekla: *koferéncija*, *komadȁnt*, *ïšpektor*, *itedȁnt*; zatim u: *vàlīd*, *valída*, *žìnjēr*, *žinjéri* gdje imamo ispuštanje cijelog sloga. Moguće je da su ove riječi primljene u takvom obliku, ali nije isključena ni mogućnost redukcija – prvo inicijalnog samoglasnika, zatim uprošćavanje sekvence *nv* i *nž*. U turcizmu *isan* također imamo uprošćavanje suglasničkog skupa *ns* (izvorni lik je insan, v. Škaljić: *Turcizmi*, s. v.), iako se ta riječ javlja i sa *hs*: *ihsan* i *ks*: *iksan*.

Sonant *m* se gubi u:

nêām, *nêāmo* < nemam, nemamo, a prema tim oblicima javilo se i *nêā*, što je inače karakteristično za ikavske bosanske govore; *nȁupalo* < naumpalo. Tu je i: *abolȁnta*, *abulȁnta*.

Sonant *r* se gubi u:

atelèrija, *fȅbuār*, *kompíre*, *sedžáda*, up. i *serdžáda*.

Sonant *l* se gubi u:

alkòhō, ali alkohola, *mȉsim* (Turija), *pòšō me* (poslušo me, Stijena).

Sonant *j* se gubi iz različitih pozicija, iako ova pojava nije tipična za naš govor. O tome je bilo riječi ranije. Kao tipične primjere za tu pojavu možemo navesti: *Hàmdīn* < Hamdijin, *Hàjrīn*--Hajrijin – čija je area znatno šira; up. i: *drukči*-drukčiji, *na ávlī*--avliji. Rjeđe su potvrde za gubljenje ovoga glasa iz suglasničkih skupina tipa *žj* kao u *òrūže*, ali up. i *oružlje*.

Za gubljenje sonanata *lj* i *nj* nisu se našle potvrde u mom materijalu.

B) ***Plozivi***

P se gubi iz inicijalnih skupina *ps*: *sȕjē*, *sòvānje*; *pš*: *šènica*, *šènišno*; *pt*: *tȉca*, *tȉći*; *pč*: *čȅla*, *čȅle*;

zatim iz skupine *pk*: *òklada*, *òkladili se*, *okoljávat*.

Ako bi uprošćavanje skupine u kojoj se nalazi i *p* dovelo do semantičkih nejasnoća, ne dolazi do gubljenja ovoga ploziva, up. *opsadno stanje*, *opširno*, *optužba*, a tu je i: *kȍpča*, *Kȍpčići*, *ukopčati*.

T (< *d*) se gubi iz suglasničkih skupova u kojima je ovaj glas na prvom mjestu:

òšō < otšo-otišo, tako i: *òšla*, *òšli*; *ȍštetē*, *ostúpi*, *òstup*, *présidnīk*, *prêstava*, *prèstrāža*, *òsvakle*, *pošíšati*, *ošétati*, *svjèskī rȁt*, *kmèstvo*, *bogàstvo*, *zanástvo*, *ljùstvo* i sl.

Tako i: *prȅplata*, *preplátili se*, *ȍplata*, ali: *otpèrjati*, *otpísati*, *otpòčinuti*, *òtplivati* i sl.

Na cijelom ovom području samo je: *ko*, *njeko-neko*, *njiko--niko*. Ni jedan primjer se nije našao u mom materijalu sa očuvanom sekvencom *tk* u ovim zamjeničkim riječima.

Suglasničke skupine *st* i *št* na kraju riječi obično se uprošćavaju uklanjanjem posljednjeg ploziva: *čas*, *vlas*, *mas*; *priš*. To vrijedi i za primjere u kojima se sekvenca *st* javlja kao posljedica drugih glasovnih izmjena: *čètrēs* < *četrdeset* > *četrdest-četrest*.

Za ovu pojavu zna i govorni niz: *pê stō*, *pè stotīnā*, *pé šēs*; odnosno: *pȍ stō*, *po stòlicu*, *pȍ česmu*, *pȍ česme*, *pò sač*, kao i: *ka se srêdī*, *prȅ sobōm*, *ò tebe*, *ò toga*, *kȕ ću*, *kȕ ćeš*, *kȕ si krénō*, *sȁ ću*, *sȁ ćemo*; *ko šálē*.

Kao što vidimo, uprošćavanje glasovnog sklopa pojedinih riječi ili, pak, većih govornih cjelina, sintagma, naročito je često u riječima i sintagmama koje su vrlo frekventne. To su tzv. "izlizane" riječi i sintagme u kojima dolazi do uprošćavanja artikulacionih procesa bez bojazni da će to ugroziti semantičku stranu tih riječi ili izraza. Za ovo postoji na našem govornom području vrlo ilustrativan primjer. Naime, ovdje je vrlo obično *koće* u značenju *kod kuće*, što je nastalo preko vokalske redukcije: *kod kuće – kot kuće – kot kće – ko kće – koće*. Danas se ova prijedloška sintagma javlja kao priloška riječ: *bio je kȍćē*, *je li kȍćē*, *eno ga kȍćē* i sl.

D se gubi u: *dváes* < *dvadeset* > *dvaeset-dvaest-dvaes*, tako i *tríes-tríjes*, *Pòzvizd*-Podzvizd. Nisam zabilježio uprošćenu sekvencu *zd* u finalnoj poziciji – Pozviz; *òmā* < odma, *glèat*, *glèāj*, *pozéće* < *poduzeće-podzeće* > *pozeće*. Sekvenca *dn* dosta je stabilna u ovom govoru. Tu je, dakle, *jednu*, *jadna*, *jednom*. Potvrde za uprošćenu ovu sugl. skupinu su vrlo rijetke: *jènu* (Turija), a *pànēm* se može i drugačije objašnjavati, izmjenom konjugacionog tipa: *pasti-panem* kao *stati-stanem*. U Žegaru sam zabilježio *zàjeno*, a iz Turije imam još *pó*^{d}*ne*, *jè*^{d}*nu*, sa redukovanom eksplozijom ali, ipak, još prisutnim. Ovo će biti opštija pojava u šća-govorima.

K se gubi u: *njèakī*, *njèāko*, *njèkav*, *njèkva*, up. i *njákav*, *njákva*; *pró mene* < preko mene, *pró tebe*, *pró kućē* gdje se i mogla izvršiti ova redukcija: *preko kuće* > *preo kuće* > *pro kuće*; o obliku *koće* već je bilo riječi; *lùšija* < lukšija tako i: *ròkva* < rodakva (u osnovi je lat.: radix; Skok: *Etimologijski*, s. v. *radika*); *rùsāk*, *eskùrzija*, *lètrika*, *lètričār*.

U cijeloj zapadnoj Bosni imamo *kùruz*, *kuruzàna*, *kùruzīšće*/ *kùruzīšte* i sl. Ponegdje se ovo objašnjava haplologijom. Ipak mi se čini da je tu u pitanju redukcija glasova, prvo samoglasnika *u* pa zatim okluziva *k*: *kukuruz-kukruz-kuruz*.

Ovdje je obično: *pèsin*, *pesìnluk*, izv. je pesin, up. i peksin.

G se gubi u: *jànje*, *bòme-bòm*, *đe*, *di*, *đi* i sl.

C) ***Frikativi***

Š se gubi iz skupine *šč*: *obečàstili je*, ali je: *aščija*, *aščinica*. Tu je i *ćio*, *ćeo*, što je moglo nastati i od *šćio*, *šćeo*. Ta pojava mogla bi se konstatovati i u *ći-ćer* < šći-šćeri, ako nije od *šći* kako misli Belić (*Fonetika*, 133; ali up. i Skok: *Etimologijski*, s. v. *kći*).

Ž se gubi u glagolskim oblicima *kâēm-kâm* < kažem.

D) ***Afrikate***

Ć se gubi u oblicima pomoćnog glagola htjeti: *hoš*, tako i *neš* pa i *ka š dóći*, *ku š sàdā?* i sl.

Suglasnički skupovi novijeg postanka

Na prethodnim stranicama bilo je govora o uprošćavanju suglasničkih skupina unutar jedne akcentogene riječi ili, pak, u akcenatskim skupinama. Ovdje će se ukazati na suprotnu pojavu: čuvanje suglasničkih skupova nastalih, uglavnom, poslije redukcije neakcentovanih vokala. Tako tu srećemo pored *òšli* i *òtšli*, *òtšla*, *òtšō*. Zatim imamo: *pȍjedšē me*, *odvèdšē ga*, *dovèdšē je*. Iako je i ovdje samo *zadaci*, *gubici*, sasvim je obično: *Zàmatci*, *Zàmatca*, *mȁtca*, *žȕtca*, *mȁtce*, *pètca* pa i: *rȍdca*, *mlàdca*, kao i: *kȕćca*, *domàćca*, *spavàćca*. Ovi primjeri upućuju na zaključak da je vokalska redukcija na ovom području relativno novija pojava i da je granica sloga još uvijek prepreka vršenju međuglasovnih promjena unutar jedne riječi, otuda danas odnosi koje imamo u *zadaci* (prema *zadatak*) ali *matca*, *matci*. Istina, i semantička komponenta ovakvih primjera odupire se redukciji suglasnika *t* iz skupine *tc* jer bi njome moglo biti ugroženo značenje navedenih riječi, up. *matca* i *maca*, *žutca* i *žuca*, *rodca* i *roca* i nije isključeno da će se takve suglasničke skupine još dugo očuvati, upravo zbog semantičkih razloga. To će biti i razlog zašto ja nisam naišao na takve primjere, sa uprošćenom sekvencom *tca* < *tica*, iako ima potvrda za uprošćavanje sekvence *tšo* < *tišo*. U posljednjem slučaju semantička komponenta nije ugrožena uprošćavanjem skupine *tš*.

Sekundarni suglasnici

Pojavu sekundarnih suglasnika sretamo i u domaćim i u stranim riječima. U domaćim riječima, opet, mogu se razlikovati slučajevi gdje sekundarni suglasnik nalazimo u intervokalskoj poziciji i slučajeve kada ta pojava nije rezultat težnje da se izbjegne zijev. U riječima stranog porijekla različiti su uzročnici ove pojave, a najčešći je neadekvatan prijem fonetskog lika date riječi.

l) U domaćim riječima imamo ove potvrde za sekundarne suglasnike:

a) sonant *n*:

nȍndā (eno onda, enonda-nonda), *ȍklēn*, *dóklēn*, *sàdān*, *tàdān*, svi ovi prilozi mogu da se jave i sa partikulom *na*: *ȍklēna*, *dóklena*, *tàdāna*, *sàdana*; *nôndi* (eno ondi); u *kȍžūn*, prema običnijem *kȍžūh*, imamo zamjenu "sufiksa *-uh* sa *-un*" (Skok: *Etimologijski*, s. v. *koža*).

U oblicima glagola *unići* imamo stariji oblik *vъniti*, ali se tu javljaju i likovi sa *v*: *uvići*, *uvišla*, o čemu v. niže.

U oblicima ličnih zamjenica: *hin*, *njȉhān* imamo partikulu *n*/*na*. U *hi* mj. *ih* imamo sekundarno *h* (v. niže).

U oblicima prezenta glagola *čuti* imamo i: *čȗnēm*, *čȗnē* pored *čȗdnēm*, *čȗdnē*. U Lici se javlja *čuknuti*, *čuknem*. Skok misli da je to od aorista *čuh* (*Etimologijski*, s. v. *čuti*). Naši oblici *čudnem*-*-čunem* rezultat su izmjene konjugacione vrste. Prema odnosu koji imamo u *sjesti-sjednem*/*sjedem*, *pasti-padnem*/*panem* javilo se i *čuti-čudnem*/*čunem* (isp. o tome kod Belića: *Reči sa konjugacijom*, 1951, str. 25-26). To isto vrijedi i za *htjedne-htidne-šćedne*, *budne-bidne* (v. o ovome i kod Maretića: *Gramatika*, 243);

b) sonant *m*:

u *kokošimam* (Turija) imamo rezultat miješanja različitih oblika (v. kod Belića: *Reči sa deklinacijom*, 1969, str. 67-68), a o *tàmām*, *dáklem*, *ìstom* v. takođe kod Belića (*Fonetika*, 146);

c) sonant *l* imamo u:

zabavlište (Bihać). Tu je uopšten nastavak *-lište*, kao u: *porodilište*, *igralište*. O oblicima *uliđe-ulišla* v. kod sekundarnog *v*;

d) sonant *v* imamo u:

ùvīđē, *ùvišla*, ako ne od *uniđe*, onda od *uiđe*, *uišla*, gdje se između dvaju visokih vokala, jednoga zadnjeg a drugoga prednjeg reda, javlja ili sekundarno *v* (*uviđe*, *uvišla*); oblici: *uliđe*, *ulišla*;

odgovaraju ijek. oblicima: *uljeze-uljegla* (v. Maretić: *Gramatika*, II, 35, i 207).

U priloškim riječima *vovdi*/*vovđi* imamo *v* na početku riječi od *evo* (*evo ovdi*, v. o tome i na str. 244).

U oblicima muškog roda radnog gl. pridjeva tipa *jeo*, *žeo* javlja se sekundarno *v*: *jȅvo*, *šćȅvo*, *žȅvo*, *ćȅvo* i *šćȉvo* (Klisa), *śȅvo* (Todorovo), ali ne tako često.

U *davždènjāk* (Miostrah) i *dȁvždenjāk* (Golubić) može biti u pitanju i metateza: *daždevnjak-davždenjak*, tim prije što tu imamo samo oblik *kiša* za tu vrstu oborina;

e) sonant *j* se javlja u:

oblicima priloga: *jonda*, *jopet*, *jevo*, to je, svakako, nastalo u priloškim sintagmama: *sada i opet – sada i jopet*, odnosno u drugim vezama gdje su postojali fonetski uslovi za pojavu sekundarnog *j*.

To vrijedi i za primjere tipa: *ti i jon*, *i jona*; zatim: *evo ji*, *eno jim*, *ko jim brani?*, *ne bi ji niko* i sl., što je opštija pojava u našim narodnim govorima.

I u medijalnom položaju akcentogene riječi javiće se sekundarno *j* ako za to postoje fonetski uslovi, isp.: *trijes* (poslije izvršenih redukcija trideset-trieset-triest-tries), tako i: *dvajes*.

U oblicima m. r. radnog glagolskog pridjeva, ako za to postoje fonetski uslovi, veza *i-o*, javlja se sekundarno *j*: *volijo*, *radijo*, *donijo*, *odnijo*, *ubijo*, *vratijo* i sl. Fonetska vrijednost ovoga sonanta može biti različita, što zavisi od više momenata, ali taj glas uvijek vrši funkciju sonanta *j*.

U *nêjmā*, *nêjmāmo* imamo vezu negacije *ne* i *ima* i taj je oblik u narodnim govorima ovoga dijela Bosne sasvim običan.

I ovdje sam bilježio *dôjnī* (Golubić, o čemu v. kod mene: *Istočnohercegovački*, 86), ali je običnije *donji*;

f) sekundarno *h* se može javiti u različitim pozicijama: da *him* da, šta *hi* je; zatim: *vehnuti*, *uvehnuti*, gdje je *h*, kako misli P. Skok, došlo ukrštanjem oblika glagola *venuti* i *sahnuti* (*Etimologijski*, s. v. *venuti*). U *làhko* i *mèhko*, prema standardnom *lako* i *meko*, mogu biti u pitanju i fonetske izmjene. U *mèkahan*, *làgahan*, *malèhna* imamo deminutivni nastavak *-han* (Skok: *Etimologijski*, s. v. *mek*), više o sekundarnom *h* v. u poglavlju o ovome glasu u našem govoru;

g) sekundarno *k*:

zadnjonepčani bezvučni okluziv *k* imamo u *naskrádō* (Miostrah) gdje je u skupini *str* došlo, disimilacionim putem, do zamjene prednjonepčanog okluziva zadnjonepčanim, vjerovatno je na to uticala i blizina okluziva *d*.

U primjerima: *njemúka*, *tamóka* imamo partikulu *-ka*, a u *njik* je moguće da imamo supstituciju *h* sa *k*, ali je više vjerovatno da je i tu u pitanju partikula *-k*, up. i: *njike*;

h) sekundarno *s*:

pored *igrati se* ovdje se javlja i *sigrati se*, kao i *živsti* pored *živiti*;

i) sekundarno *š*:

u *prušće* imamo uopšteno *š* prema *lišće*;

j) sekundarno *d*:

u oblicima glagola: *čudne*, *bidne*, javlja se sekvenca *dn* o čemu v. ovdje pod tačkom a;

k) oblik infinitiva od glagola *ići*, *otići* može se javiti i sa završetkom na *-ti*: *ićiti*, *otićti* (Orljani, Kulen-Vakuf). Ovakve oblike ja sam bilježio i u Hercegovini (v. *Istočnohercegovački*, 160).

2. U riječima stranog porijekla javljaju se ovi sekundarni suglasnici:

a) sonant *n* u:

kòmēndija, *šènšīr*. Posljednju riječ Skok (*Etimologijski*, s. v.) dovodi u vezu sa arapskom riječi *šašija* (up.: Možda je od ar. šašija "kapa, Mutze"), Škaljić je ne navodi kao turcizam, iako konstatuje da u *šeširdžija* imamo sufiks *-džija* orijentalnog porijekla;

b) sonant *m* u:

tràmbolōz (od turskog trablus), *òktōmbar*, prema novembar;

c) sonant *v* u:

jànuvār, *fèbruvār*, *trètovār*, *tràtovār*. *V* ovdje uklanja zijev;

d) sonant *j* u:

milìjūn, *milijùnēr*, *avijónā* i svim sličnim tuđicama, ako za to postoje fonetski uslovi. Ovdje je i *džùmāj*, prema običnijem *džuma*. Škaljić navodi pored tih oblika još i *džumaja* (*Turcizmi*, s. v.);

e) suglasnik *h*:

i u riječima stranoga porijekla može se javiti sekundarno *h*. O tome je bilo više riječi u poglavlju o *h*, ovdje samo ukazujem na primjere tipa *hèshābi* (Izačić, prema tur. hezar), *hrz* (od tur. irz) a prema domaćim riječima u kojima imamo sekundarno *h* ispred slogotvornog *r*, kao *hrđa*, *hrt* i sl.

Izgovor zvučnih suglasnika i problem granice sloga

Za govore štokavskog dijalekta kao cjelinu vrijedi pravilo da ne znaju za apsolutnu desonorizaciju finalnih zvučnih suglasnika. Ali to pravilo, kao i svako drugo, nije bez izuzetaka. Istina, jedan od prvih naših dijalektologa, Milan Rešetar, u svom radu: *Der štokavische Dialekt* tvrdi da u štokavskim govorima nema desonorizacije, kao pojave. Isp. kod njega: "Im serbokroatischen steht allerdings die Sache so, dass nur in den štokavischen, nicht aber

in den čakavischen und kajkavischen Dialekten die Medien in dieser Stellung unverändert bleiben, für die štokavischen Dialekte steht sie aber absolut ausser Zweifel; ein što Sprecher wird nie *rad*, *grob*, *nož* usw. wie *rat*, *grop*, *noš* aussprechen" (str. 147-148). Jedini izuzetak od ovoga čine neki crnogorski govori. Ipak se mora reći da Rešetar tu nije bio dobro obaviješten. Docnija ispitivanja su pokazala da je i u štokavskim govorima zvučna finalna komponenta znatno ugrožena. Pored primjera koji se za to navode u mom radu o zvučnim suglasnicima (*Izgovor zvučnih suglasnika*, 235-244), a oni su iz različitih zona štokavskog dijalekatskog područja, za pojavu desonorizacije danas se mogu navesti i druge potvrde. Činjenica je, naime, da je apsolutni kraj govornog niza i kod štokavaca jako oštećen, kada je u pitanju zvučna suglasnička komponenta. Za tu pojavu znaju i bosanski govori, i, što je interesantno, izgleda više jekavci nego ikavci. Za govor Zmijanja Petrović kaže da se tu sreta i potpuna i djelimična desonorizacija, mada nije onako izrazita kao u nekim perifernim govorima (*Zmijanje*, 75). Tu imamo pored: *narot*, *pores*, *zop*, *stok* i *zob*^{p}, *glad*^{t}, *kukuruz*^{s}. I Dešić konstatuje sličnu pojavu u ostalim jekavskim govorima zapadne Bosne: *bek*, *bok*, *druk*, *knes*, *nikat* i sl. (op. cit.). U govoru Muslimana doline Sane Petrović nalazi djelimičnu desonorizaciju kao čestu, a potpunu rjeđe (*Prilog*, 342). Dakle, ovdje je djelimična desonorizacija običnija od potpune supstitucije zvučnih fonema bezvučnim. U govoru Imotske krajine i Bekije zvučni suglasnici postaju bezvučni samo u određenim fonetskim pozicijama. Tu je, naime: *gat prljavi*, *mrag dolazi*, ali van te pozicije, van sandhia "zvučni suglasnici na kraju ne prelaze u bezvučne osim sporadično u *god*, *kod* i *sad*" (*Imotska krajina*, 80).

U ikavskošćakavskom zapadnobosanskom govoru sonorna komponenta u finalnoj poziciji govornog niza nije onako ugrožena kao u jekavskim govorima zapadne Bosne. Pošto mi je bila poznata situacija hercegovačkih govora, naročito centralne Hercegovine

gdje je desonorizacija potpuna, ja sam se malo iznenadio kada sam u ovoj govornoj zoni slušao skoro neokrnjenu zvučnost na kraju rečenica. Ovo me je tim više iznenadilo što sam znao da se i u našem standardnom jeziku osjeća izvjesna redukcija zvučnosti u toj poziciji. To me je, opet, navelo na pomisao da je Rešetar, možda, imao na umu ove govore kada je donosio naprijed navedeni sud o sudbini zvučnih suglasnika u štokavskim govorima. Dakle, kao obične primjere ja sam bilježio:

> kod nog *nîmōg*; eto ti *sȁd*, je l tu *dȉd*, ima tu jedan *dȕd*, došo *Hàsīb*, zove te *Mȅhmed*, to je *Pò*(*d*)*zvizd*, kod nas se kaže *hȍrōz*, srušili su *zîd*, goni *tȅlād*, velik je *snîg*, udario *lêd*, neću *nȉkad*, malo sam *strȍg*, haro *tìfuz*, *néćē kȍpilād*, otišo u *Pèćigrād*, tu je bio *stârī grâd*, bio je *srêz*, došo *cìrkuz*, bila *vèlka glâd*, reko ti je *Smȁilbeg*, nije on *òtud*, to mi je *mûž*, partizanski *klûb*, diviji *národ*, dobar *kȍmād*.

Ovakvi primjeri su bilježeni u svakom posjećenom mjestu, što govori da je to opštija pojava. Na potpunu desonorizaciju u ovoj poziciji vrlo rijetko se naiđe: *nȉkut*, *maksus*, djelimično je prisutna, ali ni ona ne tako često:

> ide *krȍz grād*^{t}, ovaj *naš grâd*^{t}, daj mi *taj nôž*^{š}.

Postavlja se pitanje: otkuda ova pojava, i ovako ispoljena, u našem govoru. Teoretski bi se i ovo moglo vezati za cjelokupni razvitak naše šćakavštine. Ako je tačno da se desonorizacija javlja kao posljedica gubljenja poluglasnika (o tome više kod mene u: *Izgovor zvučnih suglasnika*), onda je tačno i to da ni ta pojava, kao ni druge vezane za gubljenje poluglasnika, nije imala isti intenzitet u šćakavskim i štokavskim govorima. Za naše periferne govore od ranije se zna da su bili pod većim ili manjim uticajem tuđih jezika i njihovih fonetskih sistema, za naše centralne govore takvi uticaji su bili manje presudni. U tim govorima, znači, pojave ove vrste imaju pretežno autohton karakter. Što naši šćakavci i ovdje pokazuju više samosvojnosti i to je dokaz njihove usporenije

evolucije, koja, istina, ide stopama štokavštine, centralne zone, ali im tempo nije sinhronizovan. Prema tome je jasno zašto ni u ovoj osobini nema podudarnosti između zapadnobosanskih ikavaca šćakavaca i jekavaca štokavaca. Prvi su tu autohtoniji, stariji, i imaju svoj vlastiti razvojni put. Drugi su ovamo došli sa područja koje je već bila zahvatila desonorizacija zvučnih suglasnika na kraju govornog niza, i oni su tu osobinu sačuvali do danas.

Pojava djelimične desonorizacije, primjeri tipa *zub*^{p}, *nož*^{š} ako se tu i javi, lako se objašnjava. A i to često zavisi od tempa govora. U svakom slučaju rad glasnih žica ne mora da prati zvučne suglasnike u finalnoj poziciji rečenice za cijelo vrijeme njihovog trajanja. A njihovo vraćanje u položaj mirovanja, pretvara zvučne suglasnike u svoje bezvučne parnjake.

Mada je opštija pojava da se u govornom nizu tipa: *vrag te odnio*, *kud si navro* vrši usaglašavanje sonorne komponente, asimilacija po zvučnosti, ja sam i u takvim slučajevima bilježio zvučne glasove:

kȁd ćeš dóći? sȁd si reko, *kad sam* čȕla, *snîg se* topi, *bog te* ubio, *národ se* snalazio, *kad sam* svadbu pravio;

iako tu i:

ìs kućē, *ȉs tora*, *pȍt kamēn*, *bès tebe*, *òt kućē*, *krò šumu*.

Ukoliko se nađu dvije akcentogene riječi jedna iza druge, a njihova veza pruža mogućnosti za asimilaciju po zvučnosti, ni do nje često ne dolazi:

príhod tâj, *da bôg sàčūvā*, *snîg pȁdā*, *lêd stûkō svȅ*, *nâs zòvū*, to ti *mûž šȁljē*.

Ovdje, svakako, pojavu asimilacije po zvučnosti sprečava granica između pojedinih riječi. Ali to nikako ne znači da se i u ovom govoru ne mogu pojaviti primjeri tipa: *nárot sûdī*, *nôš síće*.

Ovo su sve, manje više, poznate pojave na koje nailazimo u našim govorima. Stepen asimilacije jednoga glasa prema dru-

gome, da to ponovim, zavisi od više činilaca. Bez sumnje tu ima vidnog uticaja mjesto akcenta, to čak i u prijedloškim sintagmama, zatim akcenat rečenice, odnos akcentogenih riječi među sobom, tempo govora i sl.

Ali u ovom govoru ima jedna druga grupa primjera koja je malo neobična, ali ovdje dosta rasprostranjena. Naime, poslije redukcije nekih vokala iz sklopa akcentogenih riječi (o čemu je bilo govora u poglavlju o vokalima) često se nađu u neposrednom susjedstvu dva suglasnika različite zvučnosti, isključujući, naravno, sonante. U hercegovačkim govorima, i u takvim slučajevima dolazi do ujednačenja ove suglasničke komponente. U našem govoru do te pojave često ne dolazi. Primjeri kao:

vȉdt, *rá°dt*, *vȁdt*, *zará°dt*, *urá°dt*, *vȉdti*, *sjèdti*, *sidt*, *oslobòdt se*, *zará°dt*, *sá°dti*;

trá°žt, *tužt se*, *ublážt*; *trá°žću*, *túžćeš ga*;

ká°zti, *múzte*, *pȁzte se*;

mlàdca, *ȕdca*, *vòdca*, *rȍdca*;

dvá°dset, *vȉdćeš*;

ùbti, *pogùbt*, *ràzbti*;

sasvim su obični, iako, naravno, mogu da se jave i primjeri u kojima je došlo do asimilacije po zvučnosti:

ká°sti, *potrášte*, *sȉtte*, *dóćte*;

ali za nas su ovdje interesantni gornji primjeri, oni u kojima nije došlo do usaglašavanja zvučne komponente. Otkuda ta pojava i kako je objasniti?

Prvo, što bi se ovdje moglo reći jeste da ti primjeri nisu vjerno primljeni mojim organom sluha, tj. da su loše zabilježeni? Takva pretpostavka nije nemoguća. Ali u ovom slučaju to je isključeno. To je sve materijal koji je snimljen na magnetofonsku traku i više puta slušan. Dakle, nije u pitanju ni izolovan slučaj, ni neobučenost organa sluha. U pitanju je, znači, jedna pojava koja

ima opštiji karakter na ovom području a za njenu pojavu, čini mi se, nije teško naći uzročnike.

Kao što nam i akcenat mnogih navedenih primjera pokazuje, u pitanju je relativno novija pojava. Postojanje dugouzlaznog akcenta u primjerima kao *trá^{o}žt*, *ká^{o}zt* ili kratkouzlaznog u *oslobòdt* na ultimi jasno pokazuje da smo tu prvo dobili naše akute, akcente uzlazne intonacije, a ni to ovdje nije bilo tako davno, pa se tek nakon toga izgubilo *i*, odnosno smanjio broj slogova. Na ovu pojavu svakako je imala uticaja i frekventnost datih riječi: zbog česte upotrebe njihove, a po opštem jezičkom zakonu da se minimumom utroška energije postigne informativni maksimum, došlo je do redukcije najmanje otpornog glasa. Dakle, u pitanju je psihofiziološka pojava. Ona, po svemu sudeći, nije tako stara, jer je u svijesti ovih šćakavaca još prisutna granica sloga, a to je dovoljno da ne dođe do asimilacije po zvučnosti. Koliko je u našem govoru ovaj momenat značajan govori i činjenica da je tu još uvijek *dojde*, *najde* – o čemu je već bilo riječi – iako je u hercegovačkim, a i ovdašnjim jekavskim govorima, davno dobijeno novo stanje: *dođe*, *nađe*. Pošto je opšti razvojni put u ovim govorima znatno sporiji od onoga kojim idu hercegovački govori, odnosno progresivniji govori štokavskog dijalekta, jasno je zašto se ovdje mogu naći primjeri tipa *ká^{o}zt* i sl. Istina, mi bismo mogli pomisliti da se u poziciji između ovih dvaju suglasnika javlja neki poluvokal koji ne samo da onemogućava pojavu asimilacije nego dozvoljava i pojavu akutske intonacije u takvim slučajevima – daje uslove za postojanje još jednoga sloga. Ali neće biti tako. Ma koliko da sam ovakve primjere preslušavao, nisam mogao doći do zaključka da između *z* i *t* u *kazt* imamo bilo kakav vokalski elemenat. Tačno je da u takvim slučajevima imamo oslabljenu eksploziju ploziva *t*, ali ona postoji, makar bila i redukovana, ali je i dalje ostala bezvučna. Uostalom, poznato je da granica sloga je vrlo važan elemenat u govornom procesu. Na jednom mjestu prof. Belić za nju reče sljedeće: "granica sloga(je)

jedan od onako isto važnih činilaca reči kao što je fonema. Čim se i značenje reči menja (zadržava ili gubi) u zavisnosti od promene glasovne granice sloga, ona je nesumnjivo jedan od stvarnih elemenata ... jezika" (*Granica sloga i sastav reči u srpskohrvatskom jeziku*, Glas SKA, knj. CLVI, 1933, str. 105), a o problemima vezanim za prirodu sloga v. B. Hala: *La syllabe sa nature*, *son origine et ses transformations*, Orbis, X, 1961).

Dakle, primjeri tipa *trá^{o}žt*, *zaròbt* u ovom govoru su relativno novija pojava. Nastali su poslije skorašnje redukcije vokala, a u međuvremenu još nije došlo do slivanja njihovih artikulacionih elemenata, nije došlo do objedinjavanja zvučne komponente suglasnika *z* i *t* koji su se sada našli u neposrednom susjedstvu. Koliko će se održati ovakvo stanje, teško je reći. Ja sam, mada rjeđe, bilježio i: *kasti*, *trašte*, što govori da se i tu vrši asimilacija. Ukoliko evolutivni hod ovoga govora bude išao svojim ustaljenim tempom, ova pojava se može još dugo zadržati. Ukoliko, pak, i na njegovu evoluciju budu uticala sredstva javnog informisanja, kao i škola i knjiga, što je sigurno da će biti, i tu će se uskoro sve više javljati ili standardni oblik navedenih primjera, ili će dolaziti do usaglašavanja sonorne komponente. Svakako, prednost i perspektivu ima prva mogućnost: usvajanje standardnih formi.

Da u ličnim imenima tipa *Subhija*, *Edhem* mogu ići naporedo dva suglasnika nejednake zvučnosti, znamo i iz naše savremene ortografske norme. Ali, ovdje to nikako nije samo ortografska osobina, ovdje se lica sa takvim imenima tako i zovu. Ja bih rekao da je i ovdje prije u pitanju granica sloga nego oponašanje izvornog lika njihovog.

Sudbina palatalizovanih okluziva *k* i *g* u riječima orijentalnog porijekla

Zadnjonepčani okluzivi, *k* i *g*, kada su se našli u neposrednoj vezi sa palatalnim glasovima, kao što je poznato, doživljavali su različite promjene u istoriji slovenskih jezika, prema tome i našega jezika (up. *vojnik-vojniče-vojnici*, *otac--oče*.). Dolaskom naših predaka na Balkansko poluostrvo, ako su se tu stvarali uslovi za izmjenu ovih suglasnika, u domaćim riječima nije dolazilo do njihove izmjene. Glasovne sekvence: *ke*, *ge*, *ki*, *gi* (naravno, i sekvence *he*, *hi*), nastale kao posljedica fonetskih izmjena (gubljenjem vokala ы iz našeg glasovnog sistema i njegovim jednačenjem sa visokim vokalom prednjeg reda *i*) ili analoškim uopštavanjem nastavaka jednih promjena imeničke deklinacije (kod nas su uopšteni nastavci starih mekih osnova kod imenica ženskoga roda, otuda prema *duše* i *ruke*, *noge*), ostajale su nepromijenjene, up. *ruke*, *noge*, *kidati*, *ginuti*, kao i: *muhe*, *hitati*. Izuzeci od ovoga mogu se sresti jedino u prizrensko-timočkoj govornoj zoni gdje se javlja *banće*, *ruće*, *noće*, *druđi*, kao i: *majća*, *željća*, što je poseban fonetski problem (o tome v. A. Belić: *Dijalekti*, 191 i dalje, kao i *Fonetika*, Beograd, 1960, 105).

Glasovne sekvence *ke*, *ge*, *ki*, *gi* u riječima koje smo preuzeli iz grčkog jezika na Balkanskom poluostrvu doživljavale su promjenu: *k* i *g* su se mijenjali ispred vokala prednjega reda, ali ne više u *č* ili *ž*, odnosno *c* ili *z*, kako je to bio slučaj sa izmjenom ovih suglasnika u praslovenskoj eposi, nego u afrikate *ć* i *đ*, up. *Ćirilo* < Kirillos, *anđeo* < *angelos*, *kaluđer* < kalogeros. Sličnu sudbinu doživjeli su i palatalizovani okluzivi *k* i *g* u riječima orijentalnog porijekla, primljenim preko turskog jezika. Otuda u našem standardnom jeziku, a tako je i u većini govora štokavskog dijalekta: *đul* < gül, *đem* < gem, *đugum* < gügüm, *sećija* < seki, *ćirel* < kiler, *šećer* < šeker i sl.

Izuzetak od ovoga načina preuzimanja fonema iz orijentalnih jezika u naš glasovni sistem, bar što se tiče centralnih štokavskih govora, javiće se samo u riječima koje su vezane za muslimanske religiozne obrede, up. *melek*, pored *meleć*, *pustekija*, pored *pustećija*, *ikindija*, pored *ićindija* i sl.

U našem govoru nije, međutim, sve onako kako je u većini štokavskih govora, nisu tu uvijek glasovi *k*' i *g*' u riječima preuzetim iz turskog jezika supstituisani našim palatalnim afrikatama, glasovima *ć* i *đ*. Tu, i ne rijetko, nalazimo upravo sekvence *ke* i *ge* u riječima tipa *šeker*, *legen*, odnosno *ki* i *gi* u riječima tipa *kiler*, *jengija*. Da navedemo potvrda za to:

šèker, *šèkera*, *šekerdánluk*, *šekerlàma*, *skèšketilo se*, *kèške*, *kèstēn* (tako je danas i u standardnom jeziku. U Hercegovini je bilo sve do naših dana: *ćẽstēn*), *kèten*, *kẽsa* (tako je i u standardnom jeziku. Govori Hercegovine znaju skoro isključivo za sekvencu *će* u ovoj leksemi: *ćẽsa*, *ćesètina*), *zašèkeriti*, *šèkeriti*, *kètenīšće*;

kao i:

ljègen, *lègen*, *lènger*, *Gergèlez*, *gèrdān*, *sèrgen*, *sèrgija*, *lègenj*, *feslìgen-feslìgan*;

odnosno:

kìlim, *kìlit*, *ikìndija* (u Hercegovini samo *ćilim*, *ćilit*, *ićindija*), *kìtir*, *kìtiri* (u Hercegovini *ćitiri*);

i:

jèngija, *zèngil*, (u Hercegovini: *jenđija*, *zenđil*).

Istina, naročito u govoru mlađih osoba, na ovom području javiće se navedene lekseme i sa glasovima *ć* i *đ*: *šećer*, *pošećeriti* koje sve više potiskuju oblike ovih riječi sa neizmijenjenim okluzivom *k*. Ovakvo stanje, tj. očuvane okluzive, ali i depalatalizovane, naći ćemo u svim šćakavskim govorima Bosne, ali ne i u štokavskim govorima Hercegovine, ne ni u govoru hercegovačkih Muslimana. Postavlja se pitanje: otkuda ova razlika

u načinu preuzimanja ovih fonema između govora Muslimana, a zajedno sa njima i drugih, u ove dvije zone naše jezičke oblasti: u bosanskoj šćakavštini i hercegovačkoj štokavštini? Odmah treba istaći da razloge za ovu nejednakost ne treba tražiti u strukturi tih govora. Glasovni sistem i jednog i drugog govornog područja u ovoj osobini nije pokazivao neke posebnosti. U riječima preuzetim iz grčkog jezika i u šćakavskim govorima imamo *će-* *-ći*, *đe-đi* u riječima tipa *Ćirilo*, *ćeremida*, *kaluđer* i sl. Znači, različita sudbina sekvenci *k + palatalni vokal*, *g + palatalni vokal*, ili, pak, palatalizovanih okluziva u riječima preuzetim iz turskog jezika u štokavskim i šćakavskim govorima upućuje na zaključak da je u prvoj govornoj zoni vršena supstitucija, a u drugoj nije. Otuda *šećer* : *šeker*, *đerdan* : *gerdan*, *ćirel* : *kiljer* (ovdje u hercegovačkim govorima imamo i metatezu sonanata *l* i *r*: ćirel), *ćilim* : *kilim*. Razloge za ovu nejednakost treba, po mom mišljenju, tražiti kako u ekstralingvističkim razlozima, u stepenu islamizacije u ove dvije naše pokrajine, u Bosni i Hercegovini, a to vrijedi i za cijelo štokavsko govorno područje, tako i u tempu evolucije ovoga govora. Islamizacija Hercegovine vršena je nešto ranije nego islamizacija Bosne, pogotovo Bosanske krajine, a te oblasti, kao što se zna, nisu u isto vrijeme ni došle pod tursku vlast. To je prvo. Drugo. Islamizacija Hercegovine nije bila onako masovna kao što je to bio slučaj sa Bosnom, pogotovo Bosanskom krajinom. Što je to tako, to je drugo pitanje, o tome je bilo riječi u Uvodu. I upravo zbog toga, zbog nejednakog stepena islamizacije, u hercegovačkim govorima glasovne sekvence sa palatalnim okluzivima u riječima preuzimanim iz turskog jezika doživljavale su istu sudbinu kao i one u riječima preuzetim iz grčkog jezika. Otuda u tim govorima samo *šećer*, *đerdan*, *ćilim*. Tu je i *meleć*, *ićindija*, a ako se danas javi *melek* i *ikindija*, to je uneseno sa strane, naročito posredstvom vjeroučitelja koji su ovamo često dolazili iz Bosne. U Bosanskoj krajini islamizacija je bila znatno masovnija, a samim tim i kontakti žitelja ove zone sa

izvornim fonetskim likovima navedenih riječi češći. Istina, sada bez palatalnih okluziva. Ovo je mogao biti jedan od presudnih razloga zašto je tu došlo samo do adaptacije tuđih fonema našem glasovnom sistemu, a ne i do njihove supstitucije. Ne treba zaboraviti ni to da ovdje nije bilo u velikom broju miješanog stanovništva koje bi moglo da nameće svoje fonetske likove ovih posuđenica. Tako se desilo da su Muslimani Bosanske krajine preuzimali sekvence *ke*, *ge*, *ki*, *gi* u orijentalnim riječima i da su ih u tom obliku nametali i svojim susjedima drugih vjeroispovijesti. Ja sam, naime, i u govoru katolika ove zone bilježio *šeker*, *gerdan*. To je i shvatljivo, s obzirom na brojni odnos jednih i drugih. A i Petrović iz Zmijanja navodi: *šeker*, *šekerna*, *gerdan* (*Zmijanje*, 72), pored *šećer*, *ćeten*. Mislim da je i shvatljivo što nemamo *ćirija*, ni u govoru Zmijanja, ni u Hercegovačkim govorima, nego samo *kirija*, kako je i u standardnom jeziku, ukoliko se upotrebljava ta riječ. Ta posuđenica nije ulazila u leksički fond širih narodnih slojeva. Selo nije ni imalo potreba za tom riječju i zato je ona preuzeta u fonetskom liku bez izvršene supstitucije. Ali, tu se ne isključuje ni svojevrsni fonetski arhaizam.

Šta znači za ovakve fonetske izuzetke uticaj masovnog medija pokazuje sudbina tih sekvenci u govoru mlađih generacija u našem govoru. Oblici tipa *šećer*, *ćilim*, *đerdan* sve više postaju opštekomunikativni i na ovom terenu i nije isključeno da će u sljedećoj generaciji likovi tipa *šeker*, *gerdan* biti prava rijetkost.

Ono što vrijedi za opšte imenice, vrijedi, dobrim dijelom i za lična imena. Otuda u Hercegovini *Ćazim*, *Ćimeta* prema bosanskom *Kjazim* i *Kimeta*, mada nije isključeno, opet iz razumljivih razloga, da se i u Hercegovini javi i ovaj posljednji lik, bez izmijenjenog okluziva *k*, ali znatno rjeđe.

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga III: *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I*

Korektura:
Nina Šeremet
Niaza Imamović

Tehnička priprema i dizajn:
Fatima Zimić

Štampa:
Bemust

Tiraž:
300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.4*3'282.3(497.6-15)

PECO, Asim
Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne. Dio 1, Uvod i fonetika / Asim Peco. - Sarajevo : Bosansko filološko društvo : Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2007. - 404 str. ; 21 cm. - (Izabrana djela / Asim Peco ; knj. 3)

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9309-1-1

COBISS.BH-ID 15816710